ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

Bul dúnyanıń kórki adam balası
Ájiniyaz

Ájiniyaz atındağı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ
NMPI
1934

FAN VA JAMIYAT

2024 (№4/1)

ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Tábiyiy hám texnikalıq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler
Filologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические науки. Филологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences. Philological sciences

№4/1

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: QODIROV Q. – NMPI rektorı w.w.a.
Bas redaktor: PAZÍLOV A.

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.k., doc. **Abdiev A.** (Nókis);
tex.i.d., prof. **Ayimbetov I.** (Nókis);
b.i.d., doc. **Ajiev A.** (Nókis);
yu.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Ashirboev S** (Tashkent);
p.i.f.d. (PhD), doc. **Babaniyazova N.P.** (Tashkent);
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
b.i.f.d. (PhD), doc. **Begjanov M.** (Nókis);
filos.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis);
f-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Darmenov J.** (Nókis)
e.i.f.d. (PhD),doc.**Eshimbetov U.** (Nókis);
b.i.k., doc. **Eshmuratov R.** (Nókis);
f.i.k., doc. **Eshniyazova E.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Guy Lanza** (AQSh)
a/x.i.d., prof. **Jumamuratov A.** (Nókis);
b.i.d., doc. **Jumamuratov M.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Ismailov Q.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis);
tex.i.d., doc. **Qayipbergenov A.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Karajanov S.** (Norvegiya);
f.i.d. (DSc), doc. **Kdırbaeva G.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Qudaybergenov K.** (Nókis);
t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Markov M.B.** (Rossiya)
f-m.i.d., doc. **Matjanov N.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Matchanov S.** (Tashkent);
f-m.i.d., prof. **Metin Orbay** (Turkiya)
x.i.d., prof. **Mustafayev I.I.** (Azerbayjan)
f-m.i.d. (DSc), prof. **Otemuratov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Palımbetov K.** (Nókis);
f-m.i.d. (DSc), prof. **Prenov B.** (Nókis);
tex.i.d., akad. **Reymov A.** (Nókis);
t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis);
f.i.f.d. (PhD), prof. **Sapaeva F.** (Nókis);
tex.i.d. (DSc), prof. **Seytnazarov Q.** (Nókis);
g.i.d., prof. **Turdımambetov I.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Uteuliev N.** (Nókis);
f-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis);

D.Dogarova - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Juwaplı redaktorlar:
f.i.f.d. (PhD), prof. F.Sapaeva – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), doc. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Jámiyetlik máslahátshiler:

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis);
t.i.d., prof. **Abdullaeva Ya.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Esimbetov A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis);
b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis);
g.i.d., prof. **Jollıbekov B.** (Nókis);
f-m.i.k., doc. **Táńirbergenov S.** (Nókis);

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındagı xabar hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyasınıń kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- ***01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;***
- ***03.00.00 – biologiya ilimleri;***
- ***05.00.00 – texnika ilimleri;***
- ***07.00.00 – tariyx ilimleri;***
- ***10.00.00 – filologiya ilimleri;***
- ***11.00.00 – geografiya ilimleri;***
- ***13.00.00 – pedagogika ilimleri;***
- ***19.00.00 – psixologiya ilimleri.***

BAS MAQALA

«ТУРМЫС МЕКТЕБИ» БАҒДАРЛАМАСЫН ӘМЕЛГЕ АСЫРЫЎ БАСЛАНБАҚТА

А.Пазылов – *педагогика илимлериниң кандидаты, профессор*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Өзбекстан Республикасы Президенти Администрациясының 2024-жыл 6-январдағы 2024/2025-оқыў жылынан баслап "Турмыс мектеби" бағдарламасы шеңберинде улыўма билим бериўши орта мектеплерде педагогикалық класслар шөлкемлестириў бойынша 03-RA 1-311-санлы тапсырмасында педагогикалық жоқары оқыў орынларын мектеплерге бириктириў ҳәм педагогикалық классларда сабақ өтетуғын профессор-оқытыўшылар қурамын қәлиплестириў ҳәм олардың шет еллерде қәнигелигин арттырып қайтыўын шөлкемлестириў ўазыйпалары белгиленген еди.

Бул ўазыйпалардың орынланыўын тәмийинлеў мақсетинде, Өзбекстан Республикасындағы педагогикалық бағдарға бейимлестирилген жоқары оқыў орынларының 16 профессор оқытыўшысы Мектепке шекемги ҳәм мектеп билимлендириўи министрлиги менен Жоқары билимлендириў, илим ҳәм инновациялар министрлигиниң басламасы менен усы жылдың 4-10 май күнлери Максим Tank атындағы Беларуссия мәмлекетлик педагогикалық университетинде өз қәнигеликлерин арттырыўға жиберилди. Усы жиберилген профессор-оқытыўшылардың ишинде Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтынынан педагогика илимлериниң кандидаты, профессор А.К.Пазыловта бар еди.

Қәнигеликти арттырыў "Улыўма билим бериў мектеплеринде педагогикалық класслар жумысларын шөлкемлестириўдиң теориялық ҳәм әмелий аспектлери" темасы шеңберинде өткерилди.

Қәнигеликти арттырыў курсы Максим Tank атындағы Беларуссия мәмлекетлик педагогикалық университети ректоры, педагогика илимлериниң докторы, профессор Александр Иванович Жуктың "Билимлендириў процесиниң педагогикалық профилизациясы: социаллық мәдений аспектлер" темасындағы дөңгелек стол әтирапындағы сәўбетлесиўден басланды.

Бизлерди дәслебинде "Бул шөлкемлестирилетуғын педагогикалық класслар оқыўшыларға, ата-аналарға, педагогларға, администрацияға не бериўи мүмкин?" деген сораўларда қызықтырды. Мәселеге тереңирек үңилсек педагогикалық бағдарларда профилли оқытыў мүмкиншиликлериниң оғада кеңлиги сезиле баслады. Мысаллар келтиретуғын болсақ: ол оқыўшыларға кәнигеликти саналы түрде таңлаў; кәсиплик идентификация; өзин кәсиптиң ишинде көрсете билиўи, тәжирийбеси; әрманларын иске асырыўы; жоқары оқыў орнына қабыллаўдың айрықша шәртлерине муўапық қабылланыўы; психологиялық-педагогикалық таярлық; социалласыў; мүмкиншиликлерди иске асырыў; өзин өзи сезе билиў; белгили бир процесслерден қанаатланыў, қуўаныў, қызығыў; уқыплылықларды раўажландырыў; өзин-өзи басқарыў; ҳәр қыйлы жас арасындағы проектлер; келешектеги кепилленген жумыс орны дегенди аңлатады екен.

Демек, бул көз-қарастан қарайтуғын болсақ педагогикалық класс – бул өзиңди муғаллим орнында сынап көриўге болатуғын айрықша мүмкиншиликлер жыйындысынан ибарат дегенди аңлатады. Педагогикалық кәсипке қызығыўшылығы болған мектеп оқыўшылары еки жыл даўамында педагогика ҳәм психология предметлерин үйренеди. Бул предметлерди педагогикалық кәсипке қызығыўшылығы болмаған оқыўшылар үйренбейди. Нәтийжеде психологогиялық-педагогикалық таярлықлардың ҳәзирги дәўир ушын оғада әхмийетли екенлиги сезиледи. Не ушын дегенде:

Биринширен, педагогика ҳәм психологияны барлық жоқары оқыў орынларында үйренеди, Демек, оқыўшылар басқа теңлеслерине қарағанда бул предметлерге таярлығы жағынан басым болады.

Екиншиден, бул кәсипке бағдарлаўшы классқа келди деген сөз, оларды педагогикалық жоқары оқыў орнына бағдарлайды, келешекте басшы жумысларда ислеўге тартады дегенди аңлатады. Буның ушын әлбетте педагогика ҳәм психология пәнлеринен жетик билимге ийе болыў талап етиледи.

Үшиншиден, бул классқа қатнасыўшы ҳәр бир оқыўшы – келешекте муғаллим яки билимлендириў тараўын басқарыўшылар бола алады. Сонлықтан олар өзли-өзине «Өзиңниң балаларыңды дурыс тәрбияла» деп айта алады.

Бул кәсипке бағдарлаўшы класстың ата-аналар ушында пайдасы бар екенлиги сезилди. Себеби, олар өз балаларын бул класста оқытыў арқалы шаңарақ бюджетин үнемлеўге ериседи. Анығырағы, репетиторлар ушын ғарежет сарплап жүрмейди, және де, өз баласының мәмлекетлик грант тийкарында оқып билим алыўына ериседи. Баласының жоқары оқыў орнына жеңилликлер менен қабылланыў мүмкиншилигине ийе болады. Сондай-ақ, баласының келешекке болған исеними күшли болады. Баланың бул классқа қабылланыўы, оның кәсипти еркин таңлағанының көрсеткиши саналады. Бала келешекте ата-аналарына "Сеннен болды, мен бул кәсипти қәлемейтуғын едим" деп жүрмейди. Баланың қосымша сабақ ямаса жумыс пенен бәнт болыўы – ата-ананы психологиялық жақтан барқулла тынышландырып турады. Бул класста бала педагогика ҳәм психологиядан кепилленген билим алыў мүмкиншилигине ийе болады.

Сондай-ақ, өзиндеги жеңил-желпи уқыплылықларды, педагогикалық тил менен сөйлеўге байланыслы әмелий билимлерди, балалар менен қатнас жасаў, оларға ғамхорлық ислеў жолларын үйренеди. Усы үйренгенлериниң өзи келешекте өз балаларын тәрбиялаў ислеринде де пайдаланылады. Анығырағы ким болса сол

муғаллим бола бермейтуғын болады. Бала өз үйинен узақ болмаған ана мектебине мақсетли жоллама менен келип ислеў имкәниятынада ийе болады. Муғаллимлердиң мийнет дем алысының ҳәммеден көп, яғный 56 күн ҳәм жаз айларында берилетуғынлығын биледи.

Бул кәсипке бағдарлаўшы класстың мектеп муғаллимлери ҳәм жоқары оқыў орынларының профессор-оқытыўшылары ушында пайдасы бар. Себеби, олар педагогикалық кәсипке қызығыўшыларды қосымша түрде оқытыў арқалы оқытыўшылық кәсипке қызығыўшылықлары жүдә жоқары болған оқыўшылар менен жумыс алып барады ҳәм ислеген қосымша жумыслары ушын психологиядан 36 саат, педагогикадан 36 саат оқытыў арқалы, жәми ҳәр бир предмет бойынша еки жылда 72 саат көлеминде ис ҳақылар алыўға ериседи. Буннан тысқары өз тәжирийбелерин мектепте муғаллимшилик кәсипке қызығыўшылық билдирип, арнаўлы классларда оқып атырған шәкиртлерине жеткерип береди, оқыўшылардан кәсиплик хызметлерде жәрдемшилер жетилисип шығады, оқыўшылар менен ҳәптесине 6 күн даўамында ислесиў мүмкиншилиги туўылады.

Және де, өзбетинше билимин жетилистирип барады ҳәм кәсиплик жетискенлик сырларын жетилистириў, оқыўшылар менен рәсмий емес түрде қатнас жасаў, мектеп пенен жоқары оқыў орнының тығыз байланыслылығы; конкурсларға, проектлерге, фестивалларға қатнасыў, шеберлик класы сабақларын өткериў, педагогикалық мийнеттиң әҳмийетлилигин көтериў, муғаллимге ҳүрмет көрсетиў, анығырағы, оқыўшылардың муғаллим болып көриўине, ал муғаллимлердиң оқыўшы болып көриўине мүмкиншиликлер жаратылады.

Мектептиң басқарыў системасы болса резерв кадрларға ийе болады. Себеби, педагогикалық класстың питкериўшилери мектепте ислеў ушын әлбетте, өз ана мектебине қайтып келеди. Оқыўшылар ишинен сайландылар бөлинип шығады. Оқыўшылар бәнт болып, педагогикалық орталықты пайда етеди, бул арқалы оқыў орнының абыройы көтериледи, жоқары оқыў орынлары менен қатнас күшейеди, мектептиң көрсеткишлери жоқарылайды ҳәм педагогикалық жоқары оқыў орнына кириўшилердиң салмағы басым болады.

Ҳақыйқатын айтыўымыз керек, Беларуссия мәмлекетлик педагогикалық университетиниң бул жумысты баслағанына 8 жыл болған. Деген менен усы 8 жыл ишинде бирқанша унамлы жумыслар исленген. Атап айтқанда 10- ҳәм 11-класс оқыўшылары ушын әмелий жумыс ўақтында пайдаланыўларына қолайластырылған "Әмелий жумыс дәптерлери" жаратылған. Бул дәптерлер модуллерге ажратылып исленген. Мәселен "Человек познающий" атамасындағы психология пәнинен жаратылған 2-модуль, "Я в педагогической профессии", "Познай самого себя" атамасындағы педагогика пәнинен 3- ҳәм 4-модуллер, және де усы модуллерди әмелге асырыўға байланыслы болған өз алдына хрестоматия менен методикалық көрсетпелер, оқыўшының өзине өзи баҳа бериўине ийкемлестирилген "Күнделик", педагогикалық кәсип ҳәм рөллердиң арнаўлы ислеп шығылған "Атласы", және басқада көплеп оқыў-методикалық көрсетпелер ислеп шығылған. Педагогикалық университеттиң баспасы арқалы басып шығарылған.

Қәнигелигимизди арттырыў барысында психология илимлериниң докторы, профессор Лобанов Александр Павловичтиң "Психологиядан "Педагогикалық кәсипке кирисиў" факультатив сабағын өткериў модулиниң өзине тән өзгешеликлери" атамасындағы әмелий сабағы бизлерде оғада үлкен қызығыўшылықты оятты. Доцентлерден А.В.Маковчик, И.В.Шеститко, Ю.Н.Кислякова, аға оқытыўшы Ю.Н.Егорова, Минсктеги №126-мектеп директоры Т.Н.Лаврухина, оның орынбасары Е.А.Мельникова, №155-мектеп директоры Е.И.Гиль, оның орынбасары Н.В.Лазарчуктың өткен әмелий сабақлары ҳәммени өзине тартты. Әсиресе усы мектеплердеги педагогикалық кәсипке қызығыўшы оқыўшылардың өзлерин муғаллим сыпатында көрсетиўлери бизлерди таңландырды.

Қәнигелигимизди арттырыў барысында М.Танк атындағы Беларуссия мәмлекетлик педагогикалық университетине, Беларуссияның миллий китапханасына, Беларуссия мәмлекетлик Уллы ўатандарлық урыс тарийхы музейине, №9-оқыў корпусына саяхатларда шөлкемлестирилди.

Университеттиң оқыў ислери бойынша проректоры А.В.Маковчик педагогикалық институтымызға айрықша ҳүрмет көрсетип, өзлери менен дүзилген меморандумды ҳәммениң алдында салтанатлы жағдайда тапсырды. Буннан тысқары бизди өзлеринде ҳәр бири 3 серияда басып шығарылатуғын "Вести БГПУ" атлы журнал редакторлары менен таныстырды. Өзимиз бенен алып барған еки мақаланы сентябрь айындағы номерде жәриялаймыз деп алып қалып, бизди үлкен қуўанышқа бөледи.

Жуўмақлап айтқанда оқыўшыларды мектептиң жоқары классларында оқыў дәўиринен баслап педагогикалық кәсипке қызықтырып барыў ислери Қарақалпақстан шараятында да әмелге асырылса ҳақыйқый муғаллимшилик кәсипке тек ғана қызығыўшы емес, ал, муғаллим болып туўылған жас ҳәм жетик билимлерге ийе қәнигелерди жетилистирип шығарыў мүмкиншилиги сөзсиз артып баратуғынлығына исенимимиз артты.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika.Matematika.Texnika.Informatika.

ОЦЕНИВАНИЕ СРЕДНЕГО ОСТАТОЧНОГО ВРЕМЕНИ ЖИЗНИ В СПЕЦИАЛЬНОЙ РЕГРЕССИОННОЙ МОДЕЛИ СЛУЧАЙНОГО ЦЕНЗУРИРОВАНИЯ С ДВУХ СТОРОН

Ф.Абдикаликов – *доктор философии по физико-математическим наукам*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Институт математики имени В.И.Романовского Академии наук Республики Узбекистан
Р.Сейтахов – *стажер преподаватель*
Ж.Жартыбаев – *магистрант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: даражали баҳо, информатив цензурланиш, регрессия, ўртача қолдиқ умр, ядровий баҳо.
Ключевые слова: степенная оценка, информативное цензурирование, регрессия, средние остаточное время жизни, ядерная оценка.
Key words: power estimator, informative censoring, regression, mean residual lifetime, kernel estimator.

Введение. На практике, в экспериментальных случаях интересующая нас случайная величина (с.в.) Z могут оказаться под влиянием другой сопровождающей величины-ковариаты (фактора влияния, регрессора) X. В медицине доза лекарства, в инженерии такие факторы как температура, давление, напряжение тока могут оказать влияние на продолжительность жизни индивидуума или безотказной работы технического устройства. Статистическая задача состоит в оценивании условной функции выживания или ее среднего остаточного времени жизни в моделях регрессии с цензурированными наблюдениями. Характерная особенность этих задач состоит в том, что для одной и той же оцениваемой характеристики могут быть предложены различные оценки в зависимости от структуры рассматриваемой модели цензурированных наблюдений. Такую задачу впервые при случайном цензурировании справа рассматривал Беран [3], предложив в качестве оценки для функции выживания обобщенный аналог известной множительной оценки Каплана-Мейера. В работах [5,6] исследована в основном оценка множительной структуры. В [1] были предложены и исследованы оценки степенной структуры в различных моделях регрессии случайного цензурирования. В настоящей работе рассматривается специальная модель регрессии при случайного цензурирования с двух сторон и в ней так же исследуется оценки степенной структуры.

Характеризация модели и вспомогательные результаты. Рассмотрим ситуацию, когда с.в. Z подвергается случайному цензурированию с двух сторон парой с.в. (L,Y). Предполагается, что компоненты вектора (L,Z,Y) независимые с.в. при заданной ковариате $X=x\in[0,1]$. Пусть $\{(L_i,Z_i,Y_i), i=\overline{1,n}\}$ - независимые реализации вектора (L,Z,Y) в n экспериментах и $0\le x_1\le\ldots\le x_n\le 1$ - фиксированные точки дизайна ковариаты X. Наблюдается следующая выборка объема n: $S^{(n)}=\{(\xi_i,\delta_{0i},\delta_{1i},\delta_{2i}), i=\overline{1,n}\}$, где $\xi_i=\max\{L_i,\min(Z_i,Y_i)\}$, $\delta_{0i}=I(\min(Z_i,Y_i)<L_i)$, $\delta_{1i}=I(L_i\le Z_i\le Y_i)$, $\delta_{2i}=I(L_i\le Y_i<Z_i)$ и $I(A)$- индикатор события A. Пусть F_{x_i}, G_{x_i}, K_{x_i} и H_x - условные ф.р. с.в. Z_i, Y_i, L_i и ξ_i при заданной ковариате $X=x_i$ являются непрерывными. Далее для упрощения записей x_i обозначим через x. Заметим, что интересующие нас с.в. Z_i наблюдаемы лишь при $\delta_{1i}=1$. Здесь рассматривается специальная модель, т.е. F_x, G_x и K_x удовлетворяют следующим степенным представлениям при всех $t\ge 0$:

$$1-G_x(t)=(1-F_x(t))^{\theta_x+1},\quad 1-K_x(t)=(1-F_x(t))^{\theta_x},$$

где θ_x – положительный неизвестный мешающий параметр.

Тогда оценка для условной функции выживания определяется как [2]:

$$1-F_{xh}(t)=\left[1-\left(H_{xh}(t)\right)^{1/2}\right]^{\gamma_{xh}},\ t\ge 0, \qquad (1)$$

где $H_{xh}(t)=\sum_{i=1}^{n}\omega_{ni}(x;h_n)I(\xi_i\le t)$, $p_{mxh}=\sum_{i=1}^{n}\omega_{ni}(x;h_n)I(\delta_{mi}=1)$, $m=1,2$, $\gamma_{xh}=2p_{1xh}$ являются сглаженными оценками для $H_x(t)$, $p_{mx}=P(\delta_{mx}=1)$, $m=1,2$ и $\gamma_x=2p_{1x}$ используя весы Гессера-Мюллера [4]:

$$\omega_{ni}(x;h_n)=\int_{x_{i-1}}^{x_i}\frac{1}{h_n}\pi\left(\frac{x-y}{h_n}\right)dy\left(\int_0^{x_n}\frac{1}{h_n}\pi\left(\frac{x-y}{h_n}\right)dy\right)^{-1},\ i=\overline{1,n}.$$

Здесь $x_0=0$, π - известная функция плотности и $\{h_n\}$-последовательность положительных постоянных такое, что $h_n\to 0$ при $n\to\infty$.

Далее нами будут использованы обозначения:

$$\underline{\Delta}_n=\min_{1\le i\le n}(x_i-x_{i-1}),\qquad \overline{\Delta}_n=\max_{1\le i\le n}(x_i-x_{i-1}),$$

$$\|\pi\|_2^2=\int_{-\infty}^{\infty}\pi^2(y)dy,\ m_v(\pi)=\int_{-\infty}^{\infty}y^v\pi(y)dy,\ v=1,2.$$

Легко видеть, что ввиду условий (1) в рассматриваемой модели

$$T_{F_x}=T_{H_x}=\inf\{t\ge 0: H_x(t)=1\},$$
$$\tau_{F_x}=\tau_{H_x}=\sup\{t\ge 0: H_x(t)=0\}.$$

Рассмотрим условия:

(У1) При $n\to\infty$, $x_n\to 1$, $\overline{\Delta}_n=O(n^{-1})$, $\overline{\Delta}_n-\underline{\Delta}_n=o(n^{-1})$;

(У2) $\pi(y)$ - плотность с носителем $[-M,M]$, при некотором $M>0$, $m_1(\pi)=0$ и π удовлетворяет условию Липщица первого порядка;

(У3) $\ddot{H}_x(t) = \frac{\partial^2}{\partial x^2} H_x(t)$, $H_x''(t) = \frac{\partial^2}{\partial t^2} H_x(t)$, $\dot{H}_x'(t) = \frac{\partial^2}{\partial x \partial t} H_x(t)$ существуют и непрерывны для $(t,x) \in [\tau,T] \times [0,1]$, где $\tau_{H_x} < \tau < T < T_{H_x}$;

(У4) $\ddot{p}_{mx} = \frac{d^2}{dx^2} p_{mx}$, $m = 1,2$ существуют и непрерывны для $x \in [0,1]$.

Далее используем также обозначение $r^{-1} = \sup_{\tau \le t \le T} \left[(H_x(t))^{1/2} - H_x(t) \right]^{-1}$.

В [2] проведено исследование оценки (1). Мы представляем некоторые из полученных результатов.

Теорема 1. [2]. Пусть выполнены условия (У1), (У2), а для функций H_x, p_{0x}, p_{1x} условия (У3), (У4), $r > 0$ и при $n \to \infty$, $h_n \to 0$, $\frac{\ln n}{nh_n} = o(1)$, $\frac{nh_n^5}{\ln n} = O(1)$. Тогда для $t \in [\tau,T]$:

$$F_{xh}(t) - F_x(t) = \sum_{i=1}^{n} \omega_{ni}(x;h_n) \Psi_{tx}(\xi_i, \delta_{1i}, \delta_{2i}) + r_n(t,x),$$

где

$$\Psi_{tx}(\xi_i, \delta_{1i}, \delta_{2i}) = $$
$$= (1 - F_x(t)) \left\{ \frac{p_{1x}}{(H_x(t))^{1/2} - H_x(t)} \left(I(\xi_i \le t) - H_x(t) \right) - \right.$$
$$\left. - 2\log\left[1 - (H_x(t))^{1/2} \right] (\delta_{1i} - p_{1x}) \right\},$$

$$\sup_{\tau \le t \le T} |r_n(t,x)| \overset{\text{п.н.}}{=} O\left((nh_n)^{-1} \ln n \right).$$

Теорема 2. [2]. В условиях теоремы 1 следует равномерно сильная состоятельность оценки (1) при $n \to \infty$:

$$\sup_{\tau \le t \le T} |F_{xh}(t) - F_x(t)| \overset{\text{п.н.}}{=} O\left((nh_n)^{-1/2} (\ln n)^{1/2} \right).$$

Теорема 3. [2]. Пусть выполнены условия (У1), (У2), а функции H_x, p_{0x}, p_{1x} удовлетворяют условиям (У3), (У4) и $r > 0$. Тогда

(A) Если $nh_n^5 = o(1)$ и $(nh_n)^{-1/2} \ln n = o(1)$, тогда при $n \to \infty$ и $t \in [\tau,T]$

$$(nh_n)^{1/2} \left(F_{xh}(t) - F_x(t) \right) \xrightarrow{d} N\left(0, \sigma_x^2(t)\right).$$

(B) Если $h_n = Cn^{-1/5}$ при некотором $C > 0$, тогда при $n \to \infty$ и $t \in [\tau,T]$

$$(nh_n)^{1/2} \left(F_{xh}(t) - F_x(t) \right) \xrightarrow{d} N\left(a_x(t), \sigma_x^2(t)\right),$$

где

$$a_x(t) = \frac{1}{2}(1 - F_x(t)) \left\{ A_x(t) \ddot{H}_x(t) - B_x(t) \ddot{p}_{1x} \right\} m_2(\pi) C^{5/2},$$

$$\sigma_x^2(t) = \|\pi\|_2^2 (1 - F_x(t))^2$$
$$\left\{ A_x^2(t) H_x(t)(1 - H_x(t)) + B_x^2(t) p_{1x}(1 - p_{1x}) \right\},$$

$$A_x(t) = \frac{p_{1x}}{(H_x(t))^{1/2} - H_x(t)},$$

$$B_x(t) = 2\log\left[1 - (H_x(t))^{1/2} \right].$$

В условиях теоремы 3 установлена слабая сходимость процесса $\left\{ W_{nx}(t) = (nh_n)^{1/2} \left(F_{xh}(t) - F_x(t) \right), \tau \le t \le T \right\}$, в пространстве $D[\tau,T]$ к гауссовскому процессу. Рассмотрим $W_x(t)$ гауссовский процесс с нулевым средним и ковариационной функций при $s,t \in [\tau,T]$:

$$Q_{st} = \|\pi\|_2^2 (1 - F_x(s))(1 - F_x(t)) \cdot$$
$$\cdot \left\{ A_x(s) A_x(t) \left[H_x(\min(s,t)) - H_x(s) H_x(t) \right] + \right.$$
$$\left. + B_x(s) B_x(t) p_{1x}(1 - p_{1x}) \right\},$$

где функций $A_x(t)$ и $B_x(t)$ определены в теореме 3, а гауссовский процесс $\tilde{W}_x(t)$ имеет среднее $a_x(t)$ и ковариацию Q_{st}.

Теорема 4. [2]. Пусть выполнены условия теоремы 3. Тогда

$(A)'$ В условиях (A): $W_{nx}(t) \to W_x(\cdot)$ в $D[\tau,T]$;

$(B)'$ В условиях (B): $W_{nx}(\cdot) \to \tilde{W}_x(\cdot)$ в $D[\tau,T]$.

Основные результаты. В данной работе рассматривается задача оценивания условного среднего остаточного времени жизни

$$\mu_x(t) = M\left[(Z_x - t) / Z_x > t \right] = (1 - F_x(t))^{-1} \cdot \int_t^{+\infty} (1 - F_x(s)) ds, \qquad (2)$$

Оценку для $\mu_x(t)$ можем построить методом подстановки оценки (1) вместо $1 - F_x(t)$ в формуле (2). Однако, из теорем 2 следует, что оценка (1) является равномерно состоятельной в некотором $[\tau,T]$. Поэтому сперва введём следующую урезанную версию функции (2):

$$\mu_x^T(t) = (1 - F_x(t))^{-1} \cdot \int_t^T (1 - F_x(s)) ds, \quad \tau < t < T, \qquad (3)$$

Теперь функцию (3) оценим статистикой

$$\mu_{xh}^T(t) = (1 - F_{xh}(t))^{-1} \cdot \int_t^T (1 - F_{xh}(s)) ds, \quad \tau < t < T. \qquad (4)$$

Справедливо следующее утверждение об асимптотической нормальности оценки (1), т.е. аналог теоремы 3.

Теорема 5. Пусть выполнены условия теоремы 3.

(C) Если $nh_n^5 = o(1)$ и $(nh_n)^{-1/2} \ln n = o(1)$ при $n \to \infty$, то для $t \in [\tau,T]$

$$(nh_n)^{1/2} \left(\mu_{xh}^T(t) - \mu_x^T(t) \right) \xrightarrow{d} N\left(0, \beta_x^2(t)\right);$$

(D) Если $h_n = Cn^{-1/5}$ при некотором $C > 0$, то при $n \to \infty$ и $t \in [\tau,T]$

$$\left(nh_n\right)^{1/2}\left(\mu_{xh}^T(t)-\mu_x^T(t)\right)\xrightarrow{d}N\left(\alpha_x(t),\beta_x^2(t)\right),$$

где $\alpha_x(t)$ и $\beta_x^2(t)$ определяются формулами

$$\alpha_x(t)=\frac{1}{2(1-F_x(t))}\left\{\int_t^T a_x(s)ds-a_x(t)\int_t^T\left(1-F_x(s)\right)ds\right\}m_2(\pi)C^{5/2},$$

$$\beta_x^2(t)=\|\pi\|_2^2\frac{1}{\left(1-F_x(t)\right)^2}\int_t^T\left(\int_t^T\left(1-F_x(s)\right)ds\right)^2d\gamma_x(s),$$

$$\gamma_x(t)=A_x^2(t)H_x(t)(1-H_x(t))+B_x^2(t)p_{1x}(1-p_{1x}).$$

Доказательство. При помощи нетрудных выкладок и теоремы 1, имеем

$$\mu_{xh}^T(t)-\mu_x^T(t)=\int_t^T\left[\frac{1-F_{xh}(s)}{1-F_{xh}(t)}-\frac{1-F_x(s)}{1-F_x(t)}\right]ds= \qquad (5)$$

$$=M_{nx}(t)+\sum_{k=1}^4 Q_{nx}^{(k)}(t),$$

где

$$M_{nx}(t)=\sum_{i=1}^n\omega_{ni}(x;h_n)$$

$$\left[-\frac{1}{1-F_x(t)}\int_t^T\Psi_{sx}\left(\xi_i,\delta_{1i},\delta_{2i}\right)ds+\frac{\Psi_{tx}\left(\xi_i,\delta_{1i},\delta_{2i}\right)}{(1-F_x(t))^2}\int_t^T\left(1-F_x(s)\right)ds\right],$$

$$Q_{nx}^{(1)}(t)=-\frac{1}{1-F_x(t)}\int_t^T r_n(s,x)ds,$$

$$Q_{nx}^{(2)}(t)=\frac{r_n(t;x)}{(1-F_x(t))^2}\int_t^T(1-F_x(s))ds,$$

$$Q_{nx}^{(3)}(t)=\frac{(F_{xh}(t)-F_x(t))}{(1-F_x(t))^2}\int_t^T(F_{xh}(s)-F_x(s))ds,$$

$$Q_{nx}^{(4)}(t)=\frac{(F_{xh}(t)-F_x(t))^2}{(1-F_x(t))^3}\int_t^T(1-F_{xh}(s))ds.$$

Для $Q_{nx}^{(1)}$ и $Q_{nx}^{(2)}$ используем теорему 1, для $Q_{nx}^{(3)}$ и $Q_{nx}^{(4)}$ теорему 2. Тогда видим, что все эти остаточные члены представления (5) с вероятностью 1 равномерно по отрезку $[\tau,T]$ имеют порядок $O\left((nh_n)^{-1}\ln n\right)$. Теперь утверждения (C) и (D) теоремы следует из соответствующих утверждений теоремы 3. Теорема 5 доказана.

В условиях теоремы 5 также возможно установить слабую сходимость процесса $\left\{V_{nx}(t)=\left(nh_n\right)^{1/2}\left(\mu_{xh}^T(t)-\mu_x^T(t)\right),\tau\le t\le T\right\}$, в пространстве $D[\tau,T]$ к гауссовскому процессу. Рассмотрим $V_x(t)$ гауссовский процесс с нулевым средним и ковариационной функцией при $s,t\in[\tau,T]$:

$$\tilde{Q}_{st}=\|\pi\|_2^2\frac{1}{\left(1-F_x(s)\right)\left(1-F_x(t)\right)}\int_{\min(s,t)}^T\left(\int_u^T\left(1-F_x(s)\right)ds\right)^2d\gamma_x(u),$$

где функция $\gamma_x(t)$ определена в теореме 5, а гауссовский процесс $\tilde{V}_x(t)$ имеет среднее $\alpha_x(t)$ и ковариацию Q_{st}.

Теорема 6. Пусть выполнены условия теоремы 5. Тогда

$(C)'$ В условиях (C): $V_{nx}(t)\to V_x(\cdot)$ в $D[\tau,T]$;

$(D)'$ В условиях (D): $V_{nx}(\cdot)\to\tilde{V}_x(\cdot)$ в $D[\tau,T]$.

Доказательство. Нетрудно видеть, что процесс $V_{nx}(t)$ является линейным функционалом процесса $W_{nx}(t)$:

$$V_{nx}(t)=-\frac{1}{1-F_x(t)}\int_t^T W_{nx}(s)ds+\frac{W_{nx}(t)}{(1-F_{xh}(t))(1-F_x(t))}\int_t^T(1-F_{xh}(s))ds.$$

Следовательно, утверждения теоремы 6 вытекают из соответствующих утверждений теоремы 4. Детали опускается. Теорема 6 доказана.

Литература

1. Абдушукуров А., Абдикаликов Ф. Исследования степенных оценок функций выживания в моделях регрессии. LAMBERT Academic Publishing. 2012. -С.89.

2. Абдикаликов Ф.А., Эрисбаев С., Сейтахов Р. Свойства оценок в специальной регрессионной модели случайного цензурирования с двух сторон. Международной научно-практической конференции «Актуальные задачи математического моделирования и информационных технологий». -Нукус: Май 2-3, 2023.

3. Beran R. Nonparametric regression with randomly censored survival data. Technical Report. Univ. California. Berkeley. 1981. –P. 19.

4. Gasser T., Müller H. Kernel estimation of regression function. Lecture Notes in Mathematics. Springer. -New York: 1977.

5. Van Keilegom I.,Veraverbeke N. Uniform strong convergence for the conditional Kaplan-Meier estimator and its quantiles. // Commun. Statist.: Th.&Meth. 1996. Vol. 25. – P. 2251-2265.

6. Van Keilegom I.,Veraverbeke N. Estimation and bootstrap with censored data in fixed design nonparametric regression. // Ann. Inst. Statist. Math. 1997. Vol. 49. - №3. – P.467-491. http://dx.doi.org/10.1023/A:1003166728321.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада умр давомийлиги ҳар иккиала томонидан тасодифий цензурланганда махсус регрессия моделида ўртача қолдиқ умрни баҳолашни ўрганамиз. Баҳонинг асимптотик нормаллиги ва эмперик тасодифий жараённинг Скороход фазосида Гаусс жараёнига суст яқинлашишлари исботланган.

РЕЗЮМЕ. В статье мы исследуем оценку среднего остаточного времени жизни в специальной регрессионной модели, когда время жизни подвергается случайной цензурировании с двух сторон. Доказана асимптотическая нормальность оценок и слабая сходимость эмпирического случайного процесса к гауссовскому процессу в пространстве Скорохода.

SUMMARY . In this article, we investigate the estimator of the mean residual lifetime in special regression model, when lifetimes are randomly censored on both sides. The asymptotic normality are proved of the estimators and the weakly convergence of an empirical random process to a Gaussian process in Skorokhod space.

ǴALABALÍQ ASHÍQ ONLAYN-KURSLARDÍŃ (MOOC) INFORMACIYALÍQ-KOMMUNIKACIYALÍQ ÁHMIYETI HÁM KLASSIFIKACIYASÍ

G.N.Aimbetova – *assistent oqıtıwshı*
N.D.Bekniyazova – *assistent oqıtıwshı*
Q.Q.Yelmuratov – *assistent oqıtıwshı*
Muxammed al-Xorezmiy atındaǵı Tashkent informaciyalıq texnologiyaları universiteti Nókis filialı

Tayanch so'zlar: ommaviy ochiq onlayn kurslar, masofaviy o'qitish, EdX, Coursera, Udacity platforamasi, ta'lim modeli, klassifikatsiya.

Ключевые слова: массовый онлайн открытый курс, дистанционное обучение, EdX, Coursera, Udacity платформы, учебная модель, классификация.

Key words: massive Online Open Course, distance learning, EdX, Coursera, Udacity platform, training model, classification.

Kirisiw. Kompyuter texnologiyaları tez pát penen rawajlanıp atırǵan tarawlardıń birine aylanıp, kompyuterler kem-kemnen insanlardıń turmısına jedellik penen kirip barmaqta. Jańa texnologiyalar kún sayın rawajlanıp, informaciyalastırıw procesi tez pát penen ósip baratırǵan házirgi dáwirde mámleketimizde bilimlendiriw tarawında jańa innovaciyalıq, informaciyalıq resurslardı shólkemlestiriw hám olardı bilimlendiriwde paydalanıwǵa óz aldına itibar qaratılıp atır.

Házirgi kúnde informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalardan paydalanǵan halda MOOC (Massive Online Open Course) ǵalabalıq ashıq onlayn-kurslarınıń jaratılıw tariyxın, qásiyetlerin, klassifikaciyasın, modelin úyreniw hám olardı joqarı oqıw orınlarında nátiyjeli ámelde qollanıw, joqarı bilimlendiriw sistemasınıń aldında turǵan eń aktual máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń "2022-2023-jıllarda informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyaları tarawın jańa basqıshqa alıp shıǵıw iláјları haqqında" ǵı 22-avgust 2022-jıldaǵı PQ-357-sanlı qararı úyrenip shıǵılıp, bul qararda

2023-jıldıń juwmaǵına shekem: cifrlı texnologiyalar tarawında aralıqtan oqıtıw formasında kadrlar tayarlaw iskerligin rawajlandırıw arqalı jılına 6,5 mıńnan artıq jaslardıń informaciyalıq texnologiyaları baǵdarında tálim alıwın jolǵa qoyıw ilajlarınıń orınlanıwı haqqında aytıp ótilgen [1].

MOOC: oqıw procesin shólkemlestiriw boyınsha onlayn-kurslardıń klassifikaciyası. Házirgi kúnde xalıqaralıq bilimlendiriw tarawındaǵı tiykarǵı baǵdarlardıń biri bul ǵalabalıq ashıq onlayn kursları bolıp qalmaqta. Ózbekstanda joqarı oqıw orınlarında pánlerdi oqıtıw barısında (ásirese, óz betinshe jumıslardı orınlawda, aralıqtan oqıtıw tálim baǵdarında) onlayn kurslardan paydalanıp qosımsha bilim alıw oǵada keń tús almaqta. Ǵalabalıq ashıq onlayn-kurslar keń tarqalıp ketiwine qaramastan, onıń standartlastırılǵan klassifikaciyası ele islep shıǵılmaǵan hám xalıqaralıq shólkemler tárepinen normativ-huqıqıy hújjet sıpatında MOOC tıń tastıyıqlanǵan klassifikaciyası joq. Dúnya júzinde keń tarqalıp úlgergen MOOC tıń házirgi kúnde usınıs etilip atırǵan klassifikaciyasına toqtap ótemiz.

Strukturası boyınsha MOOC tı Ullı Britaniyalıq Donal`d Klark sheshilip atırǵan pedagogikalıq wazıypalar boyınsha 8 tipke ajıratadı. Bular: ózgeriwsheń, avtorlıq, sinxronlı, asinxronlı, adaptiv, toparlı, konnektivli hám mini MOOClar.

Tálimde qollanılıwı boyınsha MOOC tı AQShlı Amit Chauxlin (Chauhan) tálimde qollanılıwı hám bahalanıwı boyınsha tómendegi tiplerge bólgen: cMOOCs, xMOOCs, BOOCs, DOCCs, LOOC, MOORs, SPOCs, SMOCs.

Keleshegi boyınsha MOOC tı AQShlı Kurt Bonk (Curt Bonk) jaqın keleshekte isletiliwi boyınsha 20 tipke ajıratıp kórsetken. Bulardan bir qanshasın keltirip ótemiz: Theory-orTrend-Driven MOOC, Professional Development (PD) (practical) MOOC, Experimental MOOC, Personality MOOC, Interdisciplinary MOOC, Marketing MOOC, Learning Room MOOC.

Tálimde qollanılatuǵın MOOC tiplerin kórip shıǵamız.

cMOOC (connective Massive Open Online Course) birinshi MOOC bolıp, "Connectivism and Connective Knowledge, SSK08" (Konnektivizm hám baylanısqan bilimler) atı menen belgili. Kurs konnektivizm teoriyası tiykarında payda bolǵanlıǵı sebepli, ol cMOOC atın alǵan. Bunda konnektivlikke baylanıslı tálim alıwshı oqıw maqsetin ózi belgileydi.

xMOOC tipi AQSh tıń Stenford universiteti pedagogları Sebastyan Trun hám Piter Norvig tárepinen 2011-jılı usınıs etilgen, olar jasalma intellekt kursın shólkemlestirgen. Bul kurs kognitiv-bixeviorist (inglis tilinen *behaviour* — minez-qulıq) jantasıw principi tiykarında qurılǵan hám klassikalıq ashıq onlayn-kurs sıpatında qabıl etilgen.

DOCC (distributed online collaborative courses) Internet tarmaǵında tarqalǵan hám cMOOC koncepciyası tiykarında payda etilgen kurslar bolıp esaplanadı.

Task-ased MOOC (ámeliy-baǵdarlanǵan MOOC kurslar). Bizge belgili student oqıw procesinde túrli wazıypalardı hám shınıǵıwlardı orınlaydı. Student bul jumıslardı túrli jollar arqalı orınlap, nátiyjelerdi túrli kórinislerde (maqala, video, audio formalarında) beriwi múmkin. Bul kurslarda bunday wazıypalardı orınlaw, joybarlardı dúziw sıyaqlı jumıslardı birgelikte sheshiw qollap-quwatlanadı. Task-ased MOOC kurslarında qollanılatuǵın pedagogikalıq texnologiyalar hám metodlar konstruktivizm (latın tilinen constructs — qurıw, jasaw) hám mashqalalı oqıtıwlardı baylanıstırǵan halda shólkemlestiriledi.

Adaptive MOOC (adaptiv MOOC) kurslar tálim alıwshılarǵa individual oqıw imkániyatların jaratıp beredi, bunda tálim alıwshılar tárepinen oqıw materialların ózlestiriwi dinamikalıq bahalaw hám maǵlıwmatlardı analiz etiw arqalı ámelge asırıladı.

Group MOOC (toparlı MOOC) kursları birgelikte oqıw ushın studentlerdiń kishi toparlarınan baslanǵan bolıp, olar universitettiń oqıw dástúrin birgelikte ózlestiriw ushın payda bolǵan. Bul kurslardıń maqseti Stendford universiteti studentleriniń ózlestiriwin kóteriwden ibarat bolǵan. Usı maqsette universitet tárepinen https://novoed.com/courses MOOC platforması jaratıldı hám iske túsirildi, bul óz gezeginde ǵalabalıq ashıq onlayn oqıtıwdıń toparlı iskerligi formatında shólkemlestiriw imkániyatın berdi.

sMOOC (social) kurstıń tolıq ataması ECO sMOOC - ECO: Elearning, Communication and Open-data (EKO: elektron oqıtıw, kommunikaciya hám ashıq maǵlıwmat). Bul kurs jańa koncepciya tiykarında shólkemlestirilgen bolıp, koncepciyanıń tiykarǵı ideyası mobil baylanıs qurılmalarınan ǵalaba paydalanıwdan ibarat. Bul tiptiń akronimindegi (grek tilinen άκρος - at, atama) "s" belgisi "social" mánisin ańlatadı, sebebi bul tiptegi kurslar sociallıq ózara háreket hám qatnasıw tiykarında kerekli tájiriybe alıw imkaniyatın jaratadı hám túrli platformada oqıp atırǵan oqıwshılar real waqıtta bir-birleri menen integraciya islerin ámelge asırıwı múmkin.

iMOOC (interaktiv MOOC) kursları Portugaliya mámleketiniń Ashıq universiteti usınıs etpekte (UAb.pt). Universitet www.OpenupEd.eu joybarına tiykar salıwshılardıń biri bolıp esaplanadı hám onlayn-kurslardı jaratıwda OpenupEd da qollanılıp kiyatırǵan EKO joybarınıń pedagogikalıq modelinen paydalanadı. Bul universitet ǵalabalıq onlayn-kurslar ushın óziniń virtual pedagogikalıq oqıtıw modelin jarattı (Modelo Pedagugico

Virtual, MPV©). Virtual model tómendegi xarakteristikalardı óz ishine aladı: shaxsqa baǵdarlanǵan oqıtıw, iyiliwsheńlik, ózara háreket, cifrlı kiriw.

Juwmaq. Ashıq onlayn kurslardıń bir qansha abzallıǵı bar, olardan: tıńlawshı (student) oqıtıwshı menen sayt arqalı ashıq dialogta bolıwı, qıyın materiallar boyınsha sáwbetlesiwi, oqıw procesindegi sorawnamalar, konferenciyalarda qatnasıw múmkinshiligine iye bolıwı h.t.b. Bunday sáwbetler, ásirese kem sóyleytuǵın studentler ushın qol keliwi múmkin, sebebi ózinen basqa student qatnaspaǵanlıǵı sebepli dıqqattı toplaw ushın sharayat jaratıladı. Bul bolsa óz gezeginde tıńlawshılardıń bilim hám tájiriybeleriniń asıwına úlken tásirin tiygizedi. Jáne bunday kurslardan paydalanıw nátiyjesinde studentler hám oqıp, hám jumıs islew imkaniyatına iye boladı. Jáne bir abzallıǵı, student óz betinshe jumıs sıpatında MOOC tárepinen usınıs etilip atırǵan (qanday da bir pán yaki modul boyınsha) kurstı ózlestiriwi múmkin.

Ádebiyatlar

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 22-avgustdagi “2022-2023-yillarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasini yangi bosqishga olib chiqish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-357- sonli Qarori.
2. Donald Clark. Plan B: MOOCs: taxonomy of 8types of MOOC, 2013.
3. E-learning MOOCs 'can have separate goals'/URL: (02. 10. 2015)
4. Tony Bates. What is a MOOC?URL: http://www.tonybates.ca/2014/10/12/-what-is-a-mooc/
5. http://www.coursera.org
6. http://www.udacity.com

REZYUME. Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim oluvchilarni oraliqdan oʻqitish va mustaqil ishlarni bajarish uchun bir qancha innovatsion metod va metodologiyalardan foydalaniladi. Oʻzlashtirishni baholash joriy etilayotgan tizimlarda innovatsion metod va texnologiyalardan foydalangan holda ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOC, Massive open online courses) orqali mustaqil ishlarni bajarish boʻyicha metodologiya ishlab chiqilib, bunda MOOC ommaviy ochiq onlayn kurslarining imkoniyatlari tahlil etiladi.

РЕЗЮМЕ. В высших учебных заведениях используется ряд инновационных методов и методологии для дистанционного обучения обучающихся и выполнения ими самостоятельной работы. В данной статье анализируются возможности массовых открытых онлайн-курсов МООС использующие в системах, которые внедрены оценки освоении, разработана методика самостоятельной работы через массовые открытые онлайн-курсы (МООС, Massive open online courses) с использованием инновационных методов и технологий.

SUMMARY. Higher educational institutions use a number of innovative methods and methodologies for distance learning of students and their independent work. This article analyzes the possibilities of massive open online courses using in systems that are implemented in mastering, a methodology has been developed for independent work through massive open online courses (MOOC, Massive open online courses) using innovative methods and technologies.

ВЛИЯНИЕ МАГНИТНОГО ПОЛЯ НА КОЭФФИЦИЕНТА НЕИДЕАЛЬНОСТИ ВАХ ДИОДА

Г.Гулямов – *доктор физико-математический наук, профессор*
К.Б.Умаров – *кандидат физико-математический наук, доцент*
Ф.Р.Мухитдинова – *докторант*
А.З.Солиев – *докторант*
Наманганский инженерно-строительный институт

Таянч сўзлар: магнитодиод, магнит майдон, muvozanatsiz заряд ташувчилар, потенциал тўсиқ баландлиги, диффузия узунлиги, Холл кучланиши, магнит қаршилик

Ключевые слова: магнитодиод, магнитное поле, неравновесный носитель заряда, высота потенциального барьера, диффузионная длина, напряжения Холла, магнитосопротивления.

Key words: magnetodiode, magnetic field, nonequilibrium charge carriers, potential barrier height, diffusion length, Hall voltage, magnetoresistance.

I Введение. В настоящее время существует множество разновидностей диодов. Классифицируются данные устройства по своему функциональному назначению, размеру и характеру электрического перехода, мощности рассеивания, частотному диапазону и материалу диода [1-5]. Среди всех видов данных приборов в данном исследовании выделяются те, чья вольтамперная характеристика изменяется под действием магнитного поля, т. е. магнитодиоды [6]. Несмотря на то, что подобные устройства успешно и активно изготавливаются и используются на практике, они не обладают слишком высокой магнитной чувствительностью. Устройствами с более высокой магнитной чувствительностью являются предлагаемые магнитоэлектрические диоды, работающие на магнитоэлектрическом (МЭ) эффекте. *p-n* переходы являются фундаментальными элементами и широко используются в современной полупроводниковой промышленности, *p-n* переход, управляемый магнитным полем, может стать решающим шагом на пути к будущей магнетоэлектронике в полупроводниковой промышленности. Магнитоэлектрические диоды могут использоваться в разработке датчиков тока, магнитного и электромагнитного полей, преобразователей, устройств систем безопасности, навигации, медицинского оборудования и т.д.

Принцип работы МЭ диода заключается в следующем: возникающие под действием магнитного поля механические деформации в магнитострикционном слое передаются пьезополупроводниковому слою, что приводит к модуляции сопротивления базы диода и изменению вольтамперной характеристики. Величина МЭ эффекта, заключающегося в возникновении электрической поляризации во внешнем магнитном поле и в намагничивании во внешнем электрическом поле, резко возрастает в области электромеханического резонанса [7].

Магниторезистивный эффект представляет большой интерес в приложениях спинотроники и микроэлектроники, таких как магнитные сенсоры, магнитная оперативная память, спиновая логика и биомолекулярная диагностика [8-12]. В последние годы изучалось магнетосопротивление (МС) - поведение различных материалов на основе графина [13-15]. Исследования изменения поведения МС могут углубить понимание его происхождения, что вызывает большую озабоченность для дальнейшего улучшения свойств МС и их применения. Изучено в работе [16] влияние магнитного поля на диоды и магнитодиоды с *p-n* переходом. Было показано, что напряжение в них возрастает с увеличением магнитного поля за счет напряжения Холла. Это связано с коэффициентом неидеальности диода [17]. В большинстве экспериментов было замечено, что с увеличением магнитного поля сопротивление и напряжение, но еще не объяснено полностью с теоретической точки зрения.

II. Влияние магнитного поля на коэффициента неидеальности ВАХ. МС в обычных кремниевых устройствах с *p-n* переходом за счет использования внешнего магнитного поля для управления областью пространственного заряда p-n перехода. Однако при приложении внешнего магнитного поля равновесие нарушается. Носители в *n*- и *p*- областях отклоняются силой Лоренца и скапливаются на краях образца. В

результате формируется трапециевидное распределение в области пространственного заряда, уравновешивающее магнитное поле. Сопротивление базы связано с длиной диффузионного перехода L неравновесных носителей заряда. Уменьшение L приводит к уменьшению неравновесных носителей заряда в базе, т.е. к увеличению ее сопротивления. Это вызывает увеличение падения напряжения на базе и уменьшение на p-n переходе. Таким образом, уменьшение диффузионной длины при $\exp d/L \gg 1$ приводит к сильному уменьшению проводимости базы в диоде. Мы рассчитали, что L зависит от магнитного поля следующим образом:

$$L = L_0\,[1-(\mu B)^2] \qquad (1)$$

Это, в свою очередь, приводит к увеличению падения напряжения на базе и уменьшению области p-n перехода. Падение напряжения в основном состоит из напряжения U_B (напряжения Холла), возникающего за счет воздействия базового напряжения U_b и магнитного поля, т.е.

$$\varphi = \varphi_0 + U_b + U_B \qquad (2)$$

Зависимостью диффузионной длины неравновесных носителей заряда во многих экспериментах объясняли, что сопротивление базы и напряжение достигают больших значений с увеличением магнитного поля [16,17]. Уменьшение диффузионной длины неравновесных носителей заряда снижает проводимость базы, т.е. возрастает сопротивление в магнитном поле. Диффузионная длина неравновесных носителей заряда зависит от индукции магнитного поля следующим образом [16]:

$$\frac{\Delta L}{L_0} = \mu^2 B^2$$

Изменения сопротивления в магнитном поле $\Delta\rho = \rho(\mathrm{B}) - \rho(0)$ к сопротивлению в отсутствие поля $\rho(0)$:

$$\frac{\Delta\rho}{\rho_0} = \mu^2 B^2 \qquad (3)$$

$$U_b = \Delta\rho j \qquad (4)$$

В работе [18] увеличение падения напряжения объясняется образованием потенциала Холла с ростом магнитного поля. Итак, можно сказать, что высота потенциального барьера магнитодиодов является результатом уменьшения холловской разности потенциалов.

$$U_B = \frac{RjB}{d} \qquad (5)$$

Разность потенциалов Холла прямо пропорциональна вектору индукции магнитного поля. Увеличение магнитного поля приводит к увеличению холловской разности потенциалов. Разность потенциалов Холла изменяет ВАХ магнитодиодов.

Мы знаем, что ВАХ диода с p-n переходом определяется согласно выражению Шокли следующим образом [19]:

$$j = j_s[\exp\frac{e\varphi}{mkT} - 1] \qquad (6)$$

Подставив выражения (4) и (5) в (2), получим следующее:

$$\varphi = \varphi_0 + \Delta\rho j + \frac{RjB}{d} \qquad (7)$$

Если подставим в месте φ_0 из идеального выражения ВАХ и φ из (6) в (7), то получим следующее выражение для коэффициента неидеальности ВАХ:

$$m = 1 + \frac{ejB^2}{dkT}\frac{\rho_0 d\mu^2 + \frac{R}{B}}{ln\left(\frac{j}{j_s}+1\right)} \qquad (8)$$

Зависимость коэффициента неидеальности от индукции магнитного поля показана ниже (рис.1).

Поскольку постоянная Холла в несколько раз меньше индукции магнитного поля, (8) можно выразить следующим образом:

$$m = 1 + \frac{ejB^2}{kT}\frac{\rho_0 \mu^2}{ln\left(\frac{j}{j_s}+1\right)} \qquad (9)$$

Если считаем, что магнитное поле не взаимодействует (B=0), то коэффициент неидеальности ВАХ равняется на единицу (m=1). Назначением этого раздела является четкая постановка задачи, описание эксперимента или объектов исследования. Для теоретических исследований принципиальным является описание модели, а также указание всех применяемых аналитических методов, приближений и аппроксимаций. Для экспериментальных работ следует указать исследуемые объекты, материалы, дать описание техники и условий эксперимента.

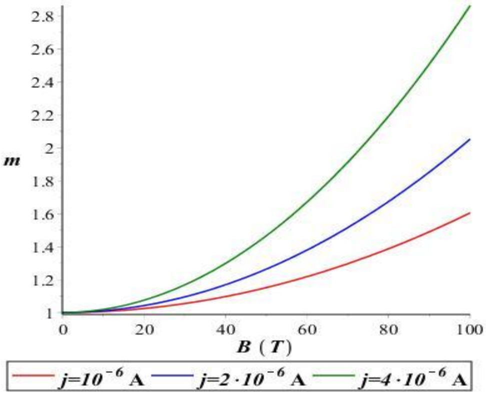

Рисунок 1. Зависимость коэффициента неидеальности от индукции магнитного поля.

III. Заключение. Следовательно, проводимость магнитодиода определяется инжекцией неравновесных носителей заряда в базу. Сопротивление базы зависит от диффузионной длины неравновесных носителей заряда. В результате инжекции в магнитодиоде образование неравновесных носителей заряда приводит к увеличению высоты потенциального барьера и уменьшению концентрации носителей заряда. Это уменьшает ток проходящий через диод, увеличивает сопротивление базы и приводит изменению коэффициета неидеальности ВАХ диода.

Благодарности. Работа выполнена на основе грантовой программы фундаментальных исследований ФЗ-20200929243 «Влияние горячих электронов и фононов в сильном электромагнитном поле на характеристики полупроводниковых солнечных фотоэлектрических элементов и наноструктур».

Литература

1. Gulyamov G., Umarov K.,. Soliyev A. Romanian Journal of Physics, 68, 613. 2023.
2. Gulyamov G. and Umarov K.B. Semiconductors 28.4: 409-411. 1994.
3. G. Gulyamov, and K. B. Umarov. Semiconductors 29.1 1995: 17-19.
4. Umarov K. B, Soliev A. Z. and Turgunov A. R.. Research and implementation 2023.
5. Gulyamov G., Shahobiddinov B., Soliyev A., Nazarov S., Mislidinov B. 2023, March. In *AIP Conference Proceedings* (Vol. 2700, №. 1). AIP Publishing.
6. Baranochnikov M. L. // Micromagnetoelectronics. T. 1. – M.: DMK Press, 2011. -P. 544.
7. Bichurin M. I., Petrov V.M., Filippov D. A., Srinivasan G. // Magnetoelectric effect in composite materials; NovSU named after. Yaroslav the Wise. – Veliky Novgorod: 2005. –P. 226.
8. Wang Z., Wang X., Li M., Gao Y., Hu Z., Nan T. et al., Highly sensitive flexible magnetic sensor based on anisotropic magnetoresistance effect, Adv. Mater. 28. 2016. –P. 9370-9377.

9. Albarakati S., Tan C., Chen Z., Partridge J.G, Zheng G., Farrar L, et al., Anti-symmetric magnetoresistance in van der Waals Fe_3GeTe_2/graphite/Fe_3GeTe_2 trilayer heterostructures, Sci. Adv. 5. 2019.
10. Rein M., Richter N., Parvez K., Feng X., Sachdev H., Klaui M., Mullen K. Magneto-resistance and charge transport in graphene governed by nitrogen dopants, ACS Nano 9 (2). 2015. 1360-1366.
11. Wang W., Wang Y., Tu L., Klein T., Feng Y., Li Q., et al., Magnetic detection of mercuric ion using giant magnetoresistance based biosensing system, Anal.Chem. 86. 2014. 3712-3716.
12. Luo Z., Zhang X., Xiong C., Chen J., Silicon-based current-controlled reconfig-urable magnetoresistance logic combined with non-volatile memory, Adv.Funct. Mater. 25 (2015) 158-166.
13. Overweg H., Eggimann H., Liu M., Varlet A., Eich M., Simonet P., et al., Oscil-lating magnetoresistance in graphene p-n Junctions at intermediate magnetic fields, Nano Lett. 17. 2017 2852-2857.
14. Yue Z., Levchenko I., Kumar S., Seo D., Wang X., Dou S. et al., Large networks of vertical multi-layer graphenes with morphology-tunable magnetoresistance, Nanoscale 5. 2013. 9283-9288.
15. Rao C.N.R., H.S.S. Ramakrishna Matte, Subrahmanyama K.S., Maitra U. Unusual magnetic properties of graphene and related materials, Chem. Sci. 3. 2012. –P. 45-52.
16. Gulyamov G., Majidova G. N., Mukhitdinova F.R., Suvanov A.X., J.Optoelectron. Laser 41, 451. 2022. 305.
17. Egiazaryan G. A. and Stafeev V. I. Magnetodiodes, Magneto-306 transistors and their Application (Radio and Communication) –Moscow: 1987.
18. Mandic I., Ravotti F., Glaser M., Sersa I., Hartert J., Franz S., Cindro V., Dolenc I., Gorisek A., Kramberger G., Mikuz M. IEEE Trans. Nucl. Sci. 58, 1112. 2011.
19. Pikus G.E., Principles of the Theory of Semiconductor De- vices. – Moscow: «Nauka», 1965.

РЕЗЮМЕ. Магнит майдоннинг вольт-ампер характеристикасининг ноидеаллик коэфициентига таъсири ҳисоблаб чиқилган. Магнодиодага инжексия натижасида мувозанатсиз заряд ташувчиларнинг пайдо бўлиши потенциал тўсиқ баландлигининг ошишига ва заряд ташувчилар концентрациясининг пасайишига олиб келиши аниқланди. Бу диод орқали ўтадиган токни пасайтиради, асосий қаршиликни оширади ва диоднинг вольт-ампер характеристикасининг ноидеаллик коэфицентининг ўзгаришига олиб келади.

РЕЗЮМЕ. Проведён расчет влияния магнитного поля на коэффициенте неидеальности вольт-ампер характеристики. Установлено что, в результате инжекции в магнитодиоде образования неравновесных носителей заряда приводит к увеличению высоты потенциального барьера и уменьшению концентрации носителей заряда. Это уменьшает ток проходящий через диод, увеличивает сопротивление базы и приводит изменению коэффициета неидеальности ВАХ диода.

SUMMARY. The influence of the magnetic field was calculated on the nonideality coefficient of the current-voltage characteristic. It has been established that, as a result of injection into the magnetodiode, the formation of nonequilibrium charge carriers leads to an increase in the height of the potential barrier and a decrease in the concentration of charge carriers. This reduces the current passing through the diode, increases the base resistance and leads to a change in the non-ideality coefficient of the diode's current-voltage characteristic.

PYTHON DASTURLASH TILIDA RAQAMLI TASVIRLARNI QAYTA ISHLASH KUTUBXONALARI

A.A.Medatov – *pedagogika fanlari nomzodi*
Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti
M.M.Abduvaliyev – *talaba*
Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Tayanch so‘zlar: OCR, kutubxona, OpenCV, Pytesseract, EasyOCR, Keras, Pillow (PIL), NumPy, raqamli tasvir, skanerlangan hujjat, kompyuterli ko‘rish, mashinani o‘qitish, model, neyron to‘rlari, CNN, RNN, GitHub.
Ключевые слова: OCR, библиотека, OpenCV, Pytesseract, EasyOCR, Keras, Pillow (PIL), NumPy, цифровое изображение, отсканированный документ, компьютерное зрение, машинное обучение, модель, нейронные сети, CNN, RNN, GitHub.
Key words: OCR, library, OpenCV, Pytesseract, EasyOCR, Keras, Pillow (PIL), NumPy, digital image, scanned document, computer vision, machine learning, model, neural networks, CNN, RNN, GitHub.

Raqamli tasvirlar va videolar hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Biz turli xildagi suratga olish qurilmalari yordamida suratga olamiz va turli formatlarda saqlab qo‘yamiz. Hujjatlarni skanerlab elektron holiga o‘tkazamiz, xavfsizlikni ta’minlash maqsadida kameralaridan foydalanamiz va boshqalar.

Hozirgi vaqtda raqamli tasvirlardagi matnlarni tanib olishda OCR (Optical Character Recognition – Matnlarni optik tanib olish) texnologiyasi keng qo‘llaniladi. OCR – raqamli tasvirlardagi matnni kompyuter tushunadigan matnli formatga o‘tkazish jarayonidir.

OCR ning zarurati tashkilotlar orasidagi munosabat qog‘ozga tushirilgan turli ko‘rinishdagi blankalar, hisobotlar, skanerlangan kontraktlar, yuridik xujjatlatlar orqali amalga oshiriladi. Matn muxarrirlarida bunday xujjatlarni qayta ishlash imkoniyati mavjud bo‘lmaganligi uchun ularni qayta ishlashda o‘ziga xos qiyinchiliklarga duch kelinadi. OCR texnologiyalari raqamli tasvirlardagi matnni matn fayllariga aylantirib beradi. Keyinchalik ushbu ma’lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Ushbu texnologiyaning bir qator kutubxonalari bo‘lib, ular asosan tasvirlardagi matnlarni tanib olish uchun xizmat qiladi [2,4].

Bunday kutubxonalarning tarkibiga OpenCV, Tesseract, EasyOCR, Keras kutubxonalari va shu kutubxonalar bilan birgalikda qo‘llaniladigan Pillow (PIL) va NumPy kutubxonalarini kiritish mumkin. Ushbu kutubxonalar turli operatsion tizimlarni qo‘lab quvvatlaydi va turli dasturlash tillari uchun maxsus paketlari mavjud.

1. Open CV

Opencv (Open Source Computer Vision Library) - tasvirlar, videolar qayta ishlashga mo‘ljallangan va ko‘plab funksiyalariga ega bo‘lgan ochiq kodli kompyuterli ko‘rish kutubxonadir. OpenCV juda kata hajmdai funksiyalarga ega bo‘lib, ular yordamida turli ko‘rinishdagi tasvirlarni, jumladan tibbiy tasvirlarni aniqlash va qayta ishlash, ob’yektlarni va yuzlarni aniqlash, harakatlanuvchi ob’ektlarni kuzatish, robototexnika va avtomatlashtirish sohasidagi vazifalar amalga oshiriladi.

OpenCV minglab funksiyalari bo‘lb, ularning sonini aniq aytish qiyin. Chunki kutubxona funksiyalari va algoritmlari doimiy ravishda yangilanib yangi xususiyatlari bilan kengaytirib borilmoqda [1, 5].

Kutubxonaning funksiyalaridan Windows, Linux, Android, mac operatsion tizimlarida foydalanish imkoniyati mavjud. Shuningdek, OpenCV Python, C++, Java dasturlash tillarida ham foydalanib kelinadi. OpenCV texnologiyalaridan dunyoning yetakchi Google, IBM, Microsoft, Toyota va Intel kabi kompaniyalari foydalanib kelishadi.

OpenCV ko‘plab sohalarni qamrab olgan ko‘p qirrali kompyuterli ko‘rish kutubxonasidir.

OpenCV yoramida quyidagi masalalarni hal qilish mumkin:

1. Tasvirlarni yuklash, saqlash va chaqirish.

2. Tasvirlarni qayta ishlash: o‘lchovini o‘zgartirish, biror burchakga burish, qirqib olish, filtrlash ba boshq.

3. Rasmdagi ob’yektlarni tanish va aniqlash.

4. Tasvirlarda yuzni aniqlash va yuzdagi hissiyotlarni aniqlash.

5. Videodagi harakatlanuvchi ob’yektlarni kuzatish

6. Kamerani kalibrlash va joriy vaqtda kameralar bilan ishlash.

Masalan, OpenCV da tasvirlarni yuklash va oynaga chiqarish uchun quyidagi qisqa dastur kodini ko‘rishimiz mumkin. Masalan:

```
import cv2
# Tasvirni yuklash
rasm = cv2.imread('photo.jpg')
# Tasvirni oynaga chiqarish
cv2.imshow('Rasm', rasm)
cv2.waitKey(0)
cv2.destroyAllWindows()
```

OpenCV Pythonda tasvir va videolar bilan ishlashga mo‘ljallangan kuchli vosita bo‘lib, kompyuterli ko‘rish, mashinani o‘qitish, robototexnika va boshqa sohalarda foydalanish imkonini beradi.

2. Pytesseract.

pytesseract - Tesseract OCR (Optik belgilarni aniqlash) texnologiyasi yordamida tasvirlardagi matnni tanib olishga mo‘ljallangan Python kutubxonasidir [

Pytesseract yordamida rasmlar, skanerlangan hujjatlar, skrinshotlar va boshqa manbalardagi mantlar osongina matn ko‘rinishiga o‘tkaziladi. Kutubxona oddiy interfeysni taqdim etadi va matnni aniqlash parametrlarini sozlash imkonini qo‘llaydi. Masalan:

```
import pytesseract
from PIL import Image
# Rasm faylini ochish
rasm = Image.open('photo.jpg')
# Tasvirdagi matnni tanish
matn = pytesseract.image_to_string(rasm)
# Matnni oynaga chiqarish
print(matn)
```

Pytesseract rasmlardan matnni tanib olish va uni Python loyihalarida qayta ishlash jarayonini avtomatlashtirish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

3. EasyOCR

easyocr – Python kutubxonasi bo‘lib, tasvirdagi matnlari tanib olishda oldindan tayyorlangan modellardan foydalanish uchun mo‘ljallangan. U neyron to‘rlariga asoslangan va bir nechta tillar, jumladan, o‘zbek, ingliz, xitoy, ispan, frantsuz va boshqalar bilan ishlashga mo‘ljallangan.

Pythonda easyocrdan foydalanish uchun uni ***pip install easyocr*** buyrug‘i yordamida o‘rnatish kerak bo‘ladi. Kutubxona o‘rnatilganidan so‘ng sinf ob’yektini yaratish uchun ***easyocr*** modulining Reader sinfi import qilinadi. Shuningdek, matnlarni tanib olishda boshqa tillarni ham ko‘rsatish mumkin.

```
import easyocr
# Lotin alifbosi asosidagi o‘zbek tili uchun Reader sinfi nusxasi reader = easyocr.Reader(['en'])
# ‘example.png’ rasm faylidagi matnni Reader sinfi nusxasining readtex() metodiga uzatish
result = reader.readtext('example.png')  #  'example.png' tasvirdagi matnni tanish
# Natija kortej ro‘yxati bo‘lib, ularning har biri tanib olingan matn haqida ma’lumot beradi
for detection in result:
    print(detection[1])  # Matnni oynaga chiqaramiz
```

EasyOCR turli tillar bilan ishlashga mo‘ljallangan bo‘lib, uning aniqliligi rasmning sifatiga, shriftiga va boshqa omillarga bog‘liq bo‘ladi

4. Pillow.

Pillow (PIL) - Turli formatlardagi tasvirlarni ochish, tahrirlash, burish va saqlash uchun oddiy vositalarni taqdim etuvchi eng ko‘zga ko‘ringan Python kutubxonasidir.

Pillovdan foydalanish uchun uni ***pip install pillow*** buyrug‘i yordamida o‘rnatish kerak bo‘ladi, so‘ngra rasm fayli bilan turli amallarni bajarishimiz mumkin bo‘ladi. Masalan rasmni 45 gradusga burish uchun rotate funksiyasidan foydalanamiz va hosil bo‘lgan rasmni

```
from PIL import Image
image = Image.open("rasm.jpg")
rasm_burish = image.rotate(45)
rasm_burish.save("burilgan_rasm.jpg")
```

Pillow kutubxonasi odatda PIL kabi import qilinadi.

5. Keras – Keras TensorFlow 2.0 kutubxonasining bir qismi bo‘lib, chuqur o‘rganish modellarini ishlab chiqish uchun eng mashhur vositalardan biridir. Keras - bu Python dasturlash tilida neyron tarmoqlarni qurish va o‘rgatish uchun yuqori darajadagi API (Application Programming Interface) dir. U konvolyutsion neyron tarmoqlari (CNN), rekursiv neyron tarmoqlari (RNN) va ko‘p qatlamli perseptronlar (MLP) kabi turli turdagi neyron tarmoqlarni yaratish uchun oddiy interfeysni taqdim etadi. [3:274-303]

Keras yordamida matnni aniqlash uchun kod va tayyor yechimlar misollarini GitHub ombori yoki ilmiy maqolalar kabi ochiq manbalarda topish mumkin. Shuningdek, chuqur o‘rganish modellarini yaratish va o‘qitish bo‘yicha batafsil ma'lumot olish uchun Keras hujjatlarini ko‘rib chiqish tavsiya etiladi.

Shu bilan birga raqamli tasvirlardagi matnlarni tanib olish va qayta ishlashda boshqa bir qator Python kutubxonalar bo‘lib, ular bevosita yuqorida ko‘rsatilgan kutubxonalar bilan birgalikda ishlatiladi. Bular qatoriga NumPy kutubxonasini kiritish mumkin.

NumPy - ko‘p o‘lchovli massivlar, matritsalar bilan ishlashga mo‘ljallangan Python kutubxonasi bo‘lib, uning to‘liq nomi Numerical Python extensions - raqamli Python kengaytmalari deb ataladi. NumPy ning eng kata yutuqlaridan biri uning boshqa kutubxonalar bilan integrallashuvidadir. Undan ilmiy hisoblashlar (matematika, fizika, kimyo, biologiya va boshq.) da, ma’lumotlar bazalari bilan ishlashda, mashinani o‘qirish, ma’lumotlarni tanish (raqami tasvirlar, videolar) sohalarida foydalanish imkoniyatlari berilgan.

Kutubxona tasvirni qayta ishlash uchun ham keng qo‘llaniladi.

Ushbu kutubxonalar Python yordamida tasvirlardagi matnlarni aniqlash, tasvir va matnni qayta ishlash bilan bog‘liq turli ilovalarda foydalanish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Глория Буэно Гарсия и др. Обработка изображений с помощью OpenCV/ пер. с англ. Слинкин А. А. – М.: ДМК Пресс, 2016. –С. 210

2. Качалин В.С., Панов Ю.Н., Попов Н.-Л.Э. Сравнительный анализ различных систем оптического распознавания символов при работе с текстом, написанным с помощью кириллического алфавита. – Ж.: Современные наукоемкие технологии № 8, 2022. –С. 65-70.

3. Коул Анирад, Ганджу Сиддха, Казам Мехер. Искусственный интеллект и компьютерное зрение. Реальные проекты на Python, Keras и TensorFlow. - СПб.: -Питер: 2023. –С. 624.

4. Койнова Т. А. Алгоритмы распознавания символов // Молодой ученый. 2022. № 18 (413). –С. 73-76.

5. Молодяков С.А. Применение функций OpenCV в компьютерном зрении (60 примеров на Python). - СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2022. –С. 296.

REZYUME. Ushbu maqolada raqamli tasvirlardagi matnlarni tanib olishda OCR texnologiyalarining imkoniyatlari koʻrsatib oʻtilgan. Python dasturlash tilining Open CV, Pytesseract, EasyOCR, Pillow kutubxonalari yordamida tasvirdagi matnlarni tanib olish usullari koʻrsatib oʻtilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье показаны возможности технологий OCR в распознавании текстов на цифровых изображениях. Показаны способы распознавания текстов на изображении с помощью библиотек Open CV, Pytesseract, EasyOCR, Pillow языка программирования Python.

SUMMARY. This article shows the capabilities of OCR technologies in recognizing texts on digital images. Methods for recognizing text in an image using the Open CV, Pytesseract, EasyOCR, and Pillow libraries of the Python programming language are shown.

ОБ ОДНОМ ПОДХОДЕ ПРИМЕНЕНИЯ ЧИСЛЕННО-АНАЛИТИЧЕСКОГО МЕТОДА К КРАЕВЫМ ЗАДАЧАМ ДЛЯ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ТИПА ВОЛЬТЕРРА

О.Д.Нуржанов – *кандидат физико-математических наук, доцент*

А.Б.Абутова – *магистрант*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: сонли-аналитик усул, чегаравий масала, Вольтерра типидаги интегро-дифференциал тенгламалар, Коши-Николетти типидаги чегаравий шартлар.

Ключевые слова: численно-аналитический метод, краевая задача, интегро-дифференциальные уравнения типа Вольтерра, краевые условия типа Коши-Николетти.

Key words: numerical-analytic method, boundary value problem, integro-differential equations of Volterra type, boundary conditions of Cauchy-Nicoletti type.

Численно-аналитический метод последовательных приближений А.М.Самойленко [1] эффективно применяется при исследовании краевых задач для обыкновенных дифференциальных уравнений, а также различных классов интегро-дифференциальных уравнений [2, 3]. При рассмотрении краевых задач с линейными краевыми условиями возникают некоторые трудности применения этого метода из-за вырожденности матриц, фугирующих в этих условиях. Идея их преодоления содержится в работах [4, 5], посвященных исследованию решений краевых задач при помощи параметризации граничных условий.

В данной работе с помощью параметризации исследуем двухточечную краевую задачу типа Коши-Николетти для нелинейных интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра.

Рассмотрим систему нелинейных интегро-дифференциальных уравнений

$$\frac{dx}{dt}=f\left(t,x,\int_0^t \varphi(t,s,x(s))ds\right) \qquad (1)$$

с разделенными краевыми условиями типа Коши-Николетти

$$\begin{aligned} x_1(0)&=x_{10},\\ x_2(0)&=x_{20},\\ x_3(T)&=x_{3T}, \end{aligned} \qquad (2)$$

где $x=\mathrm{col}(x_1,x_2,x_3)$; вектор-функции $f(t,x,y)=(f_1,f_2,f_3)$ и $\varphi(t,s,x)=(\varphi_1,\varphi_2,\varphi_3)$ определены и непрерывны в области

$$(t,s)\in[0,T]\times[0,T],\ x\in D,\ y=(y_1,y_2,y_3)\in D_1, \qquad (3)$$

D и D_1 - замкнутые ограниченные области R^3.

Краевые условия (2) можно записать в матричном виде

$$Ax(0)+C_1x(T)=d, \qquad (4)$$

где

$$A=\begin{pmatrix}1&0&0\\0&1&0\\0&0&0\end{pmatrix},\ C_1=\begin{pmatrix}0&0&0\\0&0&0\\0&0&1\end{pmatrix},\ d=\begin{pmatrix}x_{10}\\x_{20}\\x_{3T}\end{pmatrix}.$$

Поскольку матрица C_1 в краевом условии (4) является вырожденным, то непосредственно применить известных схем численно-аналитического метода [1] невозможно или возможно трудности вычислительного характера. Поэтому, для того чтобы обойти вырожденность матрицы C_1, заменим значение первых двух компонент решения краевой задачи (1), (4) в точке T параметрами λ_1,λ_2:

$$x_1(T)=\lambda_1,\quad x_2(T)=\lambda_2. \qquad (5)$$

С учетом равенства (5), краевые условия (4) записываются в виде

$$Ax(0)+Cx(T)=d(\lambda)=\mathrm{col}(x_{10}+\lambda_1,x_{20}+\lambda_2,x_{3T}), \qquad (6)$$

где

$$C=\begin{pmatrix}1&0&0\\0&1&0\\0&0&1\end{pmatrix}=E,\qquad \lambda=\mathrm{col}(\lambda_1,\lambda_2).$$

Таким образом, краевая задача типа Коши-Николетти вида (1), (2) приводилась к эквивалентной двухточечной краевой задаче (1), (6) с условиями (5), причем $\det C\neq 0$.

Для исследования полученной краевой задачи (1), (6) можно применить соответствующую модификацию численно-аналитического метода последовательных приближений.

Пусть для краевой задачи (1), (2) выполняются следующие условия:

1) вектор-функции $f(t,x,y)=(f_1,f_2,f_3)$ и $\varphi(t,s,x)=(\varphi_1,\varphi_2,\varphi_3)$ определены и непрерывны в области (3) и для них выполняются следующие неравенства:

$$\begin{aligned} &|f(t,x,y)|\le M,\\ &|f(t,x,y)-f(t,\bar{x},\bar{y})|\le K_1|x-\bar{x}|+K_2|y-\bar{y}|,\\ &|\varphi(t,s,x)-\varphi(t,s,\bar{x})|\le K_3|x-\bar{x}| \end{aligned} \qquad (7)$$

для всех $t\in[0,T],\ s\in[0,T],\ x,\bar{x}\in D,\ y,\bar{y}\in D_1$, где $M=(M_1,M_2,M_3), M_i>0, i=1,2,3;$ $K_l=\left\{K_{ij}^{(l)}\right\}_{i,j=1}^{3}$, $l=1,2,3-$ (3×3)-мерные постоянные матрицы с неотрицательными элементами; $|f|=\mathrm{col}(|f_1|,|f_2|,|f_3|)$;

2) множество

$$D_\beta=\{z\in D: B(z,\beta(z,\lambda))\subset D,\quad \forall\lambda\in I_1\times I_2\}$$

является невырожденным, т.е.

$$D_\beta\neq\varnothing, \qquad (8)$$

где

$$B(z,\beta(z,\lambda)) = \left\{x \in R^3 : |x - z| \le \beta(z,\lambda),\ \ \forall \lambda \in I_1 \times I_2\right\},$$

$$\beta(z,\lambda) = \frac{T}{2}M + |d(\lambda) - (A+E)z|,$$

$E -$ единичная матрица, $I_1 \times I_2 = \left\{\lambda = \mathrm{col}(\lambda_1,\lambda_2) \in R^2 : \mathrm{col}(\lambda_1,\lambda_2,x_{3T}) \in D\right\}$;

3) наибольшее собственное значение $\lambda_{\max}(Q)$ матрицы $Q = \frac{T}{3}\left(\frac{9}{10}K_1 + \frac{7}{8}TK_2K_3\right)$ не превышает единицы:

$$\lambda_{\max}(Q) < 1. \tag{9}$$

Для исследования решений параметризованной краевой задачи (1), (6) рассмотрим последовательность функций

$$x_m(t,z,\lambda) = z +$$

$$+\int_0^t f\left(\tau, x_{m-1}(\tau,z,\lambda), \int_0^\tau \varphi(\tau,s,x_{m-1}(s,z,\lambda))ds\right)d\tau -$$

$$-\frac{t}{T}\int_0^T f\left(\tau, x_{m-1}(\tau,z,\lambda), \int_0^\tau \varphi(\tau,s,x_{m-1}(s,z,\lambda))ds\right)d\tau +$$

$$+\frac{t}{T}\left[d(\lambda) - (A+E)z\right], m = 1,2,3,..., \tag{10}$$

$$x_0(t,z,\lambda) = z,$$

где z и λ рассматриваются как параметры.

Каждая функция последовательности (7) зависит от трех неизвестных параметров и, λ_1, λ_2. Более того, функции $x_m(t,u,\lambda)$ удовлетворяют двухточечным краевым условиям (6) при произвольных значений этих параметров.

Справедливо следующее утверждение.

Теорема 1. Предположим, что $f(t,x,y)$ и $\varphi(t,s,x)$ в правой части системы уравнений (1) определены, непрерывны в области (3) и выполняются условия (7)-(9). Тогда при всех фиксированных $z = \mathrm{col}(x_{10}, x_{20}, u) \in D_\beta$, $\lambda = (\lambda_1,\lambda_2) \in D$ последовательность функций $x_m(t,z,\lambda)$ вида (10), удовлетворяющих краевым условиям (6), равномерно сходится при $m \to \infty$ относительности области $(t,z,\lambda) \in [0,T] \times D_\beta \times D$ к предельной функции $x^*(t,z,\lambda)$. При этом $x^*(t,z,\lambda)$ является проходящим при $t = 0$ через точку $x^*(0,z,\lambda) = z$ решением уравнения

$$x(t) = z + \int_0^t f\left(\tau, x(\tau), \int_0^\tau \varphi(\tau,s,x(s))ds\right)d\tau -$$

$$-\frac{t}{T}\int_0^T f\left(\tau, x(\tau), \int_0^\tau \varphi(\tau,s,x(s))ds\right)d\tau + \frac{t}{T}\left[d(\tau) - (A+E)z\right],$$

и кроме того, $x^*(t,z,\lambda)$ удовлетворяет краевым условиям (6) и начальным условиям $x^*(0,z,\lambda) = z$, т.е. является решением задачи Коши для уравнений

$$\frac{dx}{dt} = f\left(t, x, \int_0^t \varphi(t,s,x(s))ds\right) + \Delta(z,\lambda),$$

$$x(0) = z,$$

где

$$\Delta(z,\lambda) = \frac{1}{T}\left[d(z,\lambda) - \frac{1}{T}\int_0^T f\left(\tau, x(\tau), \int_0^\tau \varphi(\tau,s,x(s))ds\right)d\tau\right].$$

Для отклонения $x^*(t,z,\lambda)$ от $x_m(t,z,\lambda)$ для всех $m = 1,2,...$ имеет место оценка

$$\left|x^*(t,z,\lambda) - x_m(t,z,\lambda)\right| \le \alpha_1(t) Q^{m-1}(E - Q^{-1})h$$

где $Q = \frac{T}{3}\left(\frac{9}{10}K_1 + \frac{7}{8}TK_2K_3\right)$, $h = QM + Q_1\beta_1(z,\lambda)$, $Q_1 = K_1 + \frac{3}{4}TK_2K_3$.

Следующее утверждение выясняет, при каких необходимых и достаточных условиях предельная функция последовательности (10) будет являться решением краевой задачи (1), (6).

Теорема 2. Предположим, что удовлетворяются все условия теоремы 1. Тогда для того, чтобы предельная функция $x = x^*(t,z^*,\lambda^*)$ последовательности (10) являлась и решением краевой задачи (1), (6) необходимо и достаточно, чтобы определяющая функция $\Delta(z,\lambda)$ в точке $x = z^*$, $\lambda = \lambda^*$ обращалась в нуль:

$$\Delta(z,\lambda) = \frac{1}{T}\left[d(z,\lambda) - z\right] -$$

$$-\frac{1}{T}\int_0^T f\left(\tau, x^*(\tau,z,\lambda), \int_0^\tau \varphi(\tau,s,x^*(s,z,\lambda))ds\right)d\tau = 0.$$

Литература

1. Самойленко А.М., Ронто Н.И. Численно-аналитические методы в теории краевых задач обыкновенных дифференциальных уравнений. - Киев: «Наук. Думка», 1992. –С. 279.

2. Nurzhanov O.D. Application of a modification of the numerical-analytic method to the multipoint boundary-value problem for Volterra-type integrodifferential equations. // Journal of Mathematical Sciences, 2021, №. 5. –P. 655-669.

3. Нуржанов О.Д., Курбанбаев О.О., Баймуратова К. А. Численно-аналитический метод исследования краевых задач для интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра // Вестник Каракалпакского государственного университета, 2013, №1-2. - С. 10-16.

4. Ронто М. Й., Щобак Н. М. Маринец К. В. Про параметризацію крайових задач типу Коші-Ніколетті // Наук. вісн. Ужгород. Нац. Ун-ту. Сер. Математика і інформатика, 2008, №16. - С. 163-173.

5. Ронто Н.И., Маринец Е. В. Применение параметризации при численно-аналитическом исследовании решений нелинейных краевых задач. // Доклады Национальной академии наук Украины, 2012, №4. - С. 34-38.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Вольтерра типидаги интегро-дифференциал тенгламалар учун икки нуқтали чегаравий масалаларни ечишга кетма-кет яқинлашишларнинг сонли-аналитик методини татбиқ этиш бўйича баъзи натижалар олинган.

РЕЗЮМЕ. В работе получены некоторые результаты по применению численно-аналитического метода последовательных приближений к двухточечным краевым задачам для интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра.

SUMMARY. The paper obtained some results on the application of the numerical-analytic method of successive approximations to two-point boundary value problems for Volterra type integro-differential equations.

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ УТИЛИЗАЦИИ ДИСТИЛЛЕРНОЙ ЖИДКОСТИ КУНГРАДСКОГО СОДОВОГО ЗАВОДА СУЛЬФАТСОДЕРЖАЩИМИ СОЛЯМИ КАРАКАЛПАКСТАНА

К.Д.Реймов – *доктор философии технических наук, доцент*
М.Б.Артиков – *ассистент преподаватель*
Л.Г.Базарбаева – *студент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: аммиак, табиий сода, нефелин, натрий гидроксид, аммиак усули, дистиллаш, қайта ишлаш, гипс, бўр, технологик цикл, филтр, суспензия, еритма таййёрлаш, Караумбет шўр суви, эринмайдиган кальций сульфат, гипсомагний, стехиометрия.

Ключевые слова: аммиак, природная сода, нефелин, гидроксид натрия, аммиачный метод, дистилляция, переработка, гипс, мел, технологический цикл, фильтр, суспензия, препарат, рассол Караумбета, сульфат кальция нерастворимый, гипс магний, стехиометрия.

Key words: ammonia, natural soda, nepheline, sodium, hydrohide, ammonia method, distillation, processing, gypsum, chalk, technological cycle, filter, suspension, solution preparation, Caraumbet brine, insoluble calcium sulfate, hypsomagnesium, stoichiometry.

В настоящее время производство соды в мире основывается на четырёх способах её получения: аммиачном, из природной соды, нефелинов и карбонизации гидроксида натрия. На СП ООО «Кунградский содовый завод» (ООО КСЗ) производство кальцинированной соды основано на аммиачном способе. Аммиачному способу получения соды, однако, присущи и серьёзные недостатки, главными из которых являются: низкая степень использования исходного сырья (натрий используется примерно на 2/3, а хлор и кальций не используются совсем); большое количество жидких и твёрдых отходов, требующих утилизации, сброса и длительного хранения; значительный расход энергетических ресурсов; большие удельные капиталовложения для создания содового производства.

Основным способом снижения количества хлоридных отходов содового производства является их переработка с получением товарных продуктов. В настоящее время существуют следующие направления решения проблемы утилизации отходов: получение из дистиллерной жидкости хлоридов кальция и натрия; применение дистиллерной жидкости в нефтегазодобывающей промышленности; использование шлама для получения мелиоранта, гидроксида кальция, безцементого вяжущего и других продуктов.

Однако расширение объёмов такого способа переработки дистиллерной жидкости сдерживается ограниченным потреблением данных продуктов в народном хозяйстве [1].

Целью данной работы является разработка технологии утилизации дистиллерной жидкости ООО КСЗ, в результате которого обратно возвращается в технологический цикл раствор хлорида натрия с одновременным получением таких полезных продуктов как гипс, мел и гидроксид магния. Сущность работы заключается в том, что дистиллерная жидкость обрабатывается сульфатсодержащими компонентами и в дальнейшем после отделения гипса из системы последовательно выделяются в осадок гидроксид магния и карбонат кальция (мел), а очищенная дистиллерная жидкость направляется обратно в процесс производства кальцинированной соды, что особо важно в таком регионе как Каракалпакия, где вода является дорогим сырьём. В качестве сульфатсодержаших компонентов использовали мирабилит Тумрюкского месторождения, рапы и твердые соли озер Барсакельмес, Караумбет и дистиллерная жидкость ООО КСЗ, химический состав которых приведен в табл. 1.

Таблица 1. Химический состав исходных компонентов

Наименование проб	Массовые доли, %					pH	ρ, г/см^3
	Анионы		Катионы				
	Cl^-	SO_4^{2-}	Ca^{2+}	Mg^{2+}	$Na^+_{расч}$		
Рапа озера месторождения Барсакельмес	16,14	1,94	0,039	1,87	7,74	7,8	1,21
Рапа озера месторождения Караумбет	13,72	7,07	отс	3,98	4,53	7,3	1,28
Самосадочная соль озера месторождения Барсакельмес	60,32	0,06	0,09	0,06	38,95	-	-
Соль озера месторождения Караумбет № 1	52,89	3,33	1,01	0,37	34,04	-	-
Соль озера месторождения Караумбет № 2	54,53	2,88	1,12	0,22	33,51	-	-
Соль озера месторождения Караумбет № 3	52,3	4,33	1,4	0,56	32,1	-	-
Мирабилит Тумрюкского месторождения	-	42,6	0,21	-	20,17	-	-
Дистиллерная жидкость ООО КСЗ	9,62	0,25	3,49	0,031	-	9,91	1,14

Для исследования влияния сульфата натрия на степень очистки дистиллерной жидкости норма сульфата из расчета на связывание CaO варьировали в пределах 80; 100; 120% от стехиометрии относительно хлорида кальция, содержащегося в дистиллерной жидкости [2].

Температура процесса менялась от 40 до 80°C. Продолжительность процесса составляла 30; 60; 90; мин.

Таблица 2. Первая стадия обработки дистиллерной жидкости мирабилитом Тумрюкского месторождения

№	Норма Na_2SO_4, %	Температура, °C	Продолжительность процесса,мин.	Состав жидкой фазы,%			
				NaCl	$CaCl_2$	MgO	Na_2SO_4
1	80	60	60	13,9	2,52	0,021	0,04
2	100	60	60	16,36	0,58	0,031	0,06
3	120	60	60	18,41	0,45	0,043	0,73
4	100	40	60	16,09	0,64	0,008	0,09
5	100	80	60	15,42	0,79	0,03	0,1
6	100	60	30	15,12	0,7	0,037	0,07
7	100	60	90	16,52	0,5	0,011	0,05

При проведении опытов определенное количество дистиллерной жидкости и сульфата натрия (мирабилит) вносилось в 5 -литровый реактор, оборудованный механической мешалкой. Осаждение сульфата кальция протекало при комнатной температуре. Перемешивание суспензии имело турбулентный характер. После перемешивания суспензии в течении заданных температуры и времени отбиралась проба, которая фильтровалась через плотный бумажный фильтр.

Таблица 3. Первая стадия обработка дистиллерной жидкости Караумбетской рапой

№	Норма Na_2SO_4, %	Темпе-ратура, ^0C	Состав жидкой фазы, масс.%				Скорость осаждения, м/ч
			NaCl	$CaCl_2$	MgO	Na_2SO_4	
1	80	30	18,42	1,86	3,47	0,22	0,08
2	80	60	19,89	1,99	3,67	0,06	0,08
3	100	30	22,28	0,53	4,40	0,23	0,09
4	100	60	22,79	0,39	4,33	0,18	0,24
5	120	30	22,42	0,31	4,81	0,36	0,52
6	120	60	22,80	0,36	4,60	0,29	0,40

Примечание: скорость осаждения рассчитана за первые 10 минут.

Из данных (табл. 3) видно, что при условиях, имеющих место в опытах, кальций полностью не осаждается даже при 20%-ном избытке осадителя и турбулентном перемешивании суспензии на протяжении 90 мин. Исследования показали, что при добавлении сульфата натрия к дистиллерной жидкости в количестве 80% по отношению к $CaCl_2$ при температуре 60 °С и времени перемешивании 60 мин. содержание NaCl в очищенной жидкости составляет 13,9%, а в очищенном растворе при тех же условиях количество очищаемого компонента достигает 0,04%. С увеличением нормы осадителя – Na_2SO_4 до 100 и 120% при сохранении других параметров неизменными количество $CaCl_2$ уменьшается до 0,58 и 0,45% соответственно, в то время как количество хлорида натрия увеличивается до 16,36 и 18,41% соответственно [3;4].

Результаты опытов показывают, что при температуре 30 °С с ростом (норма SO_4^{2-} рапы) содержание хлорида кальция в жидкой фазе резко уменьшается. Так, если при использовании рапы с нормой 80% количество $CaCl_2$ в очищенном растворе составляет 1,86%, то увеличение нормы в процессе очистки до 100; 120% проводит к снижению $CaCl_2$ в очищенном растворе до 0,53 и 0,31%, причем содержание хлорида кальция уменьшается в 3,5 раза.

Увеличение температуры приводит к незначительному изменению содержания хлорида кальция в очищенном растворе. В тоже время с ростом температуры наблюдается незначительное уменьшение количества гипса – известковой смеси в шламе.

Для изучения второй стадии очистка дисстилерной жидкости от ионов Mg в оптимальных условиях (табл. 3, условие 3) приготовили 5 л раствора, химический состав которого приведен в табл. 4.

Таблица 4. Состав предварительно очищенной дистиллерной жидкости рапой

№	Масса дист. жид-кости, г.	Масса рапы, г	Темпера-тура, °С	Продол. процесса, мин	pH	Состав жидкой фазы, масс.%			
						NaCl	$CaCl_2$	MgO	Na_2SO_4
1	2000	382,06	60	60	9,2	22,41	0,36	4,25	0,28

Как видно из таблицы 5, с увеличением массы известкового молока от 7,35 г до 14,7; 0,78;117,52; 167,9; 201,46 в составе очищенной жидкости при температуре 60°С содержание MgO уменьшается до 4.86; 8.56; 0,78; 0,13; 0,11% соответственно. Одновременно в этих опытах наблюдается уменьшение хлорида натрия от 24,12 до 23,86; 8,49; 6,44 и 6,23% соответственно. Причем добавление $Ca(OH)_2$ в количестве 117,52 г резко уменьшало в дистиллерной жидкости содержание MgO до 0,78% и NaCl до 8,49%.

Содержание Na_2SO_4 в этих опытах незначительно изменяется в пределах 0,13 – 0,21%. Увеличение количества $Ca(OH)_2$ до 201,46 г не имеет смысла, поскольку содержание MgO в очищенном растворе уменьшается незначительно [5].

Результаты экспериментов показали, что с ростом количества $Ca(OH)_2$ от 7,35 до 58,8 г, содержание MgO в очищаемом растворе изменяется от 4,86 до 0,71%.

Таблица 5. Вторая стадия обработки дистиллерной жидкости известковым молоком

№	Дистиллерная жидкость, мг	Ca $(OH)_2$, мг	pH	Состав жидкой фазы, масс.%				Скорость осаждения, м/ч
				NaCl	$CaCl_2$	MgO	Na_2SO_4	
1	200	7,35	9,20	24,12	0,94	4,86	0,13	0,076
2	200	14,71	9,20	23,86	1,27	4,56	0,19	0,066
3	100	14,70	9,00	20,99	1,49	3,41	0,071	0,012
4	100	14,70	9,20	20,34	1,49	3,21	0,037	0,018
5	200	29,41	9,30	19,66	1,47	3,16	0,24	0,035
6	200	58,81	9,30	12,56	3,22	0,71	0,076	0,0078
7	200	117,52	9,30	8,56	6,13	0,78	0,2	0,0034
8	200	117,52	9,50	8,49	5,85	0,83	0,21	0,0027
9	200	167,90	10,60	6,44	6,88	0,13	0,081	0,0049
10	200	167,90	11,30	8,37	7,96	0,23	0,18	0,0056
11	200	201,46	12,30	6,23	8,05	0,18	0,23	0,0033
12	200	201,46	12,40	7,17	8,05	0,11	0,12	0,0012

Примечание: скорость осаждения рассчитана за первые 10 минут.

Изучение влияния температуры на процесс очистки дистиллерной жидкости от ионов Mg в пределах 30; 60; 80 °С показало, что с ростом температуры наблюдается увеличение количества ионов магния в растворе [6].

Изменение соотношения CaO:MgO от 200:14,7 до 100:14,7 при температуре процесса 60 °С, которую можно считать оптимальной, позволило уменьшить содержание MgO в растворе от 4,56 % до 3,21%. Однако при данных соотношениях происходит незначительное увеличение $CaCl_2$ от 1,27 до 1, 49%. Увеличение количества $Ca(OH)_2$ от 29,4 г до 58,8 г при температуре 30 °С позволило уменьшить содержание MgO от 3,16% до 0,71%, в то время как содержание $CaCl_2$ увеличивается от 1,47 до 3,22%. Поэтому при применении рапы необходимо изучить третью стадию очистки раствора от ионов Ca^{2+} с применением сульфатных и/или карбонатных солей натрия и /или аммония.

Данные показывают, что в условиях, имеющих место в опытах, скорость оседания твердой фазы составляет 0,006 - 0,012 м/час, а конечный объема шлама равен 84-92% от начального объема суспензии. Исследование влияния соотношения сульфат натрия: хлорид кальция в дистиллерной жидкости; температуры процесса очистки; продолжительности очистки на скорость осаждения показало, что увеличение количества Na_2SO_4 уменьшает скорость осаждения от 0,012 м/ч до 0,009 м/ч при соотношении $CaCl_2$: Na_2 SO_4 равном 1,0:0,80 и 1,0:1,0 соответственно.

Из табл. 5 следует, что в условиях, имеющих место в опытах, для полного осаждения магния достаточно 10% избытка извести и перемешивания суспензии в течение 40-60 минут. Скорость очистки твердой фазы при работе на заводской извести, отсутствии перемешивания отстаивающейся суспензии и без добавки флокулянтов составляет 0,001- 0,076 м/час, а конечный объем шлама равен 4 – 96% от первоначального [7].

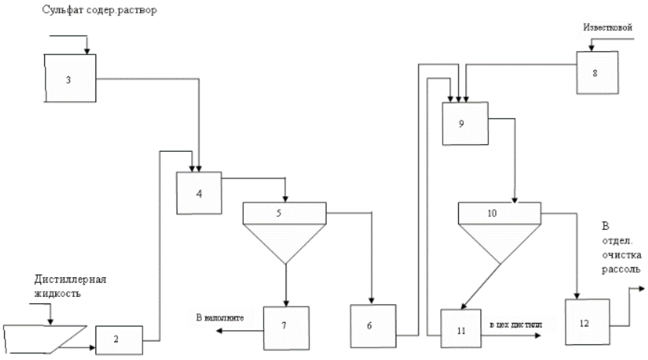

Рис. 1. Принципиальная технологическая схема переработка дистиллерной жидкости сульфатсодержащими компонентами

1-шламонакопитель; 2-ёмкость дистиллерной жидкости; 3-ёмкость для сульфатсодержащих растворов; 4,9-реакторы; 5,10–отстойники; 6-ёмкость очищенной от кальция дистиллерной жидкости; 7–приёмник шлама; 8-ёмкость известкового молока; 11–приемник шлама; 12–ёмкость очищенной дистиллерной жидкости от кальция.

Процесс утилизации дистиллерной жидкости сульфато – известковым способом состоит из следующих стадий (операций):

1.Приготовление сульфатсодержащего раствора.

2. Очистка дистиллерной жидкости от ионов кальция (1–ая ступень очистки).

3. Очистка предварительного очищенной дистиллерной жидкости (при проведения первой ступени очистки с помощью Караумбетской рапы) от магния (2-я ступень очистки).

4.Отделение нерастворимой части сульфата кальция (первая стадия очистки) или гипсомагнезиальной массы (ГММ) (3-я ступень очистки).

На рис 1 изображена принципиальная технологическая схема. Дистиллерная жидкость из бака насосом 1 подается в реактор 4 через резервуар 2 и сюда же подается сульфатсодержащий раствор из резервуара 3 с избытком 5% сверх стехиометрии.

В реакторе 4 протекает реакция:

$$CaCl_2 + SO_4^{2-} \rightarrow CaSO_4\downarrow + 2Cl^-.$$

Из реактора 4 суспензия (гипсовая масса при применении раствора сульфата натрия) и гипсомагнезиальная масса (ГГМ) самотеком через отстойник 5 поступают в приемники 7, откуда гипсовый шлам подается в накопитель («белое море»). Слив отстойника 5, содержащего около 87-97% Ca^{2+} и не содержащего Mg^{2+} поступает в резервуар 6 и далее направляется на солерастворение (при применении раствора сульфатных и хлоридных солей натрия месторождения Тумрюк и озера Караумбет) или вместе с известковым молоком из резервуара 8 направляется на смешивание в реактор 9 (при применении рапы), в котором происходит осаждение $Mg(OH)_2$ по реакции:

$$MgCl_2 + Ca(OH)_2 = Mg(OH)_2\downarrow + CaCl_2$$

В реактор 9 подается также ретурный шлам в количестве 50 ÷ 60 л и предварительно очищенная дистиллерная жидкость из резервуара 11. Перемешивание ингридиентов в реакторе 9 должно продолжаться не менее двух часов. Суспензия $Mg(OH)_2$ из отстойника 10 поступает в приемник 11, откуда часть его (ретур) направляется в реактор 9, а остальное количество подается в смесители отделения дистилляции производства кальцинированной соды.

Литература

1. Зайцев И.Д., Ткач Г.А., Стоев Н.Д. Производство соды. - М.: Химия, 1986. –С. 312.

2. Крашенинников С.А. Технология соды. - М.: Химия, 1988. –С. 304.

3. Зеликин М.Б. Производство кальцинированной соды. - М.: Химия, 1959. – С. 422.

4. Ткач Г.А., Шапорев В.П., Титов В.М. Производство соды по малоотходной технологии. –Харьков: ХГПУ, 1998. –С. 429.

5. Патент № 100943 Польша. Переработка дистиллерной жидкости / Krizala Josef, Danek Rostislav. // РЖХим. 1979, 21 Л. – С. 188.

6.Турсунова Д.А., Реймов К.Д., Искендеров А.И. Утилизации дистиллерной суспензии Кунградского содового завода с использованием сульфат содержащих солей Каракалпакстана // Научно - техническая конференция магистрантов ТХТИ «Умидли кимёгарлар». Сборник трудов. –Ташкент: 2016. –С. 24-26.

7. Реймов К.Д., Эркаев А.У. Исследование процесса утилизации дистиллерной жидкости – отхода производства ООО «Кунградский содовый завод» // Научно - техническая конференция магистрантов ТХТИ «Умидли кимёгарлар». Сборник трудов. –Ташкент, 2017. –С.12-16.

РЕЗЮМЕ. Караумбет рапаси ва Тумрук кони мирабилити билан калсинатсияланган сода заводининг чиқиндиси – дистиллар суюқликни тозалаш оптимал параметрлари аниқланган: сулфат тузларининг нормаси – 100% калсий миқдорига нисбатан, жараён 1,5 – 2 соат давом этади, ҳарорат – 60 ^{0}C. Тозалаш жараёнининг принсипиал технологик схемаси тузилган. Жараён уч босқичдан иборат: таркибида сулфат тузлари бо‘лган эритмани таёрлаш, дистилар суюқликни уч босқичда тозалаш.

РЕЗЮМЕ. Установлены оптимальные технологические параметры очистки Караумбетской сульфатсодержащей рапой и мирабилитом Тумрюкского месторождения дистиллерной жидкости – отхода производства кальцинированной соды СП ООО «Кунградский содовый завод»: норма сульфатных солей – 100% относительно содержания кальция, продолжительсноть процесса – 1,5-2 часа и температура процесса не более 60ºС.Разработана принципиальная технологическая схема процесса, состоящая из стадии приготовления сульфатсодержащего раствора и трех ступеней очистки дистиллерной жидкости.

SUMMARY. Following optimum technological parametres the are established clearing by Karaumbetsky rapa and mirabilit the Tumrjuksky deposit of distilar liquids-a manufacture withdrawal carbonatium soda «Kungradsky soda factory»: norm of sulphatic salts-100 % on concerning the calcium maintenance, during of process - 1,5-2 hours and temperature of process no more 60ºC.The basic technological scheme is developed the process consisting of a stage of preparation sulfat of a solution and three steps of clearing distilar of a liquid.

ОПТИМИЗАЦИЯ ЭНЕРГОСИСТЕМ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ГЕНЕТИЧЕСКОГО АЛГОРИТМА: ЭФФЕКТИВНОСТЬ, УСТОЙЧИВОСТЬ И УПРАВЛЕНИЕ В ДИНАМИЧНОЙ СРЕДЕ

Л.У.Сафарова – *доктор философии по техническим наукам*

Самаркандский государственный университет ветеринарной медицины, животноводства и биотехнологий

Таянч сўзлар: энергия тизимини оптималлаштириш, генетик алгоритм, математик модель, энергия баланси, динамик ва чизиқли бўлмаган характеристикалар.

Ключевые слова: оптимизация энергосистемы, генетический алгоритм, математическая модель, баланс энергии, динамические и нелинейные характеристики.

Key words: optimization of the energy system, genetic algorithm, mathematical model, energy balance, dynamic and nonlinear characteristics.

1. Введение. Современные энергосистемы сталкиваются с растущим вызовом обеспечения устойчивого, эффективного и экономически выгодного производства и потребления энергии. Оптимизация управления энергоресурсами играет центральную роль в достижении этих целей. В данном исследовании рассматривается задача оптимизации энергосистемы, которая включает в себя сложную балансировку производства, потребления и хранения энергии. С увеличением доли возобновляемых источников энергии, динамикой рынка и ростом числа энергопотребителей необходимо эффективное управление энергосистемой для обеспечения стабильности, эффективности и экономии затрат. Динамические изменения на энергетическом рынке, включая колебания цен и сезонные вариации, а также внедрение децентрализованных источников, представляют вызовы, требующие новых подходов к оптимизации энергосистемы с учетом неопределенности и сложности. В этом контексте разработка эффективных методов оптимизации становится критически важной для обеспечения устойчивости и экономической целесообразности энергосистемы. Использование современных технологий, включая генетические алгоритмы, представляет собой перспективный подход к решению сложных задач оптимизации, учитывая множество переменных и динамические характеристики системы. Цель данного исследования заключается в разработке и применении метода оптимизации для достижения баланса энергии в энергосистеме, с фокусом на минимизации затрат на производство и потребление энергии, учитывая сложные динамические характеристики и нелинейности системы. [1,2].

Результаты оцениваются и, при необходимости, корректируются для достижения требуемой эффективности. Оптимальные решения внедряются в реальную энергосистему через изменения в работе оборудования и систем управления [3-7].

2. Методы. Для математической модели комплексной оптимизации режима энергосистемы использованы следующие обозначения:

Переменные решения:

$P_i(t)$ - производство энергии генератором i в момент времени t.

$C_j(t)$ - потребление энергии потребителем j в момент времени t.

$E_k(t)$ - заряд энергохранилища k в момент времени t.

Целевая функция: Минимизация затрат на производство и передачу энергии:

$$\sum_i \alpha_i P_i(t) + \sum_j \beta_j C_j(t) + \sum_k \gamma_k E_k(t) \to \min \cdot$$

Ограничения: Динамические уравнения баланса энергии:

$$\sum_i P_i(t) = \sum_j C_j(t) + \sum_k E_k(t) \cdot$$

Ограничения на производство: $P_i(t) \le P_{\max i}(t)$.

Ограничения на потребление: $C_j(t) \le C_{\max j}(t)$.

Ограничения на уровень заряда энергохранилищ:

$$E_k(t) \le E_{\max k}(t).$$

Включение нелинейных характеристик в уравнения может улучшить точность моделирования реального поведения системы. Нелинейная зависимость от уровня производства генератора i:

$$P_i(t) = a_i P^2_{previ}(t) + b_i P_{previ}(t) + c_i.$$

В этом уравнении параметры a_i, b_i, и c_i представляют нелинейные коэффициенты, которые могут варьироваться в зависимости от конкретного типа генератора и условий работы.

Нелинейная зависимость от заряда энергохранилища обычно означает, что уровень производства или потребления энергии зависит от количества энергии, которое в данный момент хранится в энергохранилище k. Эта зависимость может быть описана нелинейной математической функцией, которая учитывает нелинейные эффекты при изменении уровня заряда.

$$P_i(t) = d_i E_k(t) + e_i \sqrt{E_k(t)} + f_i.$$

В данном случае параметры d_i, e_i, и f_i представляют нелинейные коэффициенты, учитывающие влияние заряда энергохранилища на производство энергии.

Нелинейная зависимость от предыдущего значения потребления j:

Cj(t)=gj·ln(1+Cprev,j(t))+hj

$$C_j(t) = g_j \ln(1 + C_{prevj}(t)) + h_j.$$

Здесь g_j и h_j - нелинейные коэффициенты, отражающие нелинейность зависимости текущего потребления от предыдущего значения.

Алгоритм решения задачи оптимизации энергосистемы может включать в себя следующие шаги [8-11]:

1. Инициализация популяции: Генерация начального набора решений в виде векторов переменных.
2. Выбор для размножения: Селекция наиболее приспособленных индивидуумов для размножения.
3. Скрещивание: Комбинирование генетической информации для создания новых потомков.
4. Мутация: Внесение случайных изменений в потомков для увеличения разнообразия.
5. Оценка приспособленности: Оценка потомков по целевой функции и ограничениям.
6. Замена популяции: Обновление текущей популяции на основе приспособленности новых индивидуумов.
7. Повторение: Повторение шагов 2-6 на протяжении нескольких поколений.
8. Извлечение оптимальных значений: Получение оптимальных значений переменных из финальной популяции.

3. Результат. Решается следующая задача оптимизации энергосистемы для $i = 2,\ j = 2,\ k = 1$, $\alpha_1 = 0.1,\ \alpha_2 = 0.15\ \gamma_1 = 0.01$:

Весь набор ограничений и целевая функция образуют задачу оптимизации с ограничениями, и ее можно решить, используя методы оптимизации, такие как генетические алгоритмы.

Используя генетический алгоритм, были получены оптимальные значения переменных $(P_1, P_2, C_1, C_2, E_1)$, обеспечивающие баланс энергии и минимизацию затрат. [13.5011, -12.5848, 20.0580, 49.5453, 24.3855] представляет собой значения переменных, полученные в результате выполнения генетического алгоритма для задачи оптимизации энергосистемы.

Производство энергии генератором 1 составляет 13.5011 единиц. Этот генератор является оптимальным выбором для текущих условий производства энергии.

Производство энергии генератором 2 составляет -12.5848 единиц. Отрицательное значение может указывать на неоптимальность использования этого генератора. Рассмотрение альтернатив или уменьшение его эксплуатации может быть целесообразным.

Потребление энергии потребителем 1 составляет 20.0580 единиц. Возможно, потребитель 1 нуждается в дополнительной энергии из-за изменений в потребительских паттернах или других факторов.

Потребление энергии потребителем 2 составляет 49.5453 единицы. Это высокое потребление может быть обусловлено увеличением потребительского спроса или другими изменениями в системе.

Уровень заряда энергохранилища составляет 24.3855 единицы. Этот параметр играет важную роль в оптимизации системы, позволяя сглаживать пики нагрузки и сохранять энергию в периоды низкого спроса.

Разработанный метод гарантирует баланс энергии в системе, обеспечивая равенство между общим производством энергии генераторами, потреблением энергии потребителями и уровнем заряда энергохранилища. Сравнение с традиционными методами показало, что предложенный генетический алгоритм эффективнее при учете динамических и нелинейных характеристик. Метод успешно адаптируется к различным сценариям, включая изменения в производстве и потреблении энергии, а также внедрение новых технологий.

4. Дискуссия. Метод последовательного квадратичного программирования (Sequential Quadratic Programming, SLSQP) – итерационный метод численной оптимизации для решения задач безусловной или условной оптимизации с квадратичной целевой функцией и линейными или квадратичными ограничениями. Основная идея SLSQP – решать подзадачи квадратичного программирования на каждой итерации для приближения к оптимальному решению. Метод эффективен для задач с гладкими квадратичными функциями и ограничениями. SLSQP минимизирует целевую функцию при заданных ограничениях и позволяет настраивать параметры, такие как точность и количество итераций. Гладкость функций и ограничений важна для производительности и сходимости метода. Также необходимо учитывать настройку параметров и выбор хорошего начального приближения. Ограничения должны быть чётко определены и согласованы с задачей [12-14].

Оптимальное решение [13.7191, -19.0948, 9.9780, 28.8922, 7.9829] представляет собой значения переменных, которые минимизируют целевую функцию (стоимость производства энергии и затраты на хранение) при соблюдении заданных ограничений (баланс энергии для генераторов, потребителей и энергохранилища).

Производство энергии генератором 1 (13.7191). Это количество энергии, которое генератор 1 производит.

Производство энергии генератором 2 (-19.0948). Значение отрицательное, что может указывать на то, что генератор 2 потребляет энергию, а не производит её.

Потребление энергии потребителем 1 (9.9780). Это количество энергии, которое потребитель 1 потребляет.

Потребление энергии потребителем 2 (28.8922). Это количество энергии, которое потребитель 2 потребляет.

Уровень заряда энергохранилища (7.9829). Это уровень заряда энергохранилища, которое используется для сохранения энергии или балансировки спроса и предложения.

Генетические алгоритмы (ГА) и метод последовательного квадратичного программирования (SLSQP) имеют разные преимущества и недостатки в зависимости от задачи. ГА подходят для глобальной оптимизации, эффективно работают в больших пространствах поиска и могут находить глобальные оптимумы в сложных, многомодальных функциях. SLSQP ориентирован на локальную оптимизацию, может ограничиваться локальными минимумами и испытывать трудности при высокой размерности пространства переменных. ГА преодолевают локальные минимумы благодаря случайным процессам и разнообразию популяции, тогда как SLSQP может застревать в локальных минимумах. ГА легко адаптируются к задачам с сложными ограничениями, тогда как SLSQP лучше работает с линейными или квадратичными ограничениями и целевыми функциями. ГА используют эвристики и случайные процессы, полезные в плохо структурированных пространствах, в то время как SLSQP является детерминированным методом и может испытывать трудности с оптимизацией в некоторых задачах [15-17].

4. Заключение. В этом исследовании представлен метод оптимизации энергосистемы с применением генетического алгоритма, учитывающий сложные динамические и нелинейные характеристики современных энергетических систем. Генетический алгоритм обеспечивает глобальную оптимизацию, устойчивость к локальным минимумам, универсальность и адаптацию к различным сценариям. Он эффективен при обработке больших объемов данных и динамических изменениях системы. Экспериментальные результаты показали, что метод помогает сбалансировать энергосистему, минимизировать затраты на энергию и учитывать сложные характеристики с высокой точностью. Однако требуется дальнейшее изучение влияния параметров алгоритма и факторов неопределенности. Будущие исследования могут улучшить алгоритм, учесть более сложные модели и адаптировать метод к различным типам энергосистем. В целом, метод представляет значимый вклад в оптимизацию энергосистем и служит основой для дальнейших исследований.

Литература

1. Shaheen A.M., Spea S.R., Farrag S.M., Abido M.A. A review of meta-heuristic algorithms for reactive power planning problem // Ain Shams Engineering Journal, 2018. Vol. 9, №. 2. -P. 215–231.

2. Metia A., Ghosh S. A Literature Survey on Different Loss Minimization Techniques used in Distribution Network.

3. Mahdad B. Optimal reconfiguration and reactive power planning based fractal search algorithm: A case study of the Algerian distribution electrical system // Engineering Science and Technology, an International Journal, 2019. Vol. 22, №. 1. -P. 78–101.

4. Dixit S., Srivastava L., Singh A., Agnihotri G. Optimal Placement of TCSC For Enhancement of Power System Stability Using Heuristic Methods: An Overview // International Journal of Hybrid Information Technology, 2015. Vol. 8, №. 7. -P. 367–374.

5. Jin J., Zhou P., Li C., Guo X., Zhang M. Low-carbon power dispatch with wind power based on carbon trading mechanism // Energy, 2019. Vol. 170, №. 1. -P. 250–260.
6. Sedighizadeh M., Rezazadeh A. Using Genetic Algorithm for Distributed Generation Allocation to Reduce Losses and Improve Voltage Profile // World Academy of Science, Engineering and Technology, 2008. Vol. 37, no. 1. -P. 251–256.
7. Singh B., Payasi R.P., Shukla V. A taxonomical review on impact assessment of optimally placed DGs and FACTS controllers in power systems // Energy Reports, 2017. Vol. 3, №. 1. -P. 94–108.
8. Charlangsut A., Rugthaicharoencheep N., Auchariyamet S. Heuristic Optimization Techniques for Network Reconfiguration in Distribution System // International Journal of Electrical, Computer, Energetic, Electronic and Communication Engineering, 2012. Vol. 6, №. 4. -P. 365–368.
9. Beheshti Z., Mariyam S., Shamsuddin H. A Review of Population-based Meta-Heuristic Algorithm // International Journal of Advances in Soft Computing and its Application, 2013. Vol. 5, №. 1. -P. 1-35.
10. Ibrahim A.M., Swief R.A. Comparison of modern heuristic algorithms for loss reduction in power distribution network equipped with renewable energy resources // Ain Shams Engineering Journal, 2018. Vol. 9, №. 4. -P. 3347–3358.
11. Šipoš M., Klaiü Z., Fekete K., Stojkov M. Review of Non-Traditional Optimization Methods for Allocation of Distributed Generation and Energy Storage in Distribution System // Technical Gazette, 2018. Vol. 25, №. 1. -P. 294–301.
12. Tulkin Gayibov, Behzod Pulatov. Taking into account the constraints in power system mode optimization by genetic algorithms. E3S Web of Conferences 264, 04045 (2021). CONMECHYDRO-2021. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202126404045. Гайибов Т.Ш. Методы и алгоритмы оптимизации режимов электроэнергетических систем. – Т.: Изд. ТашГТУ, 2014.
13. Манусов В.З., Павлюченко Д.А. Эволюционный алгоритм оптимизации режимов электроэнергетических систем по активной мощности. Электричество. №3. 2004. – С.2-8.
14. Гайибов Т.Ш. Оптимизация режимов энергосистем генетическими алгоритмами. // Проблемы энерго и ресурсосбережения. –Ташкент: 2017. № 1,2. – С. 43-48. 3. Darrel Whitley "A Genetic Algorithm Tutorial", 2016. -P.256.
15. Tsoy Yu.R., Spistin V.G. Geneticheskiy algoritm/Spisin V.G., Tsoy Yu.R. Predstavleniye znaniy v informatsionnix sistemax: uchebnoe posobie. -Tomsk: Izd-vo TPU, 2016. -P.146.
16. Gayibov T.Sh., Pulatov B.M., Qayumov J.A. Minimization of Losses in Distributed Power Networks by Genetic Algorithms.- International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology.-Vol. 6, Issue 2, February 2019. - P. 8037- 8039.
17. Deb K. Multi-Objective Optimization Using Evolutionary Algorithms, John Wiley & Sons AbdellahLaoufi , Collective Intelligence for Optimal Power Flow Solution Using Ant Colony Optimization, Leonardo Electronic Journal of Practices and Technologies, -P.88-105, 2008.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақоладаги тадқиқот энергия инфратузилмасидаги мураккаб муносабатларни ҳисобга оладиган генетик алгоритм ёрдамида энергия тизимларини оптималлаштириш усулини тақдим этади. Генетик алгоритм глобал оптималлаштириш учун мослашувчанлик ва ко‘п қирралиликни таъминлайди, тизим динамикасига мослашади ва маҳаллий минималларга мустаҳкам бо‘лади. Усул энергия балансини оптималлаштириш, харажатларни минималлаштириш ва энергия тизимининг чизиқли бо‘лмаган хусусиятларини ҳисобга олиш учун ишлатилади. Экспериментал натижалар усулнинг самарадорлигини тасдиқлади, юқори аниқлик ва мураккаб шароитларни ҳисобга олган ҳолда энергия ресурсларини мувозанатлаш қобилиятини намойиш этди. Бироқ, янада такомиллаштириш алгоритми параметрларининг таъсирини ва қо‘шимча ноаниқлик омилларини ҳисобга олган ҳолда чуқуррок таҳлил қилишни талаб қилади. Ушбу тадқиқот энергия тизимини оптималлаштириш соҳасида муҳим тушунчаларни беради ва динамик энергия муҳитида янада самарали бошқариш усулларини ишлаб чиқиш учун асос бо‘либ хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ. Исследование в данной работе представляет метод оптимизации энергосистем с использованием генетического алгоритма, который учитывает сложные взаимосвязи в энергетической инфраструктуре. Генетический алгоритм обеспечивает гибкость и универсальность для глобальной оптимизации, адаптируясь к динамике системы и устойчивый к локальным минимумам. Метод применен для оптимизации баланса энергии, минимизации затрат и учета нелинейных характеристик энергосистемы. Результаты экспериментов подтвердили эффективность метода, демонстрируя высокую точность и способность к балансировке энергетических ресурсов при учете сложных условий. Однако для дальнейшего совершенствования требуется более глубокий анализ влияния параметров алгоритма и учета дополнительных факторов неопределенности. Это исследование представляет значимые инсайты в область оптимизации энергосистем и служит основой для разработки более эффективных методов управления в динамичной энергетической среде.

SUMMARY. The research in this paper presents a method for optimizing power systems using a genetic algorithm that takes into account the complex relationships in the power infrastructure. The genetic algorithm provides flexibility and versatility for global optimization, adapting to system dynamics and being robust to local minima. The method is used to optimize the energy balance, minimize costs and take into account the nonlinear characteristics of the power system. The experimental results confirmed the effectiveness of the method, demonstrating high accuracy and the ability to balance energy resources while taking into account complex conditions. However, further improvement requires a more in-depth analysis of the influence of the algorithm parameters and taking into account additional uncertainty factors. This research provides significant insights into the field of power system optimization and serves as a basis for developing more effective control methods in dynamic energy environments.

ТЕОРЕМА О НЕРАВЕНСТВЕ ПЛОЩАДЕЙ ТРЕУГОЛЬНИКОВ, ОБРАЗОВАННЫХ КАСАТЕЛЬНЫМИ К ГИПЕРБОЛЕ

А.К.Сеидуллаев – *доктор философии по физико-математическим наукам*
Каракалпакского отделения института математики им. В.И.Романовского АН РУз
С.Б.Кунназаров – *студент*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: гипербола, учбурчак юзи, уриниш нуқталари, конус кесимлари, гиперболанинг параметрик тенгламаси.
Ключевые слова: гипербола, площадь треугольника, точки касания, конические сечения, параметрические уравнения гиперболы.
Key words: hyperbola, triangle area, tangency point, conic sections, parametric equations of the hyperbola.

Исследования в области математики всегда привлекали внимание ученых и студентов, ведь они раскрывают перед нами удивительный мир логики, абстракции и точности. Одной из наиболее увлекательных и важных тем в математике является геометрия, которая изучает формы, пространственные отношения и их свойства. Конусные сечения, такие как эллипс, парабола и гипербола, играют важную роль, представляя собой объекты изучения как в алгебраической, так и в аналитической геометрии.

В рамках геометрии одной из важных задач является изучение свойств треугольников, которые являются фундаментальными геометрическими объектами. Особый интерес представляет собой анализ треугольников, образованных касательными к коническим сечениям, так как это позволяет понять связь между геометрическими формами и алгебраическими уравнениями.

Целью данной статьи является представление и доказательство теоремы о неравенстве площадей треугольников, образованных касательными к гиперболе.

Подобные исследования не только расширяют наше понимание геометрии, но и имеют важное практическое значение в различных областях науки и техники.

Рассмотрим неравенства, возникающие из конических сечений и их касательных линий. Давно известно [1], что площадь треугольника, образованного тремя касательными к параболе, равна половине площади треугольника, образованного соединением их точек касания. В 1991 году Дэй нашел одинаково красивые результаты как для эллипса, так и для гиперболы [2]. Площадь треугольника, образованного тремя касательными к эллипсу, строго больше половины площади треугольника, образованного соединением их точек касания. Площадь треугольника, образованного тремя касательными к гиперболе, строго меньше половины площади треугольника, образованного соединением их точек касания (при условии, что три точки лежат на одной ветви гиперболы). Ниже рассмотрим его доказательства для гиперболы.

Теорема: *Пусть дана гипербола и проведены три касательные к ней. Тогда площадь треугольника, образованного этими касательными, не превышает половины площади треугольника, образованного соединением точек их касания с гиперболой:* $\bar{S} \le \frac{S}{2}$.

Доказательство. Для доказательства данного утверждения воспользуемся параметрическими уравнениями гиперболы. Предположим, что $A(a\cosh t_1, b\sinh t_1)$, $B(a\cosh t_2, b\sinh t_2)$, и $C(a\cosh t_3, b\sinh t_3)$ – три точки на гиперболе, где $a, b > 0$.

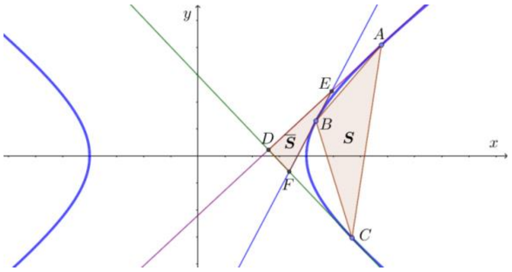

Рис.1

Обозначим площадь треугольника ABC, образованного этими тремя точками, как S. Поскольку мы знаем, как вычислить площадь треугольника, то можем записать следующее равенство:

$$S = \frac{1}{2}\operatorname{mod}\begin{vmatrix} acht_1 & bsht_1 & 1 \\ acht_2 & bsht_2 & 1 \\ acht_3 & bsht_3 & 1 \end{vmatrix}.$$

Вычислив определитель, получим следующее выражение для площади:

$$S = \frac{1}{2}ab\left|cht_1(sht_2 - sht_3) + cht_2(sht_3 - sht_1) + cht_3(sht_1 - sht_2)\right|$$

Затем записываем это в виде суммы разностей аргументов гиперболического синуса и применяем формулы суммы гиперболических синусов к произведению гиперболических синусов:

$$S = 2ab\left|sh\left(\frac{t_1 - t_2}{2}\right)\cdot sh\left(\frac{t_2 - t_3}{2}\right)\cdot sh\left(\frac{t_3 - t_1}{2}\right)\right|. \qquad (1)$$

Далее находим уравнения касательных к гиперболе в указанных точках $(acht_1, bsht_1)$, $(acht_2, bsht_2)$ и $(acht_3, bsht_3)$:

$$\frac{xcht_1}{a} - \frac{ysht_1}{b} = 1, \quad \frac{xcht_2}{a} - \frac{ysht_2}{b} = 1, \quad \frac{xcht_3}{a} - \frac{ysht_3}{b} = 1.$$

Используя эти обозначения, вычислим точки пересечения трех касательных:

$$\left(\frac{a(sht_1 - sht_2)}{sh(t_1 - t_2)}, \frac{b(cht_1 - cht_2)}{sh(t_1 - t_2)}\right),$$

$$\left(\frac{a(sht_2 - sht_3)}{sh(t_2 - t_3)}, \frac{b(cht_2 - cht_3)}{sh(t_2 - t_3)}\right)$$

$$\left(\frac{a(sht_3 - sht_1)}{sh(t_3 - t_1)}, \frac{b(cht_3 - cht_1)}{sh(t_3 - t_1)}\right).$$

Если обозначить $\bar{S}$ площадью треугольника, образованного тремя точками пересечения, то площадь треугольника равна

$$\bar{S} = \frac{1}{2}\operatorname{mod}\begin{vmatrix} \frac{a(sht_1 - sht_2)}{sh(t_1 - t_2)} & \frac{b(cht_1 - cht_2)}{sh(t_1 - t_2)} & 1 \\ \frac{a(sht_2 - sht_3)}{sh(t_2 - t_3)} & \frac{b(cht_2 - cht_3)}{sh(t_2 - t_3)} & 1 \\ \frac{a(sht_3 - sht_1)}{sh(t_3 - t_1)} & \frac{b(cht_3 - cht_1)}{sh(t_3 - t_1)} & 1 \end{vmatrix}.$$

После применения определенных преобразований и вычислений, мы получим следующие результаты:

$$\bar{S} = \frac{8ab\left|sh\left(\frac{t_1 - t_2}{2}\right)sh\left(\frac{t_2 - t_3}{2}\right)sh\left(\frac{t_3 - t_1}{2}\right)\right|^2}{\left|sh(t_1 - t_2)sh(t_2 - t_3)sh(t_3 - t_1)\right|}$$

Используя формулу для выражения гиперболического синуса через половину угла, можно получить следующее:

$$\bar{S} = ab\left|th\left(\frac{t_1 - t_2}{2}\right)\cdot th\left(\frac{t_2 - t_3}{2}\right)\cdot th\left(\frac{t_2 - t_3}{2}\right)\right|. \qquad (2)$$

Из уравнений (1) и (2), получим следующее равенство.

$$\frac{S}{2\bar{S}} = \left|ch\left(\frac{t_1 - t_2}{2}\right)\cdot ch\left(\frac{t_2 - t_3}{2}\right)\cdot ch\left(\frac{t_2 - t_3}{2}\right)\right|. \qquad (3)$$

Учитывая, что гиперболический косинус всегда превышает единицу, то и произведение таких косинусов также будет больше единицы. Следовательно, из уравнения (3), мы приходим к следующему результату:

$$\frac{S}{2} \ge \bar{S}.$$

Теорема доказана.

Литература

1. Salmon G., A Treatise on Conic Sections, 6th edition, Longman, Green, and Co., London, 1879, -P. 212.
2. Day W.A. Inequalities for areas associated with conics, The American Mathematical Monthly **98.** 1991, №. 1, 36-39.
3. Dreiling A. Mathematical Inequalities, San Jose State University. 2013.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада гипербола билан боғлиқ масалани кўриб чиқдик: агар берилган гипербола учта уринма ўтказилган бўлса, у ҳолда уларнинг кесишиш нуқталари томонидан ҳосил бўлган учбурчакнинг юзаси уриниш нуқталарнинг ўзлари томонидан ҳосил бўлган учбурчакнинг юзасидан икки баравар кичик ёки тенг бўлади

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается задача, связанная с гиперболой: если на данной гиперболе проводились три касательные, то площадь треугольника, образованного точками их пересечения, оказалась в два раза меньше или равной площади треугольника, образованного самими касательными.

SUMMARY. In this article we considered a problem related to a hyperbola: if three tangents are drawn on a given hyperbola, then the area of the triangle formed by the points of their intersection is half or equal to the area of the triangle formed by the tangents themselves.

УДК 582:232/275-19

ВИДЫ ЗЕЛЕНЫХ (CHLOROPHYTA) ВОДОРОСЛЕЙ ПРИЛЕГАЮЩИХ ОЗЕР МЕЖДУРЕЧЬИНСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА

А.А.Ельмуратова – *базовый докторант ККОАНРУз*
Х.А.Алимжанова – *доктор биологических наук, профессор*
Институт Ботаники АН РУз г.Ташкент

Таянч сўзлар: яшил сўв ўтлари, планктон, бентос, субстракт, таксон.
Ключевые слова: зеленые водоросли, планктон, бентос, субстракт, таксон.
Key words: green algae, plankton, benthos, substrate, taxon.

Введение. Зеленые водоросли встречаются в самых разнообразных условиях. Водоемы, в которых развиваются *Chlorophyta*, настолько разнообразны, что практически можно говорить об их повсеместном распространении как в планктоне, так и в бентосе. Известны, в частности, формы, которые вегетируют в соленых водоемах *(Dunaella salina)* и развиваются на снегу, вызывая его окраску *(Chlamydomonas nivalis).* Многие живут эпифитно на других растительных и животных организмах, обнаруживая при этом нередко строгую приуроченность к определенным субстратам. Некоторые проникают внутрь других организмов, иногда превращаясь даже в их паразитов (например, *Cephaleuros*, развивающаяся в листовой ткани некоторых тропических растений). Сожительство зеленых водорослей с другими организмами часто носит характер симбиоза. Общеизвестным примером являются лишайники — симбиоз грибов и водорослей (большей частью зеленых). Известны формы, проникающие внутрь известкового субстрата («сверлящие» водоросли, например *Gomontia perforans*).

Разные представители *Chlorophyta* широко распространены и во вневодных местообитаниях - на коре деревьев, на заборах, на влажных скалах, на почве и т. п. Немало их и в толще почвы, где они являются существенной составной частью эдафона - группировки водорослей, обитающих в почве.

Современные классификации отдела *Chlorophyta* имеют некоторые отличия. Одни из систематиков включают в *Chlorophyta* харовые водоросли в ранге класса (Smith, 1950; Курсанов, 1953; Fott, 1959; Prescott, 1962, и др.), другие выделяют харовые водоросли в самостоятельный отдел *Charophyta* (Migula, 1897; Groves a. Bullock-Webster, 1920, 1924; Голлербах и Полянский, 1951), так как морфологическая дифференциация таллома и своеобразная организация половых органов харовых водорослей резко отличают их от прочих *Chlorophyta*, с чем мы вполне согласны. Также различны взгляды систематиков и на положение конъюгат в системе *Chlorophyta*. Одни ученые считают их подотделом, другие классом или порядком.

Нами принята за основу классификация отдела *Chlorophyta* по Смису (Smith, 1950). Она более простая, лишенная сложности иерархически соподчиненных групп, основана на принципах филогенетических взаимоотношений порядков, семейств и родов.

Цель и задачи исследования. Целью исследования является изучение численности и биомассы зелёных водорослей в Междуреченском водохранилище.

Задачами исследования - сбор материалов со станций мониторинга; определение видового состава; определение среднего содержания растворенного кислорода и других химических показателей в водах водохранилища, определение средней солености вод в водохранилище;

Результаты исследований:

Следует отметить, что зеленые водоросли в Междуреченском водохранилище обитают в планктоне круглогодично, но существенно отмечаются их развитие с весеннего и до осеннего сезонов и принимают большое участие в создании общей биомассы фитопланктона вместе с диатомовыми.

За период изучения (2003-2023 гг.) в Междуреченского водохранилище нами встречено 462 вида и внутривидовых таксона водорослей, относящихся к 8 отделам, 16 классам, 28 порядкам, 57 семействам, 104 родам и 464 видам.

З е л е н ы е водоросли *(Chlorophyta)* представлены весьма богато качественно после диатомовых, но слабо развиты количественно. Большинство из них распространены преимущественно на слабо опресненных участках озер и приплотинных акватории.

Он представлен порядками *Protococcales, Ulotrichales, Ulvales, Microsporales, Oedogoniales, Cladophorales, Zygnematales, Siphonocladiales, Desmidiales,* из которых наибольшее значение имеют представители *Protococcales* и *Desmidiales*. Среди *Protococcale*s наиболее важны роды *Oocystis, Pediastrum, Scenedesmus, Tetraedron*. Род *Oocystis* включает 9 пресноводных планктонных видов и разновидностей водорослей, из которых чаще всего встречаются *O. elliptica, O. novae-semliae, O. submarina*, причем их популяции охватывают от поверхности до придонного слоя воды.

Все виды родов *Scenedesmus* (11 видов) и *Pediastrum* (6), *Tetraedron* (4), *Ankistrodesmus* (4) индифферентные или слабые галофилы, что позволяет им обитать в слабосоленой воде (до 1,7-5,5‰). *S. bijugatus, S. quadricauda, P. duplex* с несколькими разновидностями встречаются в оз. Аутель, Кошпели айдын и Жидели узяк. В оз. Коксу, в пелагиале 1-3 м слое воды, они также и нередко обрастают в неретических районах вместе с цветково-водными растениями и далее в прибрежных районах высыхающих пологовых днах озер. В планктоне часто попадаются обрывки нитей *Zygnema* и *Spirogyra*, иногда издали бросаются в глаза их бугристые талломы.

Из улотриксовых водорослей в летнем планктоне по всему водохранилищу довольно широко распространены запутанные разрывные нити *Binuclearia lauterbornii*. В планктоне случайно встречаются представители родов *Rhizoclonium* и *Cladophora* из порядка *Siphonocladiales*, которые обитают в прибрежных мелководьях на стержнях тростников и образуют в придонном планктоне довольно длинные закрученные заросли.

Роды *Closterium, Cosmarium, Euastrum, Staurastrum* из порядка *Desmidiales* обильно распространены на более пресных водах районов в литорали воды, среди прибрежных зарослей оз. Щегекуль, Коксу и Балта кеткен. *Closterium leibleinii* встречается повсюду, причем постоянно в оз.Жидели узяк и Кошпели айдын, создавая в планктоне литорали в значительную биомассу при небольшой численности благодаря крупным размерам их клеток.

Ниже приведены описание некоторых видов и внутривидовых таксонов зеленых водорослей, населяющие Междуреченское водохранилище.

Chlamydomonas Reinhardii *Dang*. **- Х. Рейнгарда**.

Клетки правильно шаровидные, реже эллип-соидные, 14-22 μ в диам. Длина жгутов в 11/2 раза превышает диаметр клетки. Хроматофор чашевидный, гладкий. Гаметы эллипсоидные, возникают по 4-8 в клетке, 8,3-11 μ в диам. каждая. Зиготы шаровидные, с гладкой оболочкой, 16-18 μ в диам.

В оз. Коксу и оз. Щегекуль, повсюду в планктоне и в прибрежном болотах с мая по октябрь – единично; Численность 56,35 млн. кл/м^3, биомасса – 8,45 г/м^3, при солености воды - 0,3-1,0‰ и температуре - 7-29,3^{o}C, pH – 8,2 -8,7; O_2 - 6,2-12,8 мг/л; CO_2 - 11,6-24,5 мг/л; NH_4 - 0,34-5,26 мг/л; NO_2 - 0,001-0,052 мг/л; NO_3 - 0,01-0,076 мг/л; PO_4 - 0,001-0,0090 мг/л., олигосапроб.

Carteria radiosa *Korsch.* - **К. радиальная**.

Клетки во взрослом состоянии правильно шаровидные, 19-25 μ в диам., молодые - слегка эллипсоидные. Длина жгутов превышает диаметр клетки. Ядро в передней половине клетки, над пиреноидом. Размножение делением на две, реже 4 или 8 дочерних клеток, в подвижном состоянии.

В оз. Щегекуль, повсеместно круглогодично, но значительно развивается в летнем планктоне; оз. Коксу – изредка; в придонном планктоне - часто; при солености воды - 2,5-9,4‰ и температуре - 7,5-29,3^{o}C, pH - 7,6-8,4; O_2 - 5,3-12,5 мг/л; CO_2 - 11,0-19,2 мг/л; NH_4 -0,34-3,18 мг/л; NO_2 - 0,001-0,04 мг/л; NO_3 - 0,01-0,06 мг/л; PO_4 - 0,001-0,009 мг/л. олигосапроб.

Gonium pectorale *Mull.* - **Г. пекторальный**.

Клетки 5-14 μ дл., 10 μ шир., эллипсоидные или слегка яйцевидные, часто почти шаровидные, более или менее плотно прилегают друг к другу. Половой процесс заключается в слиянии гамет, образующихся из вегетативных клеток, как и при образовании дочерних ценобиев.

В оз. Щегекуль, повсеместно круглогодично, но значительном количестве развиваются в летнем планктоне; при солености воды - 0,3-6,4‰ и температуре - 2,5-29,3^{o}C, pH - 7,6-8,4; O_2 - 5,3-12,5 мг/л; CO_2 - 11,0-19,2 мг/л; NH_4 - 0,34-3,18 мг/л; NO_2 - 0,001-0,04 мг/л; NO_3 - 0,01-0,06 мг/л; PO_4 - 0,001-0,009 мг/л. олигосапроб.

Pediastrum simplex *Meyen,* 1829 - **П. простой.** (рис. 23, *1 а-в*).

Клетки 3-5- до многоугольных, яйцевидные или шаровидные, только крайние с 1 полым, конусовидным до шиловидного, не разветвленным, чаще всего прямым слегка расширенным иногда зубчатым на вершине отростком. Размножение зооспорами.

В Междуреченском водохранилище: повсюду, в летнем планктоне - изредка; в остальное время года - редко; подо льдом - единично; при солености воды - 0,3-11,0‰ и температуре - 2,5-29,3^{o}C, pH - 7,6-8,4; O_2 - 5,3-12,5 мг/л; CO_2 - 11,0-19,2 мг/л; NH_4 - 0,34-3,18 мг/л; NO_2 - 0,001-0,04 мг/л; NO_3 - 0,01-0,06 мг/л; PO_4 - 0,001-0,009 мг/л. олигосапроб.

Golenkiniopsis solitaria *(Korsch.) Korschikoff,* 1953 - **Г. одиночный.**

[=Golenkinia solitaria Korsch.]. Клетки шаровидные, с 6-15 прямыми, слегка расширенными у основания щетинками, без слизи. Размножение автоспорами. Клетки 7-11 μ диам., щетинки 33-40 μ дл.

В оз. Щегекуль и Коксу (май-октябрь), в планктоне и на болотах у прибрежья - редко; при солености воды - 0,3-3,3‰ и температуре - 2,5-29,3^{o}C, pH - 7,6-8,2; O_2 - 5,3-12,5 мг/л; CO_2 -11,0-18,0 мг/л; NH_4 -0,34-3,11 мг/л; NO_2 - 0,001-0,03 мг/л; NO_3 - 0,01-0,05 мг/л; PO_4 - 0,001-0,007 мг/л. β – мезосапроб.

Lagerheimia longiseta *(Lemm.) Wille,* 1909 - **Л. Длиннощетинковая**.

[=Chodatella longiseta Lemm., Ch. longiseta f. major Radzim.].

Клетки овальные, окруженные слизью, с веночком из 4-10 шипов на каждом из полюсов. Хлоропласт пристенный, чашевидный, Я-образный, с 1 пиреноидом. Размножение 2-4-8 автоспорами. Клетки 7,3-12 х 4,8-9,0 μ, автоспорангии 20-35 х 14-24 μ, шипы 40-75 μ дл.

В оз. Щегекуль, повсеместно, круглогодично, но значительно развивается в летнем планктоне; оз. Коксу – изредка; в планктоне и среди обрастаний илистых грунтов, в подводной части на высших водных растениях – редко. Численность 7,2-368,5 кл/м^3, биомасса - 0,006-8,15 г/м^3, при солености воды - 0,3-13,4‰ и температуре - 2,5-29,3^{o}C, pH - 7,6-8,4; O_2 - 5,3-12,5 мг/л; CO_2 - 11,0-19,2 мг/л; NH_4 -0,34-3,18 мг/л; NO_2 - 0,001-0,04 мг/л; NO_3 - 0,01-0,06 мг/л; PO_4 - 0,001-0,009 мг/л, олигосапроб, сильно эвригалинный вид.

Oocystis Novae *Semliae Wille* - **О. новоземельский.**

Клетки овальные, с закругленными концами, без полярных утолщений оболочки. В колониях 2-4-8-16 клеток. Длина клетки 6-11 μ, ширина 4-8 μ. Диаметр колоний из 4-16 клеток до 46 μ.

В оз. Щегекуль повсеместно круглогодично, но значительно развивается в летнем планктоне; Оз. Коксу – изредка; Численность 1687,2-321368,5 млн. кл/м^3 биомасса 0,35-0,8 г/м^3, при солености воды - 0,5-15,4 ‰ и температуре - 2,5-29,3^{o}C, pH - 7,8-8,6; O_2 - 5,3-11,4 мг/л; CO_2 - 12,0-17,3 мг/л; NH_4 - 0,30-3,00 мг/л; NO_2 - 0,001-0,04 мг/л; NO_3 - 0,01-0,06 мг/л; PO_4 - 0,001-0,008 мг/л, олигосапроб, сильно эвригалинный вид.

Rhizoclonium implexum (Dillw.) Kutz. - **Р. перепле-тенный.**

[=*Rhizoclonium Kochianum Kutz.; Rh. riparium f.tenuior Wittrock in Wittrock a. Nordstedt; Rh. Kerneri Strockmayer; Conferva implexa Dillwyn, Lyngbya*].

Нити 10-21 μ, чаще 14-18 μ толщ., не очень длинные, вялые, желтовато-зеленые. Клетки почти цилиндрические, длина их равна ширине или до 8,5 раз, чаще в 2-3 раза больше ее. Плодущие клетки 20-30 μ толщ., иногда до 46 μ.

Во всех озерах Междуречье в литоральном планктоне круглогодично - единично; По побережьями на 1,0-5,0 м глубине воды, в обрастаниях на различных грунтах, цветковых водных растений довольно редко. Численность 9,2-266 млн кл/м^3 и биомасса - 0,002-0,003 г/м^3, летом - 1300-8050 млн кл/м^3, осенью - 1000-7560 млн кл/м^3 и 0,19-3,15 г/м^3, при солености воды - 0,3-36,7‰ и температуре - 4,8-29,3^{o}C, pH - 7,6-8,3; O_2 - 5,3-9,2 мг/л; CO_2 - 11,0-19,2 мг/л; NH_4 - 0,34-3,18 мг/л; NO_2 - 0,001-0,04 мг/л; NO_3 - 0,01-0,06 мг/л; PO_4 - 0,001-0,009 мг/л. β - мезосапроб;

Следует отметить, что зеленые водоросли в Междуреченском водохранилище обитают в планктоне круглогодично, но существенно отмечаются их развитие с весеннего и до осеннего сезонов и принимают большое участие в создании общей биомассы фитопланктона вместе с диатомовыми.

Литература

1. Голлербах М.М., Полянский В.И. Определитель пресноводных водорослей СССР. Вып.1. Общая часть Пресноводные водоросли и их изучение. – М.: Советская наука, 1951. –С. 200.

2. Ельмуратов А.Е Фитопланктон южной части Аральского моря. -Ташкент: «Фан», 1981. –С. 143.

3. Ельмуратов А.Е., Ельмуратова А.А. Флора водорослей водоемов Южно-Аральского бассейна. Том 4. Зеленые и красные водоросли. Части 1-2. – Нукус: Изд-во «Илим» ККОАНРУз, 2014. часть 1 –С. 119, часть 2 –С. 119.

4. Макарова И.В., Пичкили Л.О. К некоторому вопросу методики вычисления биомассы фитопланктона // Ботанический журн., 1970. Т.55. № 10. – С. 1488-1494.

5. Мошкова Н.А., Голлербах М.М. Определитель пресноводных водорослей СССР. Вып. 10 (1). Зеленые водоросли. Класс. Улотриксовые. Порядок Улотриксовые. *Chlorophyta: Ulothrichophyceae, Ulothrichales*. – Л.: «Наука», 1986. –С. 360.
6. Паламарь – Мордвинцева Г.М. Определитель пресноводных водорослей СССР. Зеленые водоросли. Класс Конъюгаты. Порядок Десмидиевые (2). *Chlorophyta: Conjugatophyceae, Desmidiales* (2). – М-Л.: «Наука», 1982. –С. 624.
7. Унифицированные методы исследования качества вод. Ч.III. Методы биологического анализа вод. 3-е изд. доп. и перераб. / Отв. за выпуск Губачек З.М. – М.: СЭВ, 1977. –С.185.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Мезҳдуреченск сув омборидаги сув ўтлари таркибини ўрганиш (2003-2023) натижалари келтирилган. Оърганиш даврида биз 8 бўлинма, 16 синф, 28 туркум, 57 оила, 104 авлод ва 464 турга мансуб сув ўтларининг 462 тури ва интраспесифик таксонларини учратдик. Яшил сув ўтлари *Протососсалес, Улотричалес, Улвалес, Мисроспоралес, Оедогониалес, Сладопҳоралес, Зйгнематалес, Сипҳоносладиалес, Десмидиалес туркумлари* билан ифодаланади, улардан *Протососсалес* ва *Десмидиалес* вакиллари энг муҳим ҳисобланади. Сув омбори сувларида эриган кислород, бикарбонатлар, сулфат, хлорид ионлари ва бошқа металларнинг ўртача миқдори аниқланди.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены результаты исследования (2003-2023 гг.) состава водорослей Междуреченского водохранилища. За период изучения в нами встречено 462 вида и внутривидовых таксона водорослей, относящихся к 8 отделам, 16 классам, 28 порядкам, 57 семействам, 104 родам и 464 видам. Зеленые водоросли представлены порядками *Protococcales, Ulotrichales, Ulvales, Microsporales, Oedogoniales, Cladophorales, Zygnematales, Siphonocladiales, Desmidiales,* из которых наибольшее значение имеют представители *Protococcales* и *Desmidiales*. Определено среднее содержание растворенного кислорода, гидрокарбонатов, сульфат ионов хлоридов и других металлов в водах водоема.

SUMMARY. The article presents the results of a study (2003-2023) of the composition of algae in the Mezhdurechensk reservoir. During the study period we encountered 462 species and intraspecific taxa of algae, belonging to 8 divisions, 16 classes, 28 orders, 57 families, 104 genera and 464 species. Green algae are represented by the orders *Protococcales, Ulotrichales, Ulvales, Microsporales, Oedogoniales, Cladophorales, Zygnematales, Siphonocladiales, Desmidiales,* of which representatives of *Protococcales* and *Desmidiales* are the most important. The average content of dissolved oxygen, bicarbonates, sulfate, chloride ions and other metals in the waters of the reservoir was determined

QUBLA ARAL BOYÍ AYMAǴÍNDAǴÍ TÁBIYIY OBYEKTLERDIŃ ELEMENTLIK QURAMÍN KOMPLEKS ÚYRENIW

A.Jumamuratov – *awıl-xojalıǵı ilimleri doktorı, professor*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
M.A.Jumamuratov – *biologiya ilimleri doktori, docent*
I.M.Sdıkov – *izleniwshi*
Nókis innovaciyalıq institutı

Tayanch so'zlar: tuproq, ekologiya, Janubiy Orol hududi, neytron faollashuvi tahlili, klark konsentratsiyasi, elementlar, dispersiya, elementlarning tarqalishi.
Ключевые слова: почва, экология, Южное Приаралье, нейтронно-активационный анализ, кларк концентрация, элементы, дисперсия, распределение элементов.
Key words: soil, ecology, Southern Aral Sea region, neutron activation analysis, clarke concentration, elements, dispersion, distribution of elements.

Kirisiw. Dúnyanıń belgili ekologiya hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw tarawında ilimiy izleniwler alıp barıwshı institut hám oraylarda ekologiyalıq mashqalalardı sheshiwde tábiyiy obyektler quramındaǵı ximiyalıq elementlerdiń koncentraciyasın, qorshaǵan ortalıqtıń pataslanıw dárejesin anıqlaw hám derlik barlıq dáwirlerde ekologiyalıq jaqtan buzılǵan aymaqlardı jaqsılaw boyınsha nátiyje beriwshi ilajlar islep shıǵıw boyınsha izleniwler alıp barılmaqta [1]. Sonı esapqa alıp, aymaqtıń tabiyiy sharayatına qarap ekologoiyalıq jaǵdayın anıqlawda ximiyalıq quramınıń analizin úyreniw hám óz waqtında monitoring jumısların alıp barıw, qorshaǵan ortalıqtıń jaǵdayına baha beriw sistemasınıń nátiyjeliligin asırıw imkaniyatın beredi. Qorshaǵan ortalıqtıń ekologiyalıq jaǵdayın jaqsılaw boyınsha, biosferanıń ekologiyalıq qáwipsizligi hám normal jaǵdayın saqlap qalıw jobasın islep shıǵıw zárúrligi ilimiy hám ámeliy áhmiyetke iye.

Qubla Aral boyı aymaǵında barlıq ekologiyalıq obyektlerdiń tábiyiy processleriniń baǵıtın, olardıń dinamikalıq mexanizmlerin esapqa alǵan halda úyreniw boyınsha úlken kompleks jumıslar alıp barıldı [2,3]. Dinamikalıq jaqtan ekologiyalıq processlerdiń búgingi jaǵdayı hám olardıń qorshaǵan ortalıqqa ekologiyalıq tabiyiy obyektlerge tásirin diagnostika qılıw hám qorshaǵan ortalıqtı kompleks bahalaw boyınsha ilimiy izleniwler Qubla Aral boyı aymaǵınıń eń qıyın bolǵan ekologiyalıq mashqalalardan biri bolıp esaplanadı hám tereń úreniwdi talap etedi.

Úyreniw metodikası hám obyektleri. Úlken ekologiyalıq apatqa ushıraǵan orınlarda ilim izertlew jumısları alıp barılǵanda ortalıqtıń sırtqı tárepin úyreniwden baslanadı, al onıń ishki mikrodúnyası itibardan shette qaladı. Demek, ekologiyalıq obyekttiń ishki mikroelementlik quramın úyreniw búgingi kúndegi eń aldında turǵan mashqalalardıń biri. Bunıń ushın qorshaǵan ortalıqtıń makro hám mikroelementlik quramın úyreniw ushın joqarrı dálliktegi ólshew ásbapları hám metodikalrı zárur bolatuǵının anıq.

Búgingi kúnde qániygeler tárepinen topıraqtıń, tábiyiy suwdıń, shańnıń, hawanıń hám ósimliklerdiń ximiyalıq elementlik quramın anıqlaw boyınsha kóplegen metodikalar islep shıǵılǵan bolıp hám olardan keń túrde qollanıp kelinbekte [3]. Biz qorshaǵan ortalıq kórsetkishleriniń fizikalıq hám ximiyalıq jaǵdayın úyreniw hám analiz etiwdiń burınnan bar metodlarına tiykarlanǵan halda tabiyiy ortalıqtı tolıq analiz qılıw ushın birlestirilgen usılınan paydalandıq [4].

Neytronlı-aktivaciyalıq analiz (NAA) metodikasında hám basqada metodlar menen analiz qılınǵanda, ximiyalıq elementlerdi islenimli hám maǵlıwmattı kóp alıwda ekologiyalıq obyektlerden úlgilerdi alıw hám onı analizge tayarlaw metodları úlken rol oynaydı [3,4]. Kórsetilgen metodika tiykarında úlgilerdi alıw hám onı analizge tayarlaw, ximiyalıq elementlerdi dál anıqlaw hám kútilgen nátiyjelerge erisiwge imkan beredi.

Biz Qubla Aral boyı aymaǵınıń ekologiyalıq kompleks analizin islewde Orta Aziyada birden bir bolǵan Tashkent qalasında jaylasqan Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyasını qaraslı Yadro fizikası institutında neytronlı-aktivaciyalıq analiz metodikası tiykarında 35 ke jaqın ximiyalıq elementler anıqlandı. Bunıń ushın Qaraqalpaqstan Respublikasınıń rayonlarına barıp ekologiyalıq obyektleriniń barlıǵınan (topıraq, suw, shań, hár qıylı ósimliklerden) derlik 2000 nan aslam úlgiler alındı [3].

Úyreniw nátiyjeleri. Bir neshshe jıllar dawamında alıp barılgan ilimiy izertlewler natiyjelerine bola tabiygıy obyektlerdegi (tabiygıy suw, topıraq hám ósimlikler) ximiyalıq elementlerdiń aymaqlıq taralıwınıń nızamlılıqlarında turaqlı bolmaǵan processleriniń qáliplesiwi hám granumetrlik, mineral quramı boyınsha úyreniwge tiykarlandı.

Aral boyı aymaǵındaǵı topıraqlardıń quramında Ta, Br, Sb, Tb, U elementleriniń fonlıq normadan 1,4-8 ese asqanlıǵı koncentraciya koefficentlerinen biliw múmkin (1-keste).

1-keste. Kegeyli rayonı topıraqlarındaǵı ximiyalıq elementlerdiń muǵdarı hám klark koncentraciya koeficentleri (KK), mg/kg.

Element	Topıraqtıń quramı	KK
Na	2,4	0,96
Cl	138	8,1
K	1,48	0,59
Sc	4,5	0,45
Cr	93,7	1,23
Fe	1,3	0,28
Co	12,1	0,67
Zn	40,7	0,51
As	8,3	1,88
Se	4,6	9,2
Rb	69,5	0,46
Sr	348	1,02
Mo	1	1
Ag	7,5	0,16
Sb	4,8	9,6
Cs	4,6	1,24
Ba	670	1,03
La	28,7	0,96
Ce	23,8	0,34
Eu	1,2	0,92
Lu	0,3	0,37
Hf	3,7	3,7
Ta	1,8	0,72
Hg	0,8	9,61
U	1,7	0,68

Klark koncentraciya koefficientleri ximiyalıq elementlerdiń keń spektrde tarqalıw nızamları (1-súwret), quramı hám olardıń toplanıw dárejeleri ekosistemanı úyreniw jaǵdayına baylanıslı anıqlandı.

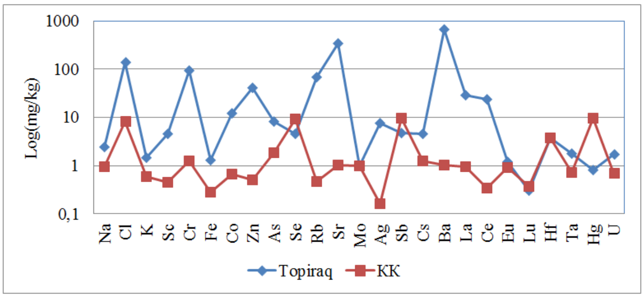

1-súwret. Topıraqtaǵı elementlerdiń ulıwma dispersiyasınıń onıń ortasha muǵdarına baylanıslıǵı.

Aral boyı zonasında topıraqtıń kúshli shorlanıw jaǵdayında ximiyalıq elementlerdiń quramalı birikpeleri payda bolıwı menen birge geoximiyalıq processler túrli jıllar dawamında rawajlanıp barıwı hám olar ionlardı eritip jiberiw dárejesine qarap Qubla Aral boyı zonasında topıraqtıń kúshli shorlanıwı ximiyalıq elementlerdiń quramalı birikpeleri payda bolıwı menen geoximiyalıq processler túrli jollar menen rawajlanıp barıwı hám ionlardı eritip jiberiw dárejesine qarap eriwsheńlik awır eriytuǵın birikpeler intervalında bolıwı dálillendi.

Topıraqlardaǵı ximiyalıq elementlerdiń háreketsheńligi hám ósimlikler tárepinen toplanıwı ortasındaǵı óz ara baylanıstıń bolıwı hám hár qıylı monokulturalardı turaqlı túrde jetistiriw menen topıraqlardıń elementlik quramında tereń ózgerisler júz beriwi, bir-birine baylanıslı bolǵan ximiyalıq elementlerdiń jubaylasları ortasındaǵı salıstırmalılıqtıń keskin buzılıwı, topıraqlardaǵı ayrım elementlerdiń joq bolıp ketiwi, olardaǵı tabiyiy teń salmaqlılıqtıń buzılıwı, topıraqtıń elementlik quramınıń ózgerisine alıp keledi.

Natrıy hám xlor bir birine hár tárepleme uqsas boladı: bir valentliligi boyınsha, biraq Na kation bolıp, al xlor anion hám olar birgelikte ańsat eriytuǵın duzlar payda etedi, olar menen birge migraciya qıladı hám ıǵallıqtıń puwlanıwı sebepli topıraqta hám suw háwizlerinde toplanadı.

Na (2,5 % ves) joqarı klark koeficenti, xlordan anaǵurlım ózgeshe ekenin kórsetedi. Aralboyında Na toplanıw koncentraciyasınıń xarakterli elementi bolıp, landshafttıń kóplegen ekologiyalıq qásiyetlerin belgileydi. Topıraqta basqa elementlerdiń toplanıwı Na hám Cl ǵa baylanıslı boladı. KK = 1 bolǵan Sr, Mo, Ba hám basqa elementlerdiń kontcentraciyasına qaraǵanda turaqlılaw esaplanadı. Ekologiyalıq jaqtan tómen bolǵan jaǵdayda bul elementler klark koncentraciyası tómen kórsetkishke iye boladı hám basqa elementler menen óz ara baylanısta aktiv emes. KK<1 bolsa, topıraqta Sc, Fe, Co, Rb, La, Eu, U sıyaqlı elementler kemeygen bolıp tabıladı.

Na hám basqada ximiyalıq elementler arasındaǵı baylanıslardıń qáliplesiwi túrli tendenciyalarda payda bolıwı múmkin. Sonday-aq, Na hám Ca, As, Se, Rb, Cd, La, Cs, Ba, Hf, Au, Ce, Yb, Th, U arasında teris baylanıslılıq hám K, Sc, Cr, Fe, Co, Zn, Mo, Sb, Eu, Sm, Na elementleri menen oń baylanısta bolıp ekosistemanıń belgili bir topar elementleriniń is-háreketlerin anıqlaytuǵın kation-anionlardıń kompleks birikpeleri payda bolǵanın kóremiz. Bul ózgerisler regionda ekologiyalıq teń salmaqlılıqtıń buzılıwına alıp keledi.

Adebiyatlar

1. Альназарова А.Ш. К вопросу о содержании токсичных ксенобиотиков в питьевой воде Кызылординской области // Материалы V междунар. научно-практ. конф. Новейшие научные достижения. – София: (Болгария). 2009.

2. Курбаниязов А.К. Эволюция ландшафтов обсохшего дна Аральского моря.- Москва: 2017.

3. Жумамуратов А., Жумамуратов М.А., Сдыков И.М. Элементов и оценка экологического состояния почв Каракалпакстана. Журнал Экологические системы и приборы. №1. 2017.- С. 04-06.

4. Жумамуратов А., Жумамуратов М. А. Сейтмуратов С. Закономерности распределения химических элементов в почвах Каракалпакстан // Материалы V Международной научно-практической конференции “Проблемы рационального использования и охрана биологических ресурсов Южного Приаралья”.- Нукус: 2014.- С.102-103.

REZYUME. Janubiy Orolboʻyi tabiyiy obyektlarini kompleks oʻrganish va ularning kimyoviy tarkibini aniqlashda neytron faollashuvini tahlil qilish usulidan foydalanish katta ahamiyatga ega. Janubiy Orolboʻyi ekologik obyektlarida 30-35 ga yaqin kimyoviy elementlar aniqlanib, ulardagi tabiiy muvozanat buzilganligi, tuproqning elementar tarkibi oʻzgarganligi aniqlangan.

РЕЗЮМЕ. Использование метода нейтронно-активационного анализа имеет большое значение при определении их химического состава и комплексном изучении природных объектов Южного Приаралья. В экологических объектах Южного Приаралья выявлено около 30-35 химических элементов и установлено, что в них нарушено естественное равновесие и изменен элементный состав почвы.

SUMMARY. The use of the neutron activation analysis method is of great importance in determining their chemical composition and a comprehensive study of natural objects of the Southern Aral Sea region. About 30-35 chemical elements were identified in the ecological objects of the Southern Aral Sea region and it was established that the natural balance in them was disturbed and the elemental composition of the soil was changed.

LILIUM L. AYRIM NAVLARINI MANZARALILIK XUSUSIYATLARI VA XOʻJALIKDAGI AHAMIYATI BOʻYICHA INTRODUKSION BAHOLASH

Z.H.Nasimova – *doktorant*
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: introduksiya, baholash, duragay, flora, genofond.
Ключевые слова: интродукция, оценка, гибрид, флора, генофонд.
Key words: introduction, assessment, hybrid, flora, gene pool.

Kirish. Introduksiya - mahalliy oʻsimlik genofondini boyitishning eng muhim yoʻllaridan biri va nazariy, turli amaliy masalalarni hal qilishga imkon beradi hamda qimmatli iqtisodiy ahamiyatga ega boʻlgan eng yaxshi turlarni tanlashga imkon beradi. A.V.Gurskiy (1957) ―Introduksiya deganda har qanday mahalliy yoki begona oʻsimliklarning hudud madaniyatiga kiritish deb tushunish kerak‖ deb yozgan. Introduksiyaning asosiy poydevorni birinchi boʻlib A.Gumboldt 1805-yilda aytib oʻtgan, unga koʻra introduksiya bu oʻsimliklar turlarini bir geografik hududdan boshqasiga koʻchirib oʻtqazishdir deb fikr bildirgan.

Oʻzbekistonda oʻsimliklar introduksiyasi va akklimatizatsiyasi sohasi boʻyicha vatanimizning yetakchi introduktor olimlari N.F.Rusanov, T.I.Slavkina, A.U.Usmanov, I.V.Belolipov, N.A.Amirxanov, I.H.Hamdamov, Y.M.Murdaxayev, L.H.Yoziyev, B.Yo.Toʻxtayev, B.S.Islomov va boshqa koʻplab olimlar tomonidan qator oʻsimlik oilalari va turkumlarining vakillarini madaniylashtirishga qaratilgan muvaffaqiyatli ishlar amalga oshirildi.I.V.Belolipov (1976) Oʻrta Osiyo florasida uchraydigan oʻsimliklarning Toshkent Botanika bogʻi - introduksion sharoitida ekologik jihatdan moslashish xususiyatlarini tavsiflab berdi. Muallif ilmiy tadqiqotlarida Oʻrta Osiyo florasiga mansub 565 yoki Yer sharining floristik oblastlaridan 5,5 mingdan ortiq tur introduksiya qilingan oʻsimliklar kolleksiyasidan foydalanildi. A.A.Abdurahmonov va S.P.Valixoʻjaeva (1980)lar tomonidan esa, Sharqiy Osiyo floristik oblastiga mansub boʻlgan 25 turning introduksiyasi oʻrganildi. Bu tadqiqotlardan soʻng Toshkent sharoitida 500 dan ortiq turlardan iborat kolleksiya tashkil qilindi [6,7]. Respublikamiz geografik iqlim sharoitlariga mos keladigan issiqga va sovuqga chidamli boʻlgan hamda manzaralilik xususiyati yuqori baholanadigan, eng asosiysi yashil iqtisodiyatga foydali boʻlgan kishilarning sog'ligiga zarar yetkazmaydigan oʻsimliklarni introduksiya qilish va koʻpaytirish hozirgi kunda dolzarb masala masala hisoblanadi. Ana shunday oʻsimliklardan biri bu loladoshlar *Liliace*a oilasiga mansub boʻlgan koʻp yillik piyozli efir moyli oʻsimlik liliya *(Lilium* L.) hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Liliyalarning davlat navini baholash tizimini [1,2] va V.N.Bilovning [3, 4] Liliyalarning davlat navini baholash tizimini va V.N. Bilovning manzarali oʻsimliklarning qiyosiy navlarini baholash boʻyicha ishini asos qilib 150 ballik shkala ishlab chiqildi va ulardan foydalanishga qarab navlarning 2 xil guruhdagi xususiyatlari keng qamrovli baholandi. Keng qamrovli baholash manzaralilik va iqtisodiy-biologik xususiyatlarini baholashni kombinatsiyasi bilan aniqlandi. Navlarning manzaralilik xususiyatlari 100 ballik koʻkalamzorlashtirishdagi xususiyatlari 50 ballik shkala boʻyich baholandi.(1-rasm).

Tadqiqot metodologiyasi. Bizning tadqiqot ishimiz bir qismi *Lilium* L ayrim turlari va navlarini Samarqand viloyati sharoitida koʻpaytirish va biologik va xoʻjalikdagi ahamiyatini baholashni oʻrganish va yuqori baholangan liliya navlarini ekish uchun tavsiya etish hisoblanadi. Liliyalarni baholashdan asosiy maqsad bu obodonlashtirishda foydalanish va ochiq maydon sharoitida yetishtirish uchun shuningdek, yopiq maydon sharoitida mavsumdan tashqari ekish hisoblanadi. Navlarning manzaralilik va iqtisodiy-biologik xususiyatlarini toʻliq aks ettiradi, ulardan foydalanishni hisobga olib, zamonaviy ishlab chiqarish talablariga javob beradigan eng yaxshi istiqbolli navlarni tanlashni taʼminlaydi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotimiz obyekti 3 boʻlimga mansub oʻsimlik guruhlari

1) Osiyo duragaylari (*Asiatic Hybrids*)
2) OT (*Oriental* va *Trumpets*
3) Sharq duragaylari- *(Oriental)*

1-jadval

№	Navlar	Boʻlim nomi	Oʻsimlik boʻyi sm	Gul diametri sm	Vegetatsiya davri Kun
1	*Lavon*	OT	80-120	20-25	95-135
2	*Montego Bay*	OT	100-150	20-30	90-125
3	*Honeymoon*	OT	90-120	25-35	80-115
4	*Mister Pistache*	OT	70-120	23-25	90-110
5	*Netty's Pride*	Asiatic Hybrids	20-70	12-13	95-135
6	*Navona*	Asiatic Hybrids	60-80	13-15	65-100
7	*Purple Dream*	Asiatic Hybrids	40-70	11-13	90-120
8	*Yellow Bruse*	Asiatic Hybrids	90-120	14-16	80-115
9	*Corsage*	Asiatic Hybrids	70-80	8-11	100-135
10	*Pearl White*	Asiatic Hybrids	80-100	13-15	90-110
11	*Orange Ton*	Asiatic Hybrids	100-120	11-13	90-125
12	*Siberia*	Oriental	90-150	20-25	90-120
13	*Josphine*	Oriental	90-120	15-20	60-100
14	*Stargazer*	Oriental	90-120	20-25	80-110

1-rasm.*Mister pistache, Pearl White, Stargazer, Netty's Pride*

3 ta bo'lim duragaylardir qiyosiy baholash natijalari keltirilgan. Samarqand viloyatining tabiiy-iqlim sharoitla-riga eng moslashganlarini aniqlash va naslchilik uchun qimmatli xususiyatlar manbalarini aniqlash maqsadida Osiyo duragaylari. bo'limi vakillari sovuqga va issiqga chidamliligi gullash vaqtida deyarli qanday farq yo'q edi. Osiyo duragaylarini qishga va yozga chidamliligi yuqori. Oriental va OT duragaylari bo'limlari orasidagi farqlar deyarli yo'q, bir biriga o'xshaydi va ko'proq morfologik xususiyatlariga ko'ra ekanligi aniqlandi.(2.rasm).

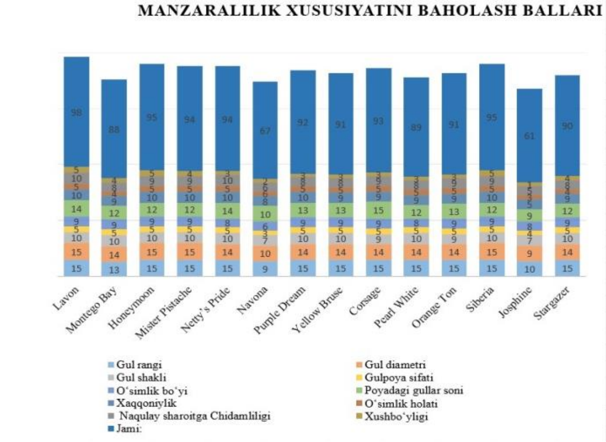

2-rasm. Manzaralilik balli bo'yicha navlarni introduksion baholash

Osiyo duragay bo'limdagi ayrim navlarda manzaralilik xususiyati biroz pastroq edi, chunki havo harorati bo'lgan quruq yillarda *Navona* va *Pearl White* navlarining gullari deformatsiyalangan va kamroq g'unchalar hosil qilgan. Osiyo duragaylari vakillari gullari deyarli hidsiz. *Navona* va *Josphine* navlarining iqtisodiy va biologik xususiyatlarini baholash gullash va ko'payishning past mahsuldorligi tufayli mahalliy navlarga nisbatan o'rtacha 20-25 ballgachaga past. 100 balli shkala bo'yicha 90-70 ballgacha bo'lgan navlar o'rtacha xo'jalik ahamiyatga ega bo'lgan yaxshi navlar deb topildi. *Montego Bay* va *Pearl White*.70-60 ballgacha bo'lgan *Navona* va *Josphine* esa manzaralilik xususiyati past deb topildi. Bunga sabab, qisqaroq gullash davri, gullashda kamroq g'unchalar soni va bir vaqtning o'zida ochilgan gullar sonining kamligi bilan bog'liq. Ushbu ko'rsatkichlarning kamayishi sabab bo'lishi mumkin. Keng qamrovli baholash natijasida ochiq maydonda uchun o'sadigan hududning yashil maydonlar qurishda va turli xildagi lanshaft dizaynlar foydalanish uchun tavsiya etilgan navlar: *Lavon, Honeymoon, Mister pistache, Stargazer, Netty's Pride, Stargazer, Yellow Bruse, Seberia, Orange Ton* (3-rasm).

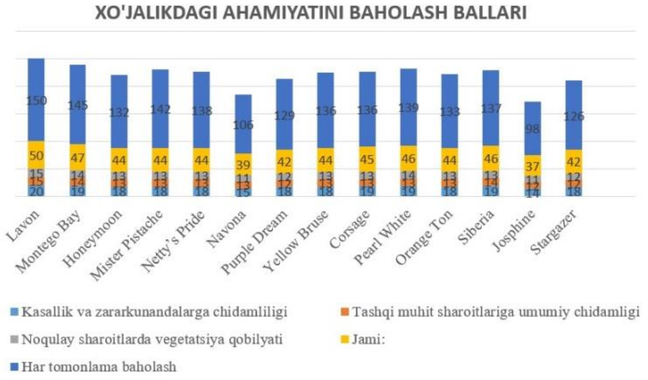

3-rasm. Liliya navlarini xo'jalikdagi ahamiyati bo'yicha introduksion baholash

Xulosa. Manzaralilik belgilari bo'yicha kamida 90 ball, ko'kalamzorlashtirish bo'yicha kamida 40 ball to'plagan navlar eng yaxshi deb topildi. Bunda bu manzaralik va ko'kalamzorlashtirish xususiyatlariga 130-145 ballgacha baholangan navlar *Lavon, Montego Bay, Honeymoon, Mister Pistache, Netty's Pride, Purple Drem, Yellow Bruse, Corsage, Pearl White, Orange Ton, Sebiria, Stargazer* eng yaxshi istiqbolli navlar deb topildi. Zamonaviy ishlab chiqarsh talablariga to'liq javob bera oladigan navlar deb baholandi.

106 – 98 ballgacha baholangan *Navona va Josphine* navlari esa manzaralilik ko'rsatgichi past bo'lgan navlar navlar deb topildi. Zamonoviy ishlab chiqarish talablariga to'liq javob bermaydi.

Adabiyotlar

1. Баранова М.В. Сортооценка по декоративным признакам некоторых Ла – гибридов лилии, выращенных на субстратах различного состава. // Фундаментальные исследования. 2012. №4. -С.177-179.
2. Былов В.Н. Основы сортоизучения и сортооценки декоративных растений при интродукции // Бюл. Гл. ботан. сада. 1971. - Вып. 81. - С. 69-77.
3. Былов В.Н. Основы сравнительной сортооценки декоративных растений // Интродукция и акклиматизация цветочно-декоративных растений. -М.: «Наука», 1978. -С. 7-31.
4. Пугачева А.Ю. Сортооценки гибридных лилий. Промышленная ботаника 2006. –С.133-135.
5. Киреева М.Ф. Лилии. - М.: ЗАО «Фитон+», 2001. –С. 160, ил.;
6. Islomov B.S., Hasanov M.A. O'simliklar introduksiyasi. Darslik. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
7. Nasimova Z, Mukumov I.O', Tashpulatov Y.Sh. Anti-Ecology of the "Lavon" Lily Variety in Different Growing Conditions of the Samarkand Region, Uzbekistan // American Journal of Plant Sciences, 2023, 14, 968-975.

REZYUME. Liliyalarni baholashdan asosiy maqsad bu obodonlashtirishda foydalanish va ochiq maydon sharoitida yetishtirish uchun shuningdek, yopiq maydon sharoitida mavsumdan tashqari ekish hisoblanadi. Navlarning manzaralilik va iqtisodiy-biologik xususiyatlarini to'liq aks ettiradi, ulardan foydalanishni hisobga olib, zamonaviy ishlab chiqarish talablariga javob beradigan eng yaxshi istiqbolli navlarni tanlashni ta'minlaydi.

РЕЗЮМЕ. Основная цель оценки лилий – использование в озеленении и выращивание в уличных условиях, а также внесезонные посадки в комнатных условиях. Он в полной мере отражает декоративные и хозяйственно-биологические характеристики сортов, с учетом их использования обеспечивает отбор лучших перспективных сортов, отвечающих требованиям современного производства.

SUMMARY. The main purpose of evaluating lilies is to use them in landscaping and grow them outdoors, as well as off-season plantings indoors. It fully reflects the decorative, economic and biological characteristics of varieties, taking into account their use, ensures the selection of the best promising varieties that meet the requirements of modern production.

METHODOLOGY OF STUDYING OF INFLUENCE OF QUALITY OF SOIL ON PRODUCTIVITY OF THE COTTON TAKING INTO ACCOUNT BIOORGANOMINERAL SYSTEMS OF UZBEKISTAN IN THE CONDITIONS OF CLIMATE CHANGE

O.G.Sultashova – *PhD in Geography, professor*
Karakalpak state university named after Berdakh
B.A.Akbarova – *researcher*
R.G.Azizova – *researcher*
Hydrometeorological Research Institute (NIGMI)
N.D.Aymuratova – *assistant*
Karakalpak institute of agriculture and agrotechnology

Tayanch so'zlar: iqlim o'zgarishi, hosildorlik, bioorganominerallar, tuproq unumdorligi, metodikasi.
Ключевые слова: изменение климата, продуктивность, биоорганоминералы, плодородие почв, методология.
Key words: climate change, productivity, bioorganominerals, soil fertility, methodology.

Being engaged in an estimation of favorable conditions for development technical and agricultural crops, predicting efficiency both current year, and averages of long-term plants of conditions favorable for development, a special place occupies the complex system approach of research which «the soil - a plant – atmosphere» considers all nuances of interaction.

Along with it, our researches will be directed on detection and studying of new patterns of relationships, the phenomena having great importance for the further development of applied researches, deepening and expanding view of situation in world around. These researches will be used for addressing food and ecological safety issues, rational use of land and water resources, plant protection from external stressful weather factors.

Land, climatic, agroclimatic and soil resources always occupied a leading place among national wealth of any state. Rapid development of the industry, agriculture, population growth is accompanied by water consumption and outlet increase. It leads to mineralization deterioration, change of ionic structure towards increase of a share of toxic ions, to deterioration of a gas and biogenic mode of soil, pollution with toxic chemicals, pesticides and metals.

This problem is especially actual for regions with intense water economic balance where economy development can be brakedby quantitativeand qualitative depletion of water and ground resources.

The irrigation is one and most ancient ways of increase of agricultural crop productivity and it is now one of the major directions of an intensification, in particular, cotton productions worldwide with insufficient and unstable natural humidifying in a chain air-water-soil.

One of the major means of improving of agriculture is the proper accounting and rational use of natural (air, water, soil) resources of Uzbekistan,first of all its soil and climatic ones. To maximize expediency of their use at the lowestcost of labor and means it is necessary, that crops and varieties, terms of sowing and planting, harvesting, agricultural cultivation, methods of cultivation of various crops, as well as types of agricultural machinery and equipment have been adapted for the local soil - climatic features of investigated region. Under these provisions it is possible to reach the most efficiency in using of favorable conditions in struggle against unfavorable environmental factors. In recent years scientific cooperation of Uzbekistan with many countries aresuccessfully developing. Delivery of various kinds of products both industrial and agricultural, as well as the exchange of new modern technologies has led to increased interest in natural phenomena, their quantitative characteristics and provisions.

Interest in weather and climate and its impact on air, water, soil, flora and fauna, where the poorly known object is soil climate, increased significantly. Under a soil climate long-term soil climate regime of temperature and soil moisture, soil air and other elements that depend on complex natural conditions and industrial activity is implied.

Among specific features of a soil climate it is possible to note following interdependent factors:

- Unlike the atmosphere the soil climate is connected with environment of its formation and it is thebioorganomineral system having their ownmechanisms of development. The atmosphere as a whole is more or less homogeneous over large areas of the Earth in which the physical phenomena occur in air cover of the Earth - in a mixture of gases. The physical phenomena that occur in soil directlyare less homogeneous than in the atmosphere.
- The atmosphere is generally more or less uniform over large areas of the Earth, in which physical phenomena occur in the air envelope of the Earth - in a mixture of gases. The physical phenomena that occur in the soil directly, less homogeneous than in the atmosphere.
- The soil climate is caused by presence of vegetation and snow cover soil, plant roots plant residues, microorganisms, and animals, making huge impact on life of soil and its climate.
- The Soil climate comes under influence of activity of the person as the soil is exposed to influences of technology which alters a course of the phenomenataking place in it
- Close connection with such soil living organisms like plants, animals and microorganisms, causes the big variability of soil climate in time.

Being engaged in an estimation of favorable conditions for optimum development technical and agricultural crops, predicting efficiency both current and long-term average of favorable conditions for the development of plants, the special place occupies the complex system approach of research which consider all nuances of interaction "soil-plant-atmosphere". In this connection, the solution of this complex interconnected process includes variety of scientific researches and tasks in following directions:

- Research of influence of complex factors, such as weather, agro weather conditions and a soil climate in agricultural and geographical aspect on growth, development and formation of elements of productivityof cotton and cotton fiberquality;
- Study of soil during the interphase periods of cotton development. Drawing up of trends of soil dynamics by years for the warm period (taking into account conditions of cropdevelopment) to identify the impact of global and regional climate warming to establish regularities of soil climate, spatial distribution, identification of specific features in various sowing cotton growing areas of Uzbekistan.
- Revealing of criteria of soil climate during the critical periods for the plants developing at a lack or surplus of moisture, low or high temperature in the top layers of the ground and on various depths that is sharply reflected in efficiency of culture.
- The establishment of prospective final productivity where an important stage is studying soil and surface climate of soil, and also studying of influence of terms of carrying out of tillage during the winter and spring periods till the period of vegetation of cotton.

For addressing these problems it is supposed to use advanced methods of mathematical statistics, results of analyses of physical, agro-hydrological properties of soil, studying of geographical analogues, taking into account the posi-

tions developed and reflected in applied and basic researches on meteorology, climatology agricultural meteorology, soil climate, soil geography, and GIS mapping as well.

In foreign countries there are the special services, designed to monitor the status of soil fertility where according to the conclusions of experts and scientists land is regularly withdrawn from an agricultural use for improvement and fertility restoration that provides safety of ecological functions of soils.

In this connection, it is necessary to underline that studying of temperature of air, humidity of soil by depths and its influence on growth, development and formation of elements of cotton productivity and fiber quality will allow to improve system of agrometeorological maintenance cotton growing.

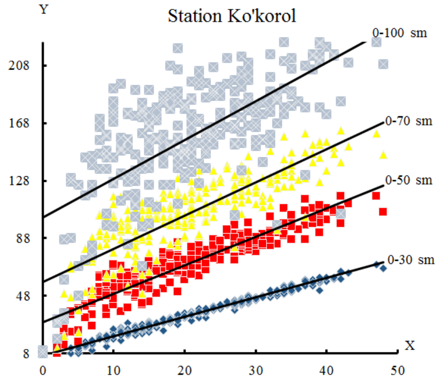

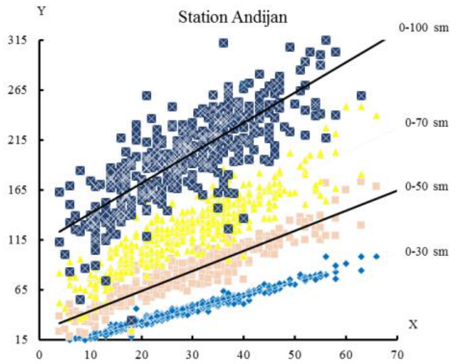

Picture1. Values of interrelation of productive soil humidity at surface from 0 20 sm with soilhumidity at depths 0-30, 0-50, 0-70 and 0-100 sm are shown on cotton fields of Dalverzin and Savaystations

In Figure 1 can be traced the existence of patterns of productive topsoil moisture at 0 - 20 cm and the values of soil moisture at different depths. It means that if for the objective or subjective reasons there is no data about reserve productive humidity of soils at depth of 0-20sm under the diagram it is possible to define predicted value of productive humidity of soil.

Studying of soil temperature regime, its influence on growth, development and formation of elements of cotton productivity (open and mature bolls) will allow to develop a method of an estimation and the forecast of a condition and productivity of plants, expand and improve quality of agricultural meteorology maintenance not only cotton-growing but also other priority agricultural crops of Uzbekistan in the conditions of climate change.

References

1. Abdullaev A.K., Sultashova O.G.Of the island the thermal mode and long-term values of temperature of soil on various depths on territory of Uzbekistan. − Tashkent: RHI, 2008. –P. 164.

2. Muminov F.A., Abdullaev A.K. Agrometeorological an estimation moisture securitymoisture maintenance cotton crops. − Hydrometeorological publishing house. 1974. –P. 86.

3. Ulanova E.S., RymarA.L. About communication of stocks of a productive moisture in various layers of earth under winter wheat during the autumn period. 1963, release 131. −P. 53-63.

4. Ulanova E.S., Sirotenko O. D. Methods of the statistical analysis in agricultural meteorology. - Hydrometeorological publishing house 1968. –P. 198.

5. Urbah V. Ju. Biometric methods. - Moscow: Publishing house "Science", 1964. –P. 415.

REZYUME. Maqolada agrosanoat majmui uchun agrometeorologik xizmatlarni kengaytirish va sifatini oshirish imkonini beruvchi ob-havo sharoitiga, tuproq namligiga (turli chuqurlikdagi mahsuldor tuproq namligi) qarab hosildorlik holatini, ekinlarning hosildorligini baholash usuli oʻrganiladi va ishlab chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуется и разработывается метод оценки состояния продуктивности, урожайности сельскохозяйственных культур от погодных условий, влажности почвы (продуктивной влажности почвы на различных глубинах), позволяющий расширить и улучшить качество агрометеорологического обслуживания агропромышленного комплекса.

SUMMARY. The article explores and develops a method for assessing the state of productivity, crop yields depending on weather conditions, soil moisture (productive soil moisture at various depths), which allows expanding and improving the quality of agrometeorological services for the agro-industrial complex.

УДК 611.91+616-053.5

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR YUQORI YUZ KOʻRSATKICHINING MORFOMETRIK TAHLILI

G.J.Ulugʻbekova – *tibbiyot fanlari nomzodi, dotsent*
Sh.A.Adhamov – *talaba*
Sh.A.Mamasoliyeva – *assistent*
Sh.Y.Bustanov – *assistent*
Andijon davlat tibbiyot instituti

Tayanch soʻzlar: kraniometrik tekshiruv, yuz yuqori qismining balandligi, yuqori yuz koʻrsatkichi, yonoq diametri, morfometrik tahlillar.

Ключевые слова: краниометрическое исследование, высота верхней части лица, верхний лицевой указатель, диаметр щеки, морфометрические анализы.

Key words: craniometric examination, height of the upper part of the face, upper face index, cheek diameter, morphometric analyses.

Kirish. Antropometrik tadqiqotlar – jismoniy rivojlanish yosh standartlari koʻrsatkichlarni tahlil qilishning muhim elementidir. Aniqlangan ogʻishlar xavf omillari yoki maʼlum kasalliklarning belgilari boʻlishi mumkin. Rejalashtirilgan antropometriya usuli bilan bolaning jismoniy rivojlanishini nazorat qilish qatʼiy belgilangan vaqt oraligʻida tizimli ravishda amalga oshirilishi kerak. Antropometrik tadqiqot oʻtkazishda qoidalarga asoslanadigan yagona oʻlchov metodologiyasiga rioya qilinishi kerak.

Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti (JSST) bolaning jismoniy rivojlanishini bolaning sogʻligʻi holatining umumiy koʻrsatkichi va yosh bolalarning jismoniy rivojlanishi koʻrsatkichlarini alohida mintaqa, mamlakat jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini baholash

mezoni sifatida belgilaydi. JSST yosh bolalarning jismoniy rivojlanishi monitoringini tibbiyot xodimlari yosh bolalarda o‘lim va kasallanish darajasini pasaytirish borasida amalga oshirilayotgan eng samarali tadbirlardan biri deb hisoblaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kalla suyagining chiziqli va burchakli ko‘rsatkichlari yosh kattalashgan sari o‘zgarib boradi va jinsiy dimorfizm holati kuzatiladi [1].

Organizm qanchalik yosh bo‘lsa undagi o‘sish va rivojlanish jarayonlari shunchalik jadal kechadi. Organizmning o‘sish va rivojlanish jarayonlari bir tekisda kechmaydi [2].

Bosh o‘lchamlarining kattalashuvi katta odamlarda ham davom etadi, biroq jarayon juda sekin kechadi. Yuz qismining o‘sishi birinchi navbatda tishlarning chiqishi bilan bog‘liq. Shunga ko‘ra, boshning yuz qismi miya qismiga nisbatan kech shakllanadi. Yuzning kengligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarining taraqqiyoti yuz balandligini ko‘rsatkichlariga nisbatan erta tugallanadi [3].

Postnatal ontogenez davrida bolaning yuz qismi proporsiyasi tish-jag‘ apparati hisobiga yuz balandligining mutloq va nisbiy kattalashuvi qonuniyatlari bilan uzviy bog‘liq. 5-6 yoshlardan keyin bolaning yuz qismini shakllanishi va uning o‘lchamlarini o‘zgarishi individual nasliy mexanizm asosida boshqariladi [4].

Yuz o‘lchamlarining o‘sishi bir butun umumiy jarayondir. Buni pastki jag‘da aniqroq kuzatish mumkin: yoshga bog‘liq holatda dahan borgan sari uzunlashib va oldingan chiqib boraveradi [5].

Ilmiy tadqiqotning materiali sifatida Izboskan tumanida yashovchi 7-12 yosh toifasidagi jismoniy va aqliy jihatdan har tomonlama sog‘lom 180 nafar jismoniy va aqliy jihatdan sog‘lom o‘g‘il va qiz bolalar olindi. Tekshirishni olib borishda morfometrik va variatsion-statistik usullar qo‘llanildi.

Kraniometrik o‘lchashlarni amalga oshirishda quyidagi ketma-ketlikdagi usullar bajarildi:

1) obyekt tanlab olindi;

2) tanlab oliingan bolalarning kraniometrik ko‘rsatkichlari o‘lchandi;

3) olingan ma’lumotlar asosida kraniometrik indekslar maxsus formulalar yordamida hisoblab chiqildi;

4) kraniometrik o‘lchashlarda olingan barcha raqamli ko‘rsatkichlar variatsion statistika usullari (A.M. Merkov, A.E. Polyakov, 1974) yordamida qayta ishlandi;

5) olingan barcha ma’lumotlar yig‘ildi va jamlandi, tahlil qilindi.

Kraniometrik tekshiruvlarni o‘tkazishni tashkillashtirishda quyidagilarga e’tibor qaratildi:

1. Materialni to‘g‘ri tanlab olish va to‘g‘ri guruhlash.

2.Kraniometrik tekshiruvni o‘tkazish uchun qulay sharoitlarga ega va sanitariya talablariga javob beradigan joyni tayinlash.

3. Tekshiruv o‘tkazish uchun aniq vaqtni tayinlash.

4. Tekshiruv asboblarini tanlash va to‘plash. Ularning ishlashini to‘g‘riligini standartlashtirishdan o‘tkazish.

Yuqori yuz ko‘rsatkichi parametrini yuz yuqori qismining balandligini yonoq diametriga nisbatini 100 ga ko‘paytirish orqali aniqlanadi.

Yuqori yuz ko‘rsatkichi – yuz yuqori qismining balandligi*100 yonoq diametri

Ushbu ko‘rsatkich quyidagicha tahlil qilinadi:

- 49,9 gacha – eurien;
- 50,0-54,9 – mezen;
- 55,0 va undan yuqori bo‘lsa – lepten.

Yuz qismi skeleti ko‘rsatkichlarining ichida yuqori yuz ko‘rsatkichi irqiy tashhislashda katta ahamiyatga ega [6].

Yuz yuqori qismining balandligi – nazion (n) va prostion (pr) nuqtalari orasidagi masofa. Bu ko‘rsatkich ham shtangensirkul yordamida o‘lchandi.

Yonoq diametri – bu kallaning ikkala tomonidagi yonoq yoylari tashqi yuzalari orasidagi maksimal masofa. Ushbu ko‘rsatkich o‘ng va chap tomondagi zigion (zy) nuqtalari orasini frontal o‘q yo‘nalishida tazomer bilan o‘lchandi.

Tahlil va natijalar.

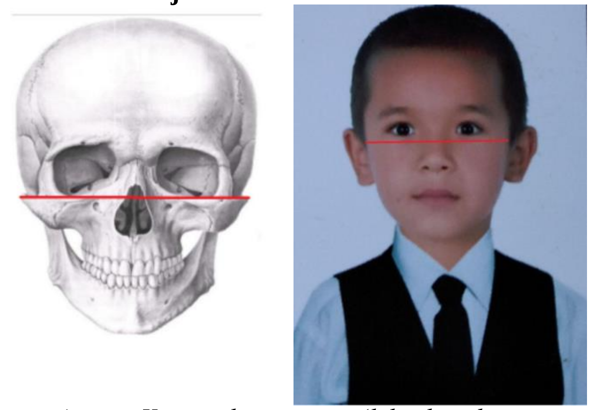

1-rasm.Yonoq diametrini o‘lchash sohasi

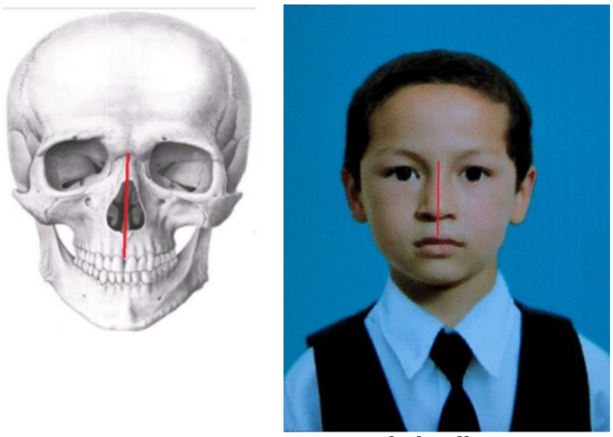

2-rasm.Yuz yuqori qismining balandligini o‘lchash sohasi

Morfometrik tahlillarga ko‘ra o‘g‘il, bolalarda kalla ko‘rsatkichi 7 yoshda 54,42, 10 yoshda 53,20 va 12 yoshda 55,62 esa ga teng boladi. Qiz bolalarda ushbu ko‘rsatkich 7 yoshda 54,34, 10 yoshda 54,10, 12 yoshda bo‘lsa 54,38ni tashkil etishi olib borilgan morfometrik olchashlar natijalaridan ma’lum boldi. 7 yoshdan to 12 yoshgacha bo‘lgan og‘il bolalarda ko‘rsatkich 54,42 dan 55,62 gacha ortib borishi kuzatilsa, ushbu yosh oralig‘idagi qiz bolalarda 54,34 dan 54,38 ga o‘zgarib boradi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning kraniometrik ko‘rsatkichlari orasida jinsga bog‘liq tafovutlar kuzatiladi.

1-jadval. 7 yoshdan 12 yoshgacha bo‘lgan davrda yuqori-yuz ko‘rsatkichi ko‘rsatkichning o‘sish dinamikasi (X±m, sm da)

Bolaning yoshi	Jinsi	Kraniometrik ko‘rsatkichlar
		Yuqori-yuz ko‘rsatkichi
7 yosh	O‘g‘il	54,42
	Qiz	54,34
8 yosh	O‘g‘il	52,92
	Qiz	54,32
9 yosh	O‘g‘il	52,34
	Qiz	54,2
10 yosh	O‘g‘il	53,20
	Qiz	54,10
11 yosh	O‘g‘il	53,94
	Qiz	54,04
12 yosh	O‘g‘il	55,62
	Qiz	54,38

Xulosa. Yuqori-yuz koʻrsatkichi oʻgʻil bolalarda 10-11 yoshlar orasida deyarli oʻzgarmaydi. 12 yoshda bu koʻrsatkich 55,62 gacha ortadi va 1,1 barobarga kattalashadi. Qiz bolalarda ham 10-11 yoshlar orasida deyarli oʻzgarmaydi, 12 yoshda 2 % ga ortadi. 10-11 yoshli qizlar eurien tipda, 12 yoshda esa mezen tipida boʻladi. Oʻgʻil bolalarning barcha yoshlarida mezen tipida boʻladi.

Adabiyotlar

1. Алешкина О.Ю. Базикраниальная типология конструкции черепа человека: Автореф. дис. . . . доктор мед. наук. - Волгоград: 2007.
2. Тишевской И.А. Возрастная и конституциональная антропология. // Учеб. пособие. -Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. - С. 56.
3. Орлов С.А., Сосин Д.Г. Проведение антропометрических исследований: Методическое руководство. -Тюмень: Тюменская медицинская академия, 1997. -С. 38.
4. Куприянов В.В., Стовичек Г.В. Лицо человека: анатомия, мимика. - М.: Медицина, 1988. - С. 13-22.
5. Харитонов В.М., Ожигова А.П., Година Е.З. Антропология. // Учебник для вузов. –М.: «Владос» 2004. -С.272.
6. Тегако Л.И., Саливон И.И. Основы современной антропологии. - Минск: Университетское, 1989. - С. 39-81.

REZYUME. Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagı bolalarda yuqori yuz koʻrsatkichini tahlil qilish: oʻsishini dinamikada kuzatish, shakllanish muddatlari, oʻsish va rivojlanish qonuniyatlarini oʻrganish (Izboskan tumanida yashovchi bolalardan olingan morfometrik koʻrsatkichlar misolida) maqsadida olib borilgan antropometrik tadqiqot natijalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлены результаты антропометрического исследования, проведенного с целью анализа верхнего индекса лица у детей младшего школьного возраста: проследить его рост в динамике, изучить периоды формирования, закономерности роста и развития (на примере морфометрических показателей, полученных от детей, проживающих в Избосканском районе).

SUMMARY. In this article, the results of the anthropometric research conducted in order to analyze the upper face index in children of junior school age: to monitor its growth in dynamics, to study the periods of formation, the laws of growth and development (as an example of morphometric indicators obtained from children living in Izboskan district) illuminated.

Geografiya

NÓKIS RAYONÍ OYKONIMLERI

O.O.Baltabayev – *geografiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı*
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: toponim, geografik nom, oykonim, aholi punkti, termin, mahalliy geografik termin, toponimik meros.

Ключевые слова: топоним, географическое название, ойконим, населенные пункт, термин, местный географический термин, топонимическое наследие.

Key words: toponym, geographical name, oikonym, settlement, term, local geographical term, toponymic heritage.

Kirisiw. Geografiyalıq atamalar yaǵnıy toponimler tariyxtıń tikkeley belgisi sıpatında ol jerde ásirler dawamında jasap kelgen xalıqlardıń turmıs tárizi sebepli turaqlı túrde toltırılıp, qayta atama berilip, jańalanıp jámiyettiń túrli mútájlikleri ushın xızmet etedi. Toponimlerdiń eń keń tarqalǵan túrlerinen biri bolǵan xalıq jasaw orınlarınıń atamaları – oykonimlerdi úyreniwshi taraw oykonimika (grekshe, oykos – "úy", "jasaw ornı", "mákan") dep ataladı [3]. Oykonimler qala, qalasha, awıl sıyaqlı elatlı punktlerdiń atamalarınan ibarat. Belgili toponimist, geograf alım S.Q.Qorayev oykonimlerdi toponimlerdiń eń ózgeriwsheń túri ekenligin aytıp, tómendegishe jazadı: "Úlke tábiyatınıń ózgeshelikleri, jámiyet ómirinde ásirler dawamında júz bergen tariyxıy, social hám siyasiy waqıya-hádiyseler, xalıqtıń kásip-óner atamaları, xalıq jasaw punktin birinshi bolıp ózlestirgen yamasa oǵan tiykar salǵan adamnıń ismi, yamasa, onda qanday qáwim wákilleri jasaǵanı sonday-aq, jasap atırǵanına qarap urıw-qáwim ataması – etnonim qala-awıl atamalarında óz kórinisin tabadı" [5]. Sol sebepli de, geografiyalıq atamalar atap aytqanda, oykonimler turmısımızda úlken áhmiyetke iye. Biz bul ilimiy jumısımızda Nókis rayonı oykonimlerin atap aytqanda, olardıń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin, payda bolıwında qatnasqan jergilikli geografiyalıq terminlerdiń rolin, sonday-aq, payda bolıw hám ózgeriw dáwirlerin analizleymiz.

Tiykarǵı bólim. Nókis rayonı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń oraylıq bóliminde jaylasqan bolıp, 1968-jıl 25-dekabrde dúzilgen. Administrativlik orayı Aqmańǵıt qalashası. Rayon batısta Xojeli rayonı, arqa-batısta Ámiwdárya dáryası arqalı Qanlıkól rayonı, shıǵısta Qaraózek rayonı, arqa-shıǵısta Kegeyli rayonı, arqada Bozataw rayonı, qubla-shıǵısta bolsa Ámiwdárya rayonı menen shegaralasqan. Maydanı 0,94 mıń km^2. Rayonda 2021-yıl 1-yanvar jaǵdayında 1 qalasha hám 39 elatlı punkt dizimge alınǵan [1]. Bul xalıq jasaw orınları atamaları bir-birinen leksika-semantikalıq, topoterminologiyalıq hám payda bolıw dáwirleri boyınsha keskin parıqlanadı hám ózine tán ózgesheliklerge iye.

Geografiyalıq terminler tiykarınan jergilikli geografiyalıq terminler respublikamız aymaǵındaǵı atamalardıń payda bolıwında tiykarǵı roldi atqaradı. Rayon aymaǵındaǵı elatlı punkt atamalarınıń payda bolıwında da jergilikli geografiyalıq terminler qatnasqan bolıp, olardı tómendegishe kóriwimiz múmkin: jámi 40 oykonimnen 31 oykonimde, yaǵnıy 77,5% iniń quramında topoterminler qatnaspaǵan bolsa, 9 oykonim, yaǵnıy 22,5% i bolsa jergilikli topoterminler qatnasında payda bolǵan. Sonnan 3 oykonim (jámi oykonimlerdiń 7,5% i) quramında *kól (Quwlıkól, Shorkól, Uzınkól)*, 2 oykonim (5% i) *taw (Qırantaw, Tóktaw)*, 2 oykonim (5% i) *awıl (Aqmańǵıtawıl, Qazaqawıl)*, 1 oykonim (2,5% i) *qala (Maqsımqala)*, 1 oykonim (2,5% i) *jaǵıs (Qallıjaǵıs)* sıyaqlı jergilikli geografiyalıq terminlerin óz ishine alǵanlıǵın kóremiz.

Geografiyalıq atamalardıń payda bolıwı hám mánis-mazmunı hár qıylı bolıp olardı izertlew arqalı kóplegen atamalardıń payda bolıw shınlıǵın yaǵnıy etimologiyasın anıqlaw múmkinshiligine iye bolamız. Elimizde respublikamız oykonimlerin leksika-semantikalıq jaqtan klassifikaciyalaw boyınsha kóplegen izertlew jumısları alıp barılǵan. Búgingi jumısta Nókis rayonı oykonimlerin leksika-semantikalıq ózgesheligi jaǵınan 10 toparǵa bólip úyrendik (1-keste hám 1-súwretke qarań).

1-keste. Nókis rayonı oykonimleriniń leksika-semantikalıq klassifikaciyası

№	Oykonimlerdiń leksika-semantika-lıq toparları	Oykonimler
1.	Geografiyalıq orın ózgeshelikleri menen baylanıslı	*Qallıjaǵıs*
2.	Oronimlerden payda bolǵan oykonimler	*Qırantaw, Tóktaw*
3.	Gidronimlerden payda bolǵan oykonimler	*Jiydeli, Kóksuw, Quwlıkól, Tarlı, Shorkól, Shortanbay, Shoytas, Uzınkól*

4.	Fitooykonimler	*Aqterek, Úshaǵash*
5.	Etnooykonimler	*Aday, Aqmańǵıt, Aqmańǵıtawıl, Ájim, Jamansha, Qazaqawıl, Mamıqshı, Nókis, Saǵır, Tolıs, Toqımbet, Tuwatay, Shúyit*
6.	Antropooykonimler	*Dosımbet, Qálmen, Maqsımqala, Palwaniyazov, Ramberdiev, Samanbay*
7.	Úy hám xojalıq qurılısları menen baylanıslı oykonimler	*Qızılúy, Qusferma, Shaǵalkópir*
8.	Ápsanalıq oykonimler	*Kerder*
9.	Kóshirilgen oykonimler (migrant atamalar)	*Shortanbay*
10.	Zamanagóy (standart) atamalar	*Abadan, Dárbent, Mádeniyat*

Keste avtor tárepinen dúzildi

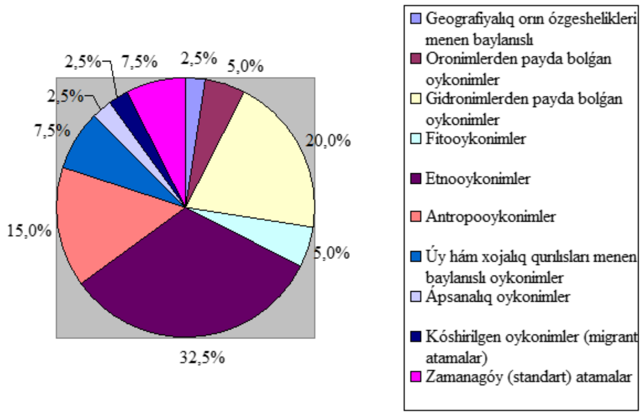

1-súwret. Nókis rayonı oykonimleriniń leksika-semantikalıq klassifikaciyası

Joqarıdaǵı maǵlıwmatlardan kórinip turǵanınday, Nókis rayonında etnooykonimler (13 atama) menen birge urıw-qáwimlerge basshılıq etken adamlardıń isimleri menen baylanıslı bolǵan antropooykonimler (6 atama)de keń tarqalǵan. Rayon aymaǵı dárya boyında jaylasqanlıǵı hám jergilikli xalıqlardıń áyyemnen suwǵarmalı diyqanshılıq penen shuǵıllanǵanlıǵı sebepli rayon aymaǵında gidronimlerden payda bolǵan oykonimler (8 atama)de kóp ushırasatuǵınlıǵın kóremiz.

Qánigeler toponimlerdi payda bolıwına qarap eki túrge bólgen: tábiyiy jol menen, xalıq tárepinen qoyılǵan atamalar hám rásmiy-administrativlik túrde qoyılǵan atamalar. Rásmiy-administrativlik túrde berilgen hár qanday atama da óz tariyxına iye hám sol dáwirdiń mútájligi menen baylanıslı túrde payda bolǵan. Geografiyalıq atamalarda úlkeniń kópgana tábiyiy ózgeshelikleri, xalıqtıń xojalıq iskerligi, jámiyettegi kóp ásirler dawamında júz bergen tariyxıy, social-ekonomikalıq hám siyasiy ózgerisler de óz kórinisin tabadı [4].

Ózbekstan, atap aytqanda, Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında XX hám XXI ásirler dawamında elatlı punktlerge atama beriwde úlken ózgerisler júz bergen. Aldıńǵı awqam dáwirinde payda bolǵan geografiyalıq atamalardıń tiykarǵı bólimi revolyuciya basshıları, aldıńǵı awqam mámleketi hám kommunistik partiyanıń basshılarınıń isimlerinen ibarat ideologiyalıq atamalar edi. Ǵárezsizlik jıllarında "qızıl" toponimler biykarlanıp, orınlardıń tariyxıy atamaları qayta tiklendi hám taza xalıqlıq toponimler payda boldı. Ǵárezsizlik dáwirinde aldıńǵı awqam ideologiyası menen baylanıslı bolǵan kóp elatlı punktleri atamalarınıń ya tariyxıy formasın qayta tiklew yamasa aldıńǵı awqam dáwirinde tiykar salınǵan xalıq qorǵanı bolsa, ideologiyalıq jaqtan jańa sharayatqa mas keletuǵın, jergilikli xalıqlardıń belgili ǵayratkerleriniń isimleri menen baylanıslı túrde qayta atama berilgen. Ásirese, 1990-2000-jılllar aralıǵında mámleketimizde, sol qatarı, Qaraqalpaqstan Respublikasında da geografiyalıq atamalarǵa qayta atama beriw boyınsha kóplegen jumıslar ámelge asırılǵan.

Xalıq deputatları Nókis rayonı Keńesiniń 1996-jıl 10-iyuldaǵı №226-sanlı, 1997-jıl 24-iyundaǵı №263-sanlı qararları tiykarında rayondaǵı kóplegen elatlı punkt atamalarına qayta atama berilgen. Atap aytqanda, Xalıq deputatları Nókis rayonı Keńesiniń 1997-jıl 24-iyundaǵı №263-sanlı qararında *Kuybıshev* ataması *Uzınkól, Salıkesh* ataması *Shortanbay, Pobeda* ataması *Aqterek, Qızıl ásker* ataması *Shaǵalkópir, Rossiya* ataması *Kerder* atamasına ózgertip tariyxıy atamaları qayta tiklengenligin hám jergilikli atamalarǵa ózgertilgenligin kóremiz.

Geografiyalıq atamalar geografiyalıq hám mádeniy ortalıǵımızdıń áhmiyetli bir bólimi. Olar hár túrli túrdegi geografiyalıq obyektlerdi anıqlaydı hám insanlardıń tiyislilik sezimi ushın turmıslıq áhmiyetke iye bolǵan almastırıp bolmaytuǵın mádeniy qádir-qımbatın ózinde sáwlelendiredi. Áyyemgi estelikler, áyyemgi elatlı punktleri, meshitler, qoyımshılıqlar hám basqa da áhmiyetli topografiyalıq obyektler, olardıń geografiyalıq atamaları menen bir qatarda, mádeniy tariyxtıń bekkem ajıralmas bólimi esaplanadı. Sonlıqtan, olardı qorǵaw, asırap-abaylaw hám áwladlardan-áwladlarǵa jetkeriw búgingi kúnniń aktual máseleleri esaplanadı. Sol sebepli orın atamaların da **toponimikalıq miyras** sıpatında mádeniy (materiallıq emes) miyras quramına kiritiw lazım dep esaplaymız.

Toponimikalıq miyras – *belgili bir aymaqtaǵı jergilikli xalıq tárepinen tariyxıy rawajlanıw procesinde tábiyiy túrde qáliplestirilgen, tiyisli obyektlerge baylanıslı qımbatlı tariyxıy-mádeniy maǵlıwmatlardı ózinde saqlap atırǵan, olardıń áhmiyetli tábiyiy, social-ekonomikalıq, etnomádeniy ózgesheliklerin sáwlelendiretuǵın, uzaq waqıt dawamında saqlanıp kiyatırǵan yamasa tariyxıy qádir-qımbatı esapqa alınıp qayta tiklengen geografiyalıq atamalar* [2].

Aymaqtıń **toponimikalıq miyrası** obyekti sıpatında kóriliwi ushın orın ataması tómendegi kriteriyalardan birine mas keliwi kerek:

- ásirler dawamında ózgermesten saqlanıp kiyatırǵan, qayta atama beriw siyasatı alıp barılǵan dáwirlerde ózgermesten qalǵan yamasa belgili bir waqıt ótip qayta tiklengen bolsa;
- tiyisli aymaqtıń tayanısh, rámziy toponimi esaplansa;
- ózinde jergilikli xalıqqa tiyisli bolǵan millet, urıw, qáwim hám basqa etnikalıq birlikler atamaların ózinde sáwlelendirse;
- jergilikli tariyxta tereń iz qaldırǵan hám elatlı punktlerine tiykar salıwda qatnasqan insanlardıń isimlerin saqlasa;
- jergilikli xalıqtıń aldın shuǵıllanǵan kásip-óner atamaların ózinde saqlasa;
- ótmishte bolǵan jergilikli orografiyalıq yamasa gidrografiyalıq obyektlerdiń atamaların ózinde saqlasa;
- atama berilgen obyekttiń geografiyalıq ornı yamasa tábiyiy sharayatınıń áhmiyetli ózgesheliklerin ózinde sáwlelendirse;
- quramında túrli jergilikli tariyxıy, xojalıq, geografiyalıq, toponimikalıq terminler bar bolsa;
- ápsanalıq yamasa diniy mazmunǵa iye bolsa.

Mine usı kriteriyalarǵa tiykarlanǵan halda Nókis rayonındaǵı barlıq elatlı punkt atamaları ekspertizadan ótkerilip, toponimikalıq miyras obyektleri sıpatında usınıw múmkin bolǵan oykonimler dizimi qáliplestirildi (2-keste).

2-keste. Toponimikalıq miyras sıpatında tán alıwǵa usınıs etilip atırǵan Nókis rayonı oykonimleri dizimi

№	Elatlı punkt ataması (oykonim)	Elatlı punkt statusı (qalasha, elatlı punkt)	Toponimikalıq miyras obyekti sıpatında tán alınıwınıń sebebi
1.	Aqmańǵıt	qalasha	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
2.	Aday	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
3.	Aqmańǵıtawıl	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
4.	Aqterek	elatlı punkt	Jergilikli ósimlik dúnyası menen baylanıslı
5.	Ájim	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
6.	Dosımbet	elatlı punkt	Elatlı punktke tiykar salǵan shańaraq baslıǵı ismi menen atalǵan
7.	Jamansha	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
8.	Jiydeli	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan gidrografiyalıq obyektti ańlatadı
9.	Kerder	elatlı punkt	Ápsanalıq ózgeshelikke iye bolǵan atama
10.	Kóksuw	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan gidrografiyalıq obyektti ańlatadı
11.	Qallıjaǵıs	elatlı punkt	Elatlı punkttiń geografiyalıq jaylasıwın bildiriwshi atama
12.	Qazaqawıl	elatlı punkt	Etnikalıq birliktiń jasaw aymaǵın belgilegen
13.	Qálmen	elatlı punkt	Elatlı punktke tiykar salǵan shańaraq baslıǵı ismi menen atalǵan
14.	Qırantaw	elatlı punkt	Qasındaǵı relyef forması ataması menen atalǵan
15.	Quwlıkól	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan gidrografiyalıq obyektti ańlatadı
16.	Maqsımqala	elatlı punkt	Jergilikli tariyxta tereń iz qaldırǵan shaxs ismine qoyılǵan
17.	Mamıqshı	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
18.	Nókis	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
19.	Saǵır	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
20.	Samanbay	elatlı punkt	Elatlı punktke tiykar salǵan shańaraq baslıǵı ismine qoyılǵan
21.	Tarlı	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan gidrografiyalıq obyektti ańlatadı
22.	Toqımbet	elatlı punkt	Elatlı punktke tiykar salǵan shańaraq baslıǵı ismi menen atalǵan
23.	Tolıs	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
24.	Tóktaw	elatlı punkt	Qasındaǵı relyef forması ataması menen atalǵan
25.	Tuwatay	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan
26.	Uzınkól	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan gidrografiyalıq obyektti ańlatadı
27.	Shaǵalkópir	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan qurılıs imaratınıń atamasın ańlatadı
28.	Shorkól	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan gidrografiyalıq obyektti ańlatadı
29.	Shortanbay (Baqan-shaqlı APJ)	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan gidrografiyalıq obyektti ańlatadı
30.	Shortanbay (Qırantaw APJ)	elatlı punkt	Ótmishte bolǵan gidrografiyalıq obyektti ańlatadı
31.	Shoytas	elatlı punkt	Elatlı punkt atamasına tiykar bolǵan gidroobyekt ataması
32.	Shúyit	elatlı punkt	Jergilikli xalıqtıń urıw ataması menen atalǵan

Keste avtor tárepinen dúzilgen

Joqarıdaǵı keste maǵlıwmatlarınan rayon oykonimleriniń yaǵnıy jámi 40 oykonimnen 32 oykonim (80%) toponimikalıq miyras sıpatında usınılıp atır, bunnan sonday-aq, rayon oykonimleriniń tiykarǵı bólimi jergilikli xalıqqa tiyisli bolǵan urıw-qáwim atamalarınan payda bolǵanlıǵın hám olardıń tiykarǵı bólimi sovet dáwirinen aldın qáliplesken tariyxıy atamalar ekenligin kóriwimiz múmkin.

Juwmaqlaw. Ulıwma alǵanda mámleketimiz toponimlerin hár tárepleme tereń úyreniwimiz, olardıń tariyxıy haqıyqatların durıs ańlawımız zárúr. Toponimlerde insanlardıń xojalıq iskerligi, áyyemgi migraciya hám milletleraralıq baylanıslar, etnikalıq toparlardıń jasaw orınları, kóp ásirler dawamında mámlekette júz bergen tariyxıy, siyasiy hám social-ekonomikalıq ózgerisler óz kórinisin tabadı. Xalıqtıń ruwxıy baylıǵı hám danıshpanlıǵınıń miyrası esaplanǵan jergilikli geografiyalıq atamalar mádeniyat hám xalıq awızeki dóretiwshiligi esteligi sıpatında da óz aldına itibarǵa ılayıq. Sonnan kelip shıqqan halda, geografiyalıq obyektlerdiń tariyxıy atamaların tiklew hám olardı ózgertiwge jol qoymastan nátiyjeli paydalanıw mámleketimiz jaslarınıń keleshekte tariyxımızǵa, ata-babalarımızǵa bolǵan joqarı húrmet hám maqtanıshın oyatadı.

Ádebiyatlar

1. Халық депутатлары Нөкис районлық Кеңесиниң 2020-жыл 8-октябрдеги «Райондағы географиялық объектлерге атама бериў ҳәм олардың атамаларын өзгертиў мәселелери ҳаққында»ғы 51/13-санлы Шешими.
2. Балтабаев О.О. Қорақалпоғистон Республикаси ойконимларининг ижтимоий-географик таҳлили. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд: 2022. 45-б.
3. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: «Наука», 1978. –С. 198.
4. Hakimov Q. Toponimika. – T.: «Mumtoz so'z», 2016. 368-b.
5. Qorayev S. Toponimika. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. 2006. 320-b.

REZYUME. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus tumani oykonimlarining shakllanishida mahalliy geografik terminlar, oykonimlarning leksik-semantik xususiyatlari, ularning paydo bo'lish davri aniqlangan va ayrim oykonimlar toponimik meros sifatida tavsiya etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье определены местные географические термины в формировании ойконимов Нукусского района Республики Каракалпакстан, лексико-семантические особенности ойконимов, период их возникновения и предложены некоторые ойконимы в качестве топонимического наследия.

SUMMARY. In this article, local geographical terms in the formation of oikonyms of the Nukus region of the Republic of Karakalpakstan, lexical-semantic features of oikonyms, the period of their occurrence are determined, some oikonyms are recommended as toponymic heritage.

UDK: 332.2.021

SAMARQAND VILOYATIDA AGROSANOAT KLASTERLARINI HUDUDIY JOYLASHUVI VA IXTISOSLASHUVI

Sh.X.Boboyev – *tayanch doktorant*

Samarqand davlat universiteti

Tayanch so'zlar: klaster, agrosanoat klasteri, paxta-to'qimachilik klasteri, g'allachilik klasterlari, meva-sabzavotchilik klasteri.

Ключевые слова: кластер, агропромышленный кластер, хлопко-текстильный кластер, зерноводческие кластеры, плодоовощной кластер.

Key words: cluster, agro-industrial cluster, cotton-textile cluster, grading clusters, fruit-vegetable cluster.

Kirish. Bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlarida (AQSH, Germaniya, Fransiya, Ispaniya, Portugaliya, Skandinaviya mamlakatlari, Chili, Xitoy, Hindiston, Rossiya) agrosanoat klasterlarini rivojlantirish orqali mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, ularning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash va jahon bozorida raqobatbardoshlik darajasini oshirish kabi strategik maqsadlarni ko'zda tutadigan tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratmoqda. Agrosanoat klasterlarining mamlakat oziq-ovqat xavfsizligi va barqaror taraqqiyotini ta'minlash, qishloq aholisining bandligini oshirish, nisbatan sekin rivojlanayotgan hududlar va fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash, ekologik muammolarni hal etishdagi rolini oshirish, uning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun qulay shart-sharoitlarni shakllantirish kabi masalalar ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlari hisoblanadi.

O'rganilayotgan hudud Samarqand viloyatida ham bir qancha yirik agrosanoat klasterlari mavjud bo'lib, ularda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlash amalga oshiriladi. Viloyatda hozirgi kunda asosan, paxta-to'qimachilik, g'allachilik va meva-sabzavotchilik kabi agrosanoat klasterlari faoliyat yuritmoqda. Lekin hozirgacha tashkil etilgan Samarqand viloyatidagi agrosanoat klasterlari zamonaviy texnika va texnologiyalarga ega emasligi, viloyat aholisini sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash imkonini to'la bermayotganligi, ular o'rtasidagi raqobat muhitini yetarlicha shakllanmaganligi bilan bog'liqdir.

Bunda avvalo, agrosanoat tarmog'ini rivojlantirishga klasterli yondashuv infratuzilmani yaxshilash, logistikani optimallashtirish, moliyaviy resurslardan foydalanishni ta'minlash va mahsulot sifatini oshirish imkonini beradi. Buning natijasida viloyatda qo'shimcha iqtisodiy o'sish, aholi turmush darajasi yuksalish imkonini beradi.

Muammoning o'rganilishi. Klasterlarni shakllantirish va rivojlantirishning milliy iqtisodiyotdagi ahamiyati, asosiy yo'nalishlari va xususiyatlari xorijlik iqtisodchi olimlar – M.Porter, S.Ketels, O'.So'lvell, G.Lindqvist, E.Bergman, E.Ferser, C.Boj tomonidan, agroklasterlar rivojlanishining jahon tajribasi L.Kiminami, A.Kiminami, S.Sharma, E.Nogales, F.Theus, R.Rama, M.Yu, L.Erling, R.Muyeller, A.Jankoviak tomonidan chuqur tadqiq etilgan [1]. MDH mamlakatlarida bu yo'nalishda ish olib borgan olimlar qatoriga D.Belousov, D.Salnikov, D. Sivakov, T.Gurova, A.Voronov, A.Buryak kabilarni kirgizish mumkin. Ular bu borada fundamental tadqiqotlar olib bormasdan, M.Porter g'oyalarini rivojlantirganlar xolos [4]. Mamlakatimizda klasterlar tashkil etishning nazariy-uslubiy jihatlari va tashkiliy masalalari O'zbekistonlik iqtisodchilardan R.Alimov, D.Kurbanova, A.Rasulov, M.Raxmatov, T.Jo'rayev, M.Kamilova, A.Alimov, A.Abduvaliev, N.Xolmatov, R.Ro'ziev, M.Xusainov, G.Zohidov, D.Mirzaxalilova, Ch.Murodov kabilar mazkur yo'nalishda bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borgan [1]. Ushbu tadqiqotlarda ishlab chiqarishni tashkil etishning klaster sxemasi mamlakat mintaqaviy siyosatini amalga oshirishning, iqtisodiyotning turli tarmoqlari raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili sifatida tahlil qilingan.

Asosoy qism. O'zbekistonda agrosanoat klasterlarini rivojlantirish iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda O'zbekistonda 2023-yilda 633 ta qishloq xo'jaligi klasterlari faoliyat olib borib, ularga 2,2 mln. gektar qishloq xo'jaligi yer maydonlari biriktirilgan. Eng ko'p sonli klasterlar meva-sabzavotchilik sohasida tashkil etilgan bo'lib, ularning umumiy soni 249 tani yoki jami klasterlarning 39,9 foizini tashkil etadi. Keyingi o'rinlarni g'allachilik – 200 (31,6 %), paxta-to'qimachilik – 134 (21,2%), sholichilik – 41 (6,5 %) va dorivor o'simliklar – 9 (1,4 %) klasterlari egallaydi [5].

1-jadval. Samarqand viloyati agrosanoat klasterlari haqida umumiy ma'lumot (2024-y) [5].

Agroklasterlar	Soni	Biriktirilgan maydoni, ming ga	Shundan		
			Klasterda, ming ga	Fermer xo'jaliligida	
				Soni	Maydoni, ming ga
Paxta-to'qimachilik klasterlari	11	75356	14089	2112	61267
G'allachilik klasterlari	18	95198	11424	2125	83774
Meva-sabzavotchilik klasterlari	15	23157	2895	2759	20262
Sholichilik klasterlari	1	-	-	-	-
Dorivor o'simliklar	6	1386		-	-
Jami	51	195097	28408	7036	165303

Samarqand viloyatida 2023-yilda 51 ta qishloq xo‘jaligi klasterlari faoliyat olib borib, ularga 195097 gektar qishloq xo‘jaligi yer maydonlari biriktirilgan. Eng ko‘p sonli klasterlar g‘allachilik sohasida tashkil etilgan bo‘lib, ularning umumiy soni 18 tani yoki jami klasterlarning 35,3 foizini tashkil etadi. Keyingi o‘rinlarni meva-sabzavotchilik – 15 (29,4 %), paxta-to‘qimachilik – 11 (21,6 %), dorivor o‘simliklar – 6 (11,8 %) va sholichilik – 1 (2 %) klasterlari egallaydi. Bugungi kunda Samarqand viloyati agrosanoat klasterlarining tumanlar kesimida ajratilgan va biriktirilgan qishloq xo‘jaligi yerlariga ko‘ra g‘allachilik klasterlarida eng katta ulush Pastdarg‘om (18.6%, 17466 ga), Payariq (13,1%, 12289 ga), Oqdaryo (10.2%, 9609.6 ga), Kattaqo‘rg‘on (9.5%, 8926 ga), Jomboy (9.3%, 8735 ga), Bulung‘ur (6.7%, 6290 ga) hamda Paxtachi tumanlariga (6.6%, 6254 ga) to‘g‘ri kelmoqda. Viloyatda g‘allachilik klasterlari soni yuqori bo‘lgan tumanlar Oqdaryo, Ishtixon, Payariq, Urgut tumanlari hisoblanadi.

2-jadval. Samarqand viloyatida faoliyat yuritadigan g‘allachilik klasterlari (2023-yil) [2]

№	Tuman nomi	Klaster-lar soni	Biriktirilgan yer maydoni, *(gektar)*	shundan		
				Klasterda, *(gektar)*	Fermer xo‘jaliklarida	
					Soni	Maydoni, *(gektar)*
1.	Bulung‘ur	1	6290		784	6290
2.	Jomboy	1	8735		483	8735
3.	Ishtixon	3	7330	1000	244	6330
4.	Kattaqo‘rg‘on	1	8926		223	8926
5.	Narpay	1	5720	200	244	5520
6.	Nurobod	1	2010		87	2010
7.	Oqdaryo	4	9609.6	508.6	318	9101
8.	Pastdarg‘om	1	17466		287	17466
9.	Paxtachi	1	6254	50	225	6204
10.	Payariq	2	12289		385	12289
11.	Samarqand	1	2035		323	2035
12.	Tayloq	1	4375		483	4375
13.	Urgut	2	3040		398	3040
	JAMI:	**20**	**94079,6**	**1758,6**	**4484**	**92321**

Samarqand viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Samarqand viloyatida meva-sabzavotchilik uchun ajratilgan yer maydonlari 52268 gektarni tashkil etadi. Shundan meva-sabzavotchilik klasterlari uchun tumanlar kesimida ajratilgan va biriktirilgan qishloq xo‘jaligi yerlari 23157 gektardan iborat. Hozirda viloyatda umumiy 15 ta meva-sabzavotchilik klasterlari faoliyat yuritmoqda. Meva-sabzavotchilik klasterlari uchun biriktirilgan qishloq xo‘jaligi yerlariga ko‘ra eng katta ulush Urgut (36.4%, 8430 ga), Samarqand (18.3%, 4242 ga), Tayloq (16.9%, 3918 ga), Bulung‘ur (14.6%, 3370 ga), tumanlariga to‘g‘ri kelmoqda. Shu jumladan, tumanda mavjud meva-sabzavotchilik yer maydoniga nisbatan qamrab olinishda yetakchi Tayloq tumani 88%, Urgut tumani 77%, Payariq tumani 66%, Samarqand tumani 48% ni tashkil etadi. Qo‘shrabod, Paxtachi, Narpay, Nurobod, Pastdarg‘om, Ishtixon tumanida asosiy qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yerlar maydoni ko‘proq boshqa agroklasterlar tarmog‘iga ajratilganligi bois meva-sabzavotchilik klasterlari tashkil etilmagan.

4-jadval. Samarqand viloyatida faoliyat yuritadigan paxta-to‘qimachilik klasterlari (2023 yil)

№	Tuman nomi	Klas-terlar soni	Biriktirilgan yer maydoni, *(gektar)*	shundan		
				Klasterda, *(gektar)*	Fermer xo‘jaliklarida	
					Soni	Maydoni, *(gektar)*
1.	Kattaqo‘rg‘on	1	6681	510	154	6171
2.	Kattaqo‘rg‘on	1	4069	910	64	3 159
	Nurobod		91		7	91
3.	Paxtachi	1	8195	1796	220	6399
4.	Narpay	1	10762	1600	226	9162
5.	Ishtixon	1	8620	1838	255	6782
6.	Payariq	3	12459	1276	417	11183
9.	Pastdarg‘om	1	16949	1767	269	15182
	Nurobod		541		29	541
10.	Oqdaryo	1	5761		203	5761
	Jomboy		1228		230	1228
	JAMI:	**10**	**75356**	**9697**	**2074**	**65659**

Samarqand viloyati statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Viloyatda paxta-to‘qimachilik klasterlarining tumanlar kesimida ajratilgan va biriktirilgan qishloq xo‘jaligi yerlariga ko‘ra eng yuqori ulush Pastdarg‘om (22.5%, 16949 ga), Payariq (16.5%, 12459 ga), Narpay (14.2%, 10762 ga), Kattaqo‘rg‘on (14.3%, 10750 ga) Ishtixon (11.4%, 8620 ga), Paxtachi (11.0%, 8195 ga), hamda Oqdaryo tumanlariga (7.6%, 5761 ga) to‘g‘ri kelmoqda.

Olingan natija va tahlillar. Samarqand viloyatida paxta-toʻqimachilik klasterlari soni yuqori boʻlgan tuman Payariq va Kattaqoʻrgʻon tumanlari hisoblanadi. Boshqa tumanlarda bittadan paxta-toʻqimachilik klasterlari tashkil etilgan. Shuningdek, Tayloq, Samarqand, Urgut tumanlari yer maydonlari koʻproq meva-sabzavotchilikka ixtisoslashganligi bois paxta-toʻqimachilik klasterlari tashkil etilmagan. Qoʻshrabod tumanida asosiy qishloq xoʻjaligida foydalaniladigan yerlar maydoni koʻproq lalmikor dehqonchilikka ixtisoslashganligi bois birorta ham paxta-toʻqimachilik klasterlari faoliyat olib bormaydi. Kelgusida bu tumanda iqlimiy sharoitlarni geografik joylashuvini inobatga olgan holda dorivor oʻsimliklarni yetishtiruvchi klasterlarni yoʻlga qoʻysa maqsadga muvofiq boʻladi.

Agrosanoat klasterlarning turlari boʻyicha tumanlarlar kesimida klasterlar uchun ajratilgan va biriktirilgan qishloq xoʻjaligi yerlariga koʻra ulushiga nazar tashlasak, paxta-toʻqimachilik hamda gʻallachilik klasterlari boʻyicha eng yuqori ulush Pastdargʻom, meva-sabzavotchilik boʻyicha Urgut tumaniga tegishli.

Maʼlumotlardan koʻrinib turibdiki, oʻrganilayotgan hududlarda agrosanoat klasterlarini tashkil qilish uchun yetarlicha imkoniyatlar jumladan, hududlarning qulay geografik oʻrni, tabiiy sharoitning oʻziga xosligi, qishloq xoʻjalik tuzilishi va mehnat resurslari bilan taʼminlanganlik darajasi kabi muhim xususiyatlarga ega. Samarqand viloyatida meva-sabzavotchilik klasteri tizimini joriy qilish imkoniyatlari mutaxassislar tomonidan yuqori baholangan. Tadqiqot ishida oʻrganilayotgan hududlarning tabiiy-iqlim sharoitlariga mos, serhosil va eksportbop meva-sabzavot ekinlari navlarini joylashtirish, tashqi bozor talabiga toʻliq javob beradigan mahsulotlarni yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va sotish jarayonini toʻliq qamrab oluvchi klaster tizimini keng joriy qilish taklif etiladi.

Oʻrganilgan maʼlumotlarga asoslangan holda aytish mumkinki, Samarqand viloyatining togʻ va togʻ oldi tumanlarining oʻrmon xoʻjaliklarida dorivor oʻsimliklar yetishtiruvchi klasterlarni tashkil etish imkoniyatlari yetarli. Shundan kelib chiqib, mintaqaning togʻli hududlarida dorivor oʻsimliklar yetishtirish, saqlash, birlamchi yoki chuqur qayta ishlash klasterlarini tashkil etish zarur. Bunday dorivor oʻsimliklar klasterlarini tashkil etishda iqtisodiy jihatdan barqaror faoliyat yuritayotgan, zaruriy infratuzilma obyektlari, tuproq-iqlim sharoitlari, suv taʼminoti, ichki va tashqi bozorlardagi talablarini inobatga olgan holda dorivor va ziravor oʻsimliklar joylashtirishga mos yer maydonlari ajratilishiga alohida eʼtibor qaratish lozim [3].

Shuningdek, viloyatdagi mavjud agrosanoat klasterlari hududdagi umumiy klaster tizimini tashkil etmasdan balki alohida korxona misolida faoliyat olib bormoqda. Yaʼni klaster nazariyasida keltirilganidek, klaster hududdagi ixtisoslashuv asosidagi hamkorlik va raqobatning birlashishini aks ettirmasdan, balki qishloq xoʻjaligi mahsulotini oʻz hududida yetishtirib yoki hamkor fermer xoʻjaliklaridan xarid qilib, ularni realizatsiya qiluvchi firma sifatida ishlamoqda. Buning natijasida fermerlar, mahalliy hokimiyat organlari va klaster firmalariaro shunchaki gorizontal hamkorlik yoʻlga qoʻyilmoqda. Bu ham Samarqand viloyati hududlarida chin maʼnodagi klasterlarni shakllantirish bilan bogʻliq muammolardan biri deb aytishimiz mumkindir. Shuningdek, viloyatda agrosanoat klasterlarini shakllantirishda hududlarning qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini yetishtirish boʻyicha joylashuv koeffitsientini inobatga olish va raqobat imkoniyatlari mavjud hududlarda klasterlarning tabiiy rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash kerakdir.

Xulosa va takliflar. Samarqand viloyatida agrosanoat klasterlarini rivojlantirishni ragʻbatlantirish maqsadida quyidagi ishlar amalga oshirilishi muhim ahamiyatga ega:

1. Agrosanoat klasterlarini rivojlantirish uchun klaster ishtirokchilariga imtiyoz va preferensiyalar beruvchi maxsus zonalar tashkil etish.
2. Agrosanoat klasterlari sohasida faoliyat olib boradigan ishchi xodimlar va ularga biriktirilgan fermerlar uchun oʻquv va maslahat tadbirlarini oʻtkazish.
3. Qishloq xoʻjaligida hosildorlik va mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan innovatsion loyihalar va texnologiyalarni qoʻllab-quvvatlash.
4. Logistika va sotish bozorlarining qulayligini taʼminlash maqsadida agrosanoat klasterlari faoliyat yuritadigan hududlarda infratuzilmani rivojlantirish.
5. Agrosanoat klasterlari doirasida investitsiyalarni jalb qilish va kooperatsiyani rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish.

Samarqand viloyatida agrosanoat klasterlari rivojlanishi natijasida qishloq xoʻjaligi mahsulotlari sifati yaxshilanib, ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi oshmoqda va qishloq aholisi farovonligi yuksalmoqda. Agrosanoat klasterlarini rivojlantirish uchun maxsus zonalar tashkil etish zarur. Maxsus zonalar – bu agrosanoat klasterlari va qishloq xoʻjaligida tadbirkorlikni rivojlantirish uchun alohida sharoitlar yaratilgan hudud hisoblanadi. Ushbu zonalar investitsiyalarni jalb qilish, infratuzilmani yaxshilash, resurslar va texnologiyalardan foydalanishni taʼminlash, sanoatning raqobatbardoshligini oshirish uchun moʻljallangan.

Agrosanoat klasterlarini rivojlantirish boʻyicha maxsus zonalarda ishlab chiqarishni rivojlantirishga koʻmaklashish va tadbirkorlik faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan soliq imtiyozlari, subsidiyalar, kreditlardan foydalanishni qoʻllab-quvvatlash, kadrlar tayyorlash va boshqa chora-tadbirlar kabi qoʻllab-quvvatlash choralari koʻrilishi mumkin. Bunday hududlarni tashkil etishdan maqsad agrosanoat majmuasini rivojlantirishni ragʻbatlantirish, sanoatning ishlab chiqarish salohiyati va raqobatbardoshligini oshirish, shuningdek, korxonalarni yaqinlashtirish, tajriba almashish va umumiy muammolarni hal qilishga koʻmaklashishdan iborat.

Adabiyotlar

1. Maxmasobirova N.U. Milliy iqtisodiyotni klaster modellari asosida rivojlantirishning jahon tajribasi (agrosanoat majmuyi misolida). Diss. avtoreferati. – Toshkent: 2023. 17-b.
2. Samarqand viloyati statistika boshqarmasi maʼlumotlari. www.samstat.uz
3. Ibragimov L. Boboyev Sh. Samarqand viloyatida agrosanoat klasterlar faoliyatini rivojlantirishning geografik imkoniyatlari. //"Fan va taʼlimi". 2023, №1. 82-91-b.
4. Ibragimov L. Boboyev Sh. Geografik tadqiqotlarda agrosanoat klasterlarini oʻrganilishi. «Zamonaviy geografik tadqiqotlar: nazariya, amaliyot, innovatsiya» xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. –Samarqand: 12-13-may 2023. 251-255-b.
5. https://www.agro.uz/iqtisodiy-ko-rsatkichlar/#1672920282692-4c40b427-73fb

REZYUME. Ushbu maqolada Samarqand viloyatidagi agrosanoat klasterlarini hududiy joylashuvi oʻrganilgan boʻlib, unda viloyatdagi agrosanoat klasterlarining holati va tumanlar kesimidagi joylashuvi, mavjud klasterlarning turlari va agrosanoat klasterlar tarkibidagi fermer xoʻjaliklari, ularga biriktirilgan qishloq xoʻjaligi yerlari kabi muhim maʼlumotlar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучено региональное расположение агропромышленных кластеров Самаркандской области, а также представлена важная информация, такая как состояние агропромышленных кластеров в регионе и их расположение в районном разрезе, виды существующих кластеров и фермерских хозяйств в агропромышленном комплексе-выделены промышленные кластеры и прикрепленные к ним сельскохозяйственные угодья.

SUMMARY. In this article explores the territorial location of agro-industrial clusters in Samarkand region, covering important data such as the state of agro-industrial clusters in the region and their location in the cross-section of districts, the types of existing clusters and the farms within agro-industrial clusters, the agricultural land attached to them.

UDK 314.316.3/.4.316.8

OILA VA UNING DEMOGRAFIK TARAQQIYOTI

L.X.Xudoyorov – *o'qituvchi*
M.H.Jabborova – *talaba*
Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: jamiyat, farzand, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy,demografik mezon, ijtimoiy mezon, iqtisodiy mezon.

Ключевые слова: общество, ребенок, социально-экономическое развитие, еда, одежда, жилье, демографический критерий, социальный критерий, экономический критерий.

Key words: society, child, socio-economic development, food, clothing, housing, demographic criterion, social criterion, economic criterion.

Kirish. Jamiyat tashkil topishida, uning davomiyligini ta'minlashda oila ijtimoiy demografik manba hisoblanadi. Insonning dunyoga kelishi, yangi avlodning paydo bo'lishi, avlodlar almashinuvi asosan, oilada sodir bo'ladi. Farzand tug'ilib, kamolga yetib, shaxs sifatida shakllanguniga qadar lozim bo'lgan barcha ta'lim-tarbiya oila muhitida beriladi. Insonning ota-ona, qarindosh-urug'iga, qadriyatlarga, atrof-muhitga va tabiatga bo'lgan munosabatlari dastlab oilada boshlanadi. Shu bilan birga oila urf-odatlarni avloddan-avlodga yetkazuvchi ijtimoiy guruh hisoblanadi.

Har bir jamiyat a'zosi mana shu jamiyatning kelajakdagi vorisi bo'lib, kelayotgan yosh avlodni shu jamiyatga xos bo'lgan urf-odat, an'ana, qadriyatlarga munosib bo'ladigan yosh avlodni shakllantiradilar [1]. Bu jarayonda nafaqat ota-ona, qarindosh-urug'lar, balkim, shu jamiyatning boshqa a'zolari ham faol ishtirok etadilar. Biz buni ta'lim, sport, sog'liqni saqlash, din va boshqa yo'nalishlarda ham ko'rib boramiz.

Oila jamiyat bag'rida tashkil topib, taraqqiy etib borar ekan, o'zi ana shu jamiyatning kichik bir bo'lagi sifatida namoyon bo'ladi [2]. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, oila taraqqiyotiga ham ta'sir etadi. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot rivojlangan davlatlarda oila va unda yuz beradigan demografik jarayonlarga qarashlar bir tomonlama bo'lib, borayotganligi tashvishlanarli holat bo'lib, qolmoqda [3]. Aksincha ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy etib rivojlanayotgan davlatlarda istiqomat qilayotgan aholining demografik faollashuvi oshib bormoqda.

Oila – bugungi shaklda oila a'zolarining bir-birlari bilan umumiy turmushi, iqtisodiy, mulkiy, ma'naviy, psixologik munosabatlari, o'zaro javobgarlik his-tuyg'ulari vositasida bog'lanib turishi bilan izohlanadi [4]. Oilada har bir oila a'zolarining o'z ijtimoiy o'rni bor. Oila mezonlari uch guruhga bo'linadi.

1. Demografik mezon–asosan oilaning demografik holati orqali ifodalanadi. Bu mezonning turli ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular orasida oila a'zolari tarkibiga, er va xotinning oiladagi mavjudlik holatiga, farzandlar soniga ko'ra guruhlashtirish keng tarqalgan.

2. **Ijtimoiy mezon–**oila a'zolarining ijtimoiy holati e'tiborga olingan holda guruhlashtiriladi. Ularning ijtimoiy kelib chiqishi, kasb-kori, oilada tutgan o'rni kabi jihatlari mezonning asosiy ko'rinishlari hisoblanadi.

3. Iqtisodiy mezon–oilaning iqtisodiy ta'minlanish darajasi e'tiborga olinib, ular kam, o'rta va to'liq ta'minlangan oilalar hisoblanadi [5].

Adabiyotlar tahlili. Oilaning ijtimoiy-demografik xususiyatlarini ilmiy tadqiq qilish ishlari asosan XX asrdan boshlanadi. Oila a'zolari o'rtasida sodir bo'ladigan murakkab va serqirrali o'zaro munosabatlar ko'plab olimlar, shu jumladan, O'zbekistonlik olimlar Jalilov X., Shoumarov B., Bekjonova M., Qoraxonov M., Mullajonov I., Shodiyev R., Bo'riyeva M. va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Ayrim manbalarda oilaning demografik funksiyasi, "**naslni davom ettirish**" deb, sotsiolog olimlar U.M.Sverdlov, V.A.Ryasensov, V.P.Klyuchnikov esa "**inson zotini davom ettirish**", A.G.Xarchev va S.D.Laptenok "**aholi sonini qayta tiklash**", N.G.Yurkevich "**bolalarni dunyoga keltirish**" kabi nomlar bilan ataganlar.

Tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi. Tadqiqot mavzusini o'rganish jarayonida statistik, kuzatuv, matematik, tarixiy, geografik taqqoslash va ekstrapolyatsiya usullari qo'llanilgan, shuningdek, ijtimoiy so'rovnomadan foydalanilgan.

Oilalarning demografik rivojlanish istiqbollarida sotsiologik demografik tadqiqotlar. Mazkur olib borilgan ilmiy tadqiqot ishini yozish jarayonida bir nechta sotsiologik tadqiqotlar o'tkazdik. Sotsiologik tadqiqot Qashqadaryo viloyatida "Oilada nechta farzand bo'lgani ma'qul?" nomli mavzusida o'tkazildi. Bizning sotsiologik tadqiqotimizning maqsadi Qashqadaryo viloyatidagi reproduktiv yoshdagi ya'ni oila qurgan va ularning oila qurishdan oldingi rejalashtirgan farzandlari soni (o'g'il va qiz bolalar) turmush qurgandan so'ng farzandlar soni hamda reproduktiv yoshning so'ngiga qadar yana qancha farzand ko'rishni rejalashtirayotganliklariga oid bo'lgan natijalarni o'rganishdan tashqari viloyat aholisi o'rtasida reproduktiv salomatlik va tibbiy geografiya sohasidagi statistik ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish, umumlashtirish va prognozlashtirishga qaratilgan. Sotsiologik tadqiqotning amaliy asosi sifatida, shaxsning reproduktiv huquqlarining roli va ahamiyatini yana bir bor ko'rsatib o'tishlikni lozim topdik.

Sotsiologik demografik tadqiqot usulining normalari va qoidalarini hisobga olgan holda Qashqadaryo viloyati "**Oila**" ilmiy-amaliy markazi bilan hamkorlikda tadqiqotlar o'tkazildi. Tadqiqot ishining vazifalaridan hisoblangan farzandlarning dunyoga kelishiga sabab bo'luvchi ba'zi holatlarning ta'siri ham hisobga olinib quyidagi natijalar olindi. Ya'ni oiladagi farzandlar soni, ularning dunyoga kelishida ota yoki onaning qaysi biri hal qiluvchi qarorni qabul qilishda ahamiyatli ekanligi yoki har ikkisining ham ahamiyati birdek ekanligi, farzandlar dunyoga kelishida ota va ona uchun davlat tomonidan moddiy qo'llab-quvvatlashning ahamiyati qay darajada bo'lishi lozimligi e'tiborga olindi.

Oilani rejalashtirishda kim ko'proq tashabbuskor (er yoki xotin) ekanligi, o'tkazilayotgan tadqiqotda ishtirok etayotgan respondent (qatnashuvchi, ishtirokchi)larning farzandlari soni (o'g'il va qiz bola) va ular orasidagi yosh tafovutlarini ham o'rganish, kontrasepsiya vositalarining oilani rejalashtirishdagi ahamiyati va roli hamda kontrasepsiya vositalari turlaridan foydalanishning bugungi kundagi holati haqida hamda ulardan kim ko'proq foydalanayotganligini (er yoki xotin) bilish kabi savollar ham o'z o'rnida qo'yildi.

Er va xotinning necha yoshda oila qurishganini o'rganish orqali reproduktiv yoshdan o'tganlar va peproduktiv yoshga endi kelganlar o'rtasida nikohga kirish yoshi o'rtasidagi farqni o'rganish, birinchi farzand respondent(qatnashuvchi, ishtirokchi)larning necha yoshida tug'ilganligini aniqlash orqali nikohning birinchi, ikkinchi, uchinchi yillarida kontrasepsiya vositalaridan foydalanganmi yoki yo'qmi, foydalangan bo'lsa qaysi turidan degan savolga javob berish hamda nikohdan so'nggi oradagi yillar oralig'ida farzand ko'rmaganlarining ayrimlarida bepushtlik bo'lgan yoki bo'lmaganligi (er yoki xotin) aniqlash kabi savollar muhim o'rin tutdi.

Qarindoshlar o'rtasidagi nikohga bo'lgan respondent (qatnashuvchi, ishtirokchi)larning fikrini o'rganish orqali ularning turmush o'rtog'i unga nisbatan qarindosh yoki qarindosh emasligi hamda qarindosh bo'lsa, qarindoshlar

o‘rtasida tug‘iladigan farzandlarda jismoniy va psixologik jihatdan rivojlanishida nuqsoni bo‘lishi mumkinligidan xabardorlik darajasini ham o‘rganish va qancha respondent (qatnashuvchi, ishtirokchi) aynan qarindoshi bilan o‘zaro nikohda ekanligini aniqlash lozim bo’ldi. Respondent(qatnashuvchi, ishtirokchi)larning nikohga kirishida asosiy qarorni kim qabul qilganligini (o‘zi sevgani uchun mustaqil qaror qabul qilganmi, ota onasining xohish irodasi bilanmi yoki qarindoshlarining xohishiga ko‘ra amalga oshirilganmi) o‘rganish, farzandlar tug‘ilishida davlat tomonidan moddiy qo‘llab-quvvatlashning ta’siri qanday bo‘lishini o‘rganish, kelajakda yana nechta farzand (o‘g‘il va qiz bola) ko‘rishni rejalashtirayotganliklarini o‘rganish va farzandlar tug‘ilishi orasidagi farqni aniqlash, reproduktiv xatti-harakatni baholash, abort qilish omillarini tahlil qilish va abortlar natijasida yuzaga keladigan qonuniyatlarni aniqlashdan iborat.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, ushbu tadqiqotda respondent(qatnashuvchi, ishtirokchi) sifatida 140 ga yaqin kishilar ishtirok etdilar. Ushbu tadqiqotda ishtirok etgan respondentlarning barchasi Qashqadaryo viloyatining shahar, shaharcha va qishloqlarining aholisidirlar. Birinchi savol respondent(qatnashuvchi, ishtirokchi) larning yosh tarkibini aniqlashga qaratilgan edi.

1-jadval

Yosh toifalari	**Foizda**	**Yosh toifalari**	**Foizda**	**Yosh toifalari**	**Foizda**
18 yosh-gacha	1	19-24	4,3	25-29	10
30-34	13,7	35-39	20	40-44	14,3
45-49	11,5	50-54	11,4	50 yoshdan oshganlar	13

Jadval: Muallif tomonidan o‘tkazilgan sotsial-demografik tadqiqotlarning natijasiga asosan tuzilgan.

Respondent (qatnashuvchi, ishtirokchi)larning millati bo‘yicha milliy tarkibini hisobga olishga qaratilgan savol bandiga muvofiq so‘rovnomada ishtirok etganlarning millati bo‘yicha ham natijalar olindi.

2-jadval

Millati	**Foizda**	**Millati**	**Foizda**	**Millati**	**Foizda**
O‘zbek	75	Tojik	14	Qozoq	3
Turkman	6	Rus	1	Arab	1
Boshqa millatlar	1	-	-	-	-

Jadval: Muallif tomonidan o‘tkazilgan sotsial-demografik tadqiqotlarning natijasiga asosan tuzilgan.

Anketalarni tahlil qilish jarayonida so‘rovnomada qatnashgan respondent(qatnashuvchi, ishtirokchi)larning 40 foizi oliy ma’lumotli, 42 foizi o‘rta maxsus ma’lumotli va 15 foizi o‘rta ma’lumotli ekanligi ma’lum bo‘ldi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, oliy ma’lumotli respondent (qatnashuvchi, ishtirokchi)lar orasida asosan pedagogika sohasi mutaxassislari ko‘pchilikni tashkil qildi.

Xulosa, takliflar, tavsiyalar. Qashqadaryo viloyati oilalarining ijtimoiy demografik rivojlanishida tug‘ilishni tartibga solish chora-tadbirlari quyidagilarni nazarda tutishi kerak:

✓ aholi sifatini oshirish, ayollarning umumiy va kasb-hunar ta’limi olishdagi faolligini oshirish;

✓ aholini ishga joylashtirish chora-tadbirlari hamda urbanizatsiyani rivojlantirish;

✓ respublika fuqarolarining turmush darajasi va sifatini oshirish;

✓ oila, mehnat jamoasi, shaxsning xatti-harakatiga davlatning ta’sirini kuchaytirish;

✓ oila va nikohni mustahkamlash va h.k.

Demografik siyosat konsepsiyasini amalga oshirish dasturi uchun davlat byudjeti, shuningdek, BMTning Aholishunoslik jamg‘armasi va ayollar masalalarini rivojlantirish jamg‘armasi hamda boshqa xalqaro moliya institutlarining mablag‘lari ajratilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar

1. Бўриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. –Т.: «Фан», 1991.
2. Бўриева М.Р. Демография асослари. –Т.: «Университет», 2000, 157-б.
3. Бўриева М.Оила демографияси. –Т.: «Ўзбекистон», 1997, 44-б.
4. Бекмуродов М. Ўзбекистонда жамоатчилик фикри. –Т.: «Фан», 1999.
5. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. –Т.: «Университет», 1997.

REZYUME. Ushbu maqolada oila tushunchasi va uning o‘rganish obyekti bo‘yicha mahalliy va xorijiy olimlardan kimlar taqdidot o‘tkazilganligi, shuningdek, oila asosi BMTning ta’rificha «Bir oila – butun insoniyat oilalarining birligidir», u jamiyatning kichik bo‘g‘ini, vatan ichra vatandir», - deya tavsif bergan. Qashqadaryo viloyati» «Oila» ilmiy-amaliy markazi bilan birgalikda «Oilada nechta farzand bo‘lgani ma’qul» mavzusida ijtimoiy so‘rovnoma natijalarining tahlili ham bayon qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье были представлены понятие семьи и её объект исследования отечественными и зарубежными учеными, а также основые типы семьи, согласно определению ООН, «Семья – это единство всех человеческих семей» это маленькое звено общества, описывающее, что Родина — это Родина внутри. Также был представлен анализ результатов социального опроса на тему «Сколько детей лучше в семье» совместно с научно-практическим центром Кашкадарьинской области «Семья».

SUMMARY. In this article, the concept of family and its object of study were presented by local and foreign scientists, as well as the basis of the family, according to the definition of the UN, "A family is the unity of all human families", it is a small link of society, described that the homeland is the homeland within. The analysis of the results of the social survey on the topic "How many children is better in a family" together with the scientific and practical center of Kashkadarya region "Family" was also presented.

SUG‘ORILADIGAN VOHA LANDSHAFTLARNING DINAMIKASINI TADQIQ ETISH MASALALARI

M.G.Nazarov – *geografiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
J.Sh.Poyanov – *tayanch doktorant*
Qarshi davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: dinamika, landshaft dinamikasi, antropogen dinamika, geotizim, invariant.
Ключевые слова: динамика, динамика ландшафта, антропогенная динамика, геосистема, инвариант.
Key words: dynamics, landscape dynamics, anthropogenic dynamics, geosystem, invariant.

Kirish. Barcha landshaftlar turli xil dinamik fizik-kimyoviy xossalarining asosiy omillari deb hisoblash mumkin, shu nuqtai nazardan olib qaraganda ular barqarorlik holatda bo‘lishi bilan bir qatorda landshaftlarning dinamik muvozanati ham boshqa energiya oqimlarining kirib borishi bilan doimiy ravishda o‘zgarib boradi. Shu sababli landshaftlarda tashqi va ichki muhit o‘rtasidagi modda va energiyaning doimiy aloqalar mavjuddir.

Asosiy qism. Landshaftning komponentlar va uning morfologik qismlari muttasil aloqada bo‘ladigan modda va

energiya almashinib turishi uning ichki tuzilishi nihoyatda murakkab ekanligini ko‘rsatish bilan birga landshaft doimo harakatda, doimo o‘zgarib, rivojlanib turadigan, o‘ziga xos bo‘lgan maxsus dinamik faoliyatda bo‘lib turadigan moddiy tizim ekanligidan dalolat beradi. Har bir landshaftga o‘z rivojlanishini barqarorlashtirib turuvchi dinamika xosdir [11:103].

Landshaft dinamikasi sifatida, ayni vaqtdagi mavjud bo‘lgan geotizimlardan asta-sekinlik bilan va inson ta'sirida sodir bo‘layotgan, hamda ularda turli xil o‘zgarishlarni yaratayotgan umumiy jarayonlarni tushunamiz. Uning ta’kidlashicha, geotizim dinamikasi bu- landshaftdagi bir invariantga bo‘ysingan o‘zgaruvchan holatlar tushuniladi. [9:109]. Landshaftshunos olim V.V.Kozinning fikricha, dinamika, bu landshaftning paragen a'zolari o‘rtasidagi ta'sir etish mexanizmidir deb uqtiradi [6:10-18].

A.G.Isachenko (1979) dinamika tushunchasiga quyidagicha ta’riflagan: dinamika bu –tabiiy geografik komplekslardagi o‘zgarishlarni emas, balki avvalgi holatiga qaytadigan (odatda siklik) harakatdagi va uning tuzilmasida qayta qurishni keltirib chiqarmaydiganlarni tushunadi [4:57]. Shuningdek, Isachenko (1991) dinamika landshaft invariantiga misol bo‘la oladi, unda landshaftning ma'lum bir vaqtda chidamlilik holati uning strukturaviy elementlarida namoyon bo‘ladi. Boshqacha qilib aytganda dinamika, bir invariant doirasidagi geotizimlar holatining almashinuvi, shu doirada invariantning o‘zini almashinuvini esa rivojlanish sifatida qarash mumkin. Landshaft dinamikasi va rivojlanishiga antropogen ta’siri yuqori bo‘ladi. Ammo, insoniyat uning holatini sekinlashtira yoki kuchaytira olsada, ritmik o‘zgarishini belgilab bera olmaydi yoki yarata olmaydi. Lekin, geotizimlar holatiga tashqi ta’sirning faolligi oqibatida inson uchun o‘zgacha nomaqbul o‘zgarishlar tendensiyasi kelib chiqishi mumkin [5:217].

Har qanday geosistema vaqt o‘tishi bilan doimiy o‘zgarishlarga duch keladi. Bunday o‘zgarishlar rivojlanishiga ko`ra bir biridan tubdan farq qiladi, shu bilan birgalikda doimiy takrorlanadigan o‘zgarishlar ma'lum vaqt oralig'ida sodir bo‘ladi.

A.A. Makunina fikricha (1982) landshaft dinamikasi uning holatining aniq bir vaqt, ritm va sikllar oralig‘idagi o‘zgarishidir [7:16-22].

T.D.Aleksandrova va b. fikricha dinamika geotizimlarning rivojlanishga qadami, deb ta’kidlashadi. Bunda tuzilmalarda dinamik o‘zgarishlar almashinuvi ro‘y bermasada, shunga tomon asta-sekin o`zgarib boradi [2:46].

F.N.Milkov dinamikani landshaftshunoslikning asosiy masalalaridan biri, deb ta`kidlaydi. Uning fikricha landshaft dinamikasi – bu tabiiy-hududiy kompleksda sodir bo‘layotgan funksional, fazoviy va strukturaviy o‘zgarishlardir. F.N.Milkov landshaftdagi dinamika har xil bo‘lganligi uchun 1) korologik dinamika (landshaft chegarasining o‘zgarilishi bilan bog‘liq), 2) tuzilish dinamikasi (landshaftning morfologik qismlari va ular orasidagi aloqalarning o‘zgarilishi bilan bog‘liq), 3) vaqt (zamon) dinamikasi (vaqt bilan bog‘liq bo‘lgan landshaftning o‘zgarishlari) hamda 4) yo‘nalgan (yo‘nalishli) dinamika yoki rivojlanish dinamikasi (landshaftning bir tomonlama yo‘nalgan o‘zgarishlari) kabi turlarga ajratadi. Bular o‘z navbatida genetik turlarga bo‘linadi [8:179-185]. Bundan tashqari Milkov (1986) ta’monidan landshaft komplekslarining dinamik o‘lchovi haqida quyidagicha fikr bildirib o‘tgan. Dinamikaning tezligi landshaft majmuasidagi strukturaviy o‘zgarishlar uchun zarur bo‘lgan vaqtni aks ettiradi. U ilgari tavsiflangan tezlashtirilgan va kechiktirilgan fazalar va rivojlanish davrlari bilan bevosita bog'liqdir (Milkov, 1986).

Landshaft dinamikasi va rivojlanishiga insonning xo‘jalik faoliyatlari kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Ammo, insoniyat uning holatini yengillatishi yoki kuchaytira olsada, ritmik o‘zgarishini belgilab bera olmaydi yoki barpo qilolmaydi. Biroq, geotizimlar holatiga tashqi ta’sirning jadalligi oqibatida inson uchun o‘zgacha nomaqbul o‘zgarishlar tendensiyasi rivojlanishi mumkin. Cho‘l mintaqasi vohalarida landshaftlarning mavsumiy dinamikasi avvalo grunt suvlari sathining ko‘tarilishi bilan birgalikda ro‘y beradi. Yoz mavsumida grunt suvlari sathining yuqoriligi vegetatsiya davri davomida saqlanadi – apreldan avgustgacha, ba’zan sentabrgacha. Avval u yer, bu yerlarda (dog‘simon), keyin yoz oxirlarida yoppasiga sho‘rlanish kuzatiladi. Kuzda, qaysiki qishloq xo‘jalik ekinlarini sug‘orish to‘xtagach, grunt suvlari sathi pasaya boradi. Eng past daraja oktabrdan dekabrgacha kuzatiladi. Bahorda atmosfera yog‘inlarining hisobiga grunt suvlarining sathi yana ko‘tariladi, may oyida esa yana pasayadi. Umuman atmosfera yog‘inlari va sho‘r yuvish hisobiga tuz pastki qatlamga tomon ketadi. Shunday qilib, teskari jarayon kuzatiladi [10:59-60].

Landshaftda ro‘y beradigan o‘zgarishlarni vaqtida aniqlash juda murakkab. Turli kattalikdagi geotizimlarga xos bo‘lgan maromli o‘zgarishlar har bir muayyan landshaftdagi maromli o‘zgarishlarga vaqt mobaynida mos kelmasligi mumkin. Bunday nomutanosiblik landshaftning komponentlari orasida ham, uning morfologik qismlari orasida ham mavjuddir. Chunki, ularning har biri o‘ziga xos qonuniyatlar asosida harakatda bo‘ladi va tashqi kuchlardan turlicha ta’sirlanadi hamda landshaft dinamikasi va landshaftning rivojlanishi tushunchalari bir-biriga yaqin bo‘lib, landshaftlarda yuz beradigan dinamik o‘zgarishlar yig‘ilib, landshaftlarda evolyutsion o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi. Bu esa landshaftlar rivojlanishining ma’lum bosqichlarini hosil qiladi. Shu fikrga mos holda landshaft dinamikasi va rivojlanishiga insonning xo‘jalik faoliyatlari kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Insoniyat uning holatini yengillatishi yoki kuchaytira olsada, ritmik o‘zgarishini belgilab bera olmaydi yoki barpo qilolmaydi. Biroq geotizimlar holatiga tashqi ta’sirning jadalligi oqibatida inson uchun o‘zgacha nomaqbul o‘zgarishlar kelib chiqishi mumkin [1:24].

Geotizimlar dinamikasi vohalar sharoitida ma’lum darajada aniq namoyon bo‘ladi va jadal (intensiv) xarakterga ega. Landshaft dinamikasida tuproqning tuz tartibi, agroirrigatsiya yotqiziqlari, moddalarning nurashi va boshqa omillar qatnashadi. Vohalarda gidrogeologik jarayonlarga bog‘liq tarzda tuproq-gruntning tuz tartibi ijobiy va salbiy muvozanatda bo‘ladi, ya’ni sho‘r bosish yoki tuz to‘planishi ro‘y beradi, lekin bu bevosita gruntning tabiiy suv o‘tkazuvchanligi (drenajlanganligi)ga va inson tomonidan grunt suvlari tartibining boshqarilishi darajasi bilan bog‘liq. Umuman, landshaftlarning u yoki bu yo‘nalishdagi o‘zgarishi ham (sho‘rlanish va tuz to‘planishi) geotizimlar dinamikasi hisoblanadi [10:59-60].

Bizning fikrimizcha landshaft dinamikasi – bu tashqi va ichki kuchlar ta’sirida landshaftlarning o‘zgarishidir. Landshaftda yuzaga keladigan dinamika hisobiga u doimiy o‘zgaradi va rivojlanadi hamda landshaft dinamikasi deganda landshaftning tuzilishining o‘zgarishi bilan birga kelmaydigan, ya'ni birlik o‘zgarmasligi doirasida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar tushuniladi. Landshaftning evolyutsiyasi (rivojlanishi) landshaft tuzilishining o‘zgarishiga, bir invariantni boshqasiga almashtirishga olib keladigan qaytarilmas progressiv o‘zgarishlar bilan birga keladi.

Landshaftning tarixiy rivojlanish bosqichlari asta-sekin, doimiy yoki uzluksiz va yo‘naltirilgan qaytarilmas (mahalliy) o‘zgarishlar (tendentsiyalar) bilan belgilanadi.

Landshftlar rivojlanish tarixi dastavval tashqi muhitdagi sekin, biroq uzoq muddatli yo‘naltirilgan o‘zgarishlar (tendensiyalar) bilan bog‘liq.

Tashqi muhitning o‘zgarishi natijasida yuzaga keladigan evolutsion o‘zgarishlar landshaftlarning morfologik tuzilishining tub (qaytarilmas, sifatli) adaptiv qayta tuzilishida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, rivojlanayotgan landshaftlarning ba'zi tarkibiy elementlari asta-sekin yo‘q bo‘lib ketmoqda va ularning o‘rnida o‘zgargan muhitga ko‘proq mos keladigan yangi tuzilmalar shakllanmoqda. Shunday qilib, ma'lum bir geosistema o‘zining invariantidan tashqariga chiqadi va go‘yo sifat jihatidan boshqasiga aylanadi. Evolutsion o‘zgarishlarning namoyon bo‘lishi uchun tashqi muhitdagi yo‘naltirilgan o‘zgarishlarning davomiyligi ushbu geosistemaning tabiiy hech bo‘lmaganda asosiy tarkibiy elementlarining o‘z-o‘zini rivojlantirish dinamikasining xarakterli vaqtidan sezilarli darajada oshishi kerak.

Geosistemalarning tarixiy rivojlanish tendentsiyalariga kuchli ta'sir ko‘rsatadigan atrof-muhitning yetakchi omillari quyosh energiyasi va yerning ichki energiyasi bo‘lib, ular hududlarning gidro-iqlimiy va geologik-geomorfologik xususiyatlarini tavsiflanadi. Geosistemalarning o‘z-o‘zidan rivojlanishi omillari orasida biota va ekzogen landshaft jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi.

B.A.Bakarasov (2010) tamonidan landshaft komplekslari dinamikasining 6 ta genetik turini ajratib ko‘rsatgan [3:70-74].

1. O‘z-o‘zidan bo‘ladigan dinamika-tashqi omillar ta'sirisiz ichki sabablarga ko‘ra yuzaga keladigan o‘z-o‘zini rivojlantirish dinamikasi. O‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan dinamikaga murojaat qilganda, o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan dinamika landshaftga tashqi omillar ta'sirida yuzaga keladigan dinamikaning boshqa genetik turlari fonida sodir bo‘lishini unutmaslik kerak.

2. Iqlim dinamikasi har xil davomiylikdagi iqlim o‘zgarishi bilan bog'liq. Ko‘p asrlik va uzoq muddatli iqlim ritmlari dinamika shaklida paydo bo‘ladi.

3. Tektogenik dinamikaga neotektonik harakatlar sabab bo‘ladi. Iqlim singari, neotektonik harakatlarda ham bir necha yildan ko‘p million yilgacha davom etadigan aniq ifodalangan sikllar kuzatiladi. Neotektonikaning ta'siri ostida yer yuzasida landshaftlarning o‘zgartirishning doimiy jarayoni amalga oshiriladi.

4. Geomorfologik dinamika relyef shakllarining o‘zi (qiyaliklar dinamikasi) va ekzogen relyef hosil qiluvchi jarayonlar suv va shamol eroziyasi, abraziya va boshqalar bilan bog'liq.

5. Biogen dinamika bu – landshaft komplekslarining tarkibiy qismi sifatida hayvonlar faoliyati bilan bog'liq. Biogen dinamikaning ikki turini ajratish kerak: siklilik dinamikasi va ishlash dinamikasi. Siklik dinamika bir necha yildan o‘n yilgacha yoki undan ko‘proq vaqt oralig'ida o‘zgaruvchan ko‘tarilish va pasayish bilan populyatsiyalar sonining o‘zgarishi bilan bog'liq.

6. Antropogen dinamikaga asosiy sabab inson faoliyatidir. Madaniy landshaftlarni yaratish-ekinlar, bog'lar, hovuzlar va suv omborlari, chorva mollarini boqish ko‘plab dinamik jarayonlarning faollashishi bilan birga keladi, bu esa aksariyat agrolandshaftlarining shakllanishiga olib keladi — jarliklar, ko‘chkilar, sug'oriladigan yerlarda ikkilamchi sho‘r bosish, harakatdagi qumlar natijasida [3:70-74].

A.A.Bakarasovning qayd etishicha (2010) landshaftlarning antropogen dinamikasi- bu tabiiy muhitga iqtisodiy ta'sir ko‘rsatishi bilan bog'liq. Ushbu turdagi dinamika quyidagicha namoyon bo‘ladi va shu sabablarni biz umumlashtirib quyidagi asosiy turlarga ajratishni ma’qul topgan:

a) daraxt-buta o‘simliklarini kesish va mexanik yo‘q qilishning boshqa turlari, maydonning qisqarishi va o‘rmonlar sifatining o‘zgarishi, dashtlar va o‘tloqlarning tarqalishi;

b) o‘simlik va tuproq qoplamining mexanik shikastlanishi bilan bog'liq bo‘lgan tezlashtirilgan qishloq xo‘jaligi eroziyasi va tuproq deflyatsiyasi, yaylovlarning degressiyasi va qumlarning tarqalishi, cho‘llanish, relyef va landshaftlarning karer-chiqindi komplekslari bilan o‘zgarishi, shaharlar va sanoat zonalaridagi landshaftlarning degradatsiyasi va tubdan o‘zgarishi va boshqalar;

c) suv omborlari tomonidan suv bosgan qirg‘oqlarning botqoqlanishi va qurg'oqchil landshaftlarda sug‘oriladigan yerlarda tuproqlarning ikkilamchi sho‘rlanishi;

d) landshaftlarning ifloslanishi va unga hamroh bo‘lgan o‘simliklar, tuproqlar, hayvonot dunyosining izdan chiqishi kuzatiladi.

Aksariyat hollarda landshaftlarning antropogen dinamikasi tabiiy jarayonlar (eroziya, deflyatsiya, ifloslanish) tomonidan amalga oshiriladi, ammo iqtisodiy faoliyat natijasida kelib chiqadigan jarayonlar landshaftlarning tanazzulga uchrashi va yo‘q qilinishiga olib keladi.

Xulosa va tavsiyalar. Sug‘oriladigan voha landshaftlaridagi dinamik jarayonlarni tahlil etish natijasida qilingan asosiy xulosa bu - sug‘oriladigan voha landshaftlarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olmay, yerlarning o‘zlashtirilishi katta maydonlarda tuproq qatlamini yuvilishi, sizot suvlari sathining ko‘tarilishi, sho‘rtob va sho‘rxoklanish kabi jarayonlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. Shu bilan birgalikda, qurg‘oqchil hududlarni o‘zlashtirish, yerdan foydalanishda ilm-fan, texnikaning eng so‘nggi yutuqlariga hamda inson xo‘jalik faoliyatining ijobiy ta'siriga tayanish lozim. Hozirgi kunda salbiy dinamik jarayonlarning oldini olish uchun asosiy tadbirlar sifatida quyidagi quyidagi tavsiyalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

1. Sug‘oriladigan vohalarda sug‘orish ta’sirida ro‘y berayotgan dinamik jarayonlarni tadqiq etish, sug‘orish ta’sirida vujudga kelishi tarixini o‘rganish, uning rivojlanish holatini kuzatish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etishini aniqlashga imkonini yaratadi.

2. Sug‘orilayotgan voha landshaftlarida vujudga kelgan asosiy salbiy dinamik jarayon hisoblangan tuproq eroziyasining oldini olish maqsadida uchun haddan tashqari ko‘p ishlov berish, noto‘g'ri sug'orish va o‘simlik qoplamini keskin suratlar bilan kamayib borayotganligi hamda intensiv dehqonchilik amaliyotlari tuproq eroziyasining ko‘lamini kengaytiradi. Bu holatda esa tuproqning unumdor qatlamining yo‘qolishiga, tuproq sifatining pasayishiga va qishloq xo‘jaligi mahsuldorligining pasayishiga olib kelishi aniqlandi.

3. Sug‘oriladigan yerlardagi landshaftlarda tuproqning degradatsiyasining faoliyatini cheklash uchun tuproqqa ortiqcha ishlov berish, agrokimyoviy moddalarni haddan tashqari ishlatish va almashlab ekish ko‘lamining juda ham kam darajada ekanligi kabi yerni boshqarishning noto‘g'ri amaliyoti tuproq degradatsiyasiga olib kelishi mumkin. Bunga tuproq unumdorligi va qishloq xo‘jaligi unumdorligini pasaytiradigan tuproq eroziyasi, organik moddalarning yo‘qolishi, ozuqa moddalarining kamayishiga olib kelishi tabiiy holdir.

Adabiyotlar

1. Allayorov R.X. Janubi-g‘arbiy Hisor tog‘ va tog‘oldi landshaftlaridan foydalanish va geoekologik vaziyatni optimallashtirish// G.f.f.d. (PhD) ilm. dar. olish uchun taqdim et. diss.. –T.: 2023.177-b.
2. Александрова Т.Д. и др. Геоэкологические основы территориального проектирования и планирования. –М.: «Наука», 1989. –С. 144.
3. Бакарасов В.А.Экология ландшафтов. –Минск: БГУ, 2010. –С.100.
4. Исаченко А.Г. География сегодня. –М: «Просвещение», 1979. –С. 192.
5. Исаченко А.Г. Ландшафтоведение физико-географическое районирование. – М.: «Высшая школа», 1991. –С. 368.
6. Козин В.В. К вопросу о парагенетических ландшафтных комплексах. // Науч. зап. Воронеж.отд. Геогр. об-ва СССР. – Воронеж: 1974. – С. 10-18.
7. Макунина А. А. Динамика ландшафта и её факторы. // Вопросы географии. Ландшафтоведение: теория и практика. – М.: «Мысль», 1982. – С. 16-22.
8. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. – М.: «Высшая школа». 1990. –С. 335.
9. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. -Новосибирск: «Наука», 1978. –С. 319.
10. Xodjimatov.A.N. Antropogen landshaftshunoslik. Darslik. –T.: 2023. 130-b.
11. Zokirov S.Sh, Toshov X.R. Landshaftshunoslik. O‘quv qo‘llanma. –T.: 2016. 251-b.

REZYUME. Ushbu maqolada bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblangan sug‘oriladigan voha landshaftlarining dinamikasi nazariy jihatdan tahlil qilingan bo‘lib. Maqolada asosiy e’tibor landshaftlar dinamikasini tadqiq etishda fan sohasining bir qancha fikrlari tahlil qilishga qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В этой статье теоретически анализируется динамика ландшафтов орошаемых оазисов, что считается одним из актуальных вопросов сегодняшнего дня. В статье основное внимание уделяется анализу нескольких моментов из области науки при изучении динамики ландшафтов.

SUMMARY. This article is a theoretical analysis of the dynamics of irrigated Oasis landscapes, which is considered one of the pressing issues of today. The main focus of the article is on the analysis of several points of the field of Science in the study of landscape dynamics.

NAVOIY VILOYATI MEHNAT RESURSLARINING SHAKLLANISHI VA AHOLI BANDLIGIGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

Sh.Sh.Norov – *doktorant*
Navoiy davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: mehnat resurslari, aholi bandligi, tabiiy geografik omillar, iqtisodiy geografik omillar, demografik omillar, sotsial geografik omillar.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, занятость населения, природно-географические факторы, экономико-географические факторы, демографические факторы, социально-географические факторы.

Key words: labor resources, employment of the population, natural and geographical factors, economic and geographical factors, demographic factors, socio-geographical factors.

Viloyat birinchi marta 1982-yil 20-aprelda tashkil topib, 1988-yilgacha shu maqomda mavjud bo‘lgan. So‘nggi marta esa u 27.01.1992-yilda qayta tiklangan. Maydoni 111,0 ming kv. km yoki respublika hududining yaqin to`rdan bir qismiga teng. Aholi soni esa 01.01.2023-yilda 1055,5 ming kishi . Mehnat resurslari soni 570,6 ming kishi. Bu geografik ko‘rsatkichlar O‘zbekiston miqyosida katta qutbiylik xarakteriga ega: maydoni bo‘yicha ham, demografik salohiyati bo‘yicha ham u ikkinchi, biroq hududiga ko‘ra viloyat Qoraqolpog‘iston Respublikasidan keyingi ikkinchi, aholi soni jihatidan esa faqat Sirdaryo viloyatidan oldinda. Ushbu taqqoslama ko‘rsatkichlar Navoiy viloyatida aholi soni zichligining nihoyatda pastligidan guvohlik beradi [8].

Navoiy viloyati respublikamiz hududiy mehnat taqsimotida asosan, tog‘-kon sanoati, shuningdek, rangli metallurgiya, kimyo, qurilish materiallari sanoati hamda qishloq xo‘jaligida go‘sht-jun chorvachiligiga ixtisoslashganligi bilan ajralib turadi.

Navoiy viloyati mehnat resurslarining shakllanishiga ta`sir etuvchi omillarni quyidagi guruxlarga ajratish mumkin;

- Tabiiy geografik omillar. Mazkur omillarga; tabiiy geografik o`rin, geologik tuzilishi, foydali qazilma konlarining mavjudligi, rel`yef hususiyatlari, iqlimi va suvlari, landshafti, tuproq, o`simlik va hayvonot dunyosi kiradi.
- Iqtisodiy geografik omillar. Iqtisodiy geografik o`rin,tabiiy resurslar bilan ta`minlanganlik darajasi, aholining hududiy joylashuvi va harakati, bandligi, sanoat tarmoqlarining rivojlanganligi, qishloq xo`jaligi tarmoqlarining ixtisoslashuvi, savdo va xizmat ko`rsatish tarmoqlarining tashkil etilganligi, transport va tashqi iqtisodiy aloqalar.
- Sotsial geografik omillar. Ushbu omillarga ta’lim, aholiga tibbiy xizmat ko`rsatish, chakana savdoaholining ijtimoiy guruxlarga mansubligi, ma`lumotlik darajasi,kasbiy qobiliyati, malaka darajasi, tibbiy – fiziologik ko`rsatkichlari, tarixiy urf-odatlar, mehnat qilishga bo`lgan qarashlari.
- Demografik omillar. Aholining takror barpo bo`lish jarayonlari yani, tug`ilish, o`lim, tabiiy ko`payish, oilaviy jarayonlar; nikoh va ajralish demografik omillarni asosini tashkil etadi.

Navoiy viloyati mehnat resurslarining shakllanishiga ta`sir etuvchi omillarni o`rganganimizda tabiiy geografk omillarning o`rni juda yuqori ekanligini ko`rishimiz mumkin. Navoiy viloyati Respublikamizning markaziy va shimoliy qismida joylashgan. Viloyat katta masofada bitta qo‘shni Qozog‘iston Respublikasi bilan chegaradosh. Ma’muriy birliklardan g‘arbda Buxoro, janub va janubisharqida Samarqand va shimoliy sharqda Jizzax viloyatlari bilan, shimolda va shimolig‘arbda Qoraqalpog‘iston Respublikasi bilan, janubda qisqa masofada Qashqadaryo viloyati bilan tutash.

Viloyat geografik iqtisodiy kartada o‘ziga xos tashqi hududiy qiyofaga ega bo`lib; uning asosiy yuki, qayta ishlash sanoati, demografik va iqtisodiy salohiyati juda kichik maydonni egallagan janubiy qismida, katta maydinni egallagan markaziy va shimoliy hududlarida ekstensiv, cho‘l hududlarga xos yaylov chorvachiligi va tog‘-kon sanoati tasahkil etilgan.

Navoiy viloyati hududi o‘zining orografik xususiyatlari bo‘yicha respublikaning boshqa mintaqalaridan keskin farq qiladi. Uning hududida kichikkichik qoldiq tog‘liklar mavjud. Pasttekisliklar chekka shimol va shimolig‘arbda, yirik botiqlar – Mingbuloq, Molali, Oyoqog`itma, Karakata. Qoratov – viloyatning ichki qismida joylashgan. Balandliklar dengiz sathidan 250-300 m yuqorida, tog‘liklarning eng tepa nuqtalari esa 2000 metrdan ortiq.

Viloyatdagi asosiy tog`lar Nurota, Oqtov, Qoratov tizmalari janub va janubisharqda Turkiston va Zarafshon tizmalariga qo‘shilib ketadi. Mazkur tog‘lar turli xil qazilma zahiralarga ega. Foydali qazilma konlari kichik qoldiq tog‘larda ko`p (Bo‘kantov, Etimtov, Tomditov, Aytimtov, Qozoqtov, Ko‘kpatas, Quljuqtov, Beltov, Ovminzatov). Navoiy viloyati iqlimi nihoyatda quruq va kontinental, yog‘in miqdori juda kam bo`lib, yillik o‘rtacha 100-200 millimetrni tashkil etildi. Bu esa viloyatda qishloq xo‘jaligini, xususan uning dehqonchilik tarmog‘ini rivojlantirishga noqulay sharoit hisoblanadi. Shu boisdan, Hududining asosiy qismi yaylov chorvachiligi va qorako‘lchilikka ixtisoslashgan. Viloyatda gidrografik gidrografik to`r uncha shakllanmagan; Navoiy shahri shimolidan oqib o`tuvchi Zarafshon daryosining suvi juda kamayib qoladi. Zarafshon daryosining quyi qismida sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirish maqsadida Quyimozor, To‘dako‘l, Sho‘rko‘l suv omborlari qurilgan bo`lib, ular asosan Buxoro viloyati suv taminotini yaxshilashga xizmat qiladi . Asosiy suvni taqsimlashda Amu Buxoro, O`ng qirg`oq, Chap qirg`oq, O‘rtacho‘l, Konimex kabi kanallar xizmat qiladi. Aydarko‘l, Oyoqog`itma ko`llari va suv omborlari baliq xo‘jaligida ahamiyati katta.

Mehnat resurslarining shakllanishida tug`lish bilan bir vaqtda o`lim jarayonlariga ham alohida e`tibor beriladi. Mehnat resurslarining shakllanishiga ta`sir etuvchi omil sifatida o`rganish o`ta murakkab sanaladi, sababi bu sohada biologik va ijtimoiy asoslar o`rtasidagi qarama-qarshiliklar keskin namoyon bo`ladi. Oxir-oqibatda o`lim inson organizmini biologik rivojlanishining g`alabasi sifatida barcha ijtimoiy qonuniyatlardan ustun keladi. Ayni vaqtda inson organizmi jamiyatda yashashi davomida sivilizatsiya yutuqlarining ijobiy jihatlaridan bahramand bo`libgina qolmay, balki atrof-muhitning salbiy ta`sirlaridan mutnazam stresslarga ham uchraydi. Shuning uchun davlatning aholi salomatligi va o`limiga nisbatan olib borayotgan siyosatidagi vazifalar faqatgina sanitariya-epidcmiologik vaziyatni nazorat qilish bilan cheklanib qolmasligi lozim.

Viloyatning yuqorida tahlil qilingan tabiiy sharoiti aholi va mehnat resurslarining joylashishi va aholi bandligiga juda katta ta’sir ko`rsatgan. Hududnning tabiiy xususiyatiga ko`ra uch mintaqa yaqqol ko`zga tashlanadi;

- Zarafshon rayoni; Navoiy shaxri, Karmana, Navbahor, Qiziltepa va Xatirchi tumanlari
- Nurota rayoni; Nurota tumani va G`ozg`on shaxri
-Qizilqum rayoni, Konimex, Tomdi, Uchquduq tumanlari va Zarafshon shaxri

Zarafshon rayoni viloyatning kichik janubiy qismi Zarafshon botig`ini bir qismini o`z ichiga oladi. Ushbu hududda viloyatning beshta ma`muriy birligi joylashgan, ya’ni, Navoiy shaxri, Karmana, Navbahor, Qiziltepa va Xatirchi tumanlari. Bu hudud sug`orma dehqonchilik rayoni bo`lib, aholi va mehnat resurslari juda zich joylashgan.

Nurota rayoni Shimoliy va Janubiy Nurota tog`lari hamda Nurota – Quytosh botiqlarida joylashgan. Mazkur

rayonda viloyatning ikki ma`muriy birligi joylashgan bo`lib, Nurota tumani va G`ozg`on shaxarlarini o`z ichiga oladi

Qizilqum rayoni shu nomdagi cho`l hududida joylashgan bo`lib, Konimex, Tomdi, Uchquduq tumanlari va Zarafshon shaxri kiradi. Ushbu rayon viloyat hududini juda katta qismini egallagan (88 foizi) holda, Aholi va mehnat resurslari juda kam soni to`g`ri keladi.

Navoiy viloyatining aholi bandligida mineral resurslarning ahamiyati juda katta. Viloyatning yer ustining tuzilishi uning qazilma resurslarga boyligini ham ko‘rsatadi. Viloyat hududi, ayniqsa, o‘zining oltin zahiralari bilan ajralib turadi. Bu yerda oltindan tashqari qurilish materiallari xom ashyosi, marmar, uran, fosforit, asbest, dala shpati kabi konlarning yirik zaxiralari mavjud. Aynan mazkur mineral xom ashyo resurslari viloyat iqtisodiyotini shakllantirish, uning ishlab chiqarish va eksport salohiyatini rivojlantirishda asosiy rol o‘ynaydi. Foydali qazilma konlaridan oltin Muruntov, Amantoytov, Oltintov, Ko‘kpatas, Aristontol va boshqalarda, fosforit Jeroy-Sardoba konida, marmar konlari G‘ozg‘on, Oqtov, Ko‘kpatasda, oxaktosh koni Tomdibuloqda, polimetal rudalar Oqetpes, Ko‘kmanachi, Visokovoltnoe, Qorabugutda, mis rudasi Qoramurunda, turli xil qurilish materiallari xom ashyosi mavjud Oytim, Bepasan, Azkamar, Jeroy Sardara kabi konlarda bor.

- Demografik omillar. Aholining takror barpo bo`lish jarayonlari yani, tug`ilish, o`lim, tabiiy ko`payish, oilaviy jarayonlar; nikoh va ajralish demografik omillarni asosini tashkil etadi.

2023- yilda viloyatda tug‘ilish darajasi 21,6 promilleni tashkil etgan holda ma'muriy birliklar bo‘yicha katta hududiy farqlarga ega.Tug‘ilish darajasining hududiy farqlariga ko‘ra viloyat shahar va tumanlarini uchta guruhga bo‘lishimiz mumkin;

Tug‘ilish darajasi past bo‘lgan hududlar: Navoiy shahri, Qiziltepa, Navbahor, Tomdi tumanlari;

Tug‘ilish darajasi o‘rtacha bo‘lgan hududlar: Zarafshon shahri, Karmana, Nurota, Xatirchi tumanlari;

Tug‘ilish darajasi yuqori bo‘lgan hududlar: Uchquduq va Kanimex tumanlaridir.

Demografik vaziyatning shakllanishida o‘lim ham asosiy jarayonlardandir.O‘limga ta'sir etuvchi omillar ikki guruhga ya'ni endogen va egzogen omillarga bog‘liq bo‘ladi. Endogen omillar ichki omillar bo‘lib, inson organizmidagi o‘zgarishlar bo‘lgan omillardir. Egzogen omillar esa tashqi omillar bo‘lib, ular tao‘qi muhit ta'sirida sodir bo‘ladi. Viloyat o‘lim ko‘rsatkichlariga ikkinchi omilning ta'siri kattadir.Navoiy viloyatining muloq soni 4495 kishini tashkil etgan, ya'ni o‘limning umumiy koefsenti 4,7 promillnga teng bo‘lgan.O‘lim ko‘rsatkichlarida ham shahar va qishloq tumanlarida hududiy farqlar yaqqol ko‘zga tashlanadi.

O‘limning umumiy koefsenti nisbatan kam bo‘lgan hududlar (4,5 promillegacha), Zarafshon shahri, Navbahor, Tomdi, Qiziltepa tumanlari.

O‘limning umumiy koefsenti o‘rtacha bo‘lgan hududlar (4,6-5,0 promillegacha), Navoiy shahar, Xatirchi, Karmana, Nurota tumanlaridir.

O‘limnmng umumiy koefsenti nisbatan yuqori bo‘lgan hududlar (5,1 promilledan yuqori), Uchquduq va Kanimex tumanlaridir.

Aholining tabiiy harakati, aholining tabiiy o‘sishi ko‘rsatkichlari orqoli ifodalanadi. Aholining tabiiy ko‘payishini mutloq va nisbiy ko‘rsatkichlari mavjuddir. Aholining mutloq ko‘rsatkichlari asosida hududlarin taqqoslab bo‘lmaydi, chunki har bir hudud aholisining soni turlicha bo‘lib, ulardagi tug‘ilganlar va o‘lganlar soni aholining umumiy soniga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun ham hududlar aholisini taqqoslashda tabiiy o‘sish koeffisientidan foydalaniladi. Navoiy viloyatida tabiiy o‘sishning mutloq soni 13876 kishini tashkil etgan. Aholining 15,7 promilleni tashkil etgan holda tumanlar bo‘yicha qo‘yidagi hududlar farqlarga egadir;

Tabiiy o‘sish koefsenti 15,0 promilledan kam bo‘lgan shahar va tumanlar, Navoiy shahar, Qiziltepa, Navbahor, Navbahor, Tomdi tumanlari,

Tabiiy o‘sish koeffisienti 15,1 promilledan 18,0 promillegacha bo‘lgan qishloq tumanlari, Kanimex, Nurota va Kanimex tumanlaridir.

Tabiiy o‘sish koeffisienti yuqori ko‘rsatkichi Uchquduq tumaniga to‘g‘ri keldi, ya’ni tabiiy o‘sishning nisbiy ko‘rsatgichi 20,0 promilleni tashkil etgan.

Aholi takror barpo bo‘lishida birinchi navbatda oilani tashkil topishi ahamiyatlidir. Oila shakllanishining hududiy xususiyatlari va tarkibini o‘rganish aholi geografiyasining muhim vazifalaridan hisoblanadi. Oilaning shakllanishi esa, o‘z o‘rnida nikoh va ajralish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Nikoh erkak va ayolning tarixan tarkib topgan, jamiyat tamonidan muayyan tarkiyuga solib turiladigan o‘zaro hamda bolalarga nisbatan munosabatlari shaklidir. Nikoh o‘z evalyutsiyasiga, turlariga ega bo‘lgan sotsial jarayondir. Nikohni qayt etish fuqorolarning tartib qonun va qoidalari va diniy urf – odatlarga ko‘ra amalga oshiriladi. Nikohlanuvchilarning soni o‘z navbatida tug‘ilish darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Navoiy viloyati nikohning umumiy sonida (9748 ta) respublikamiz ma’muriy birliklar ichida o‘n uchunchi o‘rinda turadi, bu esa aholining umumiy soni bilan bog‘liqdir. Nikohga kiruvchilarning umumiy koeffisientida (11,0 promille) esa yuqori o‘rinlarni egallaydi. Nikohga kiruvchilar sonini hududiy jihatlariga e'tibor beradigan bo‘lsak Xatirchi -2100 ta, Qiziltepa – 1472 ta, Karmana - 1337 ta, tumanlarida yuqori hisoblanadi. Tomdi -152 ta, Konimex – 375 ta, Uchquduq -475 ta,qo‘yi o‘rinlarni egallaydi. Bu ko‘rsatgich tumanlarning aholi soni bilan bog‘liq. Har ming aholiga o‘rganadigan bo‘lsak;

Nikohning umumiy koeffisienti past bo‘lgan hududlar (10,0 promillegacha); Navoiy, Zarafshon shaharlari, Nurota, Tomdi tumanlari.

Nikohning umumiy koeffisienti o‘rtacha bo‘lgan hududlar (10,1-12,0 promillegacha); Qiziltepa, Navbahor, Xatirchi tumanlari.

Nikohning umumiy koeffisienti yuqori bo‘lgan hududlar (12,1 promilledan ko‘p) ; Karmana, Kanimex, Uchquduq tumanlaridir.

Yana bir demografik jarayonlprdan biri ajralishdir. Ajralish er –xotinning xayotlik davrida nikohning bekor etilishidir. Ajralish murakkab sosial jarayon bo‘lib, qator omillar ta'sir ko‘rsatadi;Oilaning tarkibi, sosial tartib, bilim darajasi va saviyasi, er – xotin o‘rtasidagi munosabatlar ta'sir ko‘rsatadi. Navoiy viloyatida 2023 yilda 718 ta ajralish qayt etilgan, ya'ni har ming aholiga nisbatan 0,8 promilleni tashkil etgan. Ajralish jarayonlari shaharda nisbatan yuqori: Navoiy shahrida 1,3 promille, Zarafshon shahrida 2,0 promille, Uchquduq tumanida 1,5 promille, aksincha ajralish koeffisienti nisbatan kam: Tomdi tumanida 0,2 promille, Nurota tumani 0, 3 promille, Xatirchi va Karmana tumanlarida esa 0,5 promilleni tashkil etgan.

Navoiy viloyati demografik jarayonlari va ularning hududiy jihatlarini o‘rganishda qo‘yidagi xulosalarni ko‘rsatishimiz mumkin. 2023-yilda viloyat demografik jarayonlari shahar va qishloq tumanlarida katta hududiy farqlar ko‘zga tashlandi. Tabiiy ko‘payish ko‘rsatkichlari qishloq tumanlarida ayniqsa, cho‘l hududida joylashgan olis tumanlarda yuqori bo‘ldi. Nikohlarni buzilishi shaharlarda yuqoriligi bilan ajralib turdi.

- Iqtisodiy geografik omillar. Iqtisodiy geografik o`rin,tabiiy resurslar bilan ta`minlanganlik darajasi, aholining hududiy joylashuvi va harakati, bandligi, sanoat tarmoqlarining rivojlanganligi, qishloq xo`jaligi tarmoqlarining ixtisoslashuvi, savdo va xizmat ko`rsatish

tarmoqlarining tashkil etilganligi, transport va tashqi iqtisodiy aloqalar.

Navoiy viloyati barcha sohalarda o'ziga xos mavqeni egallaydi. Sanoatning ulushi bo'yicha respublikamizda birinchi, biroq qishloq xo'jaligi, savdo va umumiy ovqatlanish, soliqlar, kichik biznes hamda xizmatlar ulushi bo'yicha ham "birinchi", faqat viloyat ro'yxatlari oxiridan. Darhaqiqat, viloyat YAHMning atigi 36,9 foizini kichik biznes hissasiga tushadi, vaholanki, bu ko'rsatkich respublika bo'yicha o'rtacha 55 foizdan ziyod. Bunday mintaqaviy xususiyatlar ko'proq viloyatning tabiiy sharoit va resurslaridan kelib chiqqan holda, xo'jaligining tarmoqlar tarkibi va ixtisoslashuvi, demografik vaziyatiga bog'liq.

- Sotsial geografik omillar. Ushbu omillarga ta'lim, aholiga tibbiy xizmat ko`rsatish, chakana savdoaholining ijtimoiy guruxlarga mansubligi, ma`lumotlik darajasi,kasbiy qobiliyati, malaka darajasi, tibbiy – fiziologik ko`rsatkichlari, tarixiy urf-odatlar, mehnat qilishga bo`lgan qarashlari.

Sanoat, qishloq xo'jaligi va umuman ishlab chiqarishning "egasi", amalga oshiruvchisi inson, mehnat resurslari hisoblanadi. Ijtimoiy sohalarda ham aholi xizmat qiladi, biroq bu xizmat insonning o'ziga, uning sog'lig'i, ta'limi, dam olishi, davolanishi va boshqa ehtiyojlarini qondirishga qaratiladi. Shu nuqtai nazardan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish o'zaro chambarchas bog'liq va ularni bir-biridan keskin ajratib bo'lmaydi.

Adabiyotlar

1. Abirqulov Q. Iqtisodiy geografiya. –T.: 2004.
2. Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti; nazariya va amaliyot. – T.: "Mehnat", 2004.
2. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно- терминологический словарь. - М.: 1980.
3. Bo'riyeva M, Tojiyeva Z., Zokirov S.Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. –Toshkent: 2011.
4. Копилов В.А. География населения. -Москва: "Мысль", 2000.
5. Qayumov A. va boshqalar.Aholi geografiyasi va demografiyasi. –Toshkent: 2009.
6. Soliev A.S., Maxamadaliev R. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya asoslari. – T.: 2005
7. Soliev A., Qarshiboeva L. Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari. -T.: 1999.
8. Soliyev A. O'zbekiston Geografiyasi (O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi). –Toshkent: "Universitet", 2014.

REZYUME. Maqolada Navoiy viloyati mehnat resurslarining shakllanishi va aholi bandligiga ta'sir etuvchi omillar, ya'ni, tabiiy geografik omillar, iqtisodiy geografik omillar, demografik omillar, sotsial geografik omillar tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализированы факторы, влияющие на формирование трудовых ресурсов и занятость населения Навоийской области, а именно природно-географические факторы, экономико-географические факторы, демографические факторы, социально-географические факторы.

SUMMARY. The article analyzes the factors affecting the formation and employment of Labor resources of the Navoi region, namely, natural geographical factors, economic geographical factors, demographic factors, social geographical factors.

QORAQALPOG'ISTON USTYURTIGA TABIIY-GEOGRAFIK TAVSIF

Q.P.Turdibaev – *tayanch doktorant*

Ya.I.Ametov – *b.f.d., professor*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: Ustyurt, shimoliy, markaziy, janubiy Ustyurt, chink, dengiz sathi, havo harorati, yog'ingarchilik miqdori, o'simlik va hayvonot dunyosi.

Ключевые слова: Устюрт, северный, центральный, южный Устюрт, чинк, уровень моря, температура воздуха, количество осадков, флора и фауна.

Key words: Ustyurt, northern, central, southern Ustyurt, chink, sea level, air temperature, precipitation, flora and fauna.

Ustyurt tekisligi Kaspiy va Orol dengizlari oralig'ida joylashgan, barcha tarafi tabiiy chegara, chinklar bilan chegaralangan. Ustyurt tekisligi administrativlik tomondan Qozog'iston Respublikasi (shimoliy-g'arbiy qismi), Turkmaniston Respublikasi (janubiy qismining ozgina hududi) va O'zbekiston Respublikasi (janubiy-sharqiy qismi) tarkibiga kiradi.

Qoraqalpog'iston Respublikasiga Ustyurt tekisligining janubiy-sharqiy qismi tegishli bo'lib, u administrativlik tomondan Qoraqalpog'iston Respublikasining Qo'ng'irot tumani tarkibiga kiradi. Qoraqalpog'iston Ustyurti shimoliy-g'arbiy tomoni Qozog'iston Respublikasi, janubda Turkmaniston Respublikasi, janubiy-sharqda Qoraqalpog'iston Respublikasining Shumanay tumani, sharqda Mo'ynoq tumani bilan chegaradosh.

Ustyurt tekisligining umumiy maydoni 21 mln ga bo'lib, shundan Qoraqalpog'iston Respublikasiga tegishli qismi 7,1 mln ga. Hudud shimoldan janubga 500 km., g'arbdan-sharqga 350 km masofaga cho'zilgan va dengiz sathidan 63-287 metr balandlikda joylashgan. Qoraqalpog'iston Ustyurti sharqiy, janubi-sharqiy va janubiy tomonlari tabiiy chegara tik jarliklar «chink»lar bilan chegaralangan. Ularning balandligi 150 metrga qadar yetadi. Ustyurtning janubi-sharqida Sariqamish ko'lining O'zbekiston Respublikasiga tegishli qismi joylashgan.

Ustyurt platosining usti relyefi bo'yicha bir tekisdek ko'rinadi, lekin aslida to'lqinsimon ko'rinishga ega. Shu bilan birga dengiz sathidan balandligi ham bir xil emas [3].

Ustyurtda deyarli kenglik bo'yicha joylashgan uchta botiq va ikkita tepalik mavjud. Ustyurtning shimolida o'rta qismi sho'rxoklardan iborat balandligi 100 m dan oshmaydigan botiqlar bor. Bu botiqlardan janub tamonda Kassarma tepaligi joylashgan. Kassarma tepaligining janubida Borsakelmas botig'i joylashgan. Bu botiq tubining dengiz sathidan balandligi 63 m bo'lib sho'rxoklardan iborat. Borsakelmas botig'ining atrofi balandlashib, balandligi 150 m ga yetadigan yassi tekislikka aylanadi. Tekislikda ham sho'r yerlar uchraydi.

Borsakelmas botig'idan janubiy tomonda yer sathi asta balandlashib, Qorabovur tepaligi qirlariga tutashib ketadi. Qorabovur tepaligining usti yassi, dengiz sathidan mutlaq balandligi 150-290 m. Qorabovur tepaligining janubida dengiz sathidan balandligi 27-100 m gacha bo'lgan Asakaovdan botig'i joylashgan. U sharqda Sariqamish botig'i bilan tutashib ketadi.

Qoraqalpog'iston Ustyurti iqlimi va tuproq-geobotanik sharoitiga qarab 3 ta tabiiy geografik rayonga bo'linadi [2:106-111; 3:4]. Bular Shimoliy, Markaziy va Janubiy Usyurt rayonlaridir.

1. Shimoliy Ustyurt hududi Qo'sbuloq qudug'iga parallel joylashgan Qoraqolpog'iston Ustyurtining dengiz sathidan balandligi 150 m dan ortmaydigan shimoliy tekislik qismi kiradi. Rayon hududining sharqiy qismida Oqtumshuq chinki yaqinida dengiz sathidan balandligi 220-256 m gacha yetadigan tekisliklar mavjud.

2. Markaziy Ustyurt tabiiy geografik rayoni maydoniga ko'ra eng katta rayon bo'lib, Qoraqalpog'iston Ustyurtining markaziy qismini egallaydi. Markaziy Ustyurt hududi Qo'sbuloq qudug'ining janubiy tarafidan Qorabovur tepaligigacha hududni o'z ishiga oladi. Bu rayon Ustyurtdagi balandligi eng past rayon hisoblanadi. Borsakelmas botig'ida eng past nuqta 63 m bo'lsa, rayon shimolida 150 m ga yetadi. Borsakelmas tubi sho'rxok bilan qoplangan botiq. Uni atrofidan sal qiya tekislik o'rab turadi.

3. Janubiy Ustyurt rayoni Qoraqolpog'iston Ustyurtining Qorabovur tepaligidan janubda joylashgan hududlarini o'z ichiga oladi. Yer yuzasi asosan tekislik bo'lib, sal qiya tekisliklar bilan o'ralgan Asakaovdon botig'i ushbu rayonda joylashgan.

Qoraqalpog'iston Ustyurtining iqlimi keskin kontinental. Uning iqlimiga xos xususiyatlar – bu qishki havo harorati O'zbekistonning boshqa hududlariga nisbatan ancha past bo'lishi, qishning uzoq vaqt davom etishi, yozgi havo haroratining yuqoriligi va yog'ingarchilikning kamligidir. Oqtumshuq va Qaraqalpog'iston gidrometeorologik stantsiyasi ma'lumotlari bo'yicha Qoraqalpog'iston Ustyurtining shimoliy, markaziy va janubiy hududlarida iqlim sharoitlari bir-biridan farq qiladi (1-jadval).

1-jadval. Qoraqalpog'iston Ustyurtining havo harorati ko'rsatkishlari, °C (2011-2022)

Yillar	Oqtumshuq gidrometeorologik stantsiyasi			Qaraqalpog'iston gidrometeorologik stantsiyasi		
	o'rt	max	min	o'rt	Max	Min
2011	8,7	40,9	-27,5	9,9	47,0	-27,6
2012	9,5	42,3	-29,1	10,5	44,5	-29,0
2013	10,7	40,8	-23,5	12,0	40,0	-19,2
2014	9,2	37,0	-34,1	10,3	44,5	-33,7
2015	10,3	41,4	-19,4	11,6	46,0	-22,0
2016	10,9	42,1	-22,1	11,7	41,0	-28,4
2017	10,1	38,8	-26,1	11,3	46,6	-26,7
2018	8,9	43,4	-27,5	10,4	45,8	-26,2
2019	10,3	43,0	-21,1	11,7	45,1	-18,3
2020	10,6	45,6	-23,7	11,7	43,8	-22,8
2021	10,9	41,0	-28,5	12,3	45,0	-24,8
2022	10,3	43,0	-30,0	11,8	44,6	-20,8

Izoh: Gidrometeorologik stantsiyalar ma'lumotlari o'rganishlar asosida mualliflar tomonidan tahlil qilingan

Shimoliy Ustyurtning iqlimi qishning qattiqligi bilan ajralib turadi. Bu hududda sutkalik o'rtacha havo harorati -10°C dan past bo'lgan davr 20 kun davom etib, qor qoplami 60-70 kun saqlanadi. Yaxmalakli kunlar soni 6 kundan 10 kungacha davom etadi. Qish oylaridagi manfiy haroratning yig'indisi 850-900°C ni tashkil etadi. Oqtumshuq gidrometeorologik stantsiyasi ma'lumotlari bo'yicha yanvar va fevral oylarida eng past havo harorati -34,1°C ga etadi. Ayrim yillar bahor oylarida ham qattiq sovuqlar bo'lib turadi. Masalan, 1954-yil mart oyida Churuqda haroart -37°C gacha, Qo'sbuloqda – 34°C gacha pasaygan [5].

Yoz Shimoliy Ustyurtda issiq va quruq, eng yuqori harorat ayrim yillari hatto +45,6°C gacha ko'tariladi. Havo harorati +10°C dan yuqori bo'lgan davrdagi haroratning yig'indisi 3500-3700°C.

Markaziy Ustyurt iqlimi Shimoliy Ustyurtnikidan qishi biroz iliqroqligi bilan farq qiladi. Sutkalik o'rtacha havo harorati -10°C ga yetadigan kunlar deyarli kuzatilmaydi. Qaraqalpog'iston gidrometeorologik stantsiyasi ma'lumotlari bo'yicha past havo harorati -33,7°C, qor 40-60 kungacha saqlanib turadi va yaxmalakli kunlar 1-10 kungacha, havo harorati +10°C dan yuqori bo'lgan davrdagi sutkalik o'rtacha haroratlar yig'indisi 3700-4000°C ni tashkil qiladi.

Janubiy Ustyurt Markaziy Qozog'iston va Turon provintsiyalari chegarasida joylashganligi sababli iqlimi Ustyurtning boshqa hududlariga nisbatan ancha yumshoqroq. Haqiqiy qish 4 oydan oshmaydi. Hattoki ayrim yillari haqiqiy qish kuzatilmaydi. Qish davridagi manfiy havo harorati yig'indisi 500°C gacha, qorlar 30-40 kun saqlanib, yaxmalakli kunlar bo'lsa 1-5 kunni tashkil etadi.

Janubiy Ustyurtda yoz shimoliy hududlarga nisbatan issiq va quruqroqdir. Iyul oyida maksimal havo harorati +47°C ga teng. O'rtacha havo harorati +10°C dan yuqori bo'lgan davrdagi haroratning yig'indisi 4000-4500°C.

So'nggi yillarda Qoraqalpog'iston Ustyurtida o'rtasha yillik havo harorati ko'tarilib bormoqda. Oqtumshuq va Qoraqalpog'iston gidrometeorologik stansiyasi bergan ma'lumotlari bo'yicha o'rtasha havo harorati 2011-yilda +8,7-9,9°C ni tashkil etsa, 2022-yilda bu ko'rsatkish +10,3-11,8°C ga yetgan (1-rasm).

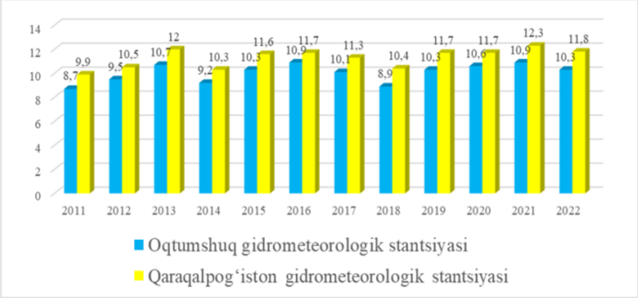

1-rasm. Qoraqalpog'iston Ustyurtining o'rtasha yillik havo harorati ko'rsatkishlari, °C da

Qoraqalpog'iston Ustyurtida oqar suv manbalari yo'q. Ustyurtning suv resurslari asosan yer osti va bahorgi namgarchilik vaqtida chuqurliklarda yig'ilib qolgan suvlar hisoblanadi. Ustyurtda yer osti suvlarining joylashishi ham bir xil emas. Ular shimoliy qismida 3-35 m dan 80 m gacha, janubiy qismida 18-35 m dan 100-140 m gacha, markaziy qismida 5-50 m dan 100-110 m gacha yetib, ko'pshiligi sho'r. Bahorgi namgarchilik vaqtida chuqurliklarda yig'ilgan suvlar kun isishi bilan bug'lanib ketadi. Oqtumshuq va Qoraqalpog'iston gidrometeorologik stantsiyasining ma'lomotlari bo'yicha Ustyurtda yog'ingarchilik miqdori bir tekis taqsimlanmagan (2-jadval).

2-jadval. Qoraqalpog‘iston Ustyurtida nisbiy havo namligi va yog‘ingarchilik miqdori, mm

Yillar	Oqtumshuq gidrometeorologik stantsiyasi			Qoraqalpog‘iston gidrometeorologik stantsiyasi		
	Nisbiy namlik,%		Yog‘ingarchilik miqdori, mm	Nisbiy namlik,%		Yog‘ingarchilik miqdori, mm
	o‘rt	min		o‘rt	Min	
2011	63	11	17,6	53	10	167,6
2012	58	9	13,4	48	6	101,1
2013	65	8	25,0	50	3	185,5
2014	65	12	20,9	54	6	122,3
2015	66	8	37,2	53	6	178,0
2016	67	15	21,5	54	6	261,0
2017	64	7	19,4	52	5	107,7
2018	62	10	32,7	53	4	132,5
2019	61	8	37,9	58	5	208,9
2020	59	10	23,9	50	5	74,8
2021	59	10	24,4	49	5	57,9
2022	63	10	31,9	58	5	181,0

***Izoh:** Gidrometeorologik stantsiyalar ma’lumotlarini o‘rganishlar asosida mualliflar tomonidan tahlil qilingan*

Adabiyot ma’lumotlari bo‘yicha Qoraqalpog‘iston Ustyurtida o’rtacha yillik yog‘ingarchilik miqdori 100-122 mm ni tashkil etadi. So’nggi yillarda Ustyurtning shimoliy qismida o‘rtacha yillik yog‘ingarchilik miqdori 13,4-37,9 mm, markaziy qismida 59,9-261 mm kuzatilgan (2-rasm). Yog‘ingarchilikning bunday taqsimlanishiga asosiy sabab uning geografik joylashuvi va g‘arbdan, shimoli-g‘arbdan keladigan havo massalari bilan bog‘liq.

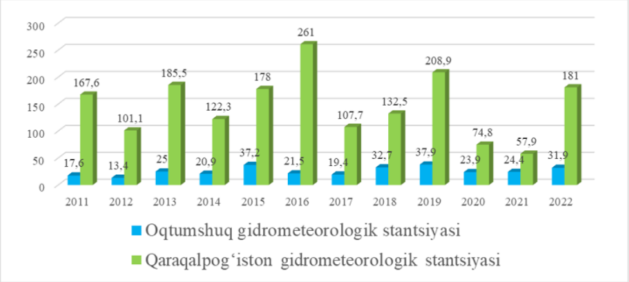

2-rasm. Qoraqalpog‘iston Ustyurtida yog‘ingarchilik miqdori, mm da

Qoraqalpog‘iston Ustyurtida sur-qo‘ng‘ir, taqirli tuproqlar keng tarqalgan. Sur-qo‘ng‘ir tuproqlar yupqa bo‘lib, undagi chirindi miqdori 0,5-0,8% dan oshmaydi, tarkibida gips ko‘p va sho‘rlangan. Taqirli tuproqlar bilan birgalikda taqirlar ham uchraydi. Shuningdek, Ustyrutdagi botiqlarda sho‘rxoklar, sho‘rxok botqoqlar, taqir sho‘rxok, sho’rtob tuproqlar bor. Borsakelmas botig‘ining shimoliy qismi qum va qumli tuproqlardan tashkil topgan.

Iqlimning noqulayligi va deyarli bir xil tuproq sharoiti Qoraqalpog‘iston Ustyurtida o‘simliklarning siyrak o‘sishiga olib kelgan. Ustyurt tekisligida 59 oila 295 turkumga mansub 724 yuksak darajali osimliklar borligi aniqlangan [4].

O‘simliklar asosan shuvoq va sho‘ralardan iborat. Bulardan tashqari, qirqbo‘g‘in, kovrak, qorasaksovul, oqsaksovul, burgan, boyalich, tetir, sarsazan, iloq kabilar ham uchraydi, Ustyurtdagi botiqlarda asosan oqsaksovul, qorasaksovul, kovrak, sarsazan keng tarqalgan. Oq va qorasaksovullarning balandligi 3-4 m ga yetadi. Bahorda efemer va efemeroidlar katta maydonlarni egallaydi va kun isishi bilan qurib qoladi. Shuningdek, qumli tuproqlarda saksovullar, ular orasida iloq o‘sadi.

Qoraqalpog’iston Ustyurtida umurtqali hayvonlarning 300 dan ortiq turlari tarqalgan [1:74-88; 6:25-28]. Turlar sonining ko‘pligi bo‘yicha qushlar yetakshi o‘rinni egallaydi. Bu yerda yilning turli mavsumlarida 200 dan ortiq qush turlari uchrab, asosan chumchuqsimonlar va yirtqich qushlar uyalaydi. Tekisliklarda yo‘rg‘a, tuvaloq, qorabovur, suv bulduruq, kul rang to‘rg‘ay, toshsirchumchuqlar uchrasa, chinklarda yirtqish qushlar va bahorgi yog‘ingarchiliklarda toplangan suvlarda o‘rdaklar uchraydi.

Ustyurtdagi sut emizuvchilardan ola putorak, tamarisk qumsichqoni, Seversov qo‘shoyog‘i va kichik qo‘shoyoq, qum quyon, uzun ignali tipratikan va qizil dumli qumsichqon keng tarqalgan. Ustyurtda yashovchi sut emizuvchilardan sayg‘oq, jayron, Ustyurt qo‘yi, hind asalxo‘ri, qoraquloq, qushlardan yo‘rg‘a tuvaloq, burgut, cho‘l burguti va bir nechta yirtqish qushlar yo‘qolib ketish arafasida turganligidan O‘zbekiston Respublikasi Qizil kitobga kiritilgan. Yo‘qolib ketish arafasida turgan o‘simlik va hayvonlarni muhofaza qilish uchun Ustyurtning shimoliy tamonida Saygachiy majmua (landshaft) buyurtma qo‘riqxonasi, markaziy qismida Sudoche-Akpetki va Borsakelmas davlat buyurtma qo‘riqxonalari va janubiy qismida Janubiy Ustyurt milliy tabiat bog‘i tashkil etilgan.

Qoraqalpog‘iston Ustyurtida so‘nggi yarim asrda gaz, neft va boshqa qimmatbaho metallarni izlash ishlari jadal rivojlandi. Bu hududdan transkontinental temir yo‘l, Markaziy Osiyo-Rossiya gaz quvuri va boshqa aloqa liniyalari o‘tkazildi. Shuningdek, Jasliq, Qoraqalpog‘iston, Elobod va Aqsho‘laq nomli shahar tipidagi yirik aholi yashash punktlari paydo bo‘ldi. Bularning hammasi o‘simlik dunyosi va yovvoyi hayvonotlarga texnogen ta’sirlarning kuchayishiga olib kelmoqda.

Adabiyotlar

1. Быкова Е. А., Есипов А.В., Головцов Д.Е., Нуриджанов Д.А. / Фауна наземных позвоночных Восточного чинка плато Устюрт. // Вестник Тюменского государственного университета. Экология и природопользование. 2017. Т 3. № 4. -С. 74-88.

2. Клейменова И. Е. Эколого-географическое районирование Каракалпакского Устюрта. // Вестник ОГУ №10 (116). 2010. – С. 106 –111.

3. Матмуратов Ж. Агроклиматические условия Северо-Западного Узбекистана. – Нукус: «Каракалпакстан», 1989. –С.255.

4. Сарыбаев Б.П. Флора и растительность плато Устюрт и перспективы их использования: Автореф. дисс. … док. биол. наук. – Ташкент: 1994. –С. 48.

5. Хасанов И.А., Ғуломов П.Н., Каюмов А.А. Ўзбекистон табиий географияси (2 қисм). – Тошкент: 2010. 98-б.

6. Matekova G.A., Turdıbaev K., Ametova N.I., Ametov Ya.I., Jumanov M.A. Ecological features of the ornitofauna of the karakalpak part of the Usturt Plateau. International Journal of Entomology Research, Volume 7, Issue 12, 2022, -P. 25-28

REZYUME. Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Ustyurtining tabiiy-geografik jaylashuvi, geografik rayonlari so‘nggi yillardagi havo harorati va yog‘ingarchilik miqdorining o‘zgarishi, o‘simlik va hayvonot dunyoining hozirgi holati va ularni muhofaza qilish bo‘yicha amalga oshiriloyotgan ishlar bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье описано физико-географическое положение Каракалпакского Устюрта, изменение температуры воздуха и количества осадков в разные годы, современное состояние флоры и фауны и работы, которые можно провести по их охране.

SUMMARY. The article describes the physical and geographical position of Karakalpak Ustyurt, changes in air temperature and precipitation in different years, the current state of flora and fauna and the work that can be done to protect them.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx.

ҚОРАҚАЛПОҚЛАР ЭТНОГРАФИЯСИНИНГ МАҲАЛЛИЙ ТАДҚИҚОТЛАРДА ЁРИТИЛИШИ ҲОЛАТИ

(илк босқич)

М.А.Абдуллаев – *мустақил изланувчи*
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: қорақалпоқ халқи, этнографик билимлар, экспедициялар, мустақиллик даври, илк тадқиқотлар, юрта.
Ключевые слова: каракалпаки, этнографические знания, экспедиции, период независимости, ранние исследования, юрта.
Key words: Karakalpak, ethnographic knowledge, expeditions, period of independence, early studies, yurta.

Қорақалпоқлар этнографиясини илмий жиҳатдан ўрганиш, уларнинг Марказий Осиё маданий маконидаги ўрнини аниқлаш, йиллар давомида ўзлигини сақлаб қолишига оид тадқиқотларни таҳлил қилиш орқали, нафақат ушбу халқнинг ўзи, балки ўзбеклар ва бошқа қардош халқларни ҳам этник тарихини чуқур англаш имкони пайдо бўлади. Шу сабабли, қорақалпоқларнинг мустақиллик йилларида этнографик ўрганилишини тарихшунослик жиҳатидан таҳлил қилиш, соҳадаги мавжуд муаммолар, ўтган давр давомида эришилган ютуқларни сарҳисоб қилиш ва келажакдаги тадқиқот режалари тузишда муҳим ҳисобланади.

Қорақалпоқ халқининг этнография жиҳатдан чуқур ўрганиш Совет давлати даврида айниқса ривожланди. Аввало қорақалпоқ аҳолиси тўғрисадаги статистик маълумотлар тўплай бошланган бўлса [1], XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб қорақалпоқларни этнографик эспедициялар воситасида ўрганиш ишлари жадаллашди [2]. 30-йиллардан халқнинг этнографик ўрганишига оид илк йирик тадқиқот нашрлари чоп этила бошланди [3].

XX асрнинг 40-йилларидан Иккинчи Жаҳон уруши бошлангани муносабати билан илмий тадқиқотлар сони ва кўлами чекланиб, фақатгина урушдан кейинги йилларда тиклана бошлади [4]. 1945-1955 йиллар давомида Қорақалпоқ этнографик гуруҳи томонидан катта ҳажмдаги экспедициялар ташкил этилиб, кўплаб олимлар ушбу жараёнга ўз ҳиссасини қўшган. Жумладан, Т.А.Жданко, Б.В.Андрианов, М.В.Сазонова, К.Л.Задыхина, Н.П.Лобачева, С.К.Камалов, Р.К.Косбергенов, У.Х.Шалекенов каби тадқиқотчилар иштирок этиб [5:5-16], ўз дала маълумотларини нашр этиш орқали қорақалпоқ этнографиясини янада бойишига хизмат қилган. Бундан ташқари, А.С.Морозова [6], Т.А.Жданко, У.Х.Шалекенов, Л.С.Толстова [7:29-46] томонидан 60-йилларга қадар қорақалпоқлар хўжалиги, кундалик ҳаёти ва моддий маданиятига оид илмий тадқиқотлар, диссертация ишлари ҳимоя қилиниб, нашрлар чоп этилишда давом этди.

XX асрнинг 60-80-йилларида қорақалпоқ халқининг этнографик жиҳатдан ўрганилиши янада ривожланишига замин ҳозирланди. Яъни, 1959 йил 25 июлда ЎзССР Фанлар Академиясининг Қорақалпоқ филиали ташкил этиши тўғрисида буйруқ чиқди, бу эса соҳа ривожи учун катта туртки бўлиб хизмат қилди. Бу даврда қорақалпоқларнинг умумий этнос сифатида шаклланиш тарихини бутунлигича ёки унинг турли босқичларини тадқиқ қилиш кучайди. Ушбу даврда ижод қилган бир қанча тадқиқотчилар фаолиятини таъкидлаб ўтиш жоиз. Хусусан, С.К.Камалов [8, 9], Р.Косбергенов, К.Сарыбаев, У.Х.Шалекенов, А.Бекмуратова, М.К.Нурмухамедов, Х.Есбергенов ва Т.Атамуратов, А.Джалилов каби тадқиқотчилар фаолияти қорақалпоқлар этнографиясининг турли жиҳатларини ёритишда муҳим ҳисобланади. Бундан ташқари, ушбу даврда қорақалпоқлар тарихига бағишланган йирик монографик тўпламнинг нашр этилиши [10], халқ тўғрисида етарлича кенг маълумотлар тўпланганидан далолат беради.

Албатта, қорақалпоқ халқи этнографиясига оид тадқиқотлар юқоридагилар билан чекланиб қолмайди. Совет давлати даврида улар етарли даражада ўрганилган. Аммо ўша давр сиёсий талабига асосан, мафкуравий ғоялар сингдирилган тадқиқотлар ҳам кўп учрайди. Бу тадқиқотларнинг фақатгина этнографик жиҳатларини олинган тақдирда, унинг аҳамияти юқорилигича қолади. Ушбу даврни қисқа экскурс қилишдан кўзланган мақсад эса, мустақиллик даврига қадар ушбу халқ этнографиясига оид ўзи қандай маълумотлар асоси тўплангани, унинг ҳолати ва камчиликларини очиб бериш эди.

Мустақиллик нафақат Ўзбекистон, балки Қорақалпоғистон учун ҳам янги имкониятлар эшигини очиб берди. Ушбу халқ тарихи ва этнографиясини қайта таҳлил қилиш, ўрганиш ва саралаш имконияти юзага келди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида кузатиладиган ҳолат, яъни аввалги тадқиқот йўналишлари ва фаолиятини деярли ўзгаришсиз давом этиши ҳолати Қорақалпоғистондан ҳам кўзга ташланади. Чунки узоқ йиллар давомида тоталитар таъсир остида яшаб, ҳаётнинг барча жабҳаларини марказдан белгилашга ўрганилган ҳолатда, истиқлолга эришилмоқда ва энди барча соҳада, шу жумладан, этнографияда ҳам тадқиқот йўналишини давлатнинг ўзи белгилаши лозим бўлиб қолди. Натижада Ўзбекистонда ҳам, Қорақалпоғистонда ҳам мустақилликнинг дастлабки йилларида тадқиқот йўналишлари деярли ўзгаришсиз давом этиб келган.

1991 йил тўртинчи чорагидан бошлаб, қорақалпоқ этнографиясининг тадқиқ этилиши бир нечта асосий йўналишда кечди:

- Биринчиси, миллий анъана ва қадриятларни сақлаб қолиш, тиклаш ва асраш масаласи (асосан оила ва тарбия мисолида);
- Иккинчиси, қорақалпоқ тили ва унинг бошқа тиллар билан ўхшаш ва фарқли томонлари масаласи;
- Фольклор ва халқ ижодини тиклаш ва асрлаш масаласи.

Жумладан, биринчи масала доирасида 1991 йилда И.М. Сагдян, В.И.Басилов, Х.Е.Есбергенов, 1992 йилда М.Низаматдинов, 1993 йилда Р.С.Камалова, Х.Е.Есбергенов ва б.; Иккинчи масала доирасида 1991 йилда Ф.А.Шарифуллина, Е.Т.Изимбетов, М.Даўлетов, Т.Кенжабаева, Г.Жумашева, 1992 йилда А.Бекбергенов ва б.; Учинчи масала доирасида 1992 йилда Н.А.Баскаков [1:124-129], А.Пирназаров, Б.Қалимбетов, 1993 йилда Ж.Бердиев ва б. мақола ва тадқиқот натижалари чоп этилган.

Юқоридаги тадқиқот ишлари таркиби ва мавзумнидан англашиладики, истиқлолнинг дастлабки уч йилида изланишлар асосан қорақалпоқ тили ва алабиёти, фольклор ва турли урф-одатлар доираси билан чекланган. Яъни, тадқиқотчилар имкон қадар сиёсат билан боғлиқ бўлмаган, халқни ўзига хослиги билан алоқадор мавзуларни олиб чиқишга интилганлар. Бу даврда қорақалпоқ халқининг халқ сифатида шаклланиши, ўзлигини англаши, ривожланиш босқичлари билан боғлиқ изланишлар деярли учрамайди.

1994 йилдан бошлаб қорақалпоқларнинг диний қарашлари ва эътиқодларига оид изланишларни учратиш мумкин. Чунончи, Ю.В.Кнозоров [11:91-96] мақоласида Мазлумхон-сулу номи билан боғлиқ шомонийлик маросимининг ўтказилишига доир маълумотлар келтирилади. Маросимни 36 ёшли Хўжайлидан келган қорақалпоқ пўрхон (шомон) ўтказади. Эътиборли томони, маросимда 100-120 нафар иштирокчи бўлиб, уларнинг аксарият қисми аёллар ва болалардан ташкил топган. Тадқиқотчи берган маълумотлар муҳим бўлиб, асосий жиҳати, исломий зикрнинг шомонлик маросими билан синкретик ҳолатни ташкил этгани, қадимий анимистик қарашлар исломий дуолар билан жўрликда олиб борилиши ҳисобланади.

Ушбу мақоладан ташқари, бу даврда қорақалпоқ тили ва адабиётига доир изланишлар нашр этиб турилган. Аммо соф қорақалпоқ этнографиясига доир тадқиқотлар ҳали-ҳамон жуда кам чоп этилар эди. Бу ҳолат бир неча муаммолар, жумладан, истиқлолга эришилгандан сўнг ҳали аниқ йўналишни белгилаб олинмагани, этнограф мутахассислар етишмаслиги, дала тадқиқотларининг ўтказилмагани сабабидан бўлиши мумкин.

1995 йилда Н.А.Тлеубергенованинг қорақалпоқлар моддий маданиятига доир мақоласи чоп этилди [12:104-109]. Мақола ўзининг таҳлилий жиҳатлари билан ажралиб туради. Аввалига қорақалпоқлар юртасига доир манба ва адабиётлар тарихшунослик таҳлили, сўнг уларнинг ўзбек (О.Сухарева, А.Писарчик, К.Задихина), қирғиз (К.Антипина), туркман (Г.П.Васильева), қозоқ (А.Маргулан) ва ноғай (С.Гаджиева) уйларидан фарқлари ҳақида тажрижий маълумотлар келтирилган. Тадқиқот асосини эса 1989-1994 йилларда Хўжайли, Тахтакўпир, Чимбой туманлари ва Нукус шаҳридан тўпланган дала материаллари ташкил этади. Бу эса ишнинг илмий қиймати ва этнографик аҳамиятининг ошишига хизмат қилган.

Н.А.Тлеубергенова қорақалпоқ юртасига доир тадқиқотларини давом эттириб, бошқа мақоласида қорақалпоқларнинг юрта билан боғлиқ маросимлари ва эътиқодларини ўрганган [13:101-110]. Х.Есбергенов ва А.Толеубаевдан фарқли равишда, тадқиқотчи юртанинг рамзий ва руҳий атрибут сифатидаги аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Унинг қорақалпоқлар кундалик ҳаёти, тўй маросимлари, турли урф-одатларни амалга оширишдаги ўрнини дала тадқиқотлари асосида аниқлаб, очиб бера олган.

1996 йилда Н.А.Тлеубергенова томонидан қорақалпоқ юртасига бағишланган навбатдаги, учинчи мақоласи чоп этилди [14:93-101]. Ушбу мақола ўз вақтида Т.А.Жданко, А.С.Морозова, У.Шалекенов ва бошқаларнинг тадқиқотларида акс этган маълумотларни қайта таҳлил қилиш, ўзгаришларни аниқлаш, анъанавийлик ва бошқа Марказий Осиё халқлари билан ўхшаш томонларини ўрганиш учун хизмат қилди. Олима имкон қадар юрта ичидаги барча жиҳозларнинг жойлашган ўрни, ҳар бирининг аҳамияти, уларни безаш ва тикишда ишлатиладиган рангларга алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтишга ҳаракат қилган.

1996 йилда нашр этилган бир нечта мақолаларда қорақалпоқ ёшларининг маънавий-тарбиявий ишларига катта эътибор қаратилганини учратиш мумкин. Мисол учун, С.К.Камалов, Х. Е.Есбергенов, М.А.Карлыбаев, Р.С.Камалова, Т.Х.Есбергенова мақолалари шулар жумласидан.

Юқоридаги илмий фаолият ва уларнинг натижалари шуни кўрсатадики, қорақалпоқ этнографиясига оид тадқиқотлар 1991-1994 йиллар оралиғида ўзининг биринчи босқичини ўтказган. Ушбу босқичда эътибор асосан қорақалпоқ тили, адабиёти ва халқ ижодини таҳлил қилишга қаратилган. Ушбу босқичда бир неча илмий тадқиқотларни (Х.Е.Есбергенов, М.Низаматдинов) ҳисобга олмаганда, деярли этнографик тадқиқотлар ўтказилмаган ва унинг натижалари чоп этилмаган. Шу сабабдан, биринчи босқични (1991-1994) – "дастлабки тайёргарлик даври"– деб номланса, хато бўлмас.

Қорақалпоқ этнографиясини ўрганишдаги иккинчи босқич 1995 йилдан бошланиб, бу даврда қорақалпоқлар моддий ва маънавий маданиятига доир изланишлар сони орта бошлади. Жумладан, қорақалпоқларнинг анъанавий уйлари, уларни безаш, жиҳозлаш билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар, эътиқод масаласи, ёшлар тарбияси каби масалалар Х.Е.Есбергенов, Н.А.Тлеубергенова ва бошқа тадқиқотчилар томонидан амалга оширилди. Шу жиҳатларни ҳисобга олиб, иккинчи босқични – "дастлабки этнографик изланишлар даври" – деб номлаш мумкин.

Адабиётлар

1. Баскаков Н.А. К истории каракалпакской художественной литературы // Вестник Каракалпакского филиала Академии Наук Республики Узбекистан. – №1. –Нукус: 1992. –С. 124-129.
2. Есбергенов Х. Қоңырат (тарийхый-мәдений естеликлер). –Нөкис: 1993.
3. Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. / Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. –М.: 1952, т. I. –С. 461-566.
4. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. –М.-Л.: АН СССР, 1950.
5. Жданко Т.А. Этнографическая разведка в Чимбайском районе Каракалпакской АССР / Краткие сообщения Института этнографии, 1947, вып. 2. –С. 5-16.
6. Морозова А. С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (К вопросу этногенеза). Автореф. Дис. канд. ист. наук. –Ташкент: 1955.
7. Толстова Л.С. Из истории ферганских каракалпаков (к вопросу о переселении). Ученые записки КК ГОСПИ. –Нукус: 1957. – С. 29-46.
8. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII–XIX веках. –Ташкент: «Фан». УзССР, 1968.
9. Камалов С.К. Каракалпаки в Хивинском ханстве до присоединения к России. Автореф. Дис. канд. ист. наук. – М., 1953.
10. История Каракалпакской АССР в 2-х томах. –Ташкент: «Фан», 1974.
11. Кнорозов Ю.В. Шаманский зикр в подземелье Мазлумхан сулу // ЭО, 1994. – №6. –С. 91-96.
12. Тлеубергенова Н.А. Истоки традиционного деления внутреннего пространства юрты каракалпаков // Вестник Каракалпакского филиала Академии Наук Республики Узбекистан. – №3. –Нукус: 1996. –С. 93-101.
13. Тлеубергенова Н.А. Некоторые обряды и верования каракалпаков связанные с юртой // Вестник Каракалпакского филиала Академии Наук Республики Узбекистан. – №4. –Нукус: 1995. –С. 101-110.
14. Тлеубергенова Н.А. Этнокультурные аспекты юрты // Вестник Каракалпакского филиала Академии Наук Республики Узбекистан. – №2. –Нукус: 1995. –С. 104-109.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қорақалпоқ этнографиясининг совет даврида асосларининг яратилиши, ўлка халқларига оид эспедицияларнинг ўтказилиши ва илк этнографик тадқиқотларни нашр этилиши, шунингдек, мустақиллик даврида қорақалпоқ халқи этнографиясига оид изланишларнинг бошланиши, уларнинг асосий йўналишлари ва натижалари ҳақида маълумот бериб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В статье даны сведения о становлении этнографии каракалпаков в советский период, проведении экспедиций и публикации первых этнографических исследований народов страны, а также о начале исследований по этнографии каракалпаков в период независимости, их основных направлениях и результатах.

SUMMARY. This article provides information about the foundation of Karakalpak ethnography in the Soviet period, conducting expeditions and publishing the first ethnographic studies of the peoples of the country, as well as the beginning of research on the ethnography of the Karakalpak people in the period of independence, their main directions and results.

АМЕТ ВА АЙИМХАН ШАМУРАТОВАЛАР УЙ-МУЗЕЙИ ТАРИХИ

У.Хужаниязов – *тарих фанлари бўйича фалсафа доктори*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: мустақиллик, қонун, уй-музей, зал, сайёҳлар, музей маданияти, музей фонди, санъат асарлари, адабиёт, маданий мерос.

Ключевые слова: независимость, закон, дом-музей, зал, туристы, музейная культура, музейный фонд, произведения искусства, литература, культурное наследие.

Key words: independence, law, house-museum, hall, tourists, museum culture, museum fund, works of art, literature, cultural heritage.

Музейларнинг халқимиз маънавий-маърифий камолотини ва ёш авлод маънавиятини шакллантиришдаги ўрни беқиёсдир. Музейларга ташриф буюрган каттаю кичик ўтмишда яшаб ўтган тарихий шахслар, халқимиз томонидан яратилган бетакрор маданий-маънавий мерос ҳақида кенг тасаввурга эга бўлади. Шу боис юртимизда ёшлар орасида музейларга саёҳатларини уюштириш ва бу масканларда турли мавзулардаги маънавий-маърифий кечаларни ташкил қилишга катта аҳамият қаратилмоқда. Бугунги кунда юртимизда музейларига давлат аҳамиятига эга бўлган маданият ва маърифат соҳаларидан бири сифатида алоҳида эътибор қаратилиб, ривожланиши учун кенг имкониятлар яратилмоқда.

Мустақиллик йилларида музейлар ишини яхши ташкил қилиш, уларни ҳар хил экспонатлар билан жиҳозлаш, бойитиш, унинг аҳоли орасидаги нуфузини орттириш мақсадида кўплаб қарорлар қабул қилинди.

Хусусан, 2008 йил 12 сентябрда қабул қилинган “Музейлар тўғрисида”ги ЎРҚ-177-сонли Қонуни, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 11 декабрдаги “2017-2027 йилларда давлат музейлари фаолиятини такомиллаштириш ва моддий-техник базасини мустаҳкамлаш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги, 2019 йил 23 ноябрдаги “2020-2021 йилларда Ўзбекистон Республикаси музейларининг инклюзивлиги дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги ҳамда 2019 йил 19 декабрдаги “2020-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасида музейлар фаолиятини такомиллаштириш дастурини тасдиқлаш тўғрисида”ги қабул қилинган ҳужжатларини кўрсатишимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2022 йилнинг 1 январь ҳолати бўйича юртимизда 134 та музей фаолият юритган, улардаги экспонатлар сони эса 2158,4 тани ташкил қилган [1].

Мазкур музейлар юртимизнинг узоқ тарихини ҳикоя қилувчи, ота-боболаримиз босиб ўтган йўллар ҳақида маълумот берувчи, маданий ва миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз ҳақида қизиқарли маълумотлар оладиган маданий-маърифий муассасалар ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида Қорақалпоғистон диёридаги музейлар халқимизнинг ўзлигини англашига, Ватанимиз тўғрисида ҳаққоний тасаввурларни уйғотишга, ёш авлодни ўз тарихи билан ғурурланишга, уларни маънавий-маърифий тарбиялашга хизмат қилувчи, руҳан покланишга чорлайдиган масканларга айланиб бормоқда.

Давлатимиз мустақиллиги йилларида республикада бир қанча янги музейлар ташкил қилинди. Шундай музейлардан бири – Қорақалпоқ маданиятининг атоқли санъаткори Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон Халқ артисти Айимхан Шамуратова ва ёзувчи, давлат арбоби Амет Шамуратовлар уй-музейидир.

Айимхан Шамуратова юртимиз маданияти тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлган инсондир. У қорақалпоқ миллий қўшиқчилик ва қорақалпоқ театри санъатининг юксалиши ва ривожланишига салмоқли улуш қўшган ҳамда қорақалпоқ миллий маданияти тарихида ўчмас из қолдирган бетакрор талант соҳибидир. У ўзининг 76 йиллик умрининг 60 йилини саҳнага бағишлади. У ҳаёти давомида театр саҳналарида 100 дан ортиқ образлар яратган, хонанда сифатида 200 дан ортиқ қўшиқлар куйлаган.

Айимхан Шамуратова ўзининг маданият соҳасидаги самарали меҳнати ҳамда қорақалпоқ миллий қўшиқчилик ва театр санъати ривожига қўшган ҳиссаси учун 1940 йили “Қорақалпоғистон халқ артисти”, 1950 йили “Ўзбекистон халқ артисти”, 1968 йили “СССР халқ артисти” унвонларини олишга муяссар бўлган [3].

Халқимиз манаъвиятини юксалтиришга, қорақалпоқ халқ маданияти ва қорақалпоқ театр санъатининг ривожланишига қўшган улкан хизматлари учун 2004 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони билан “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди. Орден музей директори яъни, актрисанинг қизи Айимгул Шамуратовага топширилди. Бугунги кунда орден музей экспозициядан жой олган [4].

Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи Нукус шаҳрининг марказида жойлашган бўлиб, у Шамуратовлар фарзандлари томонидан шахсий маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган юртимиздаги биринчи хусусий музейлардан биридир.

Одатда уй-музейлар бир неча йўналишларга бўлинади. Масалан, адабиёт йўналишидаги уй-музей, йирик фан олимларига бағишланган уй-музей, ёки мусиқа йўналишидаги уй-музей ва бошқалар.

Қорақалпоқ диёрида жойлашган Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи адабиёт ва мусиқа йўналишидаги уй-музейдир.

Музейнинг тантанали расмий очилиш маросими 1999 йили октябрь ойида бўлиб ўтди. Очилиш маросимида маҳаллий ҳокимият мутасаддилари, маданият ва санъат номоёндалари, шоир ва ёзувчилар ҳамда жамоатчилик вакиллари қатнашишди. Мазкур уй-музей ташкил қилинган вақтда экспозиция зали 1 та бўлган бўлса бугунги кунда 4 залдан иборат, экспонатлар сони эса музей ташкил қилинган вақтда 300 га яқин бўлган бўлса, бугунги кунга келиб бу ерда 3500 дан ортиқ эспонат мавжуд. Бу экспонатларнинг

600 дан ортиғи Айимхан ва Амет Шамуратовлар ҳаёти ва ижодига бағишланган.

Уй-музейни кенг жамоатчиликка таништириш мақсадида рус ва инглиз тилларида музей тарихи бўйича рангли буклет чиқарилган. Шунингдек, интернет тармоғида рус ва инглиз тилларида музей веб-сайти ишлаб турибди. Унда музей тарихи ва экспонатлар фонди ҳақида керакли маълумотлар берилган. Бундан ташқари телевидение ва радиода музей ҳақида эшиттиришлар кўрсатувлар, олиб борилмоқда. Турист меҳмонлар учун қулайликлар яратиш мақсадида музей ёнидан "Жипек жолы" номли меҳмонхона ташкил қилинган [2].

Ҳар йили музейга 10 мингга яқин инсон ташриф буюради. Экскурциялар 4 тилда, қорақалпоқ, ўзбек, рус ва инглиз тилларида олиб борилади.

Бугунги кунда музейнинг экспозиция заллари нафақат Амет ва Айимхан Шамуратовага тегишли экспонатлар билан балки, қорақалпоқ халқининг тарихи, маданияти, миллий қадриятларига оид экспонатлар билан бойиб бормоқда. Музейда XVIII-XIX асарларга тегишли қароқалпоқ аёллари миллий кумуш тақинчоқлари, қўлда тўқилган гиламлар, уй-рўзғор буюмлари мавжуд. Шунингдек музей экспозициясидан атоқли қорақалпоқ рассомлари И. Алибеков, И. Жақсибаев, Р. Мадгазин, Қ. Саипов, К. Бердимуратов, Ж.Қуттимуратов, Б. Серекеевларнинг санъат асарлари жой олган [2].

Музейда Амет ва Айимхон Шамуратовларнинг юбилей саналари мунтазам равишда ўтказиб келинади. 2007 йили Амет Шамуратовнинг 95 йиллиги, Айимхан Шамуратованинг 90 йиллиги республика миқиёсида кенг нишонланди.

2009 йили уй-музейнинг ташкил қилинганлигининг 10 йиллиги муносабати билан музейда юбилей кечаси ўтказилди. Юбилей тадбирга маҳаллий ҳокимият мутасаддилари, маданият ва санъат намоёндалари, шоир ва ёзувчилар ҳамда жамоатчилик вакиллари, Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти Нукус филиали талабалари қатнашишди. Тадбирда Амет Шамуратовнинг қорақалпоқ, ўзбек ва рус тилларида қайта нашр этилган "Меныҥ жолбарыслар менен жолығысыўларым" (Менинг йўлбарслар билан учрашувларим) номли асарининг тақдимоти бўлиб ўтди.

Музейда Айимхан Шомуротова номини абадийлаштириш билан боғлиқ катта ишлар амалга оширилмоқда. 2002 йили музей қошида музей директори Айимгул Шамуратова ташаббуси билан "Айимхан лапызы" ("Айимхон хушовози") номли фольклор-этнографик ансамбли ташкил қилинди. Ансамбльни ташкил қилишдан мақсад, хуш овоз эгаси Айимхан Шомуратова хотирасини абадийлаштириш, унинг ижоросидаги қорақалпоқ халқ миллий қўшиқларини қайта тиклаш, тарғиб қилиш ва ёш авлодга ўргатиш, шунингдек, қорақалпоқ миллий қўшиқчилик санъатини янада ривожлантиришдан иборат [2].

Ансамбль ташкил қилинган даврда унга Айимхан Шамуратованинг невараси Г.Таубалдиева бадиий раҳбарлик қилади. Кейинчалик, ансамблга Қ.Алламуратова, С.Баширова, Ҳ.Тилеумуратова, Т.Қурбанов, С.Сайтов, О.Қаратаев, Е.Асқаровалар раҳбарлик қилишди. Бугунги кунда ансамблга Ж.Камалатдинова раҳбарлик қилмоқда.

Ансамбль турли-туман маданий тадбирларга, концерт ва кўрик-танловларга, шунингдек, фестивалларга тез-тез қатнашиб туради. Ансамбльнинг қорақалпоқ миллий маданияти ва санъати ҳамда қорақалпоқ миллий қўшиқчилик санъатининг ривожланишига қўшган ҳиссасини инобатга олиб 2017 йили Ўзбекистон Республикаси Маданият Вазирлиги томонидан "Халқ ҳаваскорлик жамоаси" унвони берилди [5].

Бундан ташқари ҳар йили музей ходимлари томонидан Айимхон Шамуратова хотирасини эъзозлаш мақсадида у ижро этган халқ қўшиқлари республика кўрик танлови ташкил этилади. Бу кўрик танловни ташкил қилишдан мақсад Айимхан Шамуратова ижро қилган қўшиқларни ижро қилиш орқали ёш талант эгаларини аниқлаш, улар катта саҳналарга олиб чиқиш ва қорақалпоқ миллий қўшиқчилик ҳамда театр санъатини ривожлантиришдан иборатдир.

Шунингдек, музей ёнида "Маънавият ва марифат" маркази ташкил этилган бўлиб бу ерда рус, инглиз тили курслари ва миллий мусиқа асбобларида куй чалишнинг сир-асрорлари ўргатилмоқда. Ушбу марказда кам таъминланган оила болаларига бепул компьютер саводхонлиги ва тил ўргатиш бўйича семинар-тренинглар олиб борилади. Етим болалар учун байрам кечалари ташкил этилади. Ҳар йили музей ҳисобидан "Меҳрибонлик уйи" тарбияланувчиларига атаб байрам кечалари ташкил қилинади ва уларга ҳар хил совға ва кийим-кечаклар тарқатилади [2].

Марказнинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Амет ва Айимхан Шамуратовалар ижод меросларини сақлаш ва тарғиб қилиш.
- Амет ва Айимхан Шамуратовалар хотирасига бағишланган ижодий учрашув ташкил этиш;
- Миллий қадриятларимизни, урф-одатларимизни сақлаш ҳамда тарғиб қилиш ва уларни ёшларимизга ўргатиш;
- Миллий халқ қўшиқлар кўрик танловларини ўтказиш;
- Чет эллик меҳмон ва туристлар учун экскурсиялар ташкил қилиш;
- Кам таъминланган оила болалари учун компьютер саводхонлиги ва хорижий тил ўрганиш курсларини ташкил қилиш.

2017 йили Айимхан Шамуратованинг 100 йиллик, Амет Шамуратовнинг 105 йиллик юбилейи республика миқиёсида кенг нишонланди ва юбилей муносабати билан, музей директори томонидан Айимхан Шамуратованинг "Театр-тақдирим ва ҳаётим" китоби қайта нашр қилинди ва музейда китобнинг тақдимоти бўлиб ўтди [5].

2019 йилнинг 18 май куни "Халқаро музейлар куни"ни муносабати билан музейнинг 20 йиллиги ўтказилди. Шу муносабат билан музейда Амет ва Айимхан Шамуратоваларга бағишланган тадбир бўлиб ўтди. Тадбирда санъат ва маданият фидойилари, ёзувчи ва шоирлар, драматург ва театршунослар, шунингдек кенг жамоатчилик вакиллари иштирок этишди. Шу куни Қорақалпоқ давлат ёш томошабинлар театрида Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги, Қорақалпоқ давлат ёш томошабинлар театри ва Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй музейи билан биргаликда театрлаштирилган байрам концерти ташкил қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 8 майдаги "Қорақалпоғистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 291-сон қарорининг 1-илова, 53-бандига мувофиқ 2022 йилда Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги томонидан Амет Шамуратовнинг 110 йиллиги, Айимхан Шамуратованинг 105 йиллиги республика миқиёсида кенг турда нишонланди ва мазкур йилнинг май ойида Айимхан Шамуратова номидаги республика кўрик танлови ўтказилди. Кўрик танловга 16-25 ёш оралиғидаги ёш хотин-қизлар қатнашишди. Улар Айимхан Шамуратова репертуаридан битта қўшиқ ва актриса гавдалантирган образлардан битта саҳна

кўринишини ижро қилиш орқали ўз маҳоратларини намойиш қилишди.

Кўрик танловда биринчи ўринни Нукус шаҳридан Нодира Караматдинова, иккинчи ўринни Хўжайли туманидан Озода Қарлибаева ва Шўманой туманидан Аймекен Нарарова, учинчи ўринни Чимбой туманидан Зулфия Мақсетбаева ва Амударё туманидан Сайёра Сапарбаевалар ғолиб бўлишди.

Кўрик танлов ғолиблари Қорақалпоғистон Республикаси Маданият вазирлиги ҳамда уй-музей ходимлари томонидан диплом ва пул мукофотлари билан тақдирланди.

Шунингдек уй-музейда турли тадбирлар, ёзувчи-шоирлар, санъаткорлар иштирокида ҳар хил учрашувлар, давра суҳбатлари мунтазам ўтказиб келинади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Амет ва Айимхан Шамуратовлар уй-музейи юртимизда мавжуд бўлган уй-музейлар орасида ўз ўрнига эга. Бу музей халқимизни тарихдан сабоқ олиб, нурли келажакка даъват этувчи маънавий-маърифий маскан сифатида халққа хизмат қилмоқда. Мустақил мамлакатимизда бундай ибратли маданият ўчоқлари ёш авлодни, халқимизни Ватанга содиқлик, она-ерга муҳаббат, мустақиллигимизни кўз қорачиғидай асраш руҳида тарбиялашдек муқаддас ишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси расмий веб сайти: - https://stat.uz/uz/
2. Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи расмий веб-сайти. – https://shamuratova.uz/
3. Айтмуратов Ж. Первая каракалпакская актриса и самоотверженный деятель искусства.// Central asian journal of social sciences and history. volume: 04 issue: 01 | jan 2023.
4. Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музей жорий архиви: Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи ҳақида маълумотнома. 1-б.
5. Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музей жорий архиви: 2017 йил ҳисоботи.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада мустақиллик йиллари Нукус шаҳрида ташкил қилинган Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи тарихи баён қилинган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описана история дома-музея Амета и Айымхан Шамуратовых, созданного в городе Нукусе в годы независимости.

SUMMARY. This article describes the history of the house-museum of Amet and Ayimkhan Shamuratov, created in the city of Nukus during the years of independence.

ҮСТИРТТЕГИ ОРТА ӘСИРДЕГИ ТУРМЫСТЫҢ ДӘРЕКЛЕРДЕ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ

Е.Е.Қанаатов – *филология илимлери бойынша философия докторы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: Устюрт, тарихий манба, ўрта аср, карвон, элчи, оғуз.

Ключевые слова: Устюрт, исторические источники, средневековье, караван, посол, огуз.

Key words: Ustyurt, historical sources, medieval, caravan, ambassador, oguz.

Үстирт турмысының орта әсирлик дәўири сыпатламасы бирқатар жазба дереклерде сақланып қалған. Олар аймақтағы тарийхый ҳалатты түсиниў, жергиликли халықлар ортасында ҳәр қыйлы дәўирлерде болып өткен этногенетикалық процесслер, саўда жөнелислери ҳәм қоңсы жерлер менен байланысларды анықлаў ушын көп қызықлы ҳәм бийтәкирар мағлыўмат береди.

VI әсир орталарынан-ақ Арал-Каспий тегисликлерине Батыс Түрк қағанлығы тәсири тарқалды, бул ҳаққында соғдлы Маниах басшылығындағы қаған елшиханасы ҳәм византиялы елши Земарх жөнелислери дерек береди [1:19]. Елши Земархтың қайтыўдағы жолы Арал теңизи арқалы Үстиртке шығыў жолы менен Жемге (Их), Жайыққа (Даукс), Едилге (Атилл, Итиль) өтеди [2:220]. Сол дәўирде Арқа-Шығыс Каспий бойы Орта Азияның Волгабойы менен саўда-дипломатиялық қатнаслары тараўына қосылды, бир тәрептен – Маңғыстаў (Маңғышлақ) ҳәм Каспий (теңиз) арқалы, басқа тәрептен – Үстирт, Жем ҳәм Жайық арқалы өтеди. Бул саўда-сатық Итиль (Едил, Волга) бойларында Хазар қағанатының пайда болыўы менен жүзеге келген, ол әсте-ақырын өзиниң сиясий тәсири тараўына Үстирт аймақларын да тарта баслады. Мысалы, X әсир орталарында Хазар қағаны Иосифтиң Кордова халифасы сарай әмелдары Хасдай ибн Шафрутқа жазған хатында келтирилиўинше, Шығыс Каспийбойы халқы Гурганға шекем (яғный Каспийдиң Кубла-Шығыс мүйешине) шекем бир ай жол даўамында қағанға салық төледи [3:81-83]. Сол дәўирде Хазар домени территориясы менен тиккелей шегараласқан жерлер (Итиль-Волга бойлары), атап айтқанда: Каспийдиң Арқа-Шығыс жағалары, Маңғыстаў (Маңғышлақ) – қағанат қурамына кирди.

Дәўири ҳәм әҳмийети бойынша күтә баҳалы дерек – IX әсирдеги таныќлы араб тарийхшысы ҳәм шайыры Абу-л-Аббас Ахмед Ибн Яхия Ибн Жабир Ал-Белазурийдиң «Еллерди басып алыў китабы» болып табылады [4:78]. Бул дерек бизге тек қысқартылған редакцияда белгили, лекин оның толық тексти XIII әсирде Якут тәрепинен оның географиялық сөзлигинде пайдаланылған. Ал, Белазурий өз китабын 892-893-жыллары жазған. Ондағы оғузлар ҳаққындағы дәслепки мағлыўматлар оғада әҳмийетли. Басқа әҳмийетли дерек IX әсир араб жазыўшысы Ахмед Ибн Абу-Якуб Ибн Жафар Ибн Вахб Ибн Вадих Ал-Якубийге тийисли [5:148-149]. Ол көплеген қызықлы, атап айтқанда, оғузлар турмысы ҳаққында мағлыўматлар береди. Бул дереклер менен бир қатарда X әсир басы араб жазыўшысы Абу-Али Ахмед Омар Ибн Русте ҳәм оның «Қымбат баҳалы тағыншақлар китабы» [6:86-88] мийнетин атап өтиў орынлы. Ол ҳәр қыйлы мәселелер бойынша энциклопедия болып табылады. Бунда биз Үстирт ҳаққында ҳәм үлкен территорияда оғузлардың, атап айтқанда, Үстиртте жайласыўы ҳаққында мағлыўматларға ийе боламыз. 951-жылы Абу-Исхах Ибрагим Ибн Мухаммед ал-Фарисий ал-Истахрий тәрепинен жаратылған «Жоллар ҳәм еллер китабы»н айрықша атап өтиў орынлы, онда ҳәрбир елге өз алдына бап ҳәм бояўлы карта арналған. Ал-Истахрийдиң бул жумысын өз гезегинде Абу-л-Қасим ибн Хаукал қайта ислеген [7:83-86]. Ол ал-Истахрийдиң илтимасына бола оның мийнетин дүзетиў ҳәм толықтырыўға кириседи ҳәм 977-жылы тамамлайды. Ал-Истахрий ҳәм Ибн Хаукал мийнетинде Үстирт ҳәм Маңғыстаў (Маңғышлақ, Сияхкух) ҳаққындағы, оғузлар, олардың жайласыў орны ҳәм Хорезм менен өз ара қарым-қатнасы ҳаққындағы жүдә баҳалы мағлыўматлар бар. Ал-Истахрий ҳәм Ибн Хаукал менен бир қатарда X әсир араб география илими ҳәм оның гүллениўиниң

классикалық ўәкили болып Абу-Абдаллах Ибн Ахмед Ибн Абу Бекр ал-Мукаддасий (ямаса ал-Макдиси) болды [8:178-180]. Оның 985-жылы жазылған «Еллерди билиў ушын ең жақсы бөлистириў» шығармасы анықлығы ҳәм деталлығы менен ажыралып турады. Онда оғузлардың Хорезм менен саўда-сатығы ҳаққындағы мағлыўматлар орын алған.

Биз ушын әҳмийетли баслы дерек болып Ахмед Ибн Фадланның шығармасы есапланады. 921-922-жылларда (ҳижрий 309-310-жыллар) Халиф Мухтадир (908-932-жж.) елшиханасы ҳәм саўда кәрўаны Волга Булгарлары патшасына Булгарияда халифаттың сиясий аўқамын орнатыў мақсетинде жиберилген еди. Елшихана хаткери ҳәм қатнасыўшысы Ибн Фадлан жөнелистиң толық сүўретлемеси менен баянлама дүзген. Онда Хорезм ҳәм Үстирт арқалы жөнелис анық көрсетилген. Сондай-ақ, бул ҳүжжетте Үстирт ҳәм оғузлар ҳаққында бирқатар баҳалы жанлы бақлаўлар келтириледи, оғузлардың турмыс-тәризи, үрп-әдетлери ҳаққында әҳмийетли хабарлар бар [9:97-98]. Тарийхшы ҳәм географ Абу-л-Хасан Али Ибн ал-Хусейн ал-Масуди ҳәм оның 947-950-жыллары жазылған «Алтын жайлаўлар ҳәм ҳасыл таслар жыйындысы» тарийхый-географиялық энциклопедиясын атап өтиў орынлы. Бул жумыста да оғузлардың турмыс-тәризи ҳаққында мағлыўматлар бар [10:166].

Өз дәўириниң уллы алым-энциклопедисти хорезмли Абу Райхан Мухаммед Ибн Ахмед ал-Беруний (973-1048-жж.) есапланады. Оның шығармаларында оғузлардың Хорезм менен қурамалы өз ара қарым-қатнаслары ҳаққында мағлыўматлар орын алған [11:145-146]. Соңғы араб географлары ишинен Якут мийнетлерин атап өтиў зәрүр. Якут мийнетлеринде төменги Волгадан Үстирт арқалы Хорезмге өтетуғын қурғақлықтағы сыяқлы кеме арқалы өтетуғын саўда жоллары ҳаққында мағлыўматлар бар [12:171-177]. Бул көз-қарастан Изз-ад-дин Абу-л-дин Абу-л-Хасан Али Ибн Мухаммед Ал-Асир (1160-1233/4-жж.) шығармаларында келтирилген мағлыўматлар да қызықлы [13:138]. Биз жоқарыда атап өткенимиздей, биз ушын әҳмийетли болған мағлыўматлар парсы тилиндеги әдебиятта да орын алған.

Биз ушын парсы тилинде жазылған мийнетлер ишинен 982-983-жыллары белгисиз автор тәрепинен дүзилген «Дүнья шегаралары» - «Худуд-ал-алем» атамасындағы географиялық трактат әҳмийетли. Оның бирден-бир жазба дереги Бухарада 1892-жылы А.Туманский тәрепинен табылған [14: 210-211]. Онда оғузлар, олардың турмыс-тәризи ҳәм жерлери ҳаққында мағлыўматлар бар, оның қурамында бизди қызықтырған аймақлар да киреди.

Абу Сайд Абдалхай ибн ал-Зиххак ибн Мухаммед Гардизийдиң «Баянлаў безеўи» атамасындағы тарийхый мазмундағы парсы мийнетин де атап өтиў зәрүр [15:93-94]. Бул жумыста биз Хорезмнен Үстирт арқалы Төменги Волгаға саўда жолының анық тастыйығын табамыз. Моңғол дәўиринен кейинги жазба дереклер тийкарынан бир тәреплеме, лекин бизиң изертлеўимиз ушын тарийхый жақтан әҳмийетли. Бул Плано Карпини, ибн Баттута ҳәм Бальдучи Пегалотти сыяқлы Европа ҳәм басқа саяхатшылардың жол жазыўлары есапланады. Бул авторлардың мийнетлери тийкарынан саўда ҳәм Хорезм, атап айтқанда, Үстирт кәрўан жоллары мәселелерине арналған.

VII әсир басында Батыс-Түрк қағанлығының әззилеўи басланады ҳәм Орта Азия арқа халықларының сахра қәўимлери ғәрезсизликке ерисиўди баслайды. IX-XI әсирлерде Сырдәрьяның орта ҳәм төменги ағысы бассейнинде ҳәм оған тийип турған Үстирт тегисликлеринде оғуз қәўимлериниң ерте феодаллық мәмлекети қуралды. Бул тарийхый дәўирде бизди қызықтырған аймақта оғуз қәўимлери орналасқан еди. Олар ҳаққындағы ең дәслепки еслеўлер IX әсирдиң биринши ярымына тийисли араб географиялық әдебиятында ушырасады.

Оғузлардың толық сүўретлемесин қалдырған Шығыс авторлары олардың жасаў тәризи ҳаққында күтә қарама-қарсы мағлыўматлар береди. Мысал ушын, Үстирт оғузларында болған Ибн Фадлан, Ал-Якубий ҳәм «Худуд-ал-алем»ниң белгисиз авторы оғузларды көшпелилер сыпатында сүўретлейди. Олар, аты аталған авторлардың мағлыўматына көре, ҳешқандай қалаларға ийе болмаған, бир орыннан басқа орынға турақлы орын өзгерткен ҳәм кийизли қара үйлерде жасаған [9:149].

Басқа авторлар – Ибн-Хаукал, Ал-Идрисий ҳәм Ал-Макдисийлердиң мағлыўмат бериўинше, оғузлардың турақлы жасаў жерлери болған, олар отырықшы ҳалда жасаған [7:166]. С.П.Толстовтың пикиринше, бул қарама-қарсы дереклерде раўажланыўдың ҳәр қыйлы басқышында турған оғуз бирлеспелериниң ҳәр түрли этникалық компонентлери арасындағы парық өз көринисин тапқан [16:70-102].

Әдебиятта бар болған пикирге көре, оғузлар күтә бир қыйлы масса болмаған, олар иран тиллес, дахо-массагет ҳәм сармат-алан қәўимлериниң әййемги масса қалдықларын ҳәм Аралбойына ҳәм Қазақстанның ҳәзирги аймағы далаларына жол алған келгинди қәўимлер массаларын өз ишине алады [17:199].

IX-XI әсирлердеги дереклердиң мағлыўматларына көре, оғузлар Сырдәрья бойының арқа тәрепинен Хазарға шекемги далаларды, Арал теңизи әтирапындағы үлкен территорияны ийелеген [9:178].

«Худуд-ал-алем» авторы Арал теңизи әтирапындағы «барлық жерлер оғузларға тийисли болған» деп жазады. Ал-Истахрийдиң атап өтиўинше, «Хорезм арқа ҳәм батыстан оғузлар (жерлери) менен шегаралас» [14:210].

Оғузлар ҳәм олардың турмыс тәризи ҳаққындағы мағлыўматлар Ибн Фадланда да бар [18: 56].

Оғузларды руў ақсақаллары басқарып отырған, олардың жас үлкени «ябғу» титулына ийе болған. Оның орынбасары «козергин» деп аталған. Әскербасы үлкен абыройға ийе болған, лекин оның ҳәкимшилиги жоқары болмаған. Айрықша ҳүрмет-иззетке руў ақсақаллары ҳәм «көсем» ийе болған. Олардан әҳмийетли мәселелерде кеңес соралған. Соның менен бирге, ески руў демократиясы күшли болған. Ислер «улыўма кеңес» жолы менен шешилген, бунда Ибн Фадланның айтыўынша, ҳәттеки шешим қабылланғаннан соң да «ең абыройсызы ҳәм ең аянышлысы келип ҳәм келисилген нәрсени кемситеди» [9:159]. Миймандослық дәстүри оғузларда басқа еллерден саўдагерлердиң олардың елине келиўине байланыслы айрықша формаға ийе болған. Бул дәстүрлердиң айқын көринисин Ибн Фадлан гүрриңи береди [9:161].

Оғузлар басқа түрклер сыяқлы Тәңир-Қудайға сыйынған болыўы итимал. «Худуд-ал-алем»де келтириўинше, «... олар ҳәрбир сулыў ҳәм әжайып нәрсеге сыйынған. Олар тәўиплерге (шаманлар) ҳүрмет пенен қараған, олардың өмири ҳәм мүлкине ийелик еткен...» [9:159].

Ибн Фадлан оғузлар ҳаққында өз гүрриңлеринде олардың ислам динине айрықша қызығыўшылығын, Қуранды шын кеўилден тыңлаўын, Алла ҳаққында сорап билиўлерин ҳәм ҳәттеки, өзлигинше, түркше, базыда жалғыз Қудайға сыйыныўын атап өтеди [9:211].

Көшпели ҳәм ярым көшпели дүнья менен жанлы саўда байланыслары тек ғана Хорезм ушын емес, бәлким шетки орынларды ийелеген оғузлар ушын да әҳмийетли болды. В.В.Бартольд жазыўынша, ең тынымсыз саўда-сатық Хорезмниң шегаралас пунктларында болып өткен, олардың ишинде жазба дереклерде Гит (Пулжай) ҳәм Үргениш тилге алынады

[19:188]. Отырықшылар олардың жайлауларына Хорезм саўдагерлериниң келиўин күтпестен-ақ, өз падаларын айдап апарған [20:564]. Лекин, бул саўда-сатық ал-Истахрийдиң көрсетиўинше, парахатшылық дәўирде болып өткен [19:179-180].

Басқа тәрептен, X әсир тарийхый дереклердиң барлығының тастыйықлаўынша, оғузлар ўақты-ўақты менен дийқаншылық Хорезмге ҳүжим жасап турған. Ал-Берунийдиң мағлыўмат бериўинше, оғузлардың ҳүжимлери Хорезм патшаларының ҳәр жылы гүзде әскерлери менен шегараға шығыўына ҳәм өз мәмлекети аймақларын олардан қорғаўға мәжбүр етер еди [19:219]. С.П.Толстов «оғузлар менен урыс – X әсир хорезмлилердиң күнделикли турмысы көриниси», – деп жазады [21:244].

X әсир ақырына келип Волгабойына қарай баратуғын саўда жолында жайласқан оғузлар ҳәм оғуз қәўимлери ҳүкимдарлары ортасында сиясий келиспеўшиликлер жийи пайда бола баслады, олар рус князлары менен әскерий аўқамға кирип, әўелден Хазария менен байланыслы болған ҳәм оның басқа мәмлекетлер тәрепинен басып алыныўынан қәўетерленген Хорезм ушын күтә қәўипли бола баслайды. Усы жағдайды есапқа алып, С.П.Толстов Волгабойындағы Хорезмниң утыслары күшли қарсыласлар менен үзликсиз урыслар себепли ерисилген еди – Хорезмниң арқа қоңсылары, түрклер-оғузлар, олардың территориясы Хорезм жолынан Волгаға өтеди, - деп жазады [21:246]. Сондай-ақ, «Гарнатийдиң анық емес мағлыўматы бойынша, Текеш ҳүкимдарлығына ийелик етиў ушын Хорезмшаҳ Аллауддин Саксин қаласы ушын Волга бойларындағы оғузлар менен қырық жыл гүрес алып барған» [20:588-589; 21:275]. Лекин, тийкарынан, оғузлардың Хорезм менен қарым-қатнаслары жақсы болған. Мысалы, В.В.Бартольд көрсетиўинше, «1156-жылы жазылған ҳүжжетте Хорезмшах Атсыз Дуданбекке өзиниң хорезмшаҳ екенлигин, Хорезмде оғузларға жийи миймандослық көрсеткенлигин еслетеди, буннан көринип турыпты, олар (Хорезмге) қыслаўға XI әсирде Алтынташ дәўириндеги сыяқлы келген» [20:582].

Үстирт бойлап сахра жоллары қудықлар тармағы ҳәм кәрўан-сарайлар менен тәмийинленген еди. Оғузлар ҳәм печенеглер – көшпели шарўалар – әўелгидей бул саўдаға мүтәж еди, оларға зәрүр товарларға көшпели хожалық өнимлерин алмастырар еди.

XIII әсирдиң биринши шерегинен соң бул аймақтың раўажланыўы монғол басқыншылары себебинен ўақтынша тоқтап қалды.

Әдебиятлар

1. Ажигали С.Е. Очерк этнической истории аридной зоны Арало-Каспия // История и культура Арало-Каспия. Вып. 1. – Алматы: 2001.
2. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. - М.: 1972.
3. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. - Л.: 1932.
4. Ал-Белазури. Извлечение из Китаб Футух ал-Булдан. Пер. С.Волина // МИТТ. Т.1. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
5. Ал-Якуби. Извлечение из Китаб ал-Булдан. Пер. С.Волина // МИТТ. T.l. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
6. Ибн Русте. Извлечение из Китаб ал-алак ан-нафиса. Пер. С.Волина // МИТТ. Т.1. VII—XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
7. Ибн-Хаукал // МИТТ. T.l. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
8. Ал-Макдиси. Извлечение из Ахсан Ат-такасим фи-марифат Ал-акалим. Пер. С.Волина // МИТТ. T.l. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
9. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы, комментарии. - Харьков: 1956.
10. Ал-Масуди. Извлечение из Китаб мурдж аз-Захаб. Пер. С.Волина // МИТТ. Т.1. VII—XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
11. Абу Рейхан ал-Беруни. Извлечение из Китаб ал-асар ал Бакия ан ал-курун ал-хилия. Пер. С.Волина// МИТТ. Т.1. VII—XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
12. Якут. Извлечение из Китаб муджам ал-Булдан. Пер. С.Богдановой-Березовской // МИТТ. Т. 1. VII—XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
13. Ал-Асир. Извлечения из рукописи А.Туманского. С введением и указателем В.В.Бартольда. - Л., 1930.
14. Худуд-ал-алем. Пер. А.А.Ромаскевича // МИТТ. Т. 1. VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.П.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939.
15. Бартольд В.В. Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893-1894 гг. // Записки Императорской АН по историко-филологическому отделению. Т. 1. № 4. - СПб., 1897.
16. Толстов СП. Города гузов // СЭ. №3. - М.: 1947.
17. Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии // ВДИ. - №1. - М.: 1938.
18. Бартольд В.В. Мангышлак. Соч. Т.3. - М.: 1965.
19. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Отв. ред. Струве В.В. Т. 1. (VII-XV вв.). Труды ИВ АН СССР. - М.-Л.: 1938.
20. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Соч. Т. 3. - М.: 1965.
21. Толстов СП. По следам древнехорезмийской цивилизации. - М.-Л.: 1948.
22. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма. – Ташкент: 1957. - С. 139.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўрта асрларда Устюрт саҳросидаги яшаган халқлар, қавмлар ҳамда уларнинг турмуш-тарзи ҳақида ёзиб қолдирилган тарихий манбалар шарҳланади. Араб-форс тилларида битилган манбаларда Устюрт саҳросини кесиб ўтган савдо йўллари ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Ушбу маълумотлар ўрта асрларда Устюртдаги ҳаёт ҳақида тушунча ҳосил қилишга ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ. В статье описаны исторические источники, написанные о народах и племях, живших в пустыне Устюрт в средние века, и их образе жизни. Арабо-персидские источники также содержат сведения о торговых путях, пересекавших пустыню Устюрт. Эта информация помогает понять жизнь на Устюрте в средние века.

SUMMARY. The article describes the historical sources written about the peoples and peoples who lived in the Ustyurt desert in the Middle Ages and their way of life. Arabic-Persian sources also contain information about trade routes that crossed the Ustyurt desert. This information helps to understand the life in Ustyurt in the Middle Ages.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

QARAQALPAQ XALÍQ JUMBAQLARÍNDA QOLLANÍLǴAN FRAZEOLOGIZMLER

G.M.Abishov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
B.S.Sarsenbaeva – *magistrant*
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch soʻzlar: xalq ogʻzaki ijodi, topishmoq, frazeologizm, komponentlarning joylashuvi.
Ключевые слова: устное народное творчество, загадка, фразеологизм, расположение компонентов.
Key words: folk art, riddle, phraseology, arrangement of components.

Kórkem shıǵarmanıń tásirli shıǵıwı, kitap oqıwshıları tárepinen unamlı kútip alınıwında til birliklerin orınlı qollanıw, tildiń kórkemlew qurallarınan, stilistikalıq figuralardan sheberlik penen paydalanıw áhmiyetli rol oynaydı. Sonlıqtan, pikirdiń ótkirliligin asırıw, onıń tıńlawshıǵa anıq, túsinikli hám tásirli bolıp jetkeriliwin támiyinlewde tilimizde burınnan qáliplesip kelgen frazeologizmler folklorlıq dóretpelerde de ónimli ushırasadı.

Til biliminde turaqlı sóz dizbekleri boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar islengen bolıp, olardan E.Berdimuratovtıń “Házirgi qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası” atlı miynetin atap kórsetiwge boladı [1]. Bunnan basqa frazeologizmlerdiń sózliklerde beriliw máseleleri S.Nawrızbaeva tárepinen arnawlı túrde izertlendi [2].

A.Bekbergenov bolsa óziniń miynetinde frazeologizmlerdiń stillik qollanılıw ózgeshelikleri haqqında keń túrde sóz etedi [3:39]. J.Eshbaev tárepinen qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi dúzilip [4], G.Aynazarova tárepinen teńles eki komponentli frazeologizmler arnawlı túrde izertlendi [5]. J.Táńirbergenov «Qaraqalpaq tilinde feyil mánili frazeologizmler» temasında kandidatlıq dissertaciya jumısın jaqladı [6].

Frazeologizmler tek ǵana kórkem shıǵarmalarda ǵana emes, sonıń menen birge xalıq awızeki dóretpelerinde jiyi qollanıladı. Bul haqqında E.Berdimuratov tómendegi pikirdi aytadı: “Haqıyqatında da, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń belgili túrlerinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar, idiomalar sonday-aq, onıń basqa da túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas jaǵdayımızda pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mánilik boyawları menen jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mine usı kózqarastan tildiń qaymaǵı sıpatında kórinedi. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń sóz dóretiwshiliginiń ájayip úlgileri jatır” [1:127].

Folklorlıq shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanılıwı boyınsha bir qansha maqalalar jarıqqa shıqtı. Máselen, E.Berdimuratov penen G.Aynazarovanıń «Qırıq qız» dástanınıń leksikasında frazeologizmler hám olardıń eki komponentli túrleriniń qollanılıwı haqqında» atlı maqalasında «Qırq qız» dástanında qollanılǵan frazeologizmlerdiń stillik qollanılıw ózgeshelikleri haqqında aytıp ótilgen. "Qırıq qız" dástanınıń tili leksikalıq, semantikalıq hám stilistikalıq jaqtan oǵada bay bolıp, onda kórkem súwretlewdiń ájayip til quralları, frazeologizmler hám olardıń mánisi, qurılısı boyınsha ózgesheliklerge iye túrleri ushırasadı [7].

Turaqlı sóz dizbekleri basqa xalıq awızeki dóretpelerindegi sıyaqlı, qaraqalpaq jumbaqlarınıń quramında da jiyi qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Bul másele B.Yusupovanıń miynetinde sóz etilip, onda frazeologizmlerdiń jumbaqlar quramında kelip, ózleriniń tujırımlı, qısqa hám anıq mánileri menen jumbaqlarda jasırınǵan mánilerdi til birligi arqalı jetkeriwdiń bir usılı sıpatında sheber paydalanılatuǵınlıǵı atap kórsetiledi [3:146]. Solay eken, biz maqalamızda jumbaqlar quramında kelgen frazeologizmler hám olardıń qanday mánide jumsalǵanlıǵı haqqında toqtalamız.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń lirikalıq janrında tómendegidey frazeologizmler qollanılǵan:

Tolıq denesi,
Duyım kúsh iyesi,
Salpaw qulaq qorada,
Sál nárseden aldanadı,
Baltasız, pıshaqsız,
Sındıradı adamdı,
Dostına ***bas iyip,***
Xızmetshidey júgin tasıydı. (*til*) [8:376]
Patsha kimge ***bas iyedi.*** (*shashtárezge*) [8:377]
Kúnniń nurın súyemen,
Kúnge ***basımdı iyemen***. (*ayǵabaǵar*) [8:422]

Keltirilgen jumbaqlarda ***bas iyiw*** frazeologizmi qollanılǵan bolıp, ol «ǵárezli bolıw, baǵınıshlılıq, jaǵınıwshılıq» sıyaqlı mánilerdi bildiredi [4:53]. Bul frazeologizm birinshi jumbaqta «aytqanın qılıw, boysınıw» mánisinde qollanılıp, bul jerde tildiń, sózdiń qúdiretli qural ekenligi jumbaqlanǵan. Onı dáslep oqıǵanımızda, qanday da bir jabayı haywan kóz aldımızǵa eleslewi múmkin. Al keyingi jumbaqtaǵı ***bas iyiw*** frazeologizmi «eńkeyiw» is háreketin ańlatıp kelgen. Bul jumbaq logikanı, tapqırlıqtı talap etiwshi jumbaqlardıń biri bolıp, juwap tabılǵannan soń, adamlarda jeńil kúlki oyatadı. Sońǵı jumbaqtaǵı ***bas iyiw*** frazeologizmi ayǵabaǵardıń quyash shıǵıwı menen shıǵıstan batısqa qaray júzin burıw, háreketleniw halatın bildiriw ushın qollanılǵan. Sebebi, ayǵabaǵardıń ósiwin basqarıwshı genler shınjırı menen biosaatlar ortasında baylanıs bar bolıp, olar kóbirek nur alıw menen birge pal hárrelerdi de ózine kóbirek tartatuǵın bolǵan.

Kúndiz janı tınbas,
Túnde ***jaǵı tınbas***. (*sıyırdıń gúysewi*) [8:425]
Asqan jawız,
Iyt awız,
Túlki quyrıq,
Ózi júyrik,
Jaqınlasa qoraǵa,
Bóribasarıń jatpaydı,
Atam ***kirpik qaqpaydı***. (*qasqır*) [8:427]

Qaraqalpaq xalqı ázelden diyqanshılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵanlıqtan, usı kásiplerge baylanıslı jumbaqlar kóp dórelgen. Birinshi jumbaqta sıyırdıń kúni boyı ot jewin hám onıń basqa haywanlardan ayırıqsha belgisi túnde gúyseytuǵın háreketi arqalı ańlatılǵan. Bul jerde ***jaǵı tınbaw*** frazeologizmı – «gúysew» mánisinde qollanılǵan. Bul frazeologizm haywanlardan tısqarı, adamlarǵa qarata da «kóp sóylew» mánisin bildiriw ushın jumsaladı [9:63]. Al, keyingi jumbaqta qasqırdıń jawızlıǵı, pada mallarına keltirgen zıyanı sebepli, adamlardıń uyqılamay, qáweterlenip otırıwı «***kirpik qaqpaw***» frazeologizmi menen berilgen. J.Eshbaevtıń qısqasha frazeologiyalıq sózliginde bul frazeologizm «hesh kózin jumbay qarap tura beriw yamasa hesh uyqılamaw» mánilerin bildirip kelgen [4:96]. Sonıń menen birge, bul turaqlı sóz dizbegi «aldaw» mánisinde de jumsaladı.

Tuwılıwdan jarmasar,
Ólgenińshe qasıńda,
Janıń gewdeden shıqsa,
Ol da seni tárk eter. (*ómir*) [8:378]
Jaslıqta qádrin bilmesseń,
Shıbın shelli kórmesseń,

Gewdeńdi ol tárk etse,
Ókinish penen "wax" derseń. (*ómir*) [8:378]

Joqarıdağı eki mısalda ***janı gewdesinen shığıw*** frazeologizmi qollanılğan bolıp, ol «óliw, qaytıs bolıw» mánilerin bildirip tur. Bul eki mısalda da ómirdiń biybaha baylıq ekenligi sóz etilgen. Ekinshi mısalda qollanılğan frazeologizmde «jan» sózi túsirilgen, biraq ol frazeologizmniń bildiretuğın ulıwma mazmunına tásir etpegen.

Zamanında sátli bolğan,
Joqlıqtağı ğarrı ingen,
Kelip-ketip júrgen adam,
Onı heshkim ***kózge ilmegen***. (*qızdıń ğarrı atası*) [8:379]

Dáslepki jumbaqta qollanılğan ***kózge ilmew*** frazeologizmi mensinbew, adam esabına almaw mánilerin bildirip [4:97], qızdıń atasınıń qartayğanda kópshiliktiń názerinen shette qalğanlığın ańlatılğan.

Suwda bar bir giddiman júzip júrgen,
Ózinen maydalardı tiriley jutqan,
Adamzattıń kózine túse qoysa,
Kirer tesigi mıń teńge bolğan. (*jayın*) [8:433]
Bir nárse qarańğıda kózin jumğan,
Qayğısız párwayılıqtan ***kewli tınğan***,
Mağrip-Mashırıqtı oylap biler,
Biyhuwda basqalarğa ***janı ashığan***. (*bayıwlı*) [8:432]

Berilgen birinshi jumbaqta jayınnıń úlkenligi, qalayınsha tirishilik etiwi, onıń adamlardan jasırınıw ushın qolay jer taba almay qıynalıwı ***kirer tesigi mıń teńge bolıw*** frazeologizmi arqalı súwretlengen. Bul frazeologizm ádebiy tilimizde «tıshqan tesigi mıń teńge bolıw» formasında da qollanılıp, sasıw, albıraw, ne islerin bilmew sıyaqlı mánilerdi bildiredi [4:147]. Ekinshi jumbaqtağı ***kewli tınıw*** frazeologizmi «tınıshlanıw, kewli jay tabıw» sıyaqlı mánilerdi bildirip, bul jumbaqta bayıwlınıń biraz biyparwalıq xarakterin sıpatlap kelgen bolsa, ***janı ashıw*** frazeologizmi ayaw, birew ushın yamasa bir nársege «qıynalıw, ayanıshlı sezim bildiriw» sıyaqlı mánilerdi ańlatıp, bul jumbaqta «qıynalıw» mánisinde qollanılğan [4:76].

Qolında jemis jaynağan,
Bağında búlbil sayrağan,
Dostı quwanıp tabısqa,
Dushpannıń ***ishi qaynağan***. (*diyqan*) [8:381]
Kóterilse iyek,
Jarılar súyek,
Jarağı bolmasa da,
Aladı biylep. (*ótkir sóz*) [8:381]
Ózi kishkene bolsa da,
Qushağın keńnen ashadı,
Qushağına kirgen sayın,
Kewliń seniń ***tasadı***. (*kitap*) [8:382]
Bawı bar eki jağında,
Sádepler qatar tağılğan,
Sheberi shertse, dawısı,
Jay aladı janıńnan. (*akkardeon*) [8:385]

Dáslepki mısaldağı ***ishi qaynaw*** frazeologizmi «kóre almaw, ishi tarlıq» mánisin bildirip kelgen. Bul frazeologizm tilimizde «ishi janıw, ishi órteniw» formasında da ushırasıp, ashıwlanıw, ızalanıw, kúyiniw sıyaqlı mánilerdi bildiredi [9:86]. Keyingi mısalda ***iyek kóteriliw*** frazeologizmi qollanılğan bolıp, ol «ımlaw, belgi beriw» mánilerin bildiredi [9:82]. Keltirilgen jumbaqta bul turaqlı sóz dizbeginiń komponentleri óz ara orın almasıp qollanılğan bolıp, sóylew sheberligin, sózdiń qúdiretin sıpatlap kelgen. Usı frazeologizm tilimizde kóbinese «adam mensinbew» mánisinde de qollanıladı. Kitap haqqında aytılğan keyingi jumbaqta kitaptıń oqıwshığa ilham-yosh, ruwhıy quwanısh bağıshlawı ***kewli tasıw*** frazeologizmi menen berilgen. Bunda frazeologizmniń komponentleri arasına basqa sóz kirip qollanılğan. Frazeologizmlerdiń bunday túri kóbinese poeziyalıq shığarmalarda ushırasadı. Sońğı jumbaqta muzika saz-ásbaplarınıń biri – akkardeon sıpatlap kórsetilgen. Sestiniń jağımlı ekenligi ***jay aladı janıńnan*** frazeologizmi arqalı bildirilgen. Bul frazeologizmniń quramındağı sózler uyqastı keltiriw ushın óz ara orın almasıp kelgen. Tiykarınan, bul frazeologizm «unatıw, jaqtırıw, jaqsı kóriw» sıyaqlı mánilerdi bildiredi.

Ústinde bir taqtaydıń alpıs tórt jol,
Ishinde otız ekisi kerekli sol,
Biri aq, biri qara túrge ayırılıp,
Qol tiyse, erteli-kesh oyını sol. (*shaxmat*) [8:387]
Jigirma tórt batır gúreske tayın,
Óltirmeydi, jeydi qarsılasın,
Jeńip shığar kim aqıllı bolsa,
Kim kóbirek **qatırsa basın**. (*shashka oyını*) [8:387]

Berilgen jumbaqlarda sport oyınları haqqında sóz etilgen. Jumbaq qatarların oqığanda, oyın menen tanıs bolğan adam gáp ne haqqında aytılıp atırğanlığın ańlaydı. ***Qol tiyiw*** frazeologizmı «bánt bolmaw, jumısı bolmaw» mánilerin bildirip [4:115], dáslepki mısalda bul frazeologizm «bos waqıt» mánisinde jumsalğan. Keyingi mısaldağı ***basın qatırıw*** frazeologizmı – «oylanıw, aqılın iske salıw» mánilerin bildirip, komponentleri orın almasıp qollanılğan. Bul frazeologizm túsindirme sózlikte «oylanıw» menen birge «ne islerin bilmew» mánisinde de jumsaladı [9:30].

Juwmaqlap aytqanda, jumbaqlardıń quramında kelgen frazeologizmler jumbaqlanıp atırğan predmetlerdiń qásiyetlerin ashıp beriwde, gilt sózlerdi sıpatlap, xabardıń tıńlawshığa túsinikli formada jetkeriliwinde úlken áhmiyetke iye boladı.

Ádebiyatlar

1. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. – Нөкис: «Билим», 1994. 188-б.
2. Наўрызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук АН СССР. Ин-т языкознания. - Москва: 1967. –С. 32.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990. 88-б.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985. 158-б.
5. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020. 88-b.
6. Tańirbergenov J. Qaraqalpaq tilinde feyil mánili frazeologizmler. – Nókis: «Ilimpaz», 2021. 158-b.
7. Бердимуратов Е., Айназарова Г. Қырқ қыз дәстанының лексикасында фразеологизмлер ҳәм олардың еки компонентли түрлериниң қолланылыўы ҳаққында. Қырқ қыз дәстаны халық аралық әнжуман қатнасыўшыларына. –Нөкис: // «Әмиўдәрья», 1998.
8. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100 том. –Нөкис: «Илим», 2015. 433-б.
9. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018. 160-б.

REZYUME. Ushbu maqolada qoraqalpoq xalq ogʻzaki ijodining biri boʻlgan topishmoqlar oʻrganilgan. Unda yashirib berilayotgan narsani tavsiflashda frazeologizmlarning ahamiyati aniqlangan. Frazeologizmlarning soʻzni koʻchma maʼnoda berishdagi xizmati koʻrsatilgan. Komponentlarining joy almashishi qoraqalpoq topishmoqlari misolida tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены загадки, являющиеся одним из каракалпакских устных народных произведений. В ней обнаружена значимость фразеологизмов в описании загаданного слова. Показано свойство фразеологизмов в представлении слов в переносном значении. Употребление обратной растановки компонентов было проанализировано на примере каракалпакских загадок.

SUMMARY. This article discusses riddles, which are one of the Karakalpak oral folk works. It reveals the importance of phraseological units in the description of the hidden word. The property of phraseological units in representing words in a figurative meaning is shown. The use of reverse arrangement of components was analyzed in the example of Karakalpak riddles.

TOG‘AY MUROD ASARLARINING BADIIY TIL XUSUSIYATLARI

T.R.Allayorov – *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Tayanch so‘zlar: badiiy-estetik, emotsional-ekspressiv, lingvopoetik xususiyatlar, antonimiya, morfologik antonimiya, leksik antonimiya.
Ключевые слова: художественно-эстетические, эмоционально-экспрессивные, лингвопоэтические особенности, антонимия, морфологическая антонимия, лексическая антонимия.
Key words: artistic-aesthetic, emotional-expressive, linguistic-poetic features, antonymy, morphological antonymy, lexical antonymy.

Ma’lumki, til – millatning ma’naviy boyligi sanaladi. U nafaqat muomala vositasi, balki xalqning madaniyati, urf-odati, uning turmush tarzi, tarixini ajdodlardan-avlodlarga yetkazib beruvchi xazinadir. Shunday ekan, tilimizning rivoji xalqimizning ma'naviyati, madaniyati, taraqqiyoti, nufuzi va ilm-fan taraqqiyoti uchun xizmat qilishini anglagan holda e'tiborli bo‘lishimizni talab etadi. Eng avvalo, bu sohada tilshunos olimlarimiz muqaddas tilimizga bo‘lgan hurmatlarini o‘zining chuqur samimiyatlari va nozik his-tuyg‘ulari orqali ona tilimiz sir-sinoatlarini xalqimizga ko‘rsata bilishlarida yetakchilik qilishlari lozim. Jahon tillari orasida o‘zbek tilining ham mavqei tobora yuksalib borayotganligini o‘zbek allomalari, olimlari, shoir va yozuvchilarining yaratgan asarlari misolida madh etishimiz va tilimizning serqirra imkoniyatlarini hamda hech bir millat tilidan qolishmasligini baralla kuylashimiz, faxr bilan tilga olishimiz lozim.

Til taraqqiyoti va nufuzi bevosita shu xalqning rivoji hamda dunyo hamjamiyatida munosib mavqega ega bo‘lishi uchun xizmat qiladi. Shiddat bilan rivojlanib borayotgan ilm-fan va taraqqiyot asrida dunyo tilshunosligi ham o‘zining keyingi davr rivojida milliy til va adabiy tilning o‘ziga xos hodisalarini teran tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratmoqda. Ijtimoiy taraqqiyot, barcha fanlarda bo‘lgani kabi, tilshunoslik oldiga ham yangi talablarni qo‘ydi. Milliy tillar va ularning individualligi hodisasi global masalalar sirasida markaziy o‘rinni egallaydi. Har bir tilning serjilva va serqirra imkoniyatlari va nufuzi bevosita shu tilda so‘zlashuvchi xalqning tabiati, ma'naviyati, madaniyati, urf-odatlari, qadriyatlari hamda boy tarixi bilan qiyoslanadi. Keyingi yillarda yaratilgan badiiy asarlarda milliy mentalitetni bor bo‘yi bilan ko‘rsatib berish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Zero, badiiy adabiyot va uning tili davr ruhi ko‘proq aks etgan noyob manbalar bo‘lgani kabi, bu holat, o‘z-o‘zidan lingvopoetik tadqiqotlar yaratilishiga ham ta'sir qiladi. Dunyo tilshunosligida faol qo‘llanib kelinayotgan tavsiflash, qiyoslash, funktsional-semantik, lingvopoetik, tarixiy-tipologik va analitik metodlar asosida milliy adabiyotimizga mansub adabiy asarlar matnining sintaktik xususiyatlarini dunyo tilshunosligi kontekstida o‘rganish, ularni lingvopoetik nuqtai nazardan tahlil va tadqiq qilish globallashuv davri tilshunosligining o‘ziga xos ehtiyojiga aylandi. Bugungi kun ilm-fani global yechimlarni talab qilmoqda ekan, badiiy matnning til xususiyatlarini teran ilmiy sharhlash, asar sintaksisining lingvopoetik imkoniyatlarini ochib berish singari masalalarni har tomonlama keng tadqiq etish dunyo tilshunosligida kun sayin dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O‘zbek tilshunosligi tarixiga nazar solar ekanmiz, adabiyotni tilning “bezangan, ziynatlangan bir shakli” [1:132]. deb bilgan buyuk alloma Fitrat “Adabiyot qoidalari” asarida badiiy tilning imkoniyatlari va o‘ziga xos jihatlari, uslub tanlashda adib mahorati va u bilan bog‘liq muammolar, badiiy san’atlar hosil qilishda til vositalarining beqiyos o‘rni, badiiy asar tilida qo‘llanilgan maqbul va nomaqbul jihatlarga alohida to‘xtalib, badiiy matnning til xususiyatlariga doir masalalarni badiiy asar tilidan olingan teran misollar asosida mohirona tahlil qilgan.

Badiiy asarlarning tilini o‘rganuvchi badiiy matn tahlilida adib tomonidan qo‘llangan so‘zlarning shakliy va ma’noviy munosabatlari juda muhim o‘rin tutadi. Yozuvchi maqsadini to‘g‘ri va estetik jihatdan jozibador tarzda ochib berish uchun so‘zlarning umumiste’moldagisini emas, balki nozik ma’noli, jozibador, emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan shaklini mohirona qo‘llash orqali o‘z iste’dodini namoyish etadi hamda badiiy tilning bor imkoniyatlarini ochib berishga harakat qiladi.

Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanini o‘qib, kuzatar ekanmiz, yozuvchi asarda takrorlarga juda ko‘p murojaat qilish orqali go‘zal badiiy san’at yarata olgan. Asarda boshdan oxirigacha qo‘llanilgan takrorlar orqali adib o‘ziga xos uslub yaratgan. Bu uslub asar tilining origialligini ta’minlagan va kitobxonda asarga nisbatan alohida qiziqish uyg‘ota olgan. Yozuvchi asarda, voqealar tasvirini berishda takrorlardan unumli foydalanganini ko‘ramiz.

Bobomiz urmish ketmonni o‘zidan o‘zga yerdan tortib ololmaydi. Bobomiz kalima qaytarib-qaytarib ketmon chopadi. Xudoni yodlab-yodlab ketmon chopadi. Xudoga shukrona aytib-aytib ketmon chopadi.(Tog‘ay Murod “Otamdan qolgan dalalar” 2-bet)

Matndan ko‘rinib turibdiki, yozuvchi deyarli har bir gapda takror so‘zlardan foydalangan. Takrorlarni mohirlik bilan qo‘llash orqali asarga ta’sirchanlik, emotsional-ekspressivlik bera olgan(takrorlar haqida keyingi maqolalarda alohida to‘xtalamiz).

Shu bilan birga roman matnida badiiy ifoda, fikr, emotsionallikni yetkazishda antonimlardan unumli foydalangan.

Antonimiya. Badiiy asarning jozibadorligini va o‘qimishliligini ta’minlashda antonimiya hodisasi o‘ziga xos lingvopoetik vazifa bajaradi. Sharq allomalari tomonidan yaratilgan adabiyotlarda juda qadim zamonlardan buyon tilning bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan [2:43].

Bizga ma’lumki, bir-biriga qarama-qarshi ma’noli so‘zlar antonimlar sanaladi. Antonim so‘zlarning xususiyati shundaki, ularning biri ikkinchisiga qarama-qarshi qo‘yilib, birining mazmuni ikkinchisini inkor etadi, birinchisining ma’nosi ikkinchisiga qarshi qo‘yiladi. Tilimizda barcha so‘zlarning ham antonimi mavjud emas. Nutqda antonimlar turli xil yo‘llar bilan hosil bo‘ladi. Antonimlar nutqda predmet, hodisa va ularning belgilarini solishtirib ko‘rishda, bir-biriga qarama-qarshi qo‘yishda va fikrimizni, his-tuyg‘ularimizni ta’sirli, aniq-ravshan ifodalashga juda katta yordam beradi. Antonimlar o‘zaro qarama-qarshi til birliklari hisoblanadi. Antonimlarning asosida ma’nolar zidligi qonuniyati yotadi.

1. Morfologik antonimiya. Yozuvchi o‘zbek tilining keng, sarhadsiz imkoniyatlarini bevosita tavsiflashda lisoniy butunliklar sirasida qo‘shimchalar o‘rtasidagi o‘zaro qarama-qarshi ma’nolilik xususiyatidan asar matnida o‘rinli foydalangan.

*Masalan: **Tukli** chigit bo‘ladi, **tuksiz** chigit bo‘ladi. Tuksiz chigit bo‘lali-bo‘lali bo‘ladi. Tuksiz chigit zalvorli-zalvorli bo‘ladi. Tuksiz chigit bexato oladi, tuksiz chigit bexato ko‘karadi. Dalalarim uchun ana shu tuksiz urug‘ chigit keldi. (Tog‘ay Murod “Otamdan qolgan dalalar” 49-bet)*

Ushbu misolda o‘zaro zidlik asosida *-li* va *-siz* antonim qo‘shimchalari orqali chigitning turlari, ularning sifatlari va xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan. Yozuvchi shu o‘rinda ***tukli*** va ***tuksiz*** so‘zlari o‘rnida tuki bor va tuki yo‘q so‘zlarini ham qo‘llashi mumkin edi. Lekin yozuvchi bu o‘rinda o‘zbek tilida qo‘shimchalar orqali ham antonimlar

hosil qilishning samarali va tejamkor usullari mavjud ekanligini ilmiy-amaliy jihatdan ko‘rsatib o‘tadi. Chigitlarning farqi qarama-qarshi qo‘shimchalar orqali yaqqol ifodalangan. Albatta, bu jumladagi antonim qo‘shimchalar o‘z o‘rnida qo‘llanib, jumlaning ta’sir kuchining oshirishga xizmat qilgan desak, xato bo‘lmaydi. Ushbu zid ma’noli qo‘shimchalar bog‘lanib kelgan so‘zlarni qo‘llash natijasida yozuvchi bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki tushunchani zidlash orqali tasvirning aniq, ravshan chiqishiga va ifoda ekspressivligiga erishgan.

2. Leksik antonimiya. Ma’lumki, antonimlarni hosil qilishda sifat so‘z turkumi doirasidagi zid ma’nolilik mahsuldor hisoblanadi.

Tog‘ay Murodning “Otamdan qolgan dalalar” romanida leksik sathdagi zid ma’nolilik ko‘proq ravish, fe’l, ot va sifat so‘z turkumi doiralarida yuzaga keladi.

a) sifat so‘z turkumi doirasida: *Ay, bir qizlar bo‘ldi, ay, bir qizlar bo‘ldi! Paxtaday* ***oppoq*** *qizlar bo‘ldi. Qosh-kiprigi* ***qop-qora*** *qizlarbo‘ldi. Lablari paxta guliday qip-qizil qizlar bo‘ldi. Aybi... yalang‘och qizlar bo‘ldi!*

Aslida antonimlar tilimizda ko‘proq zid ma’noli juft so‘zlar shaklida uchraydi. Yozuvchi Tog‘ay Murod o‘z asarlarida juft va alohida shakllarda qo‘llab, butun gaplarda ifodalangan mazmunni bir-biriga zidlash orqali narsa, predmet, voqea-hodisalarning xususiyatlarini ochib berishga harakat qiladi. Ushbu misolda yozuvchi Moskva go‘zallar musobaqasida ishtirok etayotgan qizlarning go‘zalligi va chiroyini ta’riflashda ularning rangini paxtaday **oppoq** va qosh-kiprigini **qop-qora** *deya ta’kidlagan. Shunigdek,* yozuvchi *bu qizlarning go‘zallikda tengi yo‘qligini,* go‘zallar musobaqasida eng chiroyli va sarvqomat qizlarning husnlarini ta’riflashda bir-biriga zid ma’no ifodalovchi **oq-qora** sifatlarining **oppoq-qop-qora** antonim so‘zlarni keltirgan. Bu so‘zlar juft holda keltirilganda ham alohida olinganda ham antonimlik hodisasini yuzaga keltiradi. Yozuvchu o‘zbek tilidagi antonim sifatlarning oddiy, qiyosiy va orttirma darajalaridan qahramonlar nutqda sermahsul foydalana olgan. Ijodkorning bu bu yo‘li tasvirlanayotgan voqelikni va personajlar xarakterini yaratishda va ochib berishga munosib xizmat qilgan.

Qator tilshunoslar so‘zlarning o‘zaro antonimlik hosil qilishidagi shartlardan biri ularning juft so‘zdan tarkib topishi lozimligini ta’kidlashadi [4:60].

Tilshunos olimlar A.Hojiyev, A.Ahmedov “O‘zbek tili leksikologiyasi”da “...antonimiya so‘zlarning o‘zaro zid (qarama-qarshi) munosabatdagi ma'noga egaligidir. Ana shunday munosabatdagi ma'noga ega so‘zlar antonimlar deyiladi” [3:156-167]. deya ta'rif beradi.

Yozuvchi Tog‘ay Murod asar voqealarini tasvirlashda hamda qahramonlar xarakterini ochib berishda, ularning ruhiyatini tasvirlashda ravish so‘z turkumi doirasidagi antonimlardan o‘z ornida munosib foydalanadi.

b) ravish so‘z turkumi doirasida: Bechora dalada-da bir ko‘ylakda yuradi, uyda-da bir ko‘ylakda yuradi. Bechora kunda-da bir ko‘ylak kiyadi, tunda-da bir ko‘ylak kiyadi. Ravish so‘z turkumiga mansub dalada va uyda, kunda va tunda so‘zlari “o‘rin-joy” va ”payt” ma’nosini ifodalovchi qarama-qarshi ma’noli so‘zlardir. Kun va tun so‘zlarining ma’nosi bir sutkaning yorug‘ va qorong‘i qismini ifodalovchi nomlardir. Bechora, ogir qismatli o‘zbek ayollarining kun-u tun daladagi ayanchli mehnatdan ortmasligi va qo‘li kasov, sochi supurgi bo‘lib kun kechirishi, kunduzi bir ko‘ylakda, tunda bir ko‘ylakdan egni boshqa narsani ko‘rmagan ayollarni iztirobli tarzda “Bechora kunda-da bir ko‘ylak kiyadi, tunda-da bir ko‘ylak kiyadi” deya antonim so‘zlarni ta’kid yuklamalari bilan birga qo‘llagan. Bu bilan o‘sha vaqtdagi o‘zbek xotin-qizlarining kun-u tun qanday og‘ir kunlarni boshidan kechirganliklarini antonim so‘zlardan foydlangan holda obrazli ifodalab bergan. Ammo kontekstda o‘zbek xotin-qizlarining g‘am-tashvish bilan yurishi ta’kidlangan.

d) fe’l so‘z turkumi doirasida: Turk go‘zali **bosayinmi-bosmayinmi**, deya odimladi. *(Tog‘ay Murod. 85-bet)* «Men yalong‘och ayollarga **qarayotganim yo‘q.** Mana, husayni uzumlarga **qarab o‘tiribman**». *(Tog‘ay Murod. 86-bet)*

Ko‘nglim **tortib-tortmay** kavshandim. *(Tog‘ay Murod. 87-bet)*

Men butifos hidini **bilib-bilmaslikka** oldim. Men butifos hidini **ko‘rib-ko‘rmaslikka** oldim. *(Tog‘ay Murod. 88-bet)*

Yuqoridagi kabi misollarni asarda yuzlab o‘rinlarda uchtamiz. Ushbu misollarda fe’l so‘z turkumi va fe’lning turli vazifadosh shakllariga mansub *bosayinmi-bosmayinmi, qarayotganim yo‘q va qarab o‘tiribman,* tortib-tortmay, *bilib-bilmaslik, ko‘rib-ko‘rmaslik* leksemalari o‘rtasida ma’nolar zidligi hosil qilingan. Mazkur so‘zlar matnda ham, matndan tashqarida ham zid ma’no ifodalab, antonim juftlik yaratilgan. Bu o‘rinda yozuvchi butun umr dalada ketmon chopib, serquyosh yurtida yelkasi oftob ko‘rmagan, qut-barakotli yurtida kosasi oqarmagan munis o‘zbek xalqining siymosini asar qahramoni Dehqonqulning o‘z boshidan kechirgan ogir qismatini ochib berish uchun fe’l turkumiga xos bo‘lgan leksik juftlikdan foydalangan. Mazkur asarni tahlilga tortar ekanmiz, adibning ona tilimiz sarchashmalari va bitmas-tuganmas bulog‘idan yuksak darajada xabardor ekanligining guvohi bo‘lamiiz. Tog‘ay Murodning ijodiga nazar tashlar ekanmiz, yozuvchining nafaqat Surxondaryo xalqining so‘zlashuv tili, rang-barang shevalari, nozik iboralari, ularning his-tuyg‘ularini ifodalovchi so‘z o‘yinlari va jumlalarini mukammal o‘zlashtirgan, balki o‘zi yashagan zamindagi xalq, ota-bobolari va ajdodlarining madaniy-ma’naviy meroslari, qadriyatlaridan ham yaxshigina xabardor ekanligini sezamiz.

Adabiyotlar

1. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд.132- б.
2. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент: 2000. 43-б.
3. Ҳожиев А., Аҳмедов А. Ўзбек тили лексикологияси. -Тошкент: “Фан”, 1981. 251-б.
4. Мирзаев М.,Усмонов С., Расулов И., Ўзбек тили. 32-б.
5. Тоғай Мурод “Отамдан қолган далалар” Шарқ нашриёти матбаа концернининг бош таҳририяти. –Тошкент: 1994.

REZYUME. Maqolada Tog‘ay Murod asarlarida qo‘llanilgan til birliklarining badiiy-estetik, emotsional-ekspressiv, lingvopoetik xususiyatlari va shu birliklarni tanlashda yozuvchi mahorati haqida fikr yuritiladi hamda munosabat bildiriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье размышляют о художественно-эстетических, эмоционально-экспрессивных, лингвопоэтических особенностях языковых единиц, используемых в произведениях Тогая Мурада, и мастерстве писателя в выборе этих единиц.

SUMMARY. The article reflects on the artistic-aesthetic, emotional-expressive, linguapoetic features of the linguistic units used in the works of Togay Murad, and the writer’s skill in choosing these units.

ЫРЫМЛАР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ТИЛ БИРЛИКЛЕРИНИҢ ҮЙРЕНИЛИЎИНИҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ ҲӘМ ОЛАРДЫҢ АНАЛИЗИ

М.А.Бегниязов – *ассистент оқытыўшы*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: дастурлар, урф-одатлар, маросимлар, анализ, лексика.
Ключевые слова: программы, обычаи, ритуалы, анализ, лексика.
Key words: traditions, customs, rituals, analysis, vocabulary.

Бүгинги күнде Америка ҳәм Европа алымлары тәрепинен ырымлардың психологиялық өзгешеликлери ҳәм оның инсан санасына тәсири ҳаққындағы көплеген илимий изертлеўлер әмелге асырылмақта. Тийкарынан Л.Дей ҳәм Ж.Мелтби [3], Е.Ж.Хамерман ҳәм С.К.Моревеж [12] өзлериниң илимий изертлеўлеринде ырымлардың инсанның психологиялық дүньясына тәсирин кеңнен анализ етип, ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң лингвопсихологиялық өзгешеликлерин өз илимий мийнетлеринде айрықша изертлеў объекти екенлигин атап көрсетеди. Сондай-ақ, ырымларды айрықша халық тәрепинен ойлап табылған көз қараслар деп қаралып, олардың мазмуны, мәниси прагматикалық ҳәм когнитивлик өзгешеликлери ҳаққында бир қанша илимий изертлеўлер әмелге асырылған. Олардың арасында Л.Дамич [10] тәрепинен әмелге асырылған изертлеўлерде ырымның инсанның ҳәрекетине тәсириниң психологиялық факторлары анализ етилген. Тилшилер тәрепинен алып барылып атырылған кейинги изертлеўлерде болса, ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң семантикалық, прагматикалық, когнитивлик анализине кеңнен итибар қаратылып атыр.

Рус изертлеўшилеринен бири Л.Бойко [2] өзиниң «Мәдениятлар аралық белгилер ҳәм ырымлар: рус, инглиз ҳәм француз тиллериниң лингвомәдений дәстүрлери» (2020) атлы мақаласында үш тилдеги ырымлар менен тил бирликлериниң лингвомәдений өзгешеликлериниң когнитивлик белгилери арқалы мәдений айрықшалығы анализ етиледи. С.К.Страусова ҳәм В.Н.Страусова [7] тәрепинен алып барылған изертлеўлерде ырымлар менен байланыслы тил бирикпелериниң семантикалық классификациясы ислеў мәселеси бойынша салыстырмалы изертлеўлерди әмелге асырады. Авторлардың пикиринше, бүгинги күнге шекем ырымлар менен байланыслы этникалық түсиниклердиң сөйлеў дискурсында қалай пайда болыўы ҳаққында бир нешше изертлеўлер алып барылған болып, оларда этнографиялық қатламға тийисли бирликлердиң классификациясы тек үстиртин мағлыўматлар тийкарында әмелге асырылған. Деген менен ырымлар бир неше семантикалық белгилерден қуралады. Олардың мазмунлық характери түрли мәдениятлар ҳәм жәмийетке байланыслы кодлар менен суўғарылған. Ҳәр қыйлы мәнис мазмунға тийисли ҳәм исеним пайда етиўши ырымлар түрли мәдениятларда ҳәр түрли мәдений код ҳәм мәдений функцияны пайда етип, бир семиотикалық структураға ийе болады. Ырым менен байланыслы лексикалық этнографизмлерди семиотикалық анализ етиў арқалы семантикалық системаны жаратыўға хызмет етеди [8].

Ырымлардың мазмунлық мүнәсибетлери, бәлким ондағы мәдений код ҳәм мәдений мәкан факторлары мазмунлық бирлик сыпатында анализ етиў тилдиң лингвокультурологиялық сулыўлығын анализ етиў имканиятын жаратады. Бул бойынша Т.Петровна ҳәм Тао Янг [10] лар тәрепинен өз-ара авторлық тийкарында жазылған рус ҳәм қытай тиллериндеги ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң анализи изертленген мақаласы дыққатқа ылайық. Усы изертлеў жумысында рус ҳәм қытай мәдениятларында ырымлар *әўмет* мәнисин билдириўши сигнал сөзлердиң семантикасы, дүзилиси, функциясы шеңберинде анализ етиледи ҳәм нәтийжелери еки тилдеги бар болған бир мазмунға сәйкес келиўши ырымлар болса да, олар мәдений орталықтың мәдений кодлары арқалы бир-бирине мазмунлық жақтан дурыс келмейди. Олардың лингвомәдений орталығы қәлиплесиўинде халықтың дүньяқарасы, шахс ҳәм барлық арасындағы қатнасықлары айрықша әҳмийетке ийе. Соның ушында мазмун ҳәм форманың жақынлылығы бар болса да, прагматикалық мәниси тәрепинен ҳәр түрли мазмунды береди. Сондай-ақ, өзбек тил билиминде де ырымлар менен байланыслы тил бирликлери этнолингвистиканың изертлеў объекти сыпатында изертленилген. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлери лексикалық этнографизмлер қатарында анализ етиледи. Н.Мирзаев [5] тәрепинен этнографизмлер түсиндирмесине тийкарланған сөзлик дүзилген. Қарақалпақ тилинде А.Әбдиев тәрепинен таярланған «Қарақалпақ ырымлары» мийнетинде болса тийкарынан халық арасында бар болған ырымлар ҳәм оның мәнислерине итибар қаратылады [1].

Усы орында *«ырым»* сөзи қарақалпақ түсиндирме сөзлигинде: «Ырым-исенимге байланыслы пайда болған ески үрп-әдеттиң бир түри [12]» деп келтириледи. Мәселен, тойда жақсы нийетке жеткерсин деген мәнисте қандай да бир нәрселерди алып кетиў, дәрти, аўырыўынан айығыў мәнисинде қандайда бир нәрсени басынан айландырып таслаў, бөпеге қандай да бир жин-жыпырлар жоламасын деген мәнисте, оның бесигиниң басына пышақ ямаса нан қойыў ҳ.т. көплеген түрлерин келтириўимизге болады. Ырымлардың түрлери жүдә көп болып, ол ҳәмме халықлар турмысында ушырасады. Базы ырымларда болса, қандай да бир күшлердиң бар екенлигине исеним пайда етиўши магиялық характердеги ырымлар есапланады. Магия бул - ҳәр қандай динниң ең дәслепки дәўиринен, ең соңғы басқышына шекем әҳмийетли бөлимлеринен бири [7] есапланады.

Ал, халық арасында қоршаған орталықта руўхлардың бар екенлигине исениў сыяқлы ески анимистлик характердеги ырым түрлерин ушыратыўымызға да болады.

Қарақалпақларда басқа миллетлер қатары той жүдә үлкен көлемде өткериледи. Сол себепли, бул мәресимге барған адамлар тойдан мазалы затлар, нан, мийўе ҳәм басқада киши көлемли затларды ырым сыпатында алып кетиўге ҳәрекет етеди. Бунда тойдан алып кетилген нәрсе тойды яғный жақсы күнди шақырады деген көзқарас адамлар арасында кең тарқалған. Усы ырым лексикалық бирликтиң қолланылыўында ҳәр бир сөз өз мәнисинде қолланылған. Қарақалпақ тилиниң этнографиялық характерге ийе лексикалық қатламында той менен байланыслы бир қаанша ырымлар бар. Оларда халықтың арзыў-үмитлери, жақсылыққа хызмет етиўши идеялар белгили бир көркемлилик дәрежесинде қәлиплесип, инсанлар санасында социаллық ҳәрекет, мәресим дәрежесине шығып келген. Бул ырымлар қурамындағы барлық сөзлер өз мәниси тийкарында қолланылған болса да, термин дәрежесине көтериле алмайды.

Таза жайға киргенде, яки көптен бери адам отырмаған жайға көшип келгенинде, жайдың ишин от пенен аласлап, әдираспан түтетип шығыў зәрүр.

А.Әбдиев, «Қарақалпақ ырымлары [1]».

Мысалда келтирилген «әдираспан түтетиў» ырымы арқалы белгили бир жаман ақыбетлерден сақлайды деген исеним менен усы ҳәрекет әмелге асырылады. Бунда «әдираспан» өсимлигиниң «ҳәр түрли

кеселликлерде түтетип пайдаланыў» ҳәрекети, этнографиялық характерге ийе. Бунда өсимликтиң қандай да бир күшке ийе екенлиги ҳаққында қәлиплескен көшпели мазмунды пайда етеди.

Ырымлар тийкарынан этнографиялық өзгешелигине қарап өзинде белгили миллет лексикалық қатламының тийкарғы функционаллығы сыпатында келиўи себепли көркем әдебиятта да тийкарғы тил усылын пайда етиўде қатнасады. Көркем шығармаларда ырымлар белгили халықтың күнделикли турмыс тәризиндеги өзине тән болған өзгешеликлерди ашып бериўде қолланылады.

Ырымлар менен байланыслы лексикалық бирликлерди белгили нийет пенен бағдарланған мақсетти сәўлелендириўине қарай үш түрге бөлиўимизге болады.

1. Унамлы мақсетке бағдарланған ырымлар менен байланыслы тил бирликлери.

Бундай ырымлар халық тәрепинен исенимге ийе, белгили ўақыя-ҳәдийсе арқалы жақсылықты гөзлеў, жақсы ислерди әмелге асырыў, белгили жаман сыртқы факторлардан өзин қорғаў ямаса тәрбия қуралы сыпатында алып қаралады. Бунда қыялый ўақыялар тийкарында жақсы мақсетке гөзленеди.

Мысалы: Халық арасында көз тийиўден сақлайды деп исенилиўши көз моншақ тағып жүриў, жаман көзди қайтарады деп қалтасына дуз салып жүриў сыяқлы ырымларды келтириўимизге болады.

2. Унамсыз мақсетлерге бағдарланған ырымлар менен байланыслы болған тил бирликлери.

Белгили бир нәрсе, ўақыя ҳәм ҳәдийсе ямаса ҳәрекет арқалы инсанның турмысына әўметсизлик, тәшўиш, кеселлик сыяқлы жаман ақыбетлерди пайда етиўине исенилген ырымлар есапланады. Жаман ақыбетлерге алып келиўши ырымлардың ҳәр түрли көринислери бар. Бириншиден, белгили бир нәрселер арқалы қорқытыў арқалы тәрбия жағдайын жеңиллестириўге, сезимлик тәсир күшин арттырыўға жәрдем береди. Бундай ырымларда тийкарынан «қадаған етиў» биринши орында турады. Бунда қәте ямаса унамсыз ис-ҳәрекетлердиң алдын алыў мақсетинде қыялый образ ҳәм тоқыма процесслер мысалында көрсетиледи. Бундай ырымлар түсиндирмесиниң арнаўлы лексикалық қәлиби бар болып, дерлик барлық ырымлардың түсиндирмеси сыпатында усы бирлик қайталанады: «жаман болады». Көбинше бул ҳәрекеттиң қандай ақыбетлери жаман екенлиги әҳмийетли емес. Бунда тыңлаўшыға тәсир етиў жағдайы сөздиң тийкарғы мақсетине айланады.

Байыўлыны байыўлы демейсең, «мурад қусы» деў керек. Сонда мурадыңа жетесең. Ал, байыўлы десең «бай-байлап қалғайсаң» деп ғарғанадымиш.

А.Әбдиев, «Қарақалпақ ырымлары [1]».

Байыўлы сөзи тийкарынан унамсыз характерге ийе болып, халық арасында бул қустың сайраўында унамсыз белги деп баҳалайды ҳәм оннан өзлерин қорғаўға ҳәрекет етеди. Усы ырымның пайда болыўында сөздиң өз мәниси емес, бәлким сөздиң көшпели мәниси түсиниледи.

3. Унамлы ямаса унамсыз хабар белгисин түсиндириўши ырымлар менен байланыслы тил бирликлери.

Бундай ырымлар белгили мақсетке бағдарланбайды. Олар бир нәрсе-предмет, ҳайўан, сан, рең киби бирликлер арқалы түсинилетуғын унамлы ямаса унамсыз белгиге ийе ырымлар менен байланыслы тил бирликлери есапланады. Бундай ырымларда түсиндирмели текст қатнаспайды бәлким сөз суппозициясында оның белгиси анықланады. *Мысалы, таға-бахыт белгиси деп алып қаралса, сынық айна-бахытсызлық белиси* ҳ.т.б.

Қарақалпақларда үйде бийқастан шәйнек кесе сынса айырым инсанлар жақсылыққа жорып- адамның басы сынғанша шийша сынсын, келген бәле усы менен кетсин деген пикирлер айтылады. Ал, және бир тәрептен шийше сынса қандай да бир апатшылық болажақ деген мәнислерде түсиниледи.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, ырымлар менен байланыслы тил бирликлери арқалы халық мәдениятының белгили белгилери пайда болады. Бундай тил бирликлеринде мәдений коннотация, мәдений концепт, мәдений мәкан факторлары анық көзге тасланады. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң лексикалық анализинен сөздиң мазмунлық мүнәсибетлери арнаўлы әҳмийетке ийе. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлерин лингвомәдений анализ етиў арқалы тилдиң өзине тән өзгешеликлерин анализ етиў актуал мәселелерден есапланады.

Әдебиятлар

1. Әбдиев А. Қарақалпақ ырымлары. –Нөкис: 2014.
2. Boyko L. Signs and superstitions across cultures: Russian, English, and French linguocultural traditions. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS www.europeanproceedings.com e-ISSN: 2357- 1330. 2020.
3. Day L., & Maltby J. Belief in good luck and psychological well-being: The mediating role of optimism and irrational beliefs. The Journal of Psychology, 137, 99-110. 2003.
4. Discourse (Comparative Research)” Middle-East Journal of Scientific Research 16 (9): 1230-1237, 2013 ISSN 1990-9233 © IDOSI Publications, 2013 DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.16.09.12009
5. Mirzayev.N. O‘zbek tili entografizmlarining izohli lug‘ati. –Toshkent: «Fan», 1991.
6. Токараев С.А. Ранние формы религии. -М.: «Политиздат», 1990. –С.404.
7. Strausova S.K. and Strausov V.N. Semiotic Patterns of Superstitious Discourse (Comparative Research) Middle-East Journal of Scientific Research 16 (9): 1230-1237, 2013 .1231-b. 2013.
8. Strausova S.K.and Strausov V.N. Semiotic Patterns of Superstitious Discourse (Comparative Research) Middle-East Journal of Scientific Research 16 (9): 1230-1237, 2013 ISSN 1990-9233 © IDOSI Publications, 2013 DOI: 10.5829/idosi.mejsr.2013.16.09.12009
9. Lysann Damisch “Keep your fingers crossed. The influence of superstition on subsequent task performance and mediating mechanism. 2008
10. Petrova T., Tao Yang “Knowledge, man and civilization”russian and chinese superstitions: the dialog of two linguistic cultures European Proceedings of Social and Behavioural Sciences Ewww.europeanproceedings.com eISSN: 2357-1330.
11. Hamerman E.J., & Morewedge C.K.. Reliance on luck: Identifying which achievement goals elicit superstitious behavior. Personality and Social Psychology Bulletin, 41, 323-33. 2015.
12. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. Т.IV. 583-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ урф-одатлари, иримлардаги тил бирликларини ўрганиш ҳақида сўз боради. Шу билан бирга, урф-одатлар ҳақидаги хорижий олимлар ёрдамида олиб борилган тадқиқотлар кўриб чиқилади. Урф-одатлар билан боғлиқ лексик бирликларни белгилаш ва йўналтирилган мақсад сўровлари бўйича ўрганилган ва намуналар билан таъминланган уч турга бўлинади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению языковых единиц в каракалпакской традиции. В то же время рассматриваются исследования, проведенные с помощью зарубежных ученых по вопросам обычаев. Лексические единицы, связанные с традициями, делятся на три типа, изучаются и конкретизируются путем определения и направления целевых запросов.

SUMMARY. The article is devoted to the study of linguistic units in the Karakalpak tradition. At the same time there are considered studies conducted with the help of foreign scientists on issues of customs. Lexical units associated with traditions are divided into three types, studied and specified by identifying and directing target queries.

ИНГЛИС ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ АХРОМАТИКАЛЫҚ РЕҢЛЕРДИҢ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СЫПАТЫ

К.Джумамуратов – *таяныш докторант*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ранг, лексика, семантика,эмоция, компонент, фразеологизм, ахроматик.
Ключевые слова: цвет, лексика, семантика, эмоция, компонент, фразеологизм, ахроматика.
Key words: colour, lexicon, semantics, emotion, component, phraseologism, achromatic.

Реңлер ҳәр бир халықтың өзгешелигин айқын көрсетип бериўши қурал болып, бул жумыста рең аңлатпаларын изертлеў объекти сыпатында үйренип шығыўдың тийкарғы критериялары ҳаққында, соның менен бирге оларды изертлеў әдислери ҳаққында мағлыўматларды изертлеп шығыў есапланады. Бунда тарийхый, салыстырмалы, этномәдений, когнитив әдис негизинде инглис ҳәм қарақалпақ тиллериндеги рең аңлатпаларын салыстырмалы-қыясый талқылаў мақсет етилди. Гетероген тиллер болған инглис ҳәм қарақалпақ тиллериниң лексикалық қатламында уқсаслық болмаў аксиома, сондай-ақ заманагөй тил аспектлериниң өзгешелиги негизинде ҳәм уқсаслық, ҳәм өзгешеликти анықлаў талап етиледи. Лексикалық семантиканың тийкарғы атамалары ҳәм түсиниклерин жумыстың изертлениў тараўларына сай инглис ҳәм қарақалпақ тиллериндеги рең атамаларының функционал-семантикалық сыпатламасын анықлаўдан ибарат.

1. Рең ҳәм олардың тилде сәўлелениўи

Инсаният мәдениятында рең мудамы үлкен әҳмийетке ийе болып, ол барлықты философиялық ҳәм эстетик түсиниў менен беккем байланыслы, бунда Л.В.Кнодель: "инсан өзин барлық ҳақыйқатлығында көбирек рең арқалы тәртипке салады ҳәм дүнья менен байланысларын үйлестиреди", деп пикир билдиреди [3:5].

Рең физикалық қубылыс ретинде И.Нютон тәрепинен биринши рет сүўретленген, яғный мәлим бир узынлықтағы жақтылық толқыны сыпатында үйренген. И.В.Гёте илимий жумысында рең ҳаққындағы мағлыўмат берип өтеди: "реңниң сезим ҳәм этикалық ҳәрекети". Бул тезисте келтирилгени бойынша, реңлердиң айырықша мәнилери ҳәм белгили бир психологиялық мазмуны бар екенлиги атап өтиледи, сол себепли оларды үйрениў классикалық физикадан механикалық әдис шеңберинен шығыўды талап етеди.

Л.В.Кнодельдиң "Инглис реңлери идиоматикасы" атлы монографиясында, "түрли тиллердиң сөзликлеринде 100 ден 150ге шекем реңлердиң атамалары болып, деген менен адам көзи тек ғана 100 мың рең түрлерин ажырата алыўы"н атап өтеди [3:7]. Изертлеўшилер рең атларының санын ҳәр түрли белгилейди, соның менен бирге реңлерди изертлеўдиң түрли жоллары қолланылады деп биледи. Интернет тармақларындағы рең аңлатпаларының саны 1028 ден көп екенлиги анықланып, оларды изертлеў қыйыншылық туўдырады, сол себебли биз олардың изертлениўиниң биринши басқышын тийкарынан реңлерди эпиўайы функционал өзгешеликлери тийкарында ажыратып алып, соң олардың семантикалық өзгешеликлерине тоқталыўды мақул таўдық.

Н.Ф.Пелевина, "барлық эпиўайы көринисин сәўлелендириўде түрли тиллерде парық бар", деп айтып өтеди, "бунда искерликти бөлистириў нәтийжелери ҳәм илимий билимлер арасында ҳәр бир халық ушын ҳақыйқатлықты өзгеше қабыл етилиўи, атап айтқанда, рең майданын классификациялаўдың өзгеше психологиялық себеби бар екенлиги, этирапымыздағы орталық объектлери ҳәм ҳәдийселерине тийкарланған болады" [Пелевина 1987: 152]. Соған уқсас пикирди Г.Ауберг билдиреди: "Биз өз сезимлеримизди тәртипке салыў ҳәм классификациялаў зәрүрлигин бир-биримизди түсиниў менен байланыстырамыз. Егер биз бир-биреўимизди түсиниўди қәлесек, онда қара, ақ, қызыл, сары, жасыл, көк сыяқлы сөзлерди сезимлеримиз ушын тийкарғы атлар ретинде қолланыў жеткиликли есапланады. Бул сөзлердиң дизбеклерин ҳәм реңлердиң эпиўайы формаларын бириктирип дискурста қолланыў сезимлеримизни аңлатыў ушын ямаса ҳеш болмағанда оларды басқа адамларға түсиникли тәризде жеткериў ушын жеткиликли". Бул пикирге биз ҳәм қосыламыз, яғный ҳәр бир этник топар өзлериниң рең аңлатпалары арқалы өзгеше сезимлерди сәўлелендириўин сол эмоция ҳәм эмоцияны геўделендириўши лексикалық бирликлер арқалы бериўге болады (Қараң: Кесте 1):

1-Кесте. Рең аңлатпаларының эмоцияларды сәўлелендириўи

Рең	Эмоция	Лексикалық бирликлер
White	қорқыў, әдепсизлик.	анықлық, пәклик, гөззаллық, аза, кеселлик, өлим, уллылық, тынышлық, жас
Ақ	тынышлық, пәклик, жеркенишлик	ўақыт, ер адам, ҳаял, мәртебе, байлық/аманлық, азық-аўқат, жас, ақыл, Қудай, рухланыў
Black	қорқыў, қайғы, ҳәсирет, дипрессия, ғазеп	қараңғылық, өлим, сыйқыр, тынышлық, қәлеў, гөззаллық, жаманлық
Қара	ғәзеп, қорқыў, унамсыз, қуўаныш	азап-ақырет, тәселле, жағдай, кейип
Blue	қәўетер, тынышлық, арқайыншылық	гөззаллық, мәртебе, бийгана мәкан, пәклик, жақтылық, қәўип, уллылық, аза, өзгерис.
Көк	меҳрибанлық, қуўаныш, бахыт	уйқаслық, разылық, ўапа, шексизлик
Yellow	қәўетер, қуўаныш	қәўип, кеселлик, солыў, өлим, гүзек, өним
Сары	биймәлеллик,	билим, жас, сапа, бузылыў
Red	ғәзеп, қәўип, муҳаббат	өрт, туўылыў, қуўаныш, гөззаллық, жаманлық, өлим, уллылық.
Қызыл	ғәзеп	жас, байрам, тәбият, организм, турмыс, инсан
Green	қуўаныш, қәўетер, ғәзеп	турмыс, өсиў, тазалық, ояныў, бийгана мәкан, гөззаллық
Жасыл	пәраўанлық	өсиў, өнимлилик, ояныў, көбейиў, жаслық, турақлылық, турмыс, дин

Тәбиятта ушырайтуғын реңлер ахроматикалық ҳәм хроматикалық реңлерге бөлинеди. Ахроматикалық реңлер әдетте ақ, қара, күлрең деп аталады, қалған барлық реңлер хроматикалық болып табылады [5: 21].

Адамның ең дәслепки түсиниклериниң ишинде бул ахроматикалық реңлердиң тийкарғы жуплығы бинар оппозицияда дерлик ҳәмме мәдeният ҳәм тиллерде айырым өзгешеликлер менен колланылады [7]. Солар

қатарында, қарақалпақ мәдениятында ҳам «ақ» реңи кең қолланылатуғын реңлер есапланады, өз нәўбетинде пәклик, мүқаддеслик, жақтылық, бахыт, әўмет, пәраўанлық, ҳадаллық, пәклик, ақыл-зийреклик, тәжирийбе мәнилерди аңлатады.

“Ақ” лексикалық бирлигиниң сөзликлердеги маркерлери: Ақ кел. 1) Аппақ, гүриштей, жақсы, таға; 2) Ҳақ, ҳадал, жаманлығы жоқ, кеўлинде гирбиңи жоқ, қылмыссыз, айыпсыз; 3) Ағарған асқатық; 4) Дақ, дирбиң, кир [ҚТТС 1976: 53-54]; Ақ I. 1) белый; 2) белая, серая, сивая; 3) благоприятный [ДТС, 48]. Ақ II. (кит.дурной, злой) презренный, достойный пренебрежения [Сол жерде].

Қарақалпақ тилиндеги «ақ» компонентли фразеологиялық бирликлер*: ақ жаўлық, ақ табан шубырынды, ақ жалаў, ақ қуба, ақ сүйек, ақ дегени алғыс, қара дегени ғарғыс болып турған адам, кимсен пәленше, ақ ыйық болыў, ақ аяқ.*

Бул фразеологиялық бирликлердиң талқысы сыпатында, бул лексикалық бирликлер, түрли концептлерди геўделендирип келмекте: *ақ шаш, ақ жаўлық - ўақыт, ҳаял, ер адам, ғарры, ана ҳәм теберик; ақ табан - жарлылық ҳәм әзи; ақ жалаў - азық-аўқат; ақ қуба - рең; ақ атлы - байлық; ақ аяқ - хийле; ақ сүйек, ақ дегени алғыс, қара дегени ғарғыс - жәмийетте жоқары мәртебеге ийе болыў.*

Инглис тилиндеги «white» реңиниң онлайн Dictionary.com сөзлигиндеги маркери: white **adj.** 1. of the color of pure snow, of the margins of this page, etc.; reflecting nearly all the rays of sunlight or a similar light; 2. light or comparatively light in color; 3. (of human beings) belonging to a group marked by slight pigmentation of the skin, often of European descent; 4. for, limited to, or predominantly made up of white people: *a white neighborhood;* 5. pallid or pale, as from fear or other strong emotion: *white with rage;* 6. silvery, gray, or hoary: *white hair;* 7. snowy: *a white Christmas;* 8. lacking color; transparent; 9. (politically) ultraconservative; 10. blank, as an unoccupied space in printed matter: *Fill in the white space below;* Also called**al·wite** [awl, -wahyt]. *Armor.* composed entirely of polished steel plates without fabric or other covering; 11. wearing white clothing: *a white monk; 12. Older Use: Offensive.* decent, honorable, or dependable: *That's mighty white of you.*13. auspicious or fortunate; 14. morally pure; innocent; 15. without malice; harmless: *white magic.*16.(of wines) light-colored or yellowish, as opposed to red; 17. refined or processed, as flour; 18. *British.*(of coffee) containing milk.

Noun. 1.a color without hue at one extreme end of the scale of grays, opposite to black. A white surface reflects light of all hues completely and diffusely. Most so-called whites are very light grays: fresh snow, for example, reflects about 80 percent of the incident light, but to be strictly white, snow would have to reflect 100 percent of the incident light. It is the ultimate limit of a series of shades of any color; 2. a hue completely desaturated by admixture with white, the highest value possible; 3. quality or state of being white; 4. lightness of skin pigment; 5. a person with light-colored skin, often of European descent; 6. a white material or substance; 7. the white part of something; 8. *Biology.* a pellucid viscous fluid that surrounds the yolk of an egg; albumen; 9. the white part of the eyeball: *He has a speck in the white of his eye.* [8].

Инглис тилиндеги white колоратив бирлиги «әзгулик», «иблис», «кеселлик», «макан», «расса», «қорқыў» сыяқлы концептлерди геўделендириўшилер есапланады.

Инглис тилиндеги «ақ» компонентли фразеологиялық бирликлер: *white wine glass, a white dinner jacket, an old white hat, parchment white, in her white face, White elephant,Can't think what made Fleur get me the thing!, the whiteness of her face,* ***bleed white,in the white,white around the gills,****black and white, bleed someone white, great white hope, show thewhite feather.*

Көплеген эпитет ҳәм метафоралар оқыўшы ойында сәўлелендириўинде жанлы образ жаратыўға хызмет еткен: “great hollow eyes”, “skull’s face”, “parchment **white**”. Семантикалық байланыстың айрықшалығы корреляцияларының морфемикалық қурамын алдынан белгилеп береди: тийкарынан бир түбирли сөзлер антонимия қатнасларына, бир аффиксли сөзлер болса синонимиялық қатнасларға киреди.

Илимпазлардың пикирине қосылған ҳалда айтыўымыз мүмкин, көркем усылдың раўажланыўы менен рең аңлатпалары палитрасы кеңейди, образларды сезим арқалы ашыўға хызмет етеди, халық турмыс тәризин сәўлелендиреди. Илимий-техникалық революция нәтийжесинде ҳәм тоқмашылық пенен бояў санаатының раўажланыўы рең терминологиясының актив түрде байытты. Бул жаңа реңлердиң жасалма бояўларын жаратыў нәтийжесинде жүзеге келген. Рең терминологиясының раўажланыўына 19-әсирдиң ақырында француз модасының Европаға тәсири, соның менен бирге Шығыс пенен саўданың раўажланыў толқыны үлкен тәсир көрсетди.

Рең дүньяны билиў категорияларынан бири болып, оны түсиниў қураллары есапланады. Реңниң бир қарағанда сыртқы сыпатламасына қарағанда тереңирек мәниге ийе екенлиги айқын көринеди, сол себепли тилдиң фразеологиялық бирликлердиң қурамында сәўлелендирилген этник-колористиканы үйрениў түрли халықлардың миллий белгилериниң айырықша қәсийетлерди анықлаў-түсиниўге мүмкиншилик береди «Қарақалпақ тилинде рус тилинен өзлестирилген фразеологиялық бирликлер ҳәм сөзбе-сөз аўдарма етилген фразеологик бирликлер болып, олар нәтийжели есапланады. Рус қарақалпақ тиллери фразеологиялық бирликлеридиң идиоматикалық миллий мәдений байланыслы тилдиң айырықша қәсийетлерин түсиниў ушын этникалық топар мәдениятын сақлайтуғын текстлерди, биринши нәўбетте, халық аўыз-еки дөретпелерин ҳәм көркем әдебияттын анализ қылыў керек», деп пикир билдиреди Р.Б.Мамбетова ҳәм Ж.Е.Сейтжановлар. Бул авторлардың пикирлерине толық қосыламыз, яғный фразеологиялық бирликлердиң ҳәр бириниң өз алдына миллий өзгешеликлери семантикасына тәсир етеди.

Барлық ассоциатив лингвистикалық – рең көриниси басқа мәдениятларды түсиниўдиң нәтийжели қуралы болып, ол жәмийеттиң рең «код»ындағы ҳәр қандай өзгерислерге сезгир болып [1:77], миллий-мәдений мағлыўматлар менен беккем байланыслы тил бирликлердиң айырықша қәсийетлери геўделенеди [2]. Рең атамаларына көбинесе «рәсмий тәрийиплер» берилген болып, рең арқалы әдеттеги объекттиң көриниси бериледи. Мысалы, ақ-ағарған, қар,периште; қара - күл, көмир реңы ҳәм басқалар. Р.М.Фрумкина айтып өткени сыяқлы, «реңли сапаларды айтыўдың ең мағлыўматлы усылы - бул объекттиң тиккелей көрсеткишин өз ишине алған усыл» [6:145]. Илимпазлардың пикирлерине қосылған ҳалда, каракалпақ тилинде ҳәм рең атамаларын қәлиплестириўдиң ең нәтийжели усылларынан бири объект реңин объекттиң тәрийпине өткериў көп ушырасатуғын фактор болып табылады, мысалы, алмайдай«алманың» (алмадай қызыл), сүттей «сүт яңлы» (сүттей ақ), қарайып «қап-қара болып» (қара түтиндей қарайып).

Тилдиң жанлы, метафорикалық ҳәм эмоционал қуралы ретинде фразеологизмлар белгили, олар «тил ийелерине дүнья ҳәм жағдайға байланыслы өзгеше көзқарасларды жүклейтуғын» бирликлер болып, дүньяның эстетикалық әҳмийетке ийе барлық лингвистикалық көринисин жаратыўға жәрдем береди [4:82]. Солай

екен, олар миллий-мәдений концептлерди қурайтуғын ҳәм ашып бериўши тийкарғы қураллар есапланады, яғный реңлер ҳәр бир миллеттиң өзине тән концептлерин гейделендиретуғын болса оның тийкарғы себеби реңлердиң мифологиялық тәбияты менен байланыслы болады: ақ «пәклик», «муқаддеслик» ти символластырса, ақ рең «ўақыт» концептин да гейделендиреди, атап айтқанда бул рең бир қанша концептлер менен байланысады: «баслама», «соңғы», «еркек», «ҳаёл», «байлық», «азық-аўқат», «жас», «ақыл», «иләҳийлик» ҳәм white «bright», «pure», «innocent», «peace»ты гейделендиреди ҳәм олардың семантикалық көрсеткишлер төмендегилер есапланады: sun, shining, sunlight, daylight.

Барлық лингвистикалық сүўретлерин қәлиплестириўде реңниң роли сөзсиз үлкен, себеби ҳәр түрли этникалық топарлары белгили бир дәрежеде реңлерди өзлериниң арнаўлы ассоциациясына ийе, олардың унамлы ҳәм унамсыз реңлер топарларына ҳәм ийе есапланады. Яғный, жоқарыда келтирилген пикирлерди улыўмаластырып рең ҳеш қандай муғдар мәнисин аңлатпайды, ал ол тек ғана сапаны билдириўши бирлик болып табылады. Реңсиз инсан интеллектиниң жемиси ойлар сәўлеленбейди, реңсиз олар өлшенбейди, реңсиз сапа көринбейди.

Әдебиятлар

1.Алымова Е. Н. Ассоциативная лингвоцветовая картина мира. // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Сер. 9. Филология, востоковедение, журналистика. 2007. Вып. 2, ч. 2. -С. 74-77.

2.Дмитрюк Н. В. Национально-культурная специфика вербальных ассоциаций: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. -М.: 1985. –С. 22.

3.Кнодель Л. В. Английская цветная идиоматика. Киев: ФОП Кандиба Т. П., 2019. –С. 320.

4.Маслова В. А. Лингвокультурология. -М.: Академия, 2001. –С. 279.

5.Онол Э. Цветообозначения в русском языке: с позиции носителя монгольского языка: Дис. ... канд. филол. наук. -М.: 1996. –С.132.

6.Фрумкина Р. М. О методе изучения семантики цветообозначений. // Семиотика и информатика. 1978. № 10. -С. 142-162.

7. Kdirbaeva G. Colorative Lexicon is the Embodiment of Figurative Features of the Mythological Conceptual Sphere. 2023.

8. https://www.dictionary.com/browse/white

9. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. -Nókis: «Qaraqalpaqstan». 1982. T. I. 287-b.

10. Мамбетова Р.Б., Сейтжанов Ж.Е. Особенности фразеологических единиц в русском и каракалпакском языках современные исследования в области преподавания иностранных языков в неязыковом вузе Научно-методический журнал Выпуск X, Барнаул: 2021, - С. 105-112.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ахроматик ранглар, хусусан «оқ» рангига ойд фразеологик бирликлар таҳлил қилинган. Шунингдек, инглиз ва қорқалпоқ тилларидаги ахроматик ранглар билан боғлиқ фразеологик бирликлар солиштириб ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются ахроматические цвета, в частности фразеологизмы, относящиеся к цвету «белый». Путем сравнения также изучаются фразеологизмы, относящиеся к ахроматическим цветам в английском и каракалпакском языках.

SUMMARY. The article analyzes achromatic colors, in particular phraseological units related to the color "white". Phraseological units related to achromatic colors in English and Karakalpak languages are also studied by comparison.

ҲӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ ҚУБЫЛЫСЫ ҲАҚҚЫНДА

Т.Ж.Халмуратов – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: парцелляция, гапнинг парчаланиши, асосий гап, парцеллят.

Ключевые слова: парцелляция, расчленение предложения, базовое предложение, парцеллят.

Key words: partcellation, sentence division, basic sentence, partcellator.

Соңғы жыллары тилдиң басқа тараўларында сыяқлы синтаксис тараўында да сезилерли дәрежеде өзгерислер болып атырғанлығы байқалады. Атап айтсақ, ҳәзирги ўақытта әдебий тил нормаларына кирмеген, бирақ аўызеки тилде кең түрде қолланылып жүрген грамматикалық қубылыс ретинде парцелляция қубылысын изертлеў ҳәзирги заман тиллериниң синтаксиси тараўының раўажланыўы барысы ҳаққындағы пикирлерди байытыўы мүмкин.

Изертлеўдиң актуаллығы – парцелляция конструкцияларының әҳмийети, олардың функционаллық өзгешиликлери ҳаққында қарақалпақ тилинде илимий жумыслардың жетерли дәрежеде емеслиги. Мақаланың мақсети – парцелляция конструкцияларының қарақалпақ тили синтаксисинде өзине тән қәсийетлерге ийе екенлигин көрсетип бериў.

Парцелляция конструкциялары (француз тилинен Parseller «дара-дара компонентлерге бөлиў, бөлшеклеў» – Х.Т.) ХХ әсирдиң екинши ярымынан баслап илимпазлардың изертлеў объектине айлана баслады. Парцелляция конструкцияларды үйрениўде Ю.В.Ванников (Ванников, 1978, Е.А.Иванчикова (Иванчикова, 1968), Л.Ю.Максимов (Максимов, 1986) ҳәм т.б. рус илимпазлары өз үлеслерин қосты.

Ю.В.Ванников бул қубылысты төмендегише тәриплейди: «Парцелляция – коммуникативлик жақтан пүтин гәпти бөлшеклерге бөлиў усылы болып, пүтин гәп толық бир гәп түринде емес, ал бир неше бөлшекленген түрде әмелге асырылады. Парцелляция кең көлемли синтаксислик қубылыс болып табылады. Парцелляция қубылысы барлық түрдеги гәплерде қолланылыўы мүмкин» [2:10].

Түркий тиллерде парцелляция конструкциялары мәселелерин изертлеўде А.Т.Ақыжанованың «Структурные особенности парцеллированных конструкций в современном казахском языке» (Акыжанова, 2014), А.Н.Рысаеваның «Структурные и семантико-синтаксические особенности парцеллированных конструкций в современном башкирском литературном языке» (Рысаева, 2011), Р.Ж.Саурбаевтың «Структурно-семантический анализ парцеллированных конструкций (на материале английского и татарского языков)» (Саурбаев, 2011), А.А.Гаффаровтың «Ҳозирги ўзбек тилида парцеллятив ва иловали қурилмаларнинг синтактик деривацияси» (Гаффаров, 1997), Т.Т.Токоевлардың «Парцелляция в киргизском языке (в аспекте простого предложения)» (Токаев, 1995) атлы илимий мақала ҳәм кандидатлық диссертацияларын айтып өтсек орынлы болады.

Тилекке қарсы, қарақалпақ тилинде бул синтаксислик қубылысқа илимпазлар тәрепинен жетерли дәрежеде кеўил бөлинбеген. Бул қубылыс ҳаққында рус ҳәм қарақалпақ тили синтаксиси илиминде гиреўли орны бар проф. А.Умаров «Развитие каракалпакского языка в условиях русско-национального двуязычия» атлы мақаласында қарақалпақ тили синтаксисинде рус тили менен интенсив түрде қарым-қатнас нәтийжесинде пайда болған яки раўажланған жаңа конструкциялар ҳаққында айта отырып, ҳәзирги қарақалпақ тилинде парцелляция конструкциялары ушырасытуғынлығын қоспа гәплер мысалында көрсетип өтеди. Мысалы, **1. Дизбекли қоспа гәплер:** а) ***және*** сыяқлы бириктириўши дәнекер жәрдеминде: *Қыз өзинше ләззетленип күлди. Және ярым шақырымдай илгерилеп барып тор-*

моз берди (Б. Аймухаммедова); б) ***ямаса***, яки ***я болмаса*** сыяқлы айырыў дәнекерлери жәрдемине берилетуғын айырыў дизбекли қоспа гәп: *Сен неге маған қусап шақалақлап күлмейсең. Ямаса мени сынап жүрипсең бе?* (Т. Қайыпбергенов). **2. Бағыныңқылы қоспа гәплер:** а) ***ҳәтте*** дәнекер-жанапайы жәрдеминде: *Ҳеш нәрсени ойламайсаң. Ҳәтте Аралдың тәғдирин Москваның адамлары ойлап атыр ғой* (Н.Курбанбаева) ҳәм т.б. [8:14-19].

Ҳәзирги заман қазақ тилинде парцелляция конструкциялары ҳаққында А.Т.Акыжанова өзиниң «Структурные особенности парцеллированных предложений в современном казахском языке» атлы мақаласында «Синтаксислик конструкцияларды дара-дара компонентлерге бөлиў әдебий тилге аўызеки тилден өткен, соның ушын да олар ҳәр тилде өзине тән өзгешеликлер ҳәм мүмкиншиликлерге ийе» деп көрсетип өткен [1]. Усы көзқарастан қарақалпақ тилинде де парцелляция конструкциялары өзине тән өзгешеликлер ҳәм мүмкиншиликлерге ийе ҳәм олар көркем шығармалар, публицистика текстлеринде көплеп ушырасады.

Мыс.: *Аўыллар шоқ-шоқ болып, бөлек-бөлек қонысласқан. Ҳәр қайсысының арасы бир-биринен ат шаптырым, базылары мезгиллик жол* [3:72].

Көрсетип өтилген мысалда коммуникатив жақтан пүтин дәнекерсиз қоспа гәп бөлшеклениў нәтийжесинде екиге бөлинеди: биринши бөлеги тийкарғы конструкция болып, ал екиншиси - қосымша конструкция, яки болмаса парцеляттан турады. Конструкцияның биринши бөлегинде, яғный формаль жақтан жуўмақланған гәпте, әдетте, тийкарғы хабар жайластырылады.

Синтаксислик көз-қарастан гәптиң екиге бөлиниўи интонациялық иркинис, ал жазыўда ноқат жәрдеминде жүзеге асырылады. Бундай процесс автор тәрепинен гәптиң бөлшекленген екинши компонентин (парцелятын) арнаўлы түрде айырып көрсетип бериў ушын стилистикалық мақсетте әмелге асырылады.

Авторлар тәрепинен парцелляция усылында коммуникатив жақтан толық гәпти бөлшеклеп бериў усылы мәлимлемени анағурлым дәрежеде мазмунлы, эмоционаллы, стилистикалық көз-қарастан мәнили етип көрсетиўи анық. **Салыстырың**: *Сыйыр менен еки ешки, Айтмурат дарғаныки, қалғанлары қоңсы үйлерге тарқалып кетти. - Сыйыр менен еки ешки, Айтмурат дарғаныки. Қалғанлары қоңсы үйлерге тарқалып кетти* [4:52]; *Шолпы ығып баратыр, бирақ шолпыға байланған кендир арқан беккем. - Шолпы ығып баратыр. Бирақ шолпыға байланған кендир арқан беккем* [4:69]; *Еле баяғы жол, буннан еки жыл бурынғы жол, жаңарған дымы жоқ. - Еле баяғы жол, буннан еки жыл бурынғы жол. Жаңарған дымы жоқ* [4:6]; *Ғобыз шертип көрип едим, өзим келистире алмай жүргенде, үйден әкем қуўып жиберди, қыссаханлық етейин десем, саўат жетиспеди...- Ғобыз шертип көрип едим, өзим келистире алмай жүргенде, үйден әкем қуўып жиберди. Қыссаханлық етейин десем, саўат жетиспеди...* [5:118].

Көрсетип өтилген гәплерди анализлеў барысында парцелляцияға ушыраған гәплердиң екинши бөлеклери структуралық ҳәм семантикалық жақтан тийкарғы гәплер менен тығыз түрде байланысқан ҳәм олардың даўамы екенлиги мәлим болды. Буларды дәллилеў ушын бөлшекленген (парцелляцияға ушыраған – Х.Т.) гәплерди бир-бирине қосыўдың өзи жеткиликли деп ойлаймыз. Салыстырың: *Сонлықтан ба, олардың қайсысы сөйлесе де, журтқа жуғымлы. Ҳәмме «ләббәй!» дейди. –Сонлықтан ба, олардың қайсысы сөйлесе де, журтқа жуғымлы, ҳәмме «ләббәй!» дейди* [3:4]; *Саўдагерлеримизди қайтармағаны ушын урғың келгенин ур, қарақалпақ халқын кимде-ким ҳәлсиз көрип менсинбесе, қалай жазалайтуғынын таныт. Аяма. – Саўдагерлеримизди қайтармағаны ушын урғың келгенин ур, қарақалпақ халқын кимде-ким ҳәлсиз көрип менсинбесе, қалай жазалайтуғынын таныт, аяма* [3:6].

Парцелляция конструкциялары стуруктуралық жақтан ҳәр қыйлы болып, жай ҳәм қоспа гәплер формасында болыўы мүмкин.

1. Парцелляция конструкциялары жай гәп формасында: а) парцелляция конструкцияларының екинши бөлеги – парцеллят – биргелкили баянлаўыш орнында: *Маман Аманлықты күтип Аллаярлар менен күн батқанша отырды. Басқыласты. Күлисти* [3:19]; *Зорлар зорлығын қылды. Сөйлетпеди* [3:39]; *Таңның алдында абылайсаңның жаўыны басланды. Бирден шелекледи* [3:90]; *—Көп-көп жол жүрип Орь қорғанына жеттик. Иследик. Аянбай иследик. Қайттық* [3:92]; *Ырысқул бий бул сапары өзин әбден қысты. Жадырамады. Көп сөйлемеди* [3:308]; б**) парцеллят– биргелкили анықлаўыш орнында**: *Балалардың бәри тастан жонған сүўреттей лал. Ләммимсиз* [3:93]; *Балам, оның менен талай табақлас болып, талай ашшы-душшыны татысқанбыз. Ақыллы еди. Ири сөзли еди* [3:113]; *Ҳәзирги аза үргининиң оннан бир епкин айырмасы жоқ. Қайта тереңирек, қайта аўырырақ* [3:241]; *Қурт излеген ала-тоғанақтай турақсыз, шақадан шақаға атлағаны атлаған. Тынымсыз, қанаатсыз* [3:317]; *Өзлери жүдә мәс. Кеўилли* [3:368].

2. Парцелляция конструкциялары қоспа гәп формасында:

2.1. Парцелляция конструкцияларының екинши бөлеги – парцеллят - дизбекли қоспа гәп формасында: а) бирақ дәнекери жәрдеминде: *Егер гөрге апарып тирилей тықса да налымас едим.* ***Бирақ,*** *балашағаларым бар* [4:15]; *Түн ярым ақшамнан аўған еди.* ***Бирақ,*** *еле тоғайдың да, жолдың да кейин таўсылар емес* [4:17]; *Қасқырлар жәнe қутырынып кеткен еди.* ***Бирақ,*** *бурыңғыдай ҳәрекет жоқ* [4:20]; **б)** ***лекин, ал*** дәнекерлери жәрдемине берилетуғын дизбекли қоспа гәп: *Белгили уста болғаны ушын Құдайбергенниң аўҳалы басқаларға қарағанда тәўир еди.* ***Лекин,*** *бир ҳәпте бурын бул жерде де аяныўлы ўақыя жүз берди* [4:15]; *Бул усы ҳәўлиниң ийесиниң дийқанларының баспанасы екенлиги сезилип турады.* ***Ал,*** *үй ийеси болса әлбетте бий болыўы итимал* [4:13].

2.2. Парцелляция конструкцияларының екинши бөлеги – парцеллят - бағыныңқылы қоспа гәп формасында: *Келисип бас ийзедим.* ***Себеби***, *нөкерликте жүрип қашып қутылыў мүмкиншилигин сезер едим* [3:9]; *Бир жаман жери, қаладан қашқан менен аўыллар үстинен өтиў қәўипли.* ***Себеби***, *аўыл моллалары диншиллер орыс адамын көрсе, тутып Хийўаға әкелетуғыны турған гәп еди* [3:9]; *Ақыллылар суў ишкен қудыққа түкирмейди.* ***Демек***, *сиз Киши жүздиң арқасынан ел болып отырғаныңызды умытпассыз*[3:85]; *Азанда келе алмадым.* ***Сол ушын*** *ҳалқасын, түслигин, кешлигин қосып әкиятырман* [3:53]; *Бул жерде көп турыў бийпайда. Ҳужыбатлы ой келмейди.* ***Сол ушын*** *Ырысқулбий «Жандосбай қала берсин» дегендей қолын бир силтеди* [3:74]; *Дмитрий Гладышевтен сорап ҳеш нәрсе биле алмады.* ***Сол ушын*** *жас бийди алдарқатаман деген ой менен күймесине мингизип отырғаны* [3:83].

2.3. Парцелляция конструкцияларының екинши бөлеги – парцеллят - дәнекерсиз қоспа гәп формасында: *Бул жер «Шарлаўық» деп улкен ат алғаны менен жисмине туўры келмес еди. Қарсы алды қылыштай қайрылып аққан Амиўдарья. Әтирапының бәри дут тоғайлық* [4:52]; *Бул үйде ешким оны жатырқамайды. Ҳәммеси өз қызындай көреди* [4:61]; *Кимсең Қулман ўәзирдиң ҳаялы боласаң. Жегениң алдыңда, жемегениң соңыңда...* [4:90]; *Халық деген – бул хан! Халық деген – бул бий* [4:115]; *Қыстың ысырапыллы*

күнлери „бәҳәр де шыға қоймады-аў,“ деп налынамыз. Бәҳәр шығыўдан қаўын писикти күсеймиз [5:282]; *Мен жүремен түни менен, кепшигим қолымда! Сен жүресең журттың уйқлаған қудығы бар ма, жолдың гедир-будыры бар ма, көзиң тинтинип!* [6:133]; *Журттың отын көмегине кетип баратырған ким, Шундый. Дүзде туўып қалған биреўдиң бузаўын үйине апараман деп, шуўға былғанып келип жүрген ким, Шундый. Биреўдин жүўери орағында жүрген ким, Шундый!* [6:133]; *Ишки дәртин достына айтыўға қәўипсинген адам, ҳәммеден қорқып жүреди. Ҳәммеден қорыққан адам узақ жасай алмайды* [4:53].

Жуўмақлап айтқанда, парцелляция қубылысы қарақалпақ тилинде де өзине тән өзгешеликлер ҳәм мүмкиншиликлерге ийе, сөзлердиң қатаң тәртибине ҳәм сөзлердин гәпте бир-бири менен тығыз байла-нысына қарамастан, қарақалпақ тилинде ҳәр қандай гәпти парцелляциялаўға болады.

Әдебиятлар

1. Акыжанова А.Т. Структурные особенности парцеллированных предложений в современном казахском языке // Universum: Филология и искусствоведение: электрон. Научн. Журн. 2014. №3 (5). URL: http://7universum.com/ru/philology/archive/item/1124.
2. Ванников Ю.В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. Изд. 2-е. - Москва : URSS, 2009. –С. 294.
3. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис: «Билим», 2018, 512-б.
4. Мамбетов К. Бозатаў: Роман ҳәм Повестлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 332-б.
5. Сейитов Ш. Ығбал соқпақлары. Роман. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975, 324-б.
6. Сейитов Ш. Халқабад. Роман. Биринши китап: Шар бузыў. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977, 324-б.
7. Сейитов Ш. Халқабад. Роман. Екинши китап: Машақатлы асырымлар. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 411-б.
8. Умаров А.А. Двуязычие и взаимовлияние языков : Межвуз. Сб. науч. Тр. / Чуваш. Гос. ун-т им. И.Н.Ульянова; [Редкол.: М.М.Михайлов (отв. Ред.) и др.]. – Чебоксары: ЧГУ, 1990. –С. 107.

РЕЗЮМЕ. Мақола ҳозирги қорақалпоқ тилида парцеллятив конструкцияларини ўрганишга бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена изучению парцеллированных конструкций в современном каракалпакском языке.

SUMMARY. The article is devoted to the study of parcelled constructions in the modern Karakalpak language.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИНИНГ ЛИНГВОАРЕАЛ ТАЛҚИНИ

Ю.М.Ибрагимов - *филология фанлари доктори, профессор*

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: этник гуруҳ, шева вакиллари, қўшни ҳудуд, тилларнинг таъсири, тарқалиш ареали, изоглоссаларни белги-лаш.

Ключевые слова: этническая группа, представители диалектов, сопредельный ареал, влияние языков, определение ареалов, определяющие изогласы.

Key words: ethnic group, dialect representatives, neighboring area, the influence of languages, distribution areal, determining iso-glasses.

Марказий Осиё республикаларининг чегараси бир халқ вакиллари яшаётган ҳудуд билан белгиланмайди. Ҳар бир республикада турли халқлар вакиллари яшайди. Айрим қишлокларда аралаш ёки ёнма-ён яшаб келадилар. Албатта, бундай шароитда уларнинг тилла-ри эътибордан четда қолмаслиги лозим. В.М.Жирмунский ушбу масала юзасидан қуйидаги-ларни таклиф этади: «Ҳар бир миллий республика ҳудудида қўшни миллий гуруҳ ва уларнинг шевалари яшайди, айрим ҳолларда бундай лингвистик тарқоқлик хилма-хил бўлиб кетади. Лингвистик география усулига айланган миллий диалектологик атлас бу ҳодисани рад эта олмайди, негаки ўзаро яқин тил ва шеваларда гапирувчи халқларнинг бундай узоқ йиллар ёнма-ён яшаши натижасида, шубҳасиз, турли тилларда сўзлашувчи кишилар ўртасида мураккаб ва тарихий-қиёсий линг-вистик жиҳатдан ибратли алоқалар амалга оширилади. Ўзбекистоннинг диалектологик атласи унинг ҳудудида қорақалпоқ, қозоқ, туркман ва қирғиз шевалари гуруҳи борлигини таъкидлайди» [1:18-20]. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси Қўнғирот тумани ўзбеклар шевасини қорақалпоқ, қозоқ ва бошқа минтақалаги туркий қипчоқ гуруҳи тиллари билан қиёс қилинганда юқорида келтирилган фикр тасдиғини топади. Бир этник гуруҳдан ажралиб чиққан бу халқлар тилида мавжуд ҳозирги айрим фарқлар кейинги пайтлардаги лингвистик жараёнлар мевасидир[1:20]. Марказий Осиёда мавжуд тиллар сифати қанчалик хилма-хил бўлса, улар билан ёнма-ён яшаётган ўзбек тили шеваларининг сифати ҳам шунчалик турли-туман кўринади. Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек шевалари хусусиятлари қўшни ҳудудлар шевалари билан лингвогеографик карталаштириш методида талқин этилганда намоён бўлади. Қўнғирот ўзбеклари шевасидан тўпланган материаллар таҳлили кўрсатадики, сўзлардаги иккинчи ва ундан кейинги бўғинларда **ә**(**а**) тил олди, очиқ кенг унлига **э**(**е**) ўрта-кенг унлиси мос келади: *мәллә мәлле, кәлле калла, әпенек апанак* каби. Бу ҳодиса қорақалпоқ тилининг таъсирида юзага келган. Мазкур ҳодиса ўзбек тилининг Самарқанд вил. ғаллаорол, бахмал (Дониёров); Жанубий Қозоғистон туркистон гуруҳи (Мухаммаджонов) шеваларида ҳам сақланиб қолган.

Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек шеваларда морфологик шаклларни қўллашда кўпгина ўзига хос фонетик ҳодисалар, морфологик шакллар, лексик фарқлар, сўз ясаш моделлари ва уларнинг сўз туркуми соҳасида грамматик категорияга қараб картага ўтказилди:

1) эгалик қўшимчаси вазифасини ***–джиги*** форманти бажаради, унинг қўлланилиш доираси кенг эмас: *бари, ҳамма* белгилаш олмошлари таркибида келади; Қорақалпоғистон Республикасининг шарқий ва 1 тур оралиқ шевалар гуруҳида ***-чики*;**

2) **мен, сен, ол (у)** кишилик олмошларининг жўналиш келишик шакли: *маңа* менга, *саңа* сенга, *воңа:уоңа* унга қўнғирот: *маған, саған вошыған*; манғ., берн.: *маңа, саңа, уоңа:*тўртк.-элкқ. *мәнгә, сәнгә, ҳуңа* каби.

Қорақалпоғистон Республикасининг ўзбек тили шеваларида ***мен, сен, уол(у)*** кишилик олмошларининг жўналиш келишигида қўлланилиши, вариантлари ва тарқалиш ареали қиёсан талқин қилинди, карталашти-рилди. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасига тегишли кўп-чилик шеваларда *маңа* менга, *саңа* сенга. воңа\уона унга каби. Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек тили қўнғирот ўзбеклари шевасида *маған* менга, *саған* сенга, *уошыған* шунга, ўшага. Фарғона вил. курама, қирқ, қорақалпоқ шеваларида ҳам *маған, саған, уоган;* Самарқанд вил. бахмал, найман, ғаллаорол. *меган:маған, саған:сеған, оған:воған, уоған*[2:44]. Бу шакллари нўғай, татар, олтой, қирғиз, хакас, қўмиқ, қорачай, балқар тилларида ҳам қайд қилинди. Туркий-шуносликда *оған* унга: *оңға* **н** ва **ғ** ундошлари метатеза йўли билан ўринларини алмаштирган [3:204]. Э.В.Севорттян ***-ған*** бевосита ўзакка қўшилган бўлиб, у тарихан икки таркибли ***–га, -н*** деб кўрсатади [4:97].

А.Ишаев Севортяннинг фикрини туркий тилларга генетик жиҳатдан яқин ва узоқ қариндош тилларга тегишли маълумотларни қиёслаш орқали тўлдиради [5:49]. Ушбу мақола муаллифи ҳам Э.В.Севортян фикрини маъқуллайди.

Картада Хоразм вилояти Гурлан, Янгибозор туманлари, Туркманистон республика (ТР)си Дошоғуз вилояти Кўҳна Урганч, Губадоғ, Илолли, Дошоғуз туманларида истиқомат қиладиган ўзбеклар қишлоқлари Қорақалпоғистон региони номи билан жойлаштирилди. Карталаштириш асносида турли тасвирлар, фигуралар, штрихлардан фойдаланилди. Айрим номлар белги билан тамғаланди. Картани ўқишни осонлаштириш мақсадида бир ўзакли лексемалар бир хилдаги белгилар билан, бир-бирига мос келувчи аффикслар ва сўз шакллари бир хилдаги белги кўринишида берилди.

Лингвистик карталардан шева вакиллари тарихи, этник таркиби, уларнинг шаклланиш жараёнида қатнашган уруғ ва қабилалар иштироки, маданий, маънавий турмуш тарзи, урф-одатлари, маросимлари юзасидан йиғилган аниқ маълумотлар тавсиф этилди [6:181]. Картада тўр танлаш асносида диалектал ҳодисанинг бир текислиги сақланди, картадаги тўрнинг тиғизлиги, сиқиқлиги карталанаётган шева воқелиги соҳибларининг жойлашувига мос келиши ёки келмаслиги синчиклаб ўрганилди.

Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек шеваларининг лингвистик картасини тузиш ва тасвирлашда УЛА ва ТТДА карталаштириш услуби ҳамда Р.А.Аванесов, Н.А.Толстой, М.А.Бородина, О.Н.Морроховская, Э.Р.Тенишев, Х.Д.Дониёров, Г.Ф.Благова, Н.З.Гаджиева, А.Шерматов, Б.Жўраев, А.Ишаев, Қ.Мухаммаджонов, А.Б.Жўраев ва бошқа олимларнинг лингвистик география соҳасидаги илмий-назарий қарашларига таянилди [7:220].

В.В.Решетов ўзбек диалектологиясида шеваларнинг диалектологик атласини тузиш тамойилларини биринчи бўлиб асослаб берди [8:67-68]. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти туркий ва мўғул тиллар лабораториясида академик Ш.Шоабдурахмонов бошчилигида «Тошкент вилоят ўзбек шевалари диалектологик атласи» тузилди. Бизнинг Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек шевалари диалектологик атласини тузишда жаҳон ва рус диалектологлари тузган атласлар асқатди [9:47].

Ҳудуд (ареал)ларнинг ўзаро алоқаси лингвистик нуқтаи назардан динамик бўлиб, изоглоссаларнинг кириб келиши, тарқалиш ареали, кучлироқ шаклларнинг кучсизроқ шакллар томонга қараб силжиши, адабий тил ва ҳудуд шеваларининг ўзаро алоқада намоён бўлиши, тилларнинг тараққиёт босқичлари ҳақида батафсил баён этилди. Шева чизиқларининг мувофиқлашуви ҳамма жойда бир хил эмас. Марказга қанчалик яқин бўлса, шева чизиқлари шунчалик камроқ, марказдан узоқлашган сари шева чизиғи боғламлари қуюқлашиб бораверади.

Бир қанча лингвистик майдонлар учун жануб-шимол, ғарб-шарқ, марказ- чет каби оппозициялар релавент ҳодиса сифатида қўлланилди. Шевалар гуруҳи доирасида тобе характердаги ҳудудий бирликлар, яъни бир қанча шеваларни бирлаштирувчи микроҳудудлар бир бутун ҳудуд саҳнасида айрим оролчалар кўринишида тавсифланди. Масалан, Чандир қишлоғи (Дошоғуз вилояти) шевасида тадқиқ этилаётган шевалар ва қўшни ҳудудларнинг биронтасида учрамайдиган ўзига хос шева хусусиятлар кузатилди. Бундай ҳолатларни маълум лингвистик адабиёт талқинига кўра эндемик дейилади.

Шеваларнинг типологик яқинлашуви ва гуруҳланишини ифодаловчи изотопия ана шундай қонуниятлардан бири. Бу ҳолатда Қорақалпоғистон Республикасининг шева ва шевалар чизиқлари боғламларининг ареалларга ажралиши объективлашади.

Шеваларнинг жойлашиш ўрни, изоглосларнинг сиқиқлиги, тарқалиш ареали, кесишиш нуқтаси аниқланиб карталаштирилди. Улар асносида Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек шевалари учта ареалга ажратиб таснифланди: 1. Ғарбий. 2. Шарқий. 3. Жанубий ёки оралиқ. Ҳар қандай тасниф шартли бўлади. Бизнинг Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек шевалари таснифимиз ҳам шартлидир.

Лингвистик карталарда белгиланган шевага хос ҳодисаларнинг тарқалиш ареалини тадқиқ этиш, тилларнинг ўзаро алоқасини очиб беради, уларнинг тараққиёт босқичларини нисбатан белгилайди, шевага хос ҳодисаларнинг тарихини тиклайди. Турлича кўринишга эга бўлган ҳудудий шева мазмуни билан уни ифодаловчи шева чизиқлари бир-бирига мос келиб қолганда, уларнинг турли сиқиқлиги ҳақида сўз юритиш жоиз. Шева чизиқларини бирлаштирувчи ва ажратиб кўрсатадитган кўринишларни таҳлил этишда карталарда акс этган объектив маълумотга асосланилди. Лингвистик география соҳасида сезиларли ютуқларга карамай, ҳал этилиши долзарб бўлиб турган масалалар ҳам талайгина. Булар:

1. Кўпгина лингвистик атласларда картага олинаётган объектни акс эттиришда атомар ёндошув кузатилади. Аммо луғат таркибини бундай тадқиқ этиш «маънодан сўзга» ва «сўздан маънога» етарли эмас ва улар янги муаммоларни келтириб чиқаради. «Атомар олинган лексемаларнинг аксарият ҳоллардаги семантик номувофиқлиги, энг аввало, семантик чегарадаги лексемаларнинг дистрибуциясида акс этган лексемалар, бошқа семалар алоқаси ва муқоясаси билан боғлиқ турли шевалардаги бир лексеманинг ҳажми ёки семантик доирасининг турлича кенглиги» мана шундай муаммолар сирасига киради [10:29]. Шундай қилиб, ҳозирги лингвистик география тил омилларининг кўп соҳали тизимли алоқада акс эттиришни кўзда тутади, фақат айрим лексема эмас, балки турлича кўринишдаги микромайдонлар картага олиш ашёси бўлиб қолади [11:3]. О.Н.Мороховская таъкидлаганидек, тадқиқотчилар карталанган маълумот устида ишлаш жараёнида объектнинг мураккаблиги, вариантлилиги, динамизмини идрок этади, турли лексик-семантик гуруҳ орасидаги алоқа кузатилди [11:201]. Аммо ҳудудий (териториал) тилшуносликнинг ареал лингвистикаси кўпгина масалаларни ҳал этиш тарқоқ тизимнинг таркибий-уруғчилик элементларидан чекланган маълумотларга таянишда давом этмоқда.

2. Шеваларнинг семантик ҳодисаларини карталаш лингвистик география учун маълум бир ҳудуд доирасида у ёки бу маъно (сема, семемалар) қай тарзда тарқалганлигини, тадқиқ этилаётган шевалар учун семантик фарқлар ва лексемалар муносабатининг қайси турига хослиги сингари масалалар талқин этилади. Аммо юртимиздаги ва хориждаги ҳозирда маълум бўлган атласларда семантик ҳодисалар жуда чекланган миқдорда карталанган ёки бутунлай ҳисобга олинмаган [12:262]. Агар картада ДБ денотатларни максимал даражада йиққанда лексемаларнинг таркибий-семантик алоқаси тамойили ҳисобга олинса, у қимматли ахборот беради. Атласларда саволларга жавоб пайтида олинган айрим семантик белгиларгина акс этиши «моҳиятига кўра мураккаб бўлган диалектал фарқ содда мазмун сифатида карталанишига» олиб келади [13:180].

3. Халқ шеваларини макон доирасида ўрганиш шевашунослардан денотатнинг барча хусусиятларига доимий эътиборда бўлишини талаб этади. Хусусан, моддий, маиший маданият объектлари (номуналари) номларини (кийим, овқат, бино, хўжалик бинолари, қариндошлик атамалари ва ҳ.к) карталашда турли нолингвистик омилларни ҳисобга олиш зарур. Масалан,

қўшимча этнографик хусусиятга эга бўлган бинони ифодаловчи лексика сезиларли ўзгариш тамойилларини кўрсатиши аниқланди [11:94]. Бундай этнографик маълумотлар лингвогеографиянинг бевосита объекти ҳисобланмасада, карталанаётган материалнинг мазунли ва чуқур баҳолаш элементи сифатида эътиборни тортади. Бу, биринчидан, иккинчидан, этнографик маълумотлар тадқик этилаётган лексемалар тарихи ва этимологиясини ўрганишда муҳим ўрин эгаллайди. Лингвистик география соҳасидаги бошқа муаммолар қаторида қуйидагиларни таъкидлаш муҳим: картографик белгиларнинг кўринишидаги шева ҳодисаларини ифодалашдаги формализм; шева чизиқларини талқин этишга тортилган ички лингвистик ахборотнинг етарли эмаслиги; тизим элементларининг ҳозирги холати ёки генезисини ўрганиш билан боғлиқ масалаларни ҳал этишда ареал тасдиқларнинг мавжуд эмаслиги [14:10].

Шундай қилиб, лингвистик карталаш ва унинг натижаларини талқин этишда замонавий ва самарали услуб ҳамда усуллардан фойдаланиш талаб қилинади. «Карталаш объектининг комбинацион мураккаблигининг ортиб бориш тамойили, уни таркибий элементлар орасидаги муносабати кўпгина изолексема ва изосемаларни типологиялаштириб бўлмайди.

Лингвистик география вазифаларни ҳал этиш теранлиги маълум даражада таҳлил учун танланган лингвистик материалнинг қадимийлигига боғлиқ. Шева лексикасининг мавзу гуруҳи объектни кузатиш учун муҳим, негаки унинг кўпчилик таркибий қисмлари архаиклиги билан ажралиб туради ва қадимий ҳудудий лексик оппозицияларнинг пайдо бўлишига имкон яратади.

Юртимиздаги лингвистик география мактаби олимлари лингвистик шева ҳудудларининг қатор турларини аниқлади. Айрим умумлашмалар билан уларни шева шакли, жойлашган ўрни ва «тўкислиги» ҳисобга олинадиган тизимга мувофиқлаштирилди. Тегишли иерархия қуйидаги шева ҳудудлари номларини ўз ичига олади: яхлит, бўлинган, орол, марказий, маргинал ва ҳакоза.

Шундай қилиб, ушбу ишнинг картачилик қисмига ўта туриб, биз кенг диалектологик маълумотга эга бўлдик. Улар камроқ хато билан фонетик, морфологик лексик-семантик хусусиятларни лингвистик карта тилига ўтказиш имконини яратди ва шеваларнинг тарқалиш ареалини аниқлашга йўл очди.

У ёки бу товуш хусусиятларига кўра: *чөгә:чәге:чийә* қумли дала; *йетик:иэтик:әдик* этик каби бир-бирига таққосланувчи ва у ёки бу даражадаги аниқ лингвогеографик кўрсаткичларга эга бўлган лексик ўхшаш элементлар карталаштирилди. Лингвистик картада белгиланган пунктлар орасидаги масофа, яъни тўр қалинлиги тадқиқ қилиш учун бир хилда эмас, бунга тил соҳибларининг географик макон ва замонда бир текисда жойлашмаганлигидир. Жойларда аҳолининг тиғиз жойлашуви ва шева фарқлари карталардаги чизиқларнинг ҳам тиғиз тортилишига сабаб бўлади.

Картада фонетика бўйича сўз бошида келган ўрта кенг **о(ў), ө, э(е)** унлиларининг дифтонглашиш ҳодисаси карталаштирилди: хўжайли-қўшғирот – хўж.-қўнғ.) хўж-қўнғ.: во - *вөрмәжәк* ўргумчак, *вөзәк* ўзак, *вөтирик* ёлғон, *вотын* ўтин, *ворақ* ўроқ, *воқлав* ўқлоқ. *вочақ* ўчоқ; (гурлан-беруний – гурл.-берн) :гурл.-берн.: *үөрмәжәк*, *үөзәк*, *үөтирик*, *уотын*, *уорақ*, *уоқлав*, *уочақ* ва ҳ [15:269].

Хуллас, Қорақалпоғистон Республикасидаги ўзбек шеваларидан йиғилган маълумотларни қиёсий-тарихий, лингвогеографик усулда талқин этиш натижасида бошқа ҳудудлардаги шевалар билан бирлаштирувчи, таснифловчи лингвистик ҳодисалар аниқланиб, уларнинг узоқ уруғчилик даврдаги тараққиёт жараёни босқичлари, форс-тожик тилларидан, кейинчалик қорақалпоқ, қозоқ, туркман тиллари ҳамда шеваларнинг ички тараққиёт таъсирида содир бўлган ўгаришлар карталаштирилди.

Адабиётлар

1. Жирмунский В.М. О диалектологическом атласе тюркскиих языков Советского Союза. //Вопросы языкознания. 1963. №6. -С-18.
2. Мухамаджанов Қ. Ареальная характеристика узбекских говоров Южного Казахстана: Автореф. дисс д-ра. наук. - Ташкент: 1988. –С.44.
3. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских яэыков. -Л.: «Наука» -С. 204.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Гласных. –М.: «Наука», 1974. -С. 97
5. Ишаев А. Манғит шеваси морфологиясидан материаллар. АТМ. 4-китоб. -Тошкент: 1962, 49-б.
6. Авенесов Р.И. Заключетельное слово на кардианоционно посвещании по вопросам диалектологии тюркских языков. Сб. «Вопросы диалектологии тюркских языков». –Баку: 1958, -С. 181.
7. Джураев А.Б. Теоритеческие основы ареального исследования узбекоязычного массива. –Ташкент: «Фан», 1991, -С.220.
8. Решетов В.В. О диалектологическом атласе узбекского языка, «Тезисы докладов II Регионального совещания по диалектологии тюркских языков».- Казань:1958. –С. 67-68.
9. Бородина М.А. Ареалогия и некоторые вопросы романского языкознания. // Вопросы языкознания. 1975 Т.2. -С.47-61.
10. Толстой Н.И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. //Вопросы языкознания. 1963. №4. -С. 29-45.
11. Мороховская О.Н. Формирования названий жилых построек в русском языке. //Общий славянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. –М.: 1980. –С. 3-96.
12. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология: Семасиология. Этюды. –М.: «Наука», 1969. -262.
13. Кармакова О.Б. Лексическая карта: Методы составления и интерпритация. //Русские диалекты. Лингвист. Аспект. –М.: 1987. –С.180-192.
14. Гриценко Н.Ю. Лексическая система говор в картографирования. Украинска диалектна лексика. –Киев: 1997. -С.10-21.
15. Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. -Ташкент: «Фан», 1967. –С. 269.

РЕЗЮМЕ. Қорақалпоғистон Республикасидаги ўзбек шеваларидан тўпланган материалларни бошқа ҳудудлардаги туркий тиллар ва шевалари билан таққослаб, уларнинг ички тараққиёт таъсирида содир бўлган ўзгаришлар лингвоареал аспектда тавсиф этилди.

РЕЗЮМЕ. Путем сравнения материалов, собранных с узбекских диалектов Республики Каракалпакстан, с тюркскими языками и диалектами других регионов, в лингвоареальном аспекте описаны изменения, произошедшие под влиянием их внутреннего развития.

SUMMARY. By comparing the materials collected from the Uzbek dialects of the Republic of Karakalpakstan with the Turkic languages and dialects of other regions, the changes that took place under the influence of their internal development were described in the linguoareal aspect.

ОПИСАНИЕ СИНОНИМИИ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Г.А.Каллибекова – *кандидат педагогических наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: бир тилли тавсиф, ўзига хослик ва фарқ, жиҳат, дублетлар, сўз вариантлари, жинс-тур муносабатлари, лексик-семантик гуруҳлар.

Ключевые слова: монолингвальное описание, тождество и различие, аспект, дублеты, варианты слова, родо-видовые отношения, лексико-семантические группы.

Key words: monolingual description, identity and difference, aspect, doublets, word variants, gender-species relations, lexical-semantic groups.

Описания синонимов определяются целями, которые стоят перед методикой преподавания русского языка. Здесь необходимо соблюдать ориентирование лингвистического описания на определенный этап обучения учащихся (начальные, средние, старшие классы, студенты-филологи и т.п.), на носителей определенного языка и т. п. Однако в любом случае лингвистическому описанию подлежат сами синонимы как явление лексической системы языка. Этот аспект описания называется монолингвальным описанием, задача которого, как отмечает Н.М.Шанский: «…на основе объективного, строго научного анализа выделить и всесторонне описать базисный русский язык как предмет преподавания в национальной школе» [2:199].

Монолингвальное описание синонимов предполагает уяснение их места в лексической системе языка среди других лексических единиц, вскрытие семантического существа синонимов, которое сводится главным образом к решению проблемы тождества и различия синонимов, характеристику функций синонимов в языке и речи и т. п.

Описанию этих основных особенностей синонимов мы уделим главное внимание.

Синонимы, несомненно, представляют собой наиболее основной тип семантической связи между близкими по значению словами. Однако их отличия от других близких типов семантической связи (а именно дублетов, вариантов слова, родо-видовых отношений, отношений в лексико-семантических группах и т.п.) являются далеко не само очевидными. Охарактеризованные ранее критерии определения синонимов обозначение одного понятия, название одного предмета, взаимозаменяемость в значительной мере бесплодны, потому что они соотносят синонимию с разными отдельными аспектами языка.

Главное же, на наш взгляд, в решении вопроса о синонимах это выяснение тех свойств, которые присущи синонимам в лексико-семантической системе языка. Отождествление синонимов в одной лексико- синтаксической конструкции (в одном контексте), возможность дифференциации их смысловых нюансов в разных позициях обусловлена отношениями слов-синонимов в парадигматике, исторически установившимися соотношениям их значений в сознании говорящих. Что же является самым главным в определении синонимов в системе лексики?

В каком мере синонимам свойственны смысловые различия?

Полагаем, что для отличия синонимов от других смежных (близких) типов смысловых отношений можно пользоваться двумя взаимосвязанными понятиями - какова степень сходства и характер различий между сопоставляемыми единицами. Выделяемые в лингвистике при рассмотрении проблем синонимии такие понятия, как «абсолютные синонимы», «точные синонимы», «синонимы», «квазисинонимы» и т.п. лучше всего свести к двум понятиям - «дублет» и «синоним», чтобы легче можно было пользоваться терминами. Дублетами при этом можно называть такие лексические единицы, которые обозначают одно и то же явление и в употреблении не противопоставляются друг другу ни по одному признаку, существенному на семантическом уровне. «Синонимы же, в отличие от дублетов, - это такие лексические единицы, которые имеют тождественное предметно-логическое значение, однако на семантическом уровне имеют и различия, обусловленные уточнением, детализацией, градацией содержательных особенностей значения, а также выражением эмоционально-экспрессивных и стилистических различий, которые тоже надо отнести к сфере семантики слова» [2:141]. Примеры дублетов: орфография-правописание, фрикативный-щелевой. лингвистика-языкознание и т.п. Примеры синонимов: анализ-разбор-рассмотрение: беззаботный-беспечный; через-сквозь; холод-мороз; как – как будто и т.п.

Говоря о различии дублетов и синонимов, мы не случайно подчеркнули, что дублеты не имеют различий ни по одному из признаков, релевантных на семантическом уровне. Однако это не означает, что дублеты - совершенно тождественные во всех отношениях единицы. Если бы это было так, то скорее всего какое-либо слово из числа дублетов ушло бы из употребления: известно, что язык, как правило, не терпит совершенно одинаковых слов, одинаковые во всех отношениях слова лишь обременяют язык. Наличие довольно большого количества дублетов (на семантическом уровне) заставляет думать, что между ними есть различия не смыслового, а иного характера: различия в употреблении, в стилистической характеристике, в эмоционально-экспрессивной окраске и т.п.

Вопрос о различии слов, имеющих семантическую тождественность или близость, можно ставить не только в предметно-логическом аспекте, но и, например, психологическом. Для говорящих на русском языке далеко не одно и то же представляют собой такие, например, слова, как адаптация-приспособление. алкоголизм-пьянство, конус-воронка, гипноз-внушение, аденома-опухоль, симптом-признак, спазм-судорога, токсический- ядовитый и т.д. Хотя с семантической стороны вышеприведенные пары слов представляют как будто одно и то же, они не равны по своим другим характеристикам: так адаптация - слово нерусское, приспособление - русское; первое вероятнее всего будет более употребительно в качестве термина в медицине, в биологии и т. п., а второе - в разговорной речи людей, не являющихся специалистами в той области, в которой употребляется слово-термин типа адаптация.

Если признать нашу только что изложенную точку зрения на проблему различий между семантически одинаковыми словами, то придется думать, что сфера синонимии, т. е. слов, имеющих одинаковое предметно-логическое значение, но допускающих различия, значительно расширится.

Мы придерживаемся той точки зрения, что синонимами надо называть слова, имеющие тождественные предметно-логические значения и допускающие различия любого (не только семантического) характера. Такая постановка вопроса целесообразна и с методической точки зрения: в учебный словарь необходимо включать синонимы, различающиеся не только семантическими оттенками,

но и особенностями употребления, сочетаемости, стилистической характеристикой, эмоционально-экспрессивной насыщенностью и т.п. Правда, поставленная перед составителями синонимических словарей задача различать синонимы в словаре становится достаточно трудновыполнимой.

Подводя итоги рассуждений о различии дублетов и синонимов, можно сказать, что отношения синонимии - это всегда отношения различий при большей степени общности.

Литература

1. Бытева Т.Н. Семасиологическая интерпретация системных отношений в лексико-семантических группах. // Вопросы исследования лексики и фразеологии сибирских говоров. –Красноярск: 1978. –С. 141.

2. Шанский Н.М. Русское языкознание и лингводидактика. –М.: «Русский язык» 1985. –С. 199.

РЕЗЮМЕ. Мақолада синонимларни тавсифлаш уларни тилнинг лексик тизимидаги бошқа лексик бирликлар орасидаги ўрнини аниқлаш, синонимларнинг семантик моҳиятини очиб бериш, синонимларнинг ўзига хослиги ва фарқи муаммолари, тил ва нутқдаги синонимларнинг функцияларини тавсифлаш ва бошқалар ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье описание синонимов предполагает уяснение их места в лексической системе языка среди других лексических единиц, вскрытие семантического существа синонимов, проблемы тождества и различия синонимов, характеристику функций синонимов в языке и речи.

SUMMARY. The description of synonyms involves clarifying their place in the lexical system of a language among other lexical units, revealing the semantic essence of synonyms, problems of identity and difference of synonyms, characterizing the functions of synonyms in language and speech.

РУСИСТИКА В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

(К 90 летию пединститута имени Ажинияза)

К.М.Кощанов – *профессор*

А.А. Ходжаниязова – *доцент*

Г.Қ.Кощанова – *старший преподаватель*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: рус ва қорақалпоқ тиллари, тадқиқот, ўрганиш, методология, тарих, тараққиёт.

Ключевые слова: русский и каракалпакский языки, исследования, заимствования, методика, история, развитие.

Key words: Russian and Karakalpak languages, research, borrowings, methodology, history, development.

В языке отражается вся жизнь народа. Русско-каракалпакские языковые контакты имеют свою интересную и богатую историю. После присоединения Каракалпакстана к России, т.е. с 1873 года участились различные экспедиции в Каракалпакстан русских ученых, военных, торговцев и дипломатов. В эти годы в каракалпакстан были переселены 5 тысяч семей уральских казаков. В Каракалпакстан стали проникать русская культура быт и русский язык. Каракалпакский язык стал заимствовать русские слова, которые усваивались в каракалпакизированной форме и огласовке: болыс – волость, ояз – уезд, пристап – пристав, губерн, губернатр - губернатор, аписер – офицер, жарманки – ярмарка и др.

Нынешний г. Турткуль был назван Петро Александровском. Кроме мусульманско – духовных мактабов, т.е. школ и медресе были открыты русско – туземные школы, где давалось светское образование и русский язык. Здесь готовились будущие учителя и работники госучреждений.

Русские военные и научные экспедиции были на Аральском море и реке Амударья. Ими были расчерчены карты моря и реки, островов, прибрежных аулов и городов.

После Октябрьской революции в Каракалпакстан стали приезжать учёные, занимавшиеся изучением каракалпакского языка и литературы, истории, искусства.

Приехавшие в нашу страну учёные С.И.Малов, Н.А.Баскаков и его супруга, занимались вопросами написания монографических трудов по каракалпакскому языку. Н.А.Баскаков 1926 по 1931 годы пешком, обошел весь Каракалпакстан, собрал богатый материал каракалпакских произведений по фольклору. На основе анализа и опираясь на них Н.А.Баскаков написал большой труд по фонетике, лексике и морфологии каракалпакского языка. Этот большой 3 томник к настоящему времени стал библиографической редкостью [1].

В г. Турткуле в 1934 году был открыт педагогический институт, в котором в 1937 году третьим был открыт факультет русского языка и литературы.

Русский язык в пединституте в те годы вели педагоги из России.

В послевоенные годы в плоть до 1970 годов в пединституте основном работали русские преподаватели как заведующий кафедрой кандидат филологических наук доцент Петр Игнатьевич Сенин, завкафедрой русской литературы, доцент Аган Никифорович Сидоров, старшими преподавателями работали: Надежда Борисовна Мартемьянова, Антонина Абрамовна Зубреева, Любовь Семёновна Баева, Зоя Михайловна Кулакова, преподавателями работали Т.К.Косова, Т.С.Покальнис, Л.А.Сазонова, Н.С.Комарова, Н.И. Волосотова и другие.

В 1960 годы преподавателями стали работать ученые коренных национальностей профессор Н.А.Урумбаев, доценты А.Умаров, А.Джаксыбаев, С.Б.Бабаев и. др.

К открытию Каракалпакского госуниверситета в пединституте преподавательский коллектив пополнился кандидатами филологических наук. А.Жаримбетовым, У.Ю.Маткурбановым, М.У.Калниязовым, К.М.Кощановым, К.С.Сапаровым, Ю.Р.Маткурбановым, М.У.Курбановим, Я.А.Ким, Л.Т.Хван, Д.Р.Таджимуратов, З. Шамуратовой и др.

В 1991 году пединститут был вновь открыт на базе нескольких педагогических и других факультетов университета. В пединститут был переведён и факультет русского языка и литературы в национальной аудитории.

В последние годы преподавателями стали роботать молодые ученые русисты профессор К.М.Кощанов, доценты: Т.Ж.Халмуратов, А.И.Альниязов, Г.Ж.Алламуратова, З.А.Шамуратова, А.Хожаниязова, С. Елмуратова, Э. Ешниязова, Н. Турабаева и.др.

Долгие годы в пединституте деканами факультета русского языка и литературы работали А. Джаксыбаев, А.Умаров, К.М. Кощанов, И. Дильманов, завкафедрами работали П.И. Сенин, А.Н. Сидоров, Т.Ж. Халмуратов, Э. Ешниязова, А. Ходжаниязова.

В университетской кафедре русского языка и литературы работали профессор Л.Б.Хван, доценты Л.Т.Кабулова А.Ж.Алламуратова, Р.О.Мамбетова, Н.Каримходжаев, С.Т.Кабулов, А.А.Аманова, У.Бекмуратова, Г.Абдалиева.

Необходимо особо отметить роль известных русистов занимавшихся Каракалпакским языком и литературой. Это академик Узбекистана М.К.Нурмухамедов,

доктор наук Х.Х.Хамидов, доценты А.Турабев, Ш.Каримходжаев, С.П.Наурызбаева, З.А.Шамуратова, А.И.Альниязов, Н.А.Турабаева, Э.Ешниязова и др. [2].

Известный писатель, классик каракалпакской литературы, Герой Узбекистана Т.Каипбергенов окончил факультет русского языка и литературы Каракалпакского госпединститута.

В последние десятилетия интенсивно исследовали вопросы сопоставительной грамматики русского и каракалпакского языков и методики их преподавания: профессоры Н.А.Урумбаев. А.Умаров, доценты Б.Хошанов, а также вопросы взаимодействия русского и каракалпакского языков исследовали: А.Д.Жаксыбаев, К.М.Кощанов, М.У.Курбанов, Н.Каримходжаев и.др. [3] [4].

В 1960-1995 годы учебники по русскому языку для школ Каракалпакстана были написаны профессорами Н.А.Урумбаевым, А.Умаровым, К.М.Кощановым и доцентом А.Джаксыбаевым. Авторами вузовских учебников и пособий были профессора Н.А.Урумбаев, А.Умаров, К.М.Кощанов, доценты А.Джаксыбаев, П.И.Сенин, С.Б.Бабаев, А.Ходжаниязова, С.Елмуратова и др.

Особо исследуются вопросы методики преподавания русского языка в Каракалпакстане А.А.Хожаниязова, С.Т.Кабулов и другие.

В последнее годы большую обеспокоенность вызывают некоторые вопросы, связанные с русистикой в Каракалпакстане:

1.Частое допущение ошибок на уличных надписах, баннерах, объявлениях на русском языке

2. Большое количество ошибки в русской речи каракалпакских детей и подростков.

3. В Каракалпакстане уменьшилось количество радио и телепередач, издание газет и журналов на русском языке.

4. Уменьшилось количество часов в школьных программах по русскому языку.

5. Остается не ясным и статус русского языка. Русский язык не относится к иностранным языкам, как английский и турецкий языки, поэтому люди хорошо знающие русской язык не пользуются поощрениями и льготами знания русского языка как иностранного.

6.Уменьшилось количество книгопечатания на русском языке.

Для решения этих вопросов необходимо заниматься исследованием новых методик и приемов в обучении русскому языку.

В последние годы молодые ученые русисты из Каракалпакстана занимаются изучением взаимодействия русского и каракалпакского языков, над их сопоставительной грамматикой, заимствованием русским языком каракалпакских слов, над ошибками на уличных надписях и баннерах, над культурой русской реч каракалпакских детей и школьников.

Необходимо серьезно подумать над решением вопросов издания учебников по русскому языку для каракалпакских школ, средних учебных заведений и в вузах Каракалпакстана, об организации теле и радио передач на русском языке для детей и школьников, об усилении работы над созданием различных каракалпакско-русских словарей, над изданием маленьких цветных двуязычных и трёхъязычных художественных произведений для детей.

Литература

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, кн. II, Фонетика и морфология. Ч. I, -М.: Изд. АН СССР 1952.
2. Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX – начала XX в по данным письменных памятников. –Ташкент: «ФАН», 1986.
3. Кощанов К.М. Русские заимствования в каракалпакском языке. –Нукус: «Каракалпакстан», 1988.
4. Кощанов К.М. Взаимодействие русского и каракалпакского языков в области номинативной лексики. –Нукус: «Каракалпакстан», 1989.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоғистонда рус тилини ривожлантириш, тадқиқ қилиш ва ўқитиш масалалари ҳақида сўз боради**.**

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о развитии, исследовании и обучении русскому языку в Каракалпакстане.

SUMMARY. The article deals with the development, research and teaching of the Russian language in Karakalpakstan.

ALPAMÍS DÁSTANÍ TILINDE «KÓZ» KONCEPTI MENEN KELGEN FRAZEOLOGIZIMLERDIŃ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELIKLERI

A.Qutibaeva – *tayanısh doktorant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: frazeologizm, termin, so‘z, lug‘at, somatizm, tadqiqotchi-olim.
Ключевые слова: фразеологизмы, термин, слово, словарь, соматизм, учёный-исследователь.
Key words: phraseological units, term, word, dictionary, somatizm, phraselogical turns, scientist, are a researcher.

Qaraqalpaq tilinde frazeologizimler júdá erteden qollanılǵan bolıp bunı awız ádebiyatı úlgilerinen kóriwge boladi. Sol erte dáwirlerden baslap tildiń rawajlanıwı menen birge frazeologizmler de rawajlanıp, bayıp, jańadan payda bolıp, tildiń leksikasın bayıtıp otırdı hám qaraqalpaq tiliniń ózine tán úlken frazeologiyalıq qorın payda etti. Bul frazeologiyalıq qordıń quramında komponentlik quramı hár qıylı túsiniklerdiń atamaların bildiretuǵın sózler menen kelgen frazeologizmler júdá kóp.

Kórkem shıǵarmalarda ádebiy tilde burınnan qollanılıp kiyatırǵan ulıwma tanımalılıqqa iye frazeologizmler menen birge, awızeki sóylew stiline tán frazeologizmler ayrıqsha obrazlı, tásirli bolıp keledi. Frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq toparları kóp túrli. Olardan biri somatikalıq frazeologizmler adam múshe atamaları menen keledi. Olar súwretlew quralları sıpatında stillik maqsette kórkem shıǵarmalarda, folklorlıq dóretpelerde ónimli qollanılıp keledi.

Qaraqalpaq folklorı basqa túrkiy xalıqlar qatarında óziniń bay folklorlıq miyrası menen ajıralıp turadı. Ásirese, dástanlar, olardıń túrleri, kóp variantlılıǵı, basqa xalıqlardaǵı versiyaları ayrıqsha qızıqtıradı. Usı dástanlardıń til ózgeshelikleri arnawlı izertlew jumısların talap etedi. Qaraqalpaq til biliminde dástanlar tilindegi ózlestirme sózler[1], lingvofolkloristika máseleleri [2], ayırım dástanlardıń tili, [3] qaraqalpaq folklorında adam atları [4] izertlengen. Degen menen, qaraqalpaq folkloristikası iliminde dástanlardıń tili ayrıqsha izertleniliwi zárúr bolǵan máselelerdiń biri.

Túrkiy xalıqlardıń awızeki ádebiyatınan, sonıń ishinde, qaraqalpaq folklorınan orın alǵan «Alpamıs» dastanı tili óziniń ápiwayı hám túsinikliligi, tásirsheńligi hám kórkemligi menen ózgeshelenedi. «Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń leksikalıq quramı júdá bay hám kóp qatlamlı» [5]. Bul qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń biri − «Alpamıs» dástanınıń tili ushın da tán. Dástan tiliniń sózlik qorı túrli tematikalıq toparlarǵa kiretuǵın leksikalıq hám frazeologiyalıq birliklerge júdá bay. Olardıń ishinde somatikalıq frazeologizimler kóp ushrasadı. Bunday frazeologizimler folklor tilinde kórkemlik, obrazlılıq sıpat beriw ushın qollanıladı.

«Frazeologizmler leksikada quramalı birlikler sıpatında tanılǵan. Frazeologizmlerde xalıqtıń kóp ásirlik turmıs tájiriybesi, mádeniyat, úrp-ádet, dástúrleri óz kórinisin

tapqan»[6]. Folklorlıq frazeologiya – qaraqalpaq tili frazeologiyasınıń úlken bir bólimi esaplanadı hám ózine tán ózgesheliklerine iye bolıp keledi.

«Folklorlıq shıǵarmalardıń tili xalıq dóretiwshiliginiń eń ájayıp úlgileriniń biri bolǵanlıqtan, onda bay frazeologiyalıq derek bolıp, jeke ózine tán sıpatları menen ajıralıp turadı. Folklor frazeologiyasın úyreniw – qaraqalpaq til bilimindegi aktual másele» [7].

Qaraqalpaq folklorınan orın alǵan Alpamıs dastanınıń tilinde adamnıń dene múshesine sonıń ishinde «kóz» koncepti menen baylanıslı frazeologizimler kóp ushrasadı. Kóz ulıwma turkiy tilden alınǵan sóz. Tilimizde kóz somatizimi tykarında júzden artıq ulıwma túrkiy sóz dizbekleri qáliplesken. Bul túwralı A.Isaev hám A.Mamatovalardıń izertlewlerinde de maǵlıwmatlar bar. Atap aytqanda A.Isaev tilimizdegi kózge kóriniw, kózi ash, tilin tiyiw, moynına alıw sıyaqlı frazeologizimler ertede kop qollanılǵanın, eski túrkiy tilinde 249 sóz dizbeginen házirgi kúnge kelip 54 sóz dizbeginiń saqlanıp qalǵanlıǵın, basqaları bolsa aste aqırınlıq penen qollanılıstan shıǵıp ketkenligin aytıp ótedi [8:212] .

«Kóz» koncepti dene múshesiniń insanniń ishki dúnyası kewil, keypiyatın, sezimlerin psixoemociyasın súwretlew úshin xızmet qıladı, olardıń kópshiligi strukturalıq jaqtan atlıq+feyil dúzilisine iye bolǵan eki hám úsh komponentli feyil dizbeklerin: qanlar tolar kózime - ashıwlanıw, kóz qılıw- korsetiw, kóziniń jası kól bolar- qatti jılaw, kózine dúnya tar kórindi – qıyınshılıqqa duwshar keliw hám sharasiz qaliw, kózim qıymaydı- jibergisi kelmew, eki kózim jollarda- kútiw, kózge ilmew- mensinbew, adam esabına almaw, kóz jiberip qaraw hám kózi túsiw, kóriwimizge boladı.

«Alpamıs» dástanı tilinde «Kóz» koncepti menen kelgen frazeologizimler.

1. Qılısh ursa, **qanlar tolar kózime,**
Insap berdi, jańa keldim ózime, [9:68].

Bul qatarda inversiyanı «kózine qan tolıw» frazeologiziminiń ornına «qanlar tolar kózime» túrinde sózlerdiń ornı almasıp qollanılǵanın kóre alamız. Sebebi kózime qan toldı dep kelse, ekinshi qatarmen uyqasqa tıwrı kelmeytuǵın edi. Bunnan frazeologizimlerdiń xalıqtıń áwizeki sóylew tilinde uyqasıp sheber ornı menen qollanılǵanın kóriwimizge boladı.

2. Áyne peshin waǵında,
Batırdı ǵamǵa toltırdı,
Batırdıń júzin soldırdı,
Alpamıs bergen Bayshubar,
Qalmaqlarǵa **kóz qılıp,**
Espe qızıl qumlarda,
Omırawlap boldırdı [9:70].

Kóz qılıp frazeolgizimi-qır kórsetti, jortaǵa istedi, kór-sin dep istedi mánisinde berilgen. Dástan tilinde qollanılǵan bul frazeologizm arqalı Bayshubardıń qalmaq xalqınıń aldına Qarajandı uyatlı etiwi, kúshten qalǵan at obrazınıń real ómir menen baylanısı, tınımsız shawıp kiyatırǵan attıń shınında da talıǵıwı, sharshap qalıwı isenimli shıǵıwı ushın usı epizod paydalanılǵan. Eger Bayshubar kóz qıldı dep bermesten, sharshadı, talıqtı dep berilse emocional tásir kúshi páseń bolıp qalar edi.

3. - Ata-enesi qurısın, óz kúnin ózi kórer, - dep, seni de **kózim qıymaydı**, attan tússeń neshik bolar eken dep, - palwanın irkti Barshın qız [9:94].
Altı ay qoldan ot jegen,
Aǵasın taslap ketpege,
Ǵazdıń **kózi qıymadı,**
Sóylerge tili bolmadı [9:113].

Eshbaevtıń «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha túsindirme sózligi»nde kózi qıymaw- jaqsı kóriw, qadirili, qımbatlı, bolǵanlıqtan hesh kimge bergisi kelmew, qızǵanıw mánilerinde berilgen [10:100]. Frazeologizimler gapte qollanılıwı ornına qaray hár túrlı mánilerdi berip otıradı. Bunı biz joqarıdaǵı mısallardan kóre alamız, birinshi mısalda kózi qıymaw frazeologizmi Barshınnıń Alpamıstı jaqsı kórgenlikten qalmaq eline jibergisi, ayrılǵısı kelmegenligin bildiriw úshin qollanılǵan bolsa, ekinshi mısaldaǵı kózi qıymaw frazeolgizmi ǵazdıń Alpamıs penen xoshlasqısı, iyesin taslap ketkisi kelmegenligin bildiriw úshin qollanılǵan.

4. Jılay-jılay **kózimniń jası kól bolar** [9:7].

1.Bul jerde **«kózimniń jası kól bolar»** frazeologizmi qattı qayǵıǵa batıp, aǵip-tegip jıladı mánisinde qollanıladı. Dastanda **«kózimniń jası kól bolar»** frazeologizmi giperbola bolıp tur. Sebebi ómirde adamnin kóziniń jasınan kól payda bolmaydı. Sonday-aq, tilde bul frazeologizimniń «kóziniń jasın kóldey tókti», «kóziniń jasın kól qılıp jıladı» sıyaqlı variantlarında da qollanıladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri arqalı sóylewshiniń emociyası, kózqarası da túsindiriledi.

5. Kelermeken ǵayıp bolǵan jan atam,
Aqsham-kúndiz **eki kózim jollarda** [9:151].

Dastanda Jadigerdiń akesi Alpamıstıń jolina qarap intizarlıq penen kútiwin « eki kózim jollarda» frazeologizimi arqalı berilgen. Bul frazeologizimniń xalıq tilinde «eki kózi tórt boldı», «jolına qaraw», siyaqlı variantlarıda qollanıladı hám saǵındı, kóriwge asıqtı sıyaqlı mánilerdi de bildiredi.

6. Sol waqıtta Barshın ástelik penen qıymırıp, ástelik penen shıǵıp, **kóz jiberip qarasa**, Qarajannıń astındaǵı Bayshubarǵa **kózi tústi** [9:56].

Dáslepki sóylemdegi kóz jiberip qarasa frazeologizimi kózi tústi frazeologizimi menen ózara mániles bolıp keldi. Bunday mániles frazeologizimler gáp ishinde kelgende atqaratuǵın kórkemlik, tásirlilik kúshi ayqın kórinedi. Pikirdi bayanlaw barısında hár saparı sóylewshiniń túrli sezimlerin júzege shiǵarıwda óz ara mániles sózlerden paydalanılıwı xalıqtıń tereń til baylıǵınan kórinis beredi.

7. - Bizlerdi **kózge ilmediń**, el qatarında kórmediń, musılmanǵa qızıńdı berip jiberdiń, - dep, malın taraj qıldı, basına jumırı kiygizdi, ayaǵına sharıq búrgizdi, eki birdey ǵarrını esapsız qoydıń keynine saldı [9:87].

At sonda da júrmedi, Qarajandı **kózge ilmedi**, keyin qarap serpilip, qashpaǵa qayım bola berdi. [9:41].

Kózge ilmew- mensinbew, adam esabina almaw dep berilgen J.Eshbaevtıń sózliginde [10:97]. Al Kenesbaevtıń frazeologiyalıq sózliginde bolsa kózine ilmedi-itibar bermedi, ózine teń kórmedi, hesh narse kózine kórinbew bolıp berilgen [11:140]. Birinshi mısalda Tayshaqqanniń Baysariǵa aytıp turgan sózindegi kózge ilmediń frazeologizimi mensinbew mánisinde berilgen bolsa, al ekinshi misaldaǵı kózge ilmediń frazeologizimi Bayshubardıń Qarajannıń sózine itibar bermegenin bildirip tur. Fraezologiyalıq sóz dizbeginiń quramındaǵı sózler dizbeklese kelip, bir bútin mánini bildiriw menen qatar, nominativti xızmet penen birge emocionaldı-stilistikalıq boyawǵa iye bolatuǵın ekspressivlik xızmette atqaradı.

Jwmaqlap aytqanda, Qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq imkanyatları olardıń mánilik jaqtan kóp túrli bolıp keletuǵınlıǵın tastıyıqlaydı. Olardı arnawlı izertlew, klassifikaciyalaw zarúr. Somatikalıq frazeologizimler adamniń dene múshe atamaları menen kelip hár qıylı sezim, is-háreket, minez-qulıq h.t.b bildiredi.

Ádebiyatlar

1. Bekbaulov O., Mambetnazarov Q. Qaharmanlıq dástanlardaǵı ózlestirme sózlerdiń túsinigi. – Nókis: «Bilim», 1992.
2. Abdinazimov Sh.Lingvofolkloristika. – Tashkent: Sano-standart, 2018. – 184 bet.; Najimov P.A. Lingvofolkloristika: Qaraqalpaq dástanlarında teńewler. – Tashkent: «Lesson press», 2023. 114-b.
3. Abdinazimov Sh., Daniyarova Z. Qaraqalpaq folklorındaǵı adam atları. – Nókis: Miraziz, 2016.
4. Abdinazimov Sh.N. «Qırq qız» dástanınıń leksikası: filol. i. kand. ...diss. – Nókis: 1992.
5. Tolibaev X. Qoraqalpoq dostonlaridagi toponimlarning lingvomadaniy tahlili: filol. f. fals. d-ri. diss. avtoref. -Nukus: 2022, 16-b.

6. Pirniyazova A. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sistemasi hám onıń stilistikalıq imkaniyatları. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020, 23-b.
7. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Tashkent: «Tafakkur bo‘stoni», 2020, 179-b.
8. Исаев А. Древннетюрские соматические фразеологизм. // Труды СамГУ, новая серия. № 277. Вопросы фразеология. VII. – Самарканд: 1976, -С. 212-220.
9. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 1-8 томлар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007, 756-б.
10. Ешбаев Ж. Е—95 Қарақалпақ тилиниц қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис: 1985.
11. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «ҚазАқпарат», 2007. 356-б.

REZUME. Maqola “Alpamis” dostoni tilidagi somatik frazeologizimlar, shu jumladan, ko‘z tushunchasi bilan kelgan frazeologizmlarining qo‘llanishdagi farqlarini oydinlashtirishga bag‘ishlangan. Dostonda somatik frazeologiyasi tahlil qilinib, J.Eshboevning “Qoraqalpoq tilining qisqacha frazeologik lug‘ati”dan foydalanildi, ma’nolari ochib berildi. Maqolada Qoraqalpog'iston va qozog'istonlik olimlarning fikrlari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена выяснению различий в использовании соматической фразеологии в языке эпоса «Алпамыс». Проанализирована соматическая фразеология эпоса, использован «Краткий фразеологический словарь каракалпакского языка», Ж.Ешбаева. В статье представлены мнения каракалпакских и казахских ученых.

SUMMARY. The article is devoted to clarifying the differences in the use of somatic phraseology in the language of the epic “Alpamys”. The somatic phraseology of the epic was analyzed, the “Brief Phraseological Dictionary of the Karakalpak Language”, Zh. Eshbaeva.It was used. Theoretical view and opinios on the investigated topic of karakalpak and Kazakh scientists.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ -ЫМ, -ИМ, -М ТАРТЫМ ҚОСЫМТАЛАРЫНЫҢ СЫПАЙЫЛЫҚ МӘНИ БИЛДИРИЎИ

А.Ж.Матжанова – *таяныш докторант*
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Таянч сўзлар: эгалик категорияси, хушмуомилалик, яхши кўриш, эркалатиш, ҳурмат маъноларини ифодалаши.
Ключевые слова: категория принадлежности, выражение вежливости, любви, ласки, уважения.
Key words: category of possession, expression of politeness, love, affection, respect.

Әдетте қарақалпақ тилинде тартым категориясы предметтиң бир бетке тийисли екенлигин билдиреди [17:122]. Соның менен бирге илимпаз Г.Патуллаева көрсеткениндей «Тартымланған атлықлар меншиклеў, ийелеў мәнилерине қоса ямаса олардан пүткиллей басқа ҳәр қыйлы мәнилерде де жумсала береди» [11:29].

-ым, -им, -м тартым I бет жалғаўы да қарақалпақ тилинде өз ўазыйпасынан тысқары ҳүрмет, сыпайылық, еркелетиў, ҳәтте адамның абыройын көтермелеў, улығлаў мәнилерин билдириўде кең қолланылады.

Жәҳән тил билиминде де бул қосымтаның сыпайылық мәни билдириўи ҳаққында бир қатар илимпазлар пикир билдирген. Мәселен, Башқурт тилинде илимпаз З.Сәляхова: «Атлық сөзлерге *-ым, -им, -ом, -ем, -ам, -әм* қосымталары қосылса, мақтанышлы өзгешелик пайда болады, сөйлеўшиниң тыңлаўшыға айрықша меҳрли сыпайылап қатнас жасаўы көринеди» [14:14] - деп көрсетсе, түрк тилинде ҳүрметти билдириў ҳаққында Х.Имомованың илимий изертлеўинде: «биринши бет, бирликти билдириўши *-м, -им, -ым, -ум,-үм* қосымтасы, тийкарынан, атлық яки келбетлик сөзлерге қосылып ҳүрмет мәнисин билдиреди» [4:31] - делинген, ал түрк илимпазы Т.Бангуғли атлықлардағы *-м, -ым, -им, -ум, -үм* қосымтасы ҳаққында төмендегише пикирлейди: «Тартым жалғаўының I бет қосымтасы болған *-м* жақынларды ҳәм үлкенлерди шақырыўды билдиреди. *Beyim! Oglim!? Kardesim!* Оның пикиринше, шын жүректен билдирилген мүрәжатте де, жуўапта да *kardesim, canim, yavrum, sekerim, guzelim, sevgilim* формасында ушырайды» [1:177-178].

Ал қарақалпақ тилинде илимпаз Қ.Пахратдинов ҳәм И.Сейтназаровалардың мийнетинде: “*-ым, -им* “сыпайылық”, “ҳүрметлеў”, “сүйсиниў”, “жақсы көриў”, “еркелетиў” мәнилерин аңлататуғын форма жасаўшы аффикс” [12:20]-делинеди. Г.Бекбергенова изертлеўинде болса бул қосымтаның қандай хызметлерди атқаратуғынлығы ҳаққында мынадай пикир билдирилген: «*-ым, -им* аффикси атлық жасаўшы (диз-им, бил-им), тартымның I бет, бирлик сан формасын жасаўшы (дәптер-им, жумыс-ым) ҳәм сыпайылықты аңлататуғын форманы жасаўшы (ата-м, келин-им) морфема болып табылады» [2:111].

Биз бул қосымтаның қарым-қатнастың раўажланыўы, эстетикалық зәрүрликтен келип шығып ўазыйпасының кеңейгенлигин көремиз. Талқылаўға алған материаллар буған дәлил болады. Тийкарынан, атлық ямаса келбетлик сөзлерге қосылыўшы усы қосымтаның сыпайылықты билдириўдеги орны еки түрде жүзеге шығады. Бириншиси, үлкен жастағы адамлардың өзинен кишилерге дәрежеси ҳәм лаўазымынан қәддий нәзер сыпайылық көрсетиўи болса, екиншиси киши жастағылардың өзинен үлкенлерге сыпайылық көрсетиўи болып есапланады.

Бул қосымта, әсиресе, туўысқанлық атамаларына қосылып сыпайылық, жақынлық мәни билдиреди. Сөйлеўши өзинен киши ҳәм үлкен жастағы таныс ҳәм бийтаныс адамлар менен қатнас жасағанда мүрәжатте **атам, апам. ағам, улым, қызым, балам, сиңлим, қарындасым, перзентим, иним, ақлығым, балдызым** сыяқлы туўысқанлық атамаларына I бет тартым жалғаўын қосып сыпайы қатнас жасайды.

Пикиримизди илимпаз Г.Патуллаеваның мына сөзи тастыйықлайды. «Бала», «қыз», «ини», «қарындас» ҳәм т.б туўысқанлықты билдириўши гейпара атлықлар I беттиң бирлик сан формасында тартымланып белгили бир адамның (қыздың, баланың) дыққатын аўдарыў ушын сыпайылық мәнисинде жумсалады» [11:29] Мысалы, -Жуўабың мақул, **балам,** -деди хан бирден. – Бәрекелла, Оразан улы,- деп мақуллады отырғанлар [6:36-б] Таўық деген нағыз наўқастың тамағы ғой, **иним** [9:233]. **Қарындасым,** кешлетип қаяққа шықтыңыз?-деген сораўдан албырақлап қалды [16:122]. Айнанайын, ақыллы **ақлығым**, усы келешекте үлкен адам болады [9:278]. **Балдызым,** мен ушын ҳәлекленбе, дәстурханды әкел нан аўыз тийип кетемен!-деди [15:208].

Тартым аффикслери адресатқа мүрәжатте атлықларға жалғанып келеди. Ойланбаңыз, **шайығым,** жигитлерди тарқатайық [6:210]. Тыңла, **келиним, -**деп даўамлады бәйбише [5:395]. Бул гәплерде тартым жалғаўы сыпайылық мәни аңлатса, Мен жасарымды жасадым, асарымды асадым, **дана перзентим** [6:99] деген гәпте болса еркелетиў арқалы өз баласына болған аталық ҳүрмет сезими көринеди. Ҳаслында, **шайығым** сөзинде инсанды улығлаў, **келиним** де болса жақын көриў, **перзентим** сөзинде сыпайылық ҳәм еркелетиў мәниси бар. Тартым жалғаўлары бул сөзлерде тийислилик мәнисинен басқа сыпайылық, ҳүрмет, еркелетиў мәнилерин билдириў ушын хызмет қылған.

Үлкен жастағы адамлардың өзинен кишилерге қарата лаўазым, дәрежесинен қәддий нәзер сыпайылық көрсетиўи. Жасы киши адамларға меҳир-

муҳаббат пенен сыпайылық көрсетилип, шаңарақ ағзасы яки туўысқан болмаған бийтаныс адамларға қарата иним, қызым, балам, қызым, сиңлим, қарындасым сыяқлы сөзлер арқалы мүрәжат етиледи. -**Балам,** зүрәәтиң мол болсын, қырманыңа берекет дарысын. Қаўынды писирдиң бе? -деп өмирде келмейтуғын аўылдың етикшиси Өтәмбет наз қосқа кирип келди [3:174]. Өйппей, мен есим қурысын, қонақ көрсем үсейтип албырайтуғыным бар-аў, кириңиз, **сиңлим** [13:116]. Илайым, бахтың жатпасын, **иним**! Бизди сыйлағанды қудай сыйласын, яратқаннан жалбырынып тилерим сол! [13:413]. Бастан айт, **қызым,** не дедиң? Әжағамды сағындым, ата [6:90].

Қарақалпақ тилинде *-ым, -им, -м* тартым қосымтасының дыққат аўдаратуғын және бир тәрепи – оның адам ушын ең қәдирли болған мүшелерине, нәрселерине қосылып ҳүрмет, сыпайылық ҳәм еркелетиў мәнилерин билдириўи болып есапланады. Мысалы, көрер көзим, жүрегим, баўырым, жаным ҳ.б. сөзлерге қосылып бул сол адамды өзине жақын алыў ҳәм сыпайылықты күшейтип бериўге түртки болады. Бул сөзлерде тартымлық мәни бар, солай болса да оларда еркелетиў, ҳүрметлеў мәниси басымырақ. Мәселен, Мен мамаңман излериңе зар болған, Бул дүньяда **көрер көзим**, жан балам [8:205]. Бул мысалда тартым қосымтасы «көз» сөзине қосылып семиотикалық көзқарастан «әзиз»лик қәсийети көринеди. Тартымлық мәнисиниң орнын өзине жақынлық тийкарындағы сыпайы қатнас ийелейди. Тексттеги *-им* морфологиялық көрсеткишиниң усы тәризде қолланылыўында аффикстиң тийкарғы хызмети «тийислилик, меншиклилик» мәниси пәсейип, «жақынлық, ҳүрмет, сыпайылық» мәниси күшейеди. Сондай-ақ, бул қосымта баўыр сөзине қосылып қаратпа ағза ўазыйпасында келеди. Бунда метонимия, синекдоха тийкарындағы сөз мәнисиниң аўысыўы сезиледи. «Баўыр» қаратпа ағзасы арқалы «кереклилик, жақынлық» мәниси билдириледи. Мысалы, Айнанайын **баўырым**, изимнен баршы апалап [8:189]. «Жан» сөзине қосылғанда да жақсы көриў мәниси басым болады. Мысалы, -Анаў не шыбықлар, **жаным?** – Кишем әкелип қойыпты, әжаға [6:168]. Бул мысалда әжағасы менен қарындасы арасындағы сәўбет берилген. Әжағасының қарындасына «жаным» деп сөйлеўи арқалы ол инсанның аға ушын ең керекли жақын екенлиги көринеди, сонлықтан оған әлпайымлық пенен жаным деп қатнас жасаған. Бул ҳаққында илимпаз Г.Патуллаева мынадай пикир билдирген еди: «Адам мүшелерин билдиретуғын айырым сөзлер тартым аффикслерин қабыллап тартымланғанда еркелетиў, жақсы көриў мәнилерин билдирип үлкен экспрессия менен қолланылады» [11:30].

Сондай-ақ, бул қосымта меншикли адам атларына қосылып улығлаў, марапатлаў, мақтаныш, жақынлық, еркелетиў сезимлерин билдиреди. Мысалы. Қызы дүнья жыйғыш болады, бул мениң аққеўил Жәмий**им**ниң несийбеси [7:77]. -Балаларыңыз жоқ па?-деди әллен ўақытта Елмурат. -Бар ғой Айбоғыш**ым** арыслан**ым**, Күнбоғыш**ым** қарыў**ым** еди [10:344].

«*-жан* аффиксоидынан кейин I бет тартым аффикси жалғанса еркелетиў, сүйсиниў мәниси бурынғыдан да күшлирек сезиледи» [2:59]. Мысалы: Есикке келин түсип, **Омаржаным**ның күйеден қутылғанын көрип кетсем, әрманым жоқ [7:77]. **Анажаным,** бул дүньяда айралықты ҳешқашан бийкарлап болмас екен [16:83].

Достым, жорам сөзлерине қосылып оларға мүрәжатте қаратпа ағза ўазыйпасында келип сыпайылық мәни билдиреди. Мысалы. Гештек пулы бере алмағаным кеўлиңизге келмесин. Бир ешки алып келдим, **достым** [9:307].

Айырым атлықласқан келбетлик сөзлерге қосылып та сыпайылық, улығлаў, еркелетиў, сүйсиниў мәнисин билдиреди. Мысалы, Ойшыл**ым**, аўылға қара [6:65]. Мейли, ақылл**ым**, жабықтың, кеўил көтерейик [6:67]. Баўырым, еркетай**ым**, қулыным. Ата-анамның көзи – өзи [16:71]. Жесиримизди қолға әкелип, душпанның үстине шығарсаңыз, ер мойнында қыл арқан ширимесине исениңиз, **әзийзим**,-деди [6:248]. Кишем! **Қәдирданым!** Анамды көрдиң хызмет еттиң, әкемди көрдиң, ҳүрметледиң [3:191].

Ерли-зайыплар арасында қолланылатуғын табу сөзлерге қосылып та сыпайылық мәни билдиреди. Мысалы, Таптым, шабаз**ым**, таптым. Анық Қайырдың изи! (Ер адамның ҳаялына қатнасы) [5:14]. **Шабазым** сөзи ер адамның ҳаялына мүнәсибетинде қолланса, гейде ҳаялдың ерине қатнасында да қолланылады. Айта бер, **шабазым**, жаныңдаман ғой. Айта бер. Бул не ҳаўлығып турсаң, аманлықпа?-деди Жумахан манаўсырап [3:83]. **Бегим,** қудай көпсинбесин, перзент көрежақсаң [6:307]. Төре**м**, -деди Қумар бөпесин бесикке жатқарыўға қолайласып турып (Ҳаял адамның ерине сыпайы қатнасы) [7:132]. Ерли-зайыплардың бир-бирине жақын мүнәсибетинде де тартым жалғаўлары атлық ҳәм атлықласқан келбетлик сөзлерге қосылып еркелетиў арқалы сыпайылық мәни билдиреди. Мысалы, Қалай келип қалдың **арзыўлым?** Мен сени изледим. Басыма бахыт қонды, неге үндемейсең, Ақбийдайым? Қушақла, қатты қушақла. **Сүйиклим**… Сени Абылқайырдың пүткил байлығына, ҳәтте елине алмастырмайман. Сөйле, **жаным**! [6: 256].

Тартым қосымталары бирлик ҳәм көплик сандағы бүркит, тарлан, суңқар, лашын, кептер, бүлбил сыяқлы қус атамаларына сондай-ақ арыслан, жолбарыс, қозы, бота ҳ.б. ҳайўан атамаларына қосылып та сыпайылық, адамды көтермелеў, марапатлаў, улығлаў мәнилерин билдиреди. Сөйлеўши тыңлаўшыға өзиниң эмоциональ тәсир күшин асырыў, мақсетке ерисиў ушын бул сөзлерге –ым,-им тартым қосымталарын қосып мүнәсибет билдиреди. Мысалы, Ел азатлығы ушын алға атланың, **тарланларым**! [9:541]. Мениң, **бүркитлерим**! Жунгарға жемтик болған бул халыққа жолбарыс болып атылыңлар! [9:542]. Бий баба менен де, **қозым,-**деп дүзетти ғарры [7:18]. **Лашыным, суңқарым,** күним жан балам [8:203]. Тоқ-тоқ еткен, тоқ еткен, Тоқбағың қалды **арысланым** [8:208]. Алмасам қапа болурсыз, мениң атымнан бул ақшаңызды ҳәзир ушаларға инәм етиң, **ботам,** -деди өзинен үлкен адамға [13:312]. Мысаллардан көринип турғанындай, сүйикли қус ҳәм ҳайўанлардың жақсы ҳәрекетлерине еликлеп, оларға тартым жалғаўларын қосыў арқалы сыпайылық көрсетилип атыр.

Периште, дәрман ҳ.б. абстракт атлықларға қосылып адам мәнисине ийе болғанда, сол шахсқа болған сүйсиниў, көтермелеў мәнилерин аңлатады, ал баҳадыр, әзийз, меҳрибан сөзлери атлықласып көплик ҳәм тартым жалғаўлары қосылып инсанға ҳүрмет, сыпайылық көрсетиў ушын қолланылады. Ҳо, жигит болып киятырсыз, **дәрманларым** [7:83]. Нендей жаңалықлар бар, **периштелерим**? [7:245]. – Солай, **әзийзлерим**, көзимиздиң тирисинде қорланбайық, -деди [6:80].

Сондай-ақ, жасы кишилердиң жасы үлкен адамларға қарата мүрәжатында *-ым, -им, -м* тартым қосымталары арқалы сыпайылық көрсетиўде усы форманың бир қатар кәсип ҳәм лаўазымды билдириўши сөзлерге қосылыўы итибарымызды тартты. Мысалы, Кеширерсиз, **султан ийем**. Мен тек…-деди сөзи аўзында қалып [9:18]. Иргемизге келип қалған екенсиз, **хан ийем.** Дуз-дәмек татып кетиң [9:191]. Халық үмити жоғалмас, **бийим** [6:266]. Әпиў етиң, **ҳәзиретим,** мен пүткиллей басқаша ойлаған екенмен,-деп кеширим сорады князь [9:72].

Және де қарақалпақ тилинде тартым жалғаўы жалғанған **шырағым, қарағым** сөзлери жасы

үлкенлердиң жасы кишилерге қарата сыпайы мүнәсибетинде қолланса, аўызеки сөйлеўде ер адамлар арасында бир-бири менен қарым-қатнаста **қосшым, ғошшым** сөзлери де қолланылады. Биринши еки сөз еркелетиў арқалы сыпайы қатнасты билдирсе, екинши екеўи жақын мүнәсибетти билдиреди. Мысалы, **Шырағым**, келин!...-деди енеси тоңқылданып отырған келинин тоқтатып, дыққатын өзине аўдарып,-атаң дурыс айтады, қайсы ана, бахытсызлық ушын бала туўады, **шырағым!** [3:94]. Сөз «сойып» жүрсем де, көз сойып көргеним жоқ еди, **қарағым,** илаж қанша? Ўаай, қыздырасаң-аў мени, **Нөкербай ғошшым**, айтпайын десем де айттыра бересең! [13:531]. -Аман келдиң бе, балам! Жүримиң бар екен. Мың жасарсаң, **қосшым**-деп аталық мийримин төгеди [15:175].

Халық, ел, ўатан сөзлерине қосылып сөйлеўшиниң өз халқына, елине болған сүйиспеншилигин, ҳүрметин билдиреди. Мысалы. Ўатанласларым, болдырмаңлар! [6:225]. Әмиў жағалаған етекли елим, [18:238]. Қәдирли халқым! Оданбасы султаннан айрылып орта түсип қалған ордам! [9:292].

Мийман, қонақ сөзлерине қосылып қонақ ийесиниң миймандослығын, қонаққа айрықша ҳүрмет көрсетип сыпайы қатнас жасағанлығын көрсетеди. Мысалы, Хош келипсиз, қәдирли қонағым,-деди Ысмайыл. Буннан кейин екеўи бирден апақ-шапақ болып сәлемлести. [9:239]. Олай болса, айыпқа буйырмаңыз, қәдирли мийманларым [6:178].

Жуўмақлап айтқанда, жоқарыдағы мысалларға бола қарақалпақ тилинде *-ым, -им, -м* тартым қосымталары атлық ҳәм келбетлик сөзлерге қосылып сыпайылық мәни билдиреди. Өзиниң тийкарғы ўазыйпасынан тысқары, функциональ ўазыйпада сыпайылықты билдириўге хызмет қылады. Оның бул ўазыйпасы өзине «жақынлық, тийислилик»ти билдириўши грамматикалық мәнисинен келип шыққан. Сөйлеўши тыңлаўшыны өзине жақын алып оған болған ҳүрметин, сыпайы қатнасын көрсетеди. Бул еки формада а) жасы үлкенлердиң жасы кишиге б) жасы кишилердиң жасы үлкенге мүнәсибетинде көринеди.

Әдебиятлар

1. Banguoglu T/ Turkçenim Grameri. – Ankara Tŭrk Tarih Kurumu Basim Evi 1986.
2. Бекбергенова Г. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги атлықтың субъектив баҳа формалары // фил. илим. б-ша философия докторы (PhD) илимий дәрежесин алыў ушын усынылған дисс. – Нөкис: 2021.
3. Есемуратова Г. Шығармалары. I том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2013.
4. Имомова Х. Турк тилида ҳурмат категорияси. // фил. фанлари бўйича фалсафа докторы (PhD) дәражасини олиш учун дисс. – Тошкен, 2017.
5. Кәримов К. Ағa бий. Тарийхый роман. – Нөкис: “Билим”, 2017.
6. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1973.
7. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Бахытсызлар. Түсиниксизлер. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1989.
8. Қаракалпақ фольклоры. Көп томлық. V том Қарақалпақ халық қосықлары ҳәм салт жырлары. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1980.
9. Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988.
10. Мәмбетов К. Ҳүждан. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1991.
11. Патуллаева Г. Қарақалпақ тилинде тартым мәнисиниң билдириў усыллары. Монография. – Тошкент, 2015.
12. Пахратдинов Қ., Сейтназарова И. Қарақалпақ тилиндеги аффикслердиң көрсеткиши. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2018.
13. Сейтов Ш. Жаман шығанақтағы Ақ туба. Роман. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1992.
14. Сәляхова З. Средства выражения вежливости в современном башкирском языке // Автореферат дисс на соискание учен степ канд. филол.наук. – Уфа, 2004.
15. Султанов К. Ақдәрья. Роман. – Нөкис: “Билим”, 2018.
16. Турекеева А. Тәғдир сынағы. – Нөкис: “Билим”, 2017.
17. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. – Нөкис: “Билим”, 1994.
18. Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы. II том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1992.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ тилида -ым,-им,-м эгалик қўшимчасининг хушмуомилаликни ифодалаши ҳақида сўз юритилади. Мақоланинг асосий мақсади – қорақалпоқ тилида –ым, -им, -м аффиксининг ўз вазифасидан ташқари, баъзан функционал вазифада хушмуомилалик, эркалаш, ҳурмат, ҳатто улуғлаш маъноларини ифодалашини аниқлашдан иборат.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о том, как притяжательный суффикс *-ым, -им, -м* выражает вежливость в каракалпакском языке. Основная цель статьи - выяснить, что в каракалпакском языке аффиксы *-ым, -им, -м* помимо своей функции, иногда в функциональной функции выражают значения вежливости, ласки, уважения и даже похвалы.

SUMMARY. The article talks about how the possessive suffix -ım,-im,-m expresses politeness in the Karakalpak language. The main purpose of the article is to find out that in the Karakalpak language, the affixes -ım, -im, -m express the meanings of politeness, caress, respect, and even praise in addition to their function, sometimes in a functional function.

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANLARÍNDA TUWÍSQANLÍQ ATAMALARDAǴÍ GENDERLIK ÓZGESHELIKLER

Z.Rzamuratova – *tayanısh doktorant*

ÓzR IA Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı

Tayanch soʻzlar: gender stereotip, genderlekt, sotsiolekt, feminist, maskulinizm, etimologiya, frazeologizm.
Ключевые слова: гендерный стереотип, гендерлект, социолект, феминизм, маскулинизм, этимология, фразеологизм.
Key words: gender stereotype, genderlect, sociolect, feminist, masculinism, etymology, phraseologism.

Til bilimindegi genderlik ózgeshelikler házirgi rawajlanǵan til biliminde ayrıqsha áhmiyetke iye. Sonlıqtan da, hárbir tilde hayallar hám erlerge baylanıslı, olardıń sóz saplawında ushırasatuǵın hár jınıstıń ózine tán tillik birlikleri (sózler, sóz dizbegi, frazeologizmler, naqıl-maqallar) *genderlektler* qollanıladı. Bul termindi ilimiy aylanısqa engizgen alım D.Tannen [4]. Sociallıq lingvistika terminleri sózliginde: genderlekt dep - bir etnikalıq til, xalıqlıq til, sociolekt kóleminde er adamlar qollanatuǵın sózlerge qaraǵanda hayallar tiliniń leksikalıq, emocional-ekspressivlik, grammatikalıq, stillik túrli ózgesheliklerine aytıladı. Genderlektler túrlishe bolıwı múmkin. Atap aytqanda, adam atlarındaǵı genderlik ózgesheliklerdi ańlatıwshı, etiketlik, turmıslıq leksikaǵa baylanıslı yáki tuwısqanlıq atamalarına baylanıslı bolıp qollanıla beredi. Olardıń arasında tuwısqanlıq atamalarına baylanıslı genderlektler ajıralıp turadı.

Tuwısqanlıq atamaları eń dáslep XX ásirdiń basınan baslap izertlew obyektine alınǵan. Ilimpazlar *Baos* hám *Sepir* amerika xalıq tillerindegi tuwısqanlıq atamaların izertlep baslaǵan hám bul basqa tillerde de izertlewlerdiń alıp barılıwına negiz jarattı.

Búgingi kúnge shekem túrkiy tillerde tuwısqanlıq atamaları bir qatar ilimpazlar tárepinen úyrenildi. Atap aytqanda, túrkmen tili boyınsha R.Muxammedova, bashqurt tili boyınsha X.G.Yusupov, N.V.Bikbulatov, qırǵız tili boyınsha A.Djumaqulovtıń, qaraqalpaq tili boyınsha

O.Dospanov, T.Begjanov, Z.Dáwletmuratova sıyaqlı ilimpazlardıń izertlew jumısları bar.

Ilimpaz L.A.Pokrovskaya «Термины родства в тюрксих языках» atlı óziniń kólemli maqalasında turkiy tillerdegi tuwısqanlıq qatnaslardı bildiretuǵın 30 dan aslam atamalardı sóz etken. Onda tuwısqanlıq atamalardıń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri, bul atamalardıń túrkiy tiller arasındaǵı fonetikalıq hám leksikalıq ayırmashılıǵı, jasalıw jolları analizlendi. Sonday-aq, túrkiy tillerdegi tuwısqanlıq atamalardıń etimologiyasın anıqlawǵa da háreket islengen [7:11].

Qaraqalpaq xalqı óziniń bawırmanshılıǵı, millet súygish, keńpeyilligi menen ajıralıp turadı. Sonlıqtan da, tuwısqanshılıqqa ayrıqsha itibar qaratadı. Tuwısqanlar ortasında bir-birine miyrim-shápáát, awızbirshilik, jaqınlıq bolıwı ushın olar bir-birin belgili atamalar menen ataydı hám shaqıradı. Atap aytqanda, qızlardan ózinen úlkenin «ájapa», kishisin «sińli» yáki «qarındas», ózinen úlkeni ul bala bolsa «ájaǵa», kishisin «ini» dep ataydı. Sonday-aq, bul «ájaǵa», «ini»ler qızlardıń perzentleri ushın «dayı»lar bolıp esaplanadı. Demek, bul ataq er adamlarǵa baylanıslı qollanıladı. Bárqulla «dayı» sóziniń qasında «jiyen» sózi qosılıp júredi. Dayılarǵa qarındası yáki ájapasınıń ul-qızları jiyen boladı. Lekin, házirgi kúnde ayırım hayal-qızlar tárepinen ózleriniń aǵa-inileriniń perzentlerine qarata da «jiyen» dep qollanǵan jaǵdayları ushıraspaqta. Sonday-aq, «baldız» sóziniń qollanılıwı boyınsha da túrli túsinbewshilikler bar. Yaǵnıy, bul sóz er adamlar tárepinen hayalı táreptegi erlerge qatnaslı qollanılıw jaǵdayları da ushırasadı. Tiykarınan, er adamnıń hayalınıń tuwısqan hám de urıwlas sińlisin xalqımızda «baldız» dep ataydı. [5:189] Bunday tuwısqanlıq atamalarına baylanıslı sózler tilimizde ázelden qollanılıp kelgen. Tilimizdegi tuwısqanlıq atamaların úyreniw, olardıń genderlik ózgesheliklerin anıqlaw maqsetinde dáslep tilimizdiń bay gáziynesin ózinde jámlestirgen dástanlarǵa dıqqat awdarıldı.

Qattı shawıp qasha bermeń aldımda,
Azın-awlaq toqtap turıń *baldızım.* («Qırıq qız»)

Tuwısqanlıq atamalardıń ózgeshelikleriniń biri olar atawıshlıq hám qaratpa mánide jumsaladı. Alımlar Trobirand atawında jasawshılardıń tilin izertlew barısında hayal hám erler tilinde qollanılatuǵın tuwısqanlıq atamalardıń eki túrli belgisine názer awdaradı:

1) jınıslıq (hár túrli/birdey)
2) jas ózgesheligi (úlken/kishi).

Mısalı, trobirandlılarda «apa» túsinigin bildiretuǵın sózdiń sóylewshiniń jınısına hám aǵası yáki apası menen aradaǵı jas ayırmashılıǵına baylanıslı *luguta, tuwagu, bwadagu* degen úsh túrli ataması gezlesedi. Trobirand tili de chikito, yana hám t.b tiller sıyaqlı sóylewshiniń jınısın tiykarǵa aladı. Inglis hám basqa evropa tillerinde tuwısqanlıq qatnastı bildiretuǵın atamalar jınıs jaǵına qaray anıqlanadı. Al, Vetnamlılarda bolsa, tuwısqanlıq atalıq hám analıq boyınsha esaplanıp, ákesiniń tuwısqanları «ishki tuwısqan», anasınıń tuwısqanları «sırtqı tuwısqan» dep ataladı, al, Qıtaylılarda bolsa, ákesi tárep tuwısqanları «oń jaq», al anası tárep «shep jaq» tuwısqanlar dep ataladı [4:146].

Qazaq ilimpazlarınan biri Á.Axmetov óz izertlewinde: «Madagaskar atawında jasawshı hayallar basqa hayallar menen sóyleskende ózgeshe, al erler menen sóyleskende jáne basqasha leksikanı paydalanǵan, al er adamlar kerisinshe hayallar menen sóyleskende jáne úshinshi bir túrdegi leksikanı qollanatuǵın bolǵan»-degen maǵlıwmatlardı keltirip ótedi [1:36]. Tómende qaraqalpaq xalıq dástanlarında qollanılǵan tuwısqanlıq atamaları maskulinlik hám feministlik túrlerge ajıratıp analizlendi.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde «bay» sózi bay, dáwletli adam degen mánisti bildiredi. Xalıq tilinde bolsa, bul sóz «mal-dúnyalı adam» degen mánis penen qosa, «kúyew» sózin de bildiredi. Mısalı:

Bayınan ayırılǵan qatınǵa jaman,
Meni aldıń, saǵan elimiz dushpan. («Shiyrin-Sheker»)

Tuwısqanlıqqa baylanıslı sózlerdiń genderlik ózgesheliklerin anıqlawda olar er adamlarǵa hám hayallarǵa baylanıslı bolıp ajıraladı. Olar óz ishinde erlerdiń hám hayallardıń jas ózgesheligine qatnaslı qollanılıwshı sózler ajıralıp turadı.

Ǵosh *jigittiń* esen bolsa bul bası,
Hár jerlerden *aǵa – ini* tabılar. («Shiyrin-Sheker»)

Joqarıdaǵı mısallarda er adamnıń jas ózgesheligine baylanıslı *ul, jigit, ini, aǵa* sıyaqlı sózler qollanılǵan. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında bunday sózler jiyi qollanılǵanlıǵın mısallar dálilleydi.

«Qızdıń úyi qınnan tar»ǵoy, *aǵajan,*
Kúyewge sen kewil berip jubanba. («Máspátsha»)

Tuwısqanlıq atamalardı úyreniw tek lingvistikalıq kózqarastan ǵana emes, sonday-aq, etnografiya, táriyx ilimleri kózqarasınan da oǵada áhmiyetli. Olar qaysı xalıqta bolsa da, birden payda bola qoyǵan emes. Ózine jarasa birqansha táriyxıy dáwirlerdi basıp ótip búgingi halatına kelgen. Ayırım tuwısqanlıq atamalar gónerip, ornına basqa sózler kirip kelgen bolsa, ayırımları dialektlik ózgesheliklerge baylanıslı ózgerip qollanılıwı da múmkin. Tuwısqanlıq atamalardıń ishinde «mama» sózi qollanılıp, ol házirgi kúnde rus tili arqalı kirgen sóz sıpatında belgili bolıp, ana sóziniń ornına qollanıladı. Bul sóz dástanlar tilinde rus tilinen kirgen sóz sıpatında emes *úlken hayal adamǵa, mama kempirlerge* qarata qollanılǵan. Mısalı: Atın qalmaqta Mástan *mama* deytuǵın edi. Bul ǵalawıt Mástan kempirge tústi. ...áste-áste qımırıp, jawlıǵın tómenirek búrkenip, reńin hám kórsetpey, batır Alpamıstıń aldına shıǵıp, *mama* tolıqsız jılap, Alpamıstan jol bolsın sorap turǵan qusaydı. («Alpamıs»)

Qaraqalpaq tilinde hayallarǵa, olardıń jas ózgesheligine baylanıslı túrli tuwısqanlıq atamaları bar. Atap aytqanda, ájapa, biykesh, kelin, abısın hám t.b. Sonday-aq, hayallarǵa qarata «báybishe» sózi de qollanıladı. Bul sózdiń mánisi «kúndes eki hayaldıń úlkeni» degendi bildiredi [5]. Burınları kóbinese, baydıń hayalına qarata «báybishe» sózi qollanılǵan. Mısalı, Baybóri baydıń hayalın Jantilek báybishe deytuǵın edi. («Alpamıs»)

Yaǵnıy, birinshi hayalǵa qarata "*báybishe"*, ekinshisine qarata "*toqal"* sózi qollanıladı. Allayardıń bul qızın *toqallıqqa* almadım («Qırıq qız»)

Ayrılıp aldı qalmaqtan,
Ayparsha atlı biybishti («Máspatsha»)

Joqarıdaǵı mısalda «báybishe» sózi fonetikalıq ózgeriske ushırap *«biybish»* dep qollanılǵan.

Dástanlarda qızlar kelin bolǵannan soń óz sózlik qorında jiyi paydalanıwshı «biykesh», «qayın apa» sıyaqlı sózler dástanlarda jiyi qollanılǵan.

Qoldan kelse, *biykeshim,*
Bolayın aldıńda basshı («Máspatsha»)
Pálek bizni ayralıqqa bashladı,
Jılama, jan *anam*, kábam, qal endi. («Dáwletiyarbek»)

Dáwletiyardıń anası, hayalı, qarındashı aldına shıǵıp qarap tur edi. Dáwletiyardıń júzinde qayǵınıń barın bilip, anası Ertuwǵan balası Dáwletiyarbekke: – Bul jerde júrme, túrkmen elinde atańnıń dostı Iytalmas ulı Mamatjan sárdarǵa barıp, bashıńdı panala, – dep bir sóz dedi. («Dáwletiyarbek»)

Bul mısalda «qarındası» sózi «qarındashı» formasında fonetikalıq ózgeriske ushıraǵan. Bul jerde er adamnıń tuwısqan ózinen keyingi qız tuwısqanǵa qarata qollanılıp tur.

Demek, qaraqalpaq xalıq dástanlarında maskulinlik hám feministlik tuwısqanlıq atamalarınıń derlik barlıq túri aktiv qollanılǵan. Joqarıdaǵı mısallar arqalı hár eki jınısqa qatnaslı qollanılıwshı túrli tuwısqanlıq atamaları qollanılǵanlıǵın kóriwge boladı. Tek ǵana xalıq dástanlarında emes awızeki sóylewde de, házirgi ádebiy procestegi kórkem ádebiy shıǵarmalarda da tuwısqanlıq atamaları aktiv qollanıladı.

Ádebiyatlar

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемізмдер. – Алматы: «Ғылым»,1995, 36-б.
2. Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства. –М.: «Наука»,1981.
3. Даўлетмуратова З. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалары. – Нөкис: 2010.
4. Кирилина А.В. Гендер: Лингвистические аспекты (монография) – Москва: 1999, 146-б.
5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 189-б.
6. Мухаммедова Р.Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР.//Материалы по татарской диалектологии. –Казань: 1962.
7. Покровская Л. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. -М.: 1961. -С. 11-81;
8. Юсупов Х.Г. Термины родства в Башкирском языке. Вопросы башкирской филологии. –М.: 1959.
9. Мухаммедова Р.Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР. //Материалы по татарской диалектологии.-Казань: 1962.
10. Юсупов Х.Г. Термины родства в Башкирском языке. Вопросы башкирской филологии. –М.: 1959.
11. Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства. –М.: «Наука»,1981.
12. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан»,1977; Бегжанов Т. Термины родства в муйнакском говоре каракалпакского языка//Вопросы диалектологии тюркских языков. –Баку: 1966.

REZYUME. Bu maqolada gender tilshunosligida alohida ahamiyat kasb etuvchi genderlektlar va ularning xususiyatlari oʻrganilgan. Gender xususiyatlari bilan ajralib turuvchi tugʻishganlik atamalari, ularning ayollarga va erkaklarga nisbatan qoʻllaniluvchi turlari tahlil qilingan. Shuningdek, maskulinlik va feministik maʼnodagi tugʻishganlik atamalari oʻz ichida qizlarga, ayollarga, kelinlarga yoki yigitlarga, erkaklarga nisbatan ishlatiluvchi turlariga misollar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучаются гендерлекты и их характеристики, имеющие особое значение в гендерной лингвистике. Анализируются термины рождаемости, различающиеся по гендерным признакам, их типы применительно к женщинам и мужчинам. Также есть примеры типов мужественности и феминизма, используемых по отношению к девочкам, женщинам, невестам или мальчикам, мужчинам.

SUMMARY. In this article, genderlects and their characteristics, which are of special importance in gender linguistics, are studied. Fertility terms distinguished by gender characteristics, their types applied to women and men are analyzed. Also, there are examples of the types of masculinity and feminism used in reference to girls, women, brides or boys, men.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «АҚ» КЕЛБЕТЛИГИНИҢ СИМВОЛЛЫҚ МӘНИЛЕРИ

Р.Б.Санкибаева – *еркин излениўши*

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: ранг, этномаданият, ақ ранг, ранг атамалари, этнография, урф-одатлар.

Ключевые слова: цвет, этнокультура, белый цвет, термины цвета, этнография, обычаи.

Key words: color, ethnoculture, white color, color terms, ethnography, customs.

Тәбиятта ушырасатуғын ҳәр түрли реңлердиң барлығы заттың, қубылыстың түрин билдириў менен шекленбейди. Олар көбинесе түр-түске ҳешқандай қатнасы жоқ түсиниклердиң мәнисин билдиреди. Реңлердиң бундай мәнилери олардың символлық мәнилери болады. Реңлер жәмийетте ҳәр бир халықтың, миллеттиң үрп-әдет, дәстүрлеринде өзине тән өзгешеликлерге ийе. Бул сол халықтың сана-сезимине, дүньяға көзқарасына, миллий қәдириятларына, дүнья танымына байланыслы символлық мәнилеринде көринеди. Себеби, адамзаттың қоршаған орталыққа, тәбиятқа, өзин қоршаған орталықтағы реңлерге көзқарасы ҳәммесинде бирдей емес. Сонлықтан түр-түс ҳәр бир миллеттиң психологиясы, эстетикалық талғамы, дүньяны сезиў қәбилети менен тиккелей байланыслы. Ҳәр бир миллеттиң түсинигинде реңлердиң өзине тән символлық мәнилери бар.

Инсанийат тарийхында реңлер ҳәр қыйлы символлық мәнилерге ийе болып, ол белгили бир этник қәўимлердиң жәмийетлик-сиясий, мәдений ҳәм руўхый турмысына тийисли мағлыўматларды билдиреди. Мәселен, Шығыс халықларының этномәдениятына нәзер салсақ, олар жер шарының төрт тәрепин ҳәр қыйлы реңлер менен атаған. Шығыс – көк, батыс – ақ, түслик – жасыл яки көк, арқа – қара рең, ал жердиң орайы сары рең менен аңлатылған. Филологияда С.С.Алексеев, Р.Панж, И.В.Пете, А.Кононов, Л.И.Миронова, О.Т.Магашова, М.Сайдов, Ш.М.Шукуров ҳәм басқалардың мийнетлеринде реңлердиң ҳәр қыйлы қәсийетлери үйрениледи. Өзбек тилинде М.Содиқова, В.Вафоев, С.Ҳасанов, Е.Исоқов, С.Жуматова мийнетлеринде реңлердиң түри, рең менен байланыслы символлық мәнилер үйренилген. Мәселен, Н.Жуматова өзиниң кандидатлық диссертациясында өзбек халық қосықларындағы ақ, қызыл, қара, көк, жасыл, сары реңлериниң символлық мәнилерине тоқтап, олардың ишинде ақ, қара, қызыл реңлердиң айрықша орын ийелейтуғынлығын көрсетеди [1:26].

Бул реңлердиң ишинде әсиресе ақ рең тарийхый дереклерде, халық аўызеки дөретпелеринде айрықша символлық мәниге ийе. “Авесто”да ақ рең үмиттиң, күш-қудирет символы сыпатында көрсетилсе, әййемги түркий ҳәм монгол халықларында ақ рең күш-қудирет, әдалатты билдирген.

Бизди қоршаған орталықтағы затларды, өсимликлер ҳәм ҳайўанатлар дүньясын бир-биринен ажыратыўда реңлер үлкен әҳмийетке ийе. Реңлердиң пайда болыўы ҳаққында тил илиминде жүдә көп изертлеўлер алып барылған. Олардың пикирлеринше, адамзат турмысында реңлердиң атамасының пайда болыўында ең дәслеп ақ ҳәм қара күн ҳәм түн түсинигинен пайда болған. Буннан кейин от, қан реңин билдириўши қызыл рең түсиниги ҳәм тәбият пенен байланыслы жасыл ҳәм сары, суў ҳәм аспан менен байланыслы көк рең қәлиплескен [2:11]. Демек, рең түсиниги бизди қоршаған орталық, тәбият ҳәм предметлерге байланыслы келип шыққан. Сонлықтан, ақ реңди булт ҳәм қар менен, қара реңди жер, түн, қуслар менен, қызыл реңди қан, от пенен, жасыл реңди бәҳәр, тоғай ҳәм тереклер менен, көк реңди аспан ҳәм суў менен, сары реңди қуяш, бийдай менен салыстырады.

Реңлердиң символлық мәнилеринде ҳәрбир халықтың өзине тән миллий өзгешелиги көринеди. Мәселен, ақ рең түркий халықларда тазалық, ҳадаллық символын билдирсе, ал қытай ҳәм японларда қайғы, матамды аңлатып, адам қайтыс болғанда үстилерине ақ реңдеги кийимлер кийеди. Сондай-ақ, көк рең аспанның, теңиздиң символын билдирсе, сары рең жақтылықтың, гүздиң символы.

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде рең билдиретуғын келбетликлердиң (ақ, қара, қызыл, көк, жасыл, сары ҳ.т.б) қолланыў шеңбери жүдә кең. Олар предметлердиң тек түр-түсин, реңин аңлатып қоймай, өзиниң негизги мәнисин өзгертип, аўыспалы мәнилерде де қолланылады. Сондай-ақ, түр-түстин, реңниң ҳәр бир халықтың тумыс салты ҳәм үрп-әдетине,

исенимине байланыслы қәлиплескен символлық мәниси болады.

Түркий тиллердиң, соның бири қарақалпақ тилиндеги рең атамаларының семантикалық өзгешеликлерин ҳәм олардың этнографиялық, қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет, дәстүрлерине байланыслы символлық мәнилерин үйрениў айрықша әҳмийетке ийе. Реңлер бир неше символлық мәнилерге ийе. Мәселен, ақ рең-ҳадаллықтың, тазалықтың, қызыл рең-оттың, жалынның, жасыл рең-тәбияттың, өсимликлер әлеминиң, көк рең-аспанның, қоңыр-жердиң, сары-жақтылықтың сыяқлы символлық мәнилер бар.

Реңди билдиретуғын сөзлердиң, әсиресе ақ ҳәм қара сөзлериниң билдиретуғын мәнилери кең. Бул сөзлер дәслеп белгили бир реңди аңлатып, соңын ала олар абстракт ойлардың раўажланыўы нәтийжесинде басқа да мәнилерди билдире баслаған [3:55]. Турмыстағы ўақыя ҳәдийселердиң, үрп-әдетлердиң рең түс пенен байланыслы тәреплери көп. Бул, әлбетте, тилде өз көринисин таппай қоймайды. Ерте дәстүрлерде де инсанлар реңлерге итибар менен қараған. Мәселен, ақ реңди алайық, адамлар бул реңди әййемги дәўирлерде муқаддес деп есаплап келген. Ол халықтың исениминде бахыт, шадлық, пәклик, жақсылық символына айланып қалған [4:81].

Ақ рең қарақалпақ халқының түсинигинде ең қәсийетли, ең қәдирли, ең сүйкимли түрлердиң бири. Сонлықтан, ақ рең жақсылық, адамгершилик, тазалық, пәклик, сүйкимлилик сыяқлы уғымларды аңлатып келеди. Мәселен, фразеологизмлер қурамындағы ақ көкирек дизбеги – ҳадал, кишипейил мәнилерин аңлатса, ақ кеўил – әлпайым, ашық минезли адамларға байланыслы айтылады. Сондай-ақ, ақ сүт – ананың перзентине беретуғын ҳадал сүти. Ана ақ сүти менен перзентин өсиреди, тәрбиялайды. Усыған байланыслы ақ сүт берди, өсирди, камалға келтирди, ақ сүтин ақлады – анасының өсирип тәрбиялаған мийнетин қайтарды, өтеди, ақ сүтине ырза болды – перзентине миннетдар болды, ақ сүтине ырза болмады – қапа болды, ренжиди деген мәнилерде ананың ақ сүтиниң қаншелли қәсийетли екенлигин билдиреди. Сонлықтан, ананың ақ сүтин ақлаў ең адамгершиликли парыз есапланады.

Мысалы:Ақ сүт берген ананың,
Балада ҳақы көп болар (нақыл).

Рең билдириўши келбетликлер қарақалпақ халқының үрп-әдет, дәстүрлеринде, кийим-кеншеклеринде ҳәр қыйлы символлық мәнилерде қолланған. Қарақалпақ халқының күнделикли турмысында, көркем шығармаларда, дәстанларында, ертеклеринде ақ келбетлиги тазалық, пәклик, шадлық, азадалық мәнилеринде қолланғанлығын көремиз. Бул қарақалпақ халқында жасы үлкенлердиң ақ пәтия бериў дәстүринде көринеди. Ақ пәтия бериў – алғыс айтыў, тилек тилеў менен бирге сапарға шығып баратырғанларға «жолың бийкәтер болсын, жолың ақ болсын деген жақсы нийетте ақ пәтия бериледи. Ақ пәтия дизбеги – жақсы тилек, алғыс ҳәм разылық мәнилерин билдирип, қарақалпақ халқында алыс жолға, сапарға атланатуғын болса, бир исти баслайжақ болса, жаслар шаңарақ қуратуғын болса жасы үлкенлердиң ақ пәтиясын алады.

Мысалы: Әкежаным, *ақ патия бериңиз*:
-Мурадыңа жеткил балам, әўмийин! (К.Рахманов)
Аттың басын бур дейди,
Байсын елге бар дейди,
Атаң менен енеңнен
Ақ пәтия ал дейди. (“Алпамыс” дәстаны)

Сондай-ақ, қарақалпақ халқында дүньяға келген нәрестениң ақ қағаздай таза, пәк екенин билдириўде ақ бөпе, ақ бесик дизбеклери, ал ҳәййиў айтқанда аппағым сөзи қолланылады. Мысалы:

Айналайын *ақ бөпе,*
Ақ бесикте жат бөпе. (Халық қосығы)
Айнанайын *аппағым,*
Қозы жүнли қалпағым. (Халық қосығы)

Қарақалпақ халқында жаңа түскен келиншектиң беташарында бетине ақ таўар жабыў дәстүри де ҳадаллық, пәклик мәнисин билдириў менен бирге келиншекти жаман көзлерден тасалаўды аңлатады. Бул туўралы Қ.Айымбетов былай деп жазады: “Үйдиң оң жағына шымылдық тутып, келиншек ҳәм қызлар соңында орналастырылады. Келиншектиң *бетине ақ орамал* тутылады. (“Халық даналығы”) Бийбайым жуўап орнына Жумагүлдиң жегдесин сәл көтерип, қолындағы *ақ шытының* шетине илгешек пенен өткерип маңлайына жапты. (Т.Қайыпбергенов). Ҳәзирги дәўирде қызлардың турмысқа шыққанда ақ көйлек кийиўи де пәклик, ҳадаллық символын билдиреди. Ақ жүз – таза, пәклик, азадалық, ақ билек – қыздың гөззаллығы, ақ шаш – жасы үлкен, көп жасаған мәнилерин билдиреди. Ақ жүз, ақ билек, ақ сийне – жас қызларға тән гөззаллықтың, сулыўлықты, *ақ шаш,ақ сақал* ақыл-парасаттың, кәтқудалықтың, қартайғанлықтың белгисин билдиреди:

Ақ шашымды әрман менен тарайман,
Өзим ғарры не мүшкилге жарайман. (“Қырық қыз” дәстаны)
Бүгин көрип сизиң *ақ шашыңызды*
“Биз де келиппиз аў биразға” дедим. (И.Юсупов)
Жайыңнан бир гербиш қуласа жерге,
Я жер таянып қалса *ақ шашлы атам*. (К.Рахманов)

Кийимлердеги реңлер тосыннан пайда болмаған. Күнделикли турмыс шараятларынан келип шығып, адамлардың жас ҳәм социаллық жағдайын билдирген. Мәселен,үлкен жастағы кейўаны ҳаяллар ақ көйлек, ақ киймешек, ақ жегде кийген ҳәм ақ орамал тартқан.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде ақ саўыт, ақ семсер, ақ туў қаҳарманларды мәртликке баслайтуғын символлық белги ретинде сәўлеленеди. Мысалы:

Сонда ана *ақ саўытты* кийерсең,
Қырық қызыңды кейнине ертерсең
Бедеў атқа *ақ баслы ер* салғанман.
(“Қырық қыз” дәстаны)
Батыр туўған Хәсен хан,
Ақ туўды қолға алады. (“Ер Зийўар” дәстаны)

Ақтуў, ақ жалаў жеңиске руўхландырады.

Қарақалпақ тилинде ақ отаў дизбеги жийи ушырасады. Отаў сөзи улыўма түркий тиллерине ортақ сөз болып, шырайлы, сулыў етип жақсы безелген қара үй, жас шаңарақларға арнап тигилген үй мәнилерин билдиреди. Мысалы:

Сарбиназға Гүлайым,
“Ақыллы” деп ат берди,
Ақ отаўға апарып,
Алдына жемис қойдырды. (“Қырық қыз” дәстаны)
Әшөкейли *ақ отаў,*
Атасының қасында. (Халық қосығы)

Қарақалпақ халқында инсан өсип, ер жетип жасарын жасап дүньядан өткенде матам мәресиминде оны жуўып ақ таўар , яғный кепин менен орайды, бул ҳаққында илимпаз Х.Есбергенов былай деп жазады: “Кепинниң ақ таўардан тигилиўи миннетли деп есапланған, өйткени, бул гүнәсызлықтың, Мухаммедти мойынлағанлықтың белгиси деп есапланған”.

Бул дәстүрге байланыслы қарақалпақ халқында:

Ақ жаўып, арыў кепинлеп,
Өз қолымнан қояйын (“Едиге” дәстаны)
Шейит болған қызларды,
Ақ жаўып арыў кепинлеп
Бийик жерге қояды. (“Қырық қыз” дәстаны)

- деп келтириледи. Үнсиз жүрип, өлини оң жаққа шығарып жатқарды да үстине *ақ жаўып* таслады. (Ш.Сейитов)

Мифологияда ақ рең қудайлар реңи қүдиретли күш деп есапланған. Сонлықтан, ҳаж зияратына барыўшылар ақ таўардан тигилген кийимлер кийеди. Ақ реңниң этносимволикалық қәсийетли мәниси Қыдыр атаны сыпатлаўда да көринеди. Егер түсинде ақ сақаллы, ақ шашлы, ақ сәлле, ақ шапан кийген кисини көрсе, Қыдыр ата деп түсинеди. Ҳаж сапарына барған адамлардың үстилерине ақ кийим кийиўи, көпшилик жасы үлкен адамлардың ақ сәлле орап, ақ көйлек, ақ шапан кийип жүриўи де диний уғымлардағы ақ реңди уллылық, кийели, қәсийетли деп түсиниўинен келип шыққан.

Реңлердиң ҳәр бир халықтың миллий өзгешеликлерине, үрп-әдет дәстүрлерине байланыслы ҳәр қыйлы символлық мәнилери халық турмысында айқын көринеди. Әсиресе, ақ рең бир неше символлық мәнилерде қолланылады.

Әдебиятлар

1. Абжапарова М. Цветообозночения в казахском языке с сопоставлений с алтайским языком. Автореферат канд.дисс. Новосибирск: 2021, -С. 11.
2. Жуматова С. Ҳозирги ўзбек шерьятидаги ранг билан боғлик рамзий образлар. Филология фан.номзодлик дисс. –Тошкент: 2000.
3. Бекбергенов А. «Қара» сөзиниң мәнислери ҳаққында. //Вестник ККФАН У зССР, 1969, №4, 54-59-б.
4. Содиқова М.С. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. – Тошкент: 1974, 81-б.
5. Кононов А.Н. Семантика цветообозначающих слов в тюркских языках. Тюркологический сборник. – Москва: 1975, -С. 175.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ранг атамаларининг инсоният жамиятида пайдо бўлиши, ҳозирги қорақалпоқ тилида ранг сифатларининг қўлланиш доираси, гулларнинг ташқи кўриниши, рамзий маъноси ҳамда халқнинг урф-одатлари, урф-одатлари, эътиқодлари билан боғлиқ юзага келиши ҳақида маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. Эта статья содержит информацию о возникновении цветовых терминов в человеческом обществе, сфере использования цветовых прилагательных в современном каракалпакском языке, внешнем виде, символическом значении цветов и возникновении, связанных с обычаями, традициями и верованиями народа.

SUMMARY. This article provides information about the emergence of the color terms in human society, the scope of the usage of color adjectives in the modern Karakalpak language, the appearance, symbolic meanings of colors and the emergence of colors related to the customs, traditions, and beliefs of the people.

МЕСТО ЛЕКСЕМ «МАТЬ»/ «АНА», «ОТЕЦ/АТА» В ВЫРАЖЕНИИ КОНЦЕПТА «РОДИНА»/ «ЎАТАН» В РУССКОМ И КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКАХ

Н.А.Турабаева - *кандидат филологических наук*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: лингвокультура, концепт, “ona”/“ana”, “ota/ota”, рус ва қорақалпоқ тиллари.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, «мать»/ «ана», «отец/ата», русский и каракалпакский язык.

Key words: cultural linguistics, linguoculturology, concept, “mother”/“ana”, “father/ata”, Russian and Karakalpak languages.

Конец XX века ознаменовался новым подходом к изучению языковых единиц. Указывая на то, что долгое время язык изучался отдельно от его создателя-индивида, сообщества и этноса, Ю.К.Волошин отмечает, что «многие десятилетия лингвисты изучали «человека молчавшего» (язык был как бы сам по себе, а человек – сам по себе). Осознание необходимости изучать язык и человека комплексно, т.е. «говорящего человека», побудило исследователей уделить серьёзное внимание всем аспектам этой сложной проблемы» [1:20]. Антропоцентрический подход к изучению лингвистики дал толчок развитию новых направлений, характеризующихся интердисциплинарностью: когнитивной лингвистики, психолингвистики, социолингвистики, этнолингвистики, лингвокультурологии. Выделение лингвокультурологии в отдельную науку продиктовано временем, так как язык является одним из носителей культурного кода.

В последнее время в сопоставительной лингвокультурологии изучение универсальных концептов в лингвокультурологическом аспекте всё больше набирает обороты. Такое усиление интереса к данной проблеме на наш взгляд связано с большим развитием глобализации, при которой наблюдается активная взаимосвязь как в области экономики, так и в области знания, культуры. Во время коммуникации в независимости от уровня владения языками между представителями разных народов, носителями разных языков возникает определенные моменты «недопонимания», обусловленные различиями в отношении к тому или иному слову, понятию, поведению и т.д. Поэтому при сопоставлении языков учет культурологических фактов является необходимой составляющей лингвистического исследования.

При сопоставлении языковых фактов в лингвокультурологическом аспекте особый интерес представляет универсальные концепты. Универсальные концепты - это концепты, которые характерны для всех языков, но наполненные культурологическим смыслом в каждом языке. Таковыми являются концепты «времени», «пространства», «счастья», «дома», «семьи» и т.д.

Среди универсальных концептов особый интерес представляет концепт «Родина», так как данный концепт является сложным в том плане, что он включает в себя такие составляющие концепты как «семья», «дом». Концепт «Родина» стала объектом ряда научных исследований в сопоставительном плане: Е.М.Приоровой, Е.П.Савченко, Е.М. Фильчаковой «Концепт "Родина" в английской и русской лингвокультурах», Н.К.Гаспарян «Репрезентация концептов «Родина» и «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» (на материале русских и армянских паремий), Н.Ю.Казаковой «Общечеловеческая ценность РОДИНА в русском и немецком языковом сознании» и др.

В сознании человека формирование и наполнение семантики концепта «Родина» осуществляется поэтапно - для ребенка родиной является его семья, в первую очередь мать, затем, взрослея, у человека формируется понятие «малой родины», которое включает в себя такие наполнители как дом, соседи, друзья, родная улица или деревня, Родина в том значении, которая характеризуется территориальной ограниченностью, государственностью, наполняется другими составляющими как родной язык, обычаи, традиции, закон, этикет, природа, взаимоотношения людей и т.д. находится на высшей ступени семантизации. Если представить семантизацию концепта Родина в виде иерархии, то его ступени можно представить в следующей форме:

Итак, при формировании концепта Родина, роль семьи неопровержима. Любовь к Родине в сопоставляемых языках приравнивается к любви матери, что обнаруживается в следующих прецедентных выражениях: *«Одна у человека мать, одна у него и Родина», «Родина-мать зовёт», «Ана Ўатан-киндик қаным тамган жер»*. В русских пословицах и поговорках родина приравнивается родной матери: *Родина – мать, умей за неё постоять, родная сторона - мать, чужая – мачеха*, такое сравнение родины с матерью не наблюдается в каракалпакском языке [5:370-371].

Вторым по значимости наполнения значения концепта Родина выступает лексемы «отец»/ «ата». Слово «отец» при переводе на каракалпакский язык передаётся как «әке», «аға», т.е. «мужчина по отношению к детям"[3:430]. Данная лексема в русском языке в непроизводной форме не может выступать выразителем концепта Родина, только его производные такие как отечество, отчизна, отчий выполняют кумулятивную функцию. В Словаре Ожегова слова отечество, отчизна помечены как слова высокого стиля и наряду со значением страны, где родился человек, указывается и на гражданство [3:430]. На политический смысл данного слова указывает Е.М.Игнатова, ссылаясь на работу В.В.Виноградова: «Слово родина не имело в языке Пушкина острого политического смысла, который был связан со словом отечество». Рассуждая о месте лексемы отечество в раскрытии значения концепта Родина И.Сандомирская пишет: «Если солдат Отечества отправляется защищать родной кров, то речь уже не идет о принадлежащей ему лично избе: родной кров разрастается до жизненного пространства целой нации [4:32]. Именно политический смысл и понятие государственности определяет значение этих слов и они ассоциируется со словами служение, верность, долг, защита. Например: *Гости были*: *один сосед, уездный предводитель, человек, как он сам считал, здравых понятий, верный сын церкви и слуга государя и отечества, настоящий русский человек (Л.Н.Толстой). А немцы полезли на* ***отечество*** *рабочих и крестьян, что ж! (В. Гроссман.).* ***Отчизна*** *не забыла своего героя, какие люди! (О.Павлов). Тот ему начал что-то о родине, об* ***отчизне****, а он ему и отлил: «Родина,* ***отчизна****! Не было у вас ни родины, ни* ***отчизны*** *и быть не может (Ю. О. Домбровский).*

В каракалпакском языке слово «ата» выражает значение «отец, дедушка», в сочетании со словами «мәкан», «журт» оно выражает место обитания предков. Например: *Ер айрылды ата-мәкан жеринен, ақ қуў ушты туўып өскен көлинен (Әд.альм), Ата журтым Түркстан, онда да пана болмады (Жийен Жыраў).* При этом в каракалпакском языке данные лексемы не носят политического смысла, они больше связаны с родным домом, местом и страной, но не выражает в отличие от русского языка значение гражданственности. Наоборот, в каракалпакском языке слово ата мәкан может обозначать дом предков, отчий дом: «Ол ата мәканына көшип кетти». Здесь значение ата мәкан больше соответствует русским выражениям «отчий дом» или «малая родина».

Таким образом, семантическое наполнение концепта Родина может быть рассмотрено в трех ступенях и базовую ступень составляет семья и прежде всего мать и отец. В русском языке в репрезентации концепта Родина активно используются обе лексем, в каракалпакском языке преобладает использование лексемы «ата» в сочетании со словами «мәкан» и «журт». Данный вопрос требует более тщательного исследования.

Литература

1. Волошин Ю.К. Общий американский сленг: состав, деривация и функция (лингвокультурологический аспект): Монография. – Краснодар: Кубан. гос. ун-т, 2000. –С. 282.

2. Игнатова Е.М. Место концепта «Родина» среди культурных концептов. //Языковое бытие человека и этноса: когнитивный и психолингвистические аспекты. //Материалы IV международных Березинских чтений. Выпуск 14. –М.: 2008.

3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Советская энциклопедия, 1973.

4. Сандомирская И. Книга о Родине. Опыт анализа дискурсивных практик. – Wien: WienerSlawistischerAlmanach, 2001 (Sonderband 50).

5. Turabayeva N.A. Paremia as an object of comparative linguoculturology (based on the material of the Russian and Karakalpak languages) Science and Education in Karakalpakstan. 2023 №4/1 ISSN 2181-9203.

6.Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги 4 томлық, Том 1. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.

РЕЗЮМЕ. «Ватан» концепти универсал бўлиб, дунёнинг кўплаб тилларида ўз ифодасини топган. Бу мақолада рус ва қорақалпоқ тилларида «мать» / «она» /«отец»/ота» лекскмаларинг «Родина» /«Ватан» концептини ифодалашдаги ўрни кўриб чиқилади. Рус тилидаги Ватан тушунчасининг маъноси тўлдириш иерархиясида оиланинг ўрни она-ота лексемаларини таҳлил қилиш орқали аниқланади.

РЕЗЮМЕ. Концепт «Родина» является универсальным и находит свое отражение во многих языках мира. В данной статье рассматривается место лексем «мать»/«ана», «отец/ата» в выражении концепта «Родина»/ «Ўатан» в русском и каракалпакском языках. Определяется место семьи в иерархии наполнения значения концепта Родина в русском и каракалпакском языках через анализ лексем мать-отец.

SUMMARY. The concept of “Motherland” is universal and is reflected in many languages of the world. This article examines the place of the lexemes “mother” / “ana”, “father / ata” in the expression of the concept “Motherland” / “Oatan” in the Russian and Karakalpak languages. The place of the family in the hierarchy of filling the meaning of the concept Motherland in the Russian language is determined through the analysis of the lexemes mother-father.

MUHAMMAD YUSUF SHE’RLARI QORAQALPOQCHA TARJIMASINING LEKSIK XUSUSIYATLARI

M.Yeshboyeva – *tayanch doktorant*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: tarjima, yaqin tillardan tarjima, soxta ekvivalentlar, qardosh xalq tili, leksik xususiyat, asliyat.

Ключевые слова: перевод, перевод с родственных языков, ложные эквиваленты, родственный просторечия, лексический признак, оригинальность.

Key words: translation, translation from related languages, false equivalents, related vernacular, lexical feature, originality.

Har bir xalqning rivojlanishida, uning dunyoga tanilishida adabiyot muhim rol o‘ynaydi. Adabiyot sohasida esa badiiy tarjima katta ahamiyatga egadir. Tarjima ishlari nafaqat chet tillari, balki yaqin tillar orasida ham qilinmoqda hamda shu orqali xalqlar o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy aloqalar ham tobora rivojlanib bormoqda.

O‘zbek va qoraqalpoq xalqlari adabiyotidagi qilinayotgan tarjimalarga nazar solsak, undagi yutuqlarni sarhisob qilsak, kamchiliklarini ham aytib o‘tish, umumiy xulosa berish zaruriyati paydo bo‘lmoqda. Ba’zi bir qilingan tarjima asarlarga e’tibor bersangiz, uni mutarjim xuddi shoirning qalb kechinmalarini boshidan o‘tkazgandek tuyuladi, ba’zilarida esa mutlaqo teskari fikr yuritishga to‘g‘ri keladi. Bu ham tarjimonning bilimi-yu mahoratiga chambarchas bog‘liq. Ikki til orasidagi bir-biriga shakli o‘xshash, ammo ma’nosi butunlay farq qiluvchi so‘zlarning asarlarda yanglish qo‘llanilganiga ko‘zimiz tushadi. “Shaklan o‘xshagani bilan ma’nolari bir-biridan jiddiy farq qiladigan so‘zlar soxta ekvivalentlar deb qabul qilingan” [13:277], – deydi G‘.Salomov. Ba’zi qilingan tarjima asarlarda “soxta ekvivalentlar” uchrab turadi. Bularni Muhammad Yusufning qoraqalpoq tiliga qilingan tarjimalarida ham uchratish mumkin. Ijodkorning “Lolaqizg‘aldoq” she’rini Bazarbay Seytayev qilgan tarjimasiga e’tibor qaratsak. Asliyatda:

Men ketsam, yomondan
Yiroq bo‘l, ohu. [5:261]

Tarjimada:

Men ketsem: jamannan
Jıraq bol, aq quw [3:12]

O‘zbek tilining izohli lug‘atida “ohu” so‘zi “Chiroyli qora ko‘zli kiyik” [11:197] ma’nosini anglatsa, “Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi”da aq quw so‘zi “Uzın boylı, iymek moyınlı, suwda juzetuǵın úlken qus”[8:49] ma’nosini bildirgan. Bunga ko‘ra tarjima asarida xato berilgan.

M.Yusufning “Vatanim” she’rida ham quyidagicha berilgan misralar tarjimada boshqacha berilgan. Asliyatda:

Chambil yurtda Alpomishga
Navkar bo‘lib tushgayman. [2:4]

B.Seytayev qilgan tarjimada:

Jat jurtlarda Alpamısqa,
Nóker bolıp bararman. [3:22]

“Chambil” so‘zi bu joy nomi ya’ni atoqli ot. “Jat” so‘zi “Basqa, bóten” [7:335] ma’nosini anglatadi.

“Rafiqamga” she’ri asliyatda:

Oydinim, ko‘ngilda bir ko‘shk bezaylik.
Gulim, yur, dilim, yur, gulzor kezaylik. [5:253]

B.Seytayev qilgan tarjimada:

Aydınım, kewilde bir qosıq bezeyik,
Gulim, jur, janım, jur, gulzar gezeyik. [3:27]

“Ko‘shk” so‘zi “Dalahovli, shahar tashqarisidagi qasr, qadimda baland, bahavo qilib solingan imorat” [10:479] ma’nosini anglatadi. “Qosıq” so‘zi esa “Tórt qatardan ıbarat bolıp, belgili bir namaǵa salıp aytıwǵa bolatuǵın poeziyalıq shıǵarmanıń bir túri” [8:22] deya izohlangan. Demak asliyat bilan ma’nosi umuman boshqa.

Shoirning “Daryodek chayqalib…” she’rida esa quyidagicha keltirilgan:

Topganimiz – go‘zal qizlar nigohi.
Qilgan hadyamizning bo‘lmay adog‘i,
Onaizorimiz qabriga gohi
Bitta gul to‘shamay umr o‘tkazdik. [5:236]

Bu she’rni ham tarjima bilan solishtirib ko‘rsak:

Tapqanımız – gozzal qızlar názeri,
Qılǵan hurmetimizdiń bolmadi shegi,
Anamız qábirine kop jıldan beri,
Bir buwat gul qoymay ómir ótkerdik. [3:11]

Ikkinchi misrasidagi “hadya” so‘zi “Taqdim etilgan narsa, sovg‘a, tortiq, tuhfa” [12:474] deya izohlangan. “Hurmet” so‘zi esa “Birewge yaki bir nársege kórsetetuǵın izzet, sıy” ma’nosini anglatadi [9:394]. To‘rtinchi misrasidagi “bitta gul” birikmasi o‘rniga “bir buwat” birikmasi qo‘llanilgan. “Buwat” so‘zi “Bólek, baylam, oram, bir qushaq” [6:241] ma’nosini bildiradi. Demak yuoqridagilarning barchasini biz bemalol soxta ekvivalentlar deya ayta olamiz. Chunki ularning barchasi shakl jihatidan bir-biriga juda o‘xshash, ammo ma’nolari tamomila boshqa.

Tarjima ishlariga e’tibor qiladigan bo‘lsak yutuq va kamchiliklar yonma-yon yuradi. “Tilak” she’ri asliyatda:

Har kimning ham sochlariga oq tushsin,
Ajin tushsin, yuzlariga dog‘ tushsin.
Har kimning ham quvvat ketib belidan,
Qo‘llarida aso – bir tayoq tushsin. [5:191]

B.Seytayev o‘girgan tarjimada:

Hár kimniń de shashlarına aq tússin,
Ájim tússin, juzlerine daq tússin.
Hár kimniń de quwat ketip belinen,
Qollarına hasa – bir tayaq tússin. [3:9]

Mutarjim ushbu she’rni mukammal tarzda tarjima qilgan, hech bir kamchiliksiz, nuqsonsiz o‘girgan. Bu ham tarjimonning mahorat egasi ekanligidan dalolat beradi.

Bazarbay Seytayev Muhammad Yusufning 37 ta she’ri va 2 ta dostonini tarjima qilib, nashr qilganiga bu yil 20 yil to‘libdi. Tarjimon bu asarlarda milliy ruhni singdirishda qiynalmay qilgan tarjimalari ham bor. Sababi ikki qardosh xalq tilida talaffuzi ham, ma’nolari ham bir-biriga yaqin so‘zlar anchagina. Misol uchun “Mehr qolur” she’ri:

Qorachug‘da porlagan o‘sha,
Iqboliga chorlagan o‘sha,
Dunyoni tor aylagan o‘sha –
Mehr qolur, muhabbat qolur. [2:126]

Tarjimada:

Qarashıqta parlaǵan usı,
Iǵbalına sharlaǵan usı,
Dunyanı tar áylegen usı –
Mehir qalar, muhabbat qalar.[3:25]

Yoki boshqa bir she’rini ham ko‘rib o‘tsak. “Yaxshi” she’ri asliyatda:

Ey do‘stlarim, dunyoda,
Ortda qolgan iz yaxshi,
Bulbuli yo‘q bahordan
Qumri to‘la kuz yaxshi. [4:5]

Tarjimada:

Ay doslarım, dunyada,
Artta qalǵan iz jaqsı.
Bulbili joq báhárden
Qumırı tolı gúz jaqsı. [3:26]

Ko‘rinib turganidek, asliyatni tarjima qilishda hech qanday xatolik yo‘q. bir qarashda bu osondek tuyuladi. Ammo tarjima qilish ham katta mehnat, bilim, mahoratni talab qiladi. Mutarjim ikki tildan unumli foydalana olmog‘i lozim. B.Seytayev ayrim she’rlarida buning uddasidan chiqqan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

“Ish bor joyda, kamchilik bor”, – deganlaridek, ba’zi bir she’rlarida ma’no ham o‘zgargan. Masalan, “Kechikish” she’rida:

Mana kecha, oti nimaydi
Saltanatning kenja qizini.
Esim qursin, yodda turmaydi,
Bor edi-yu sochi uzuni –
Biz kuyovga uzatdik shuni…
To‘yi to‘kin o‘tdi-yu, lekin
Kuyoviga qizgina tushkur
Ko‘ngilsizroq ekanmi, qaydam,
Ko‘p yig‘ladi, deb keldi kampir. [5:89]

Tarjimada esa quyidagicha berilgan:

Umıttım ba, atı kim edi?
Saltanattıń genjetay qızın.
Ismi yadta tura bermeydi,
Bar edi-ǵo, shashları uzın.
Uzatpaqta kuyewge búgin.
“Toyi jaqsı ótse de lekin,
Kuyewine qızı túspegir.
Kewilsizirek eken be, qáydem,
Kóp jıladı” dep keldi kempir. [3:22,23]

Asliyatda to‘yining kecha bo‘lganligi aytilgan, tarjimada esa bugun uzatilayotganligi hamda uning keyingi bandida esa to‘yning yaxshi o‘tganligi yozilgan. Bunga

ko‘ra kitobxon she’rning o‘z ma’nosini anglamay qolishi mumkin. Ammo boshqa misralari o‘z ma’nosida o‘girilgan.

Shoirning “Xavotir” she’ri Bazarbay Seytayev va Kenesbay Karimovlar tomonidan tarjima qilingan. Asliyatda:

Shoir o‘lsa kim ham kuyinar deysiz,
Madhiyaboz hozir suvarakdan ko‘p. [4:11]

K.Karimov tarjimasida:

Shayır ólse kimler kuyiner deysiz,
Uyqastırǵısh hazır qumırsqadan kóp. [1:68]

Asliyatdagi “suvarak” so‘zi “qumırsqa” so‘zi bilan almashtirib o‘girilgan. Aslida shoir foydasi tegmaydigan odamlarni ko‘p deb o‘xshatmoqchi bo‘lgsn, ammo mutarjim to‘g‘ri qo‘llay olmagan. B.Seytayev tarjimasida esa:

Shayır ólse kimler kuyiner deysiz,
Sóz sóyler dilwarlar nangórekten kóp [3:24]

tarzida berilgan. Bu esa asliyatdagi ma’nosini ko‘rsatib bera olgan.

Shuning uchun ham tarjimon asliyatning tilini yaxshi bilmog‘i lozimligini ta’kidlaymiz. Shundagina mutarjim asarning ham ma’nosini, ham leksik xususiyatini o‘z o‘rnida qo‘ya oladi. Asliyatdagi har bir jumlani hech qanday xatoliksiz o‘girmog‘i lozim. Zero, ma’no-mazmun shunga ko‘ra anglashiladi. Bu kabi qilingan tarjimalar, albatta, qayta to‘g‘ri tarjima qilinmog‘i lozim.

Xulosa qilib aytganda, tarjima asarning to‘g‘ri hamda mukammal, asliyat bilan bir xil bo‘lmog‘i uchun mutarjim chuqur bilim bilan birgalikda qobiliyatga ham ega bo‘lmog‘i lozim. Chunki yaxshi qilingan tarjima ikki xalq orasidagi ma’naviy ko‘prik hisoblanadi. Tarjima qanchalik yaxshi bo‘lsa, ko‘prik ham shunchalik mustahkam bo‘ladi!

Adabiyotlar

1. Amudaryo jurnali. – Amudaryo: Qoraqalpog‘iston, 2014.
2. Muhammad Yusuf. Biz baxtli bo‘lamiz. – T.: «Nihol», 2008.
3. Muhammad Yusuf. Biz baxıtlı bolamız (Bazarbay Seytayev tarjimasi). – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2004.
4. Muhammad Yusuf. Oq tulpor. – Namangan: «Namangan nashriyoti», 2003.
5. Muhammad Yusuf. Saylanma. – T.: «Sharq», 2019.
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomlıq. 2-tom. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023.
7. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomlıq. 3-tom. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023.
8. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomlıq. 5-tom. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023.
9. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. Jeti tomlıq. 7-tom. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2023.
10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik. 2-jild. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik. 3-jild. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007.
12. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildlik. 5-jild. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
13. G‘aybulla Salomov. Til va tarjima. – T.: «Fan», 1966.

REZYUME. Maqolada Muhammad Yusuf she’rlarining qoraqalpoq tiliga qilingan tarjimalaridan ayrimlari asliyat bilan solishtirilgan hamda undagi yutuq va kamchiliklar izohlangan.

РЕЗЮМЕ. В статье сравниваются некоторые переводы стихотворений Мухаммада Юсуфа на каракалпакский язык с оригиналом, отмечаются их достижения и недостатки.

SUMMARY. The article compares some of Muhammad Yusuf's poems translations into the Karakalpak language with the original, and mentions their achievements and shortcomings.

ANONIM XATLARDA NOADABIY LEKSIK UNSURLARNING VOQELANISH TURLARI VA XUSUSIYATLARI

S.Yoqubova – *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*
Nizomiy nomidagi TDPU

Tayanch so‘zlar: noadabiy leksika, adabiy norma, lingvistik ekspertiza, kommunikativ maqsad, anonim xat.

Ключевые слова: нелитературная лексика, литературная норма, языковая экспертиза, коммуникативная цель, анонимное письмо.

Key words: non-literary vocabulary, literary norm, language examination, communicative purpose, anonymous letter.

Har qanday nutq umumiy jihatlarga ega. Shu bilan birga, o‘ziga xos individual va betakrorlikni ham namoyon etadi. Lingvistik ekspertologiyada lingvistik ekspertizalarni tashkil etishda va ekspert xulosalarini shakllantirishda xususiy omillarni aniqlash va lingvistik belgilarini tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Qo‘lyozmalarda shaxsning individual jihatlari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Biroq bosma ko‘rinishdagi konfliktli matnlarda nutqning xoslanish omillarini aniqlash, anonim xatlarning muallifini topish birmuncha qiyin va murakkab jarayon. Shu sababdan nutqning shaxs yosh xususiyatlariga ko‘ra xoslanish omillarini aniqlash lingvistik ekspertologiyada alohida yondashuvni taqozo qiladi.

Shaxsiy yozishmalar tipida turli qo‘lyozma xatlar, sms-xabarnomalar, ijtimoiy tarmoq va telegram, whats up, viber messengerlari xabarlari o‘rin oladi. Bundan tashqari, turli kommentlar ham lingvistik ekspertizada tahlil obyekti bo‘lib xizmat qiladi. Anonim xatlarning har qanday turida shaxsning muayyan xususiyatlarini ifodalovchi belgilar mavjud bo‘ladi. Bu belgilar shaxs nutqida leksik unsurlarning qo‘llanilishida yaqqol, o‘z aksini topadi. Noadabiy leksik unsurlalrning anonim xatlarda qo‘llanilish omillari, xususiyatlari ham lingvistik ekspertizada matn avtorizatsiyasi masalasiga oydinlik kiritishga xizmat qiladi.

Ingliz tadqiqotchilaridan biri T.B. Jay (1981) noadabiy leksik unsurlar har bir so‘zlovchi nutqida qo‘llanilishi mumkin va u pragmatik jihatidan bir-biridan farqlanishini ta’kidlaydi. Jay tadqiqotlarida noadabiy unsurlar quyidagi turlarga ajratib ko‘rsatiladi:

- La’nat so‘zlar (Cursing) ;
- Ateistik xarakterdagi kufr so‘zlar(Blasphemy);
- Haqorat so‘zlar(Profanity)’
- Tabular;
- Vulgarizmlar;
- Imo-ishora vositalari (expletives)

Noadabiy leksik unsurlarning barcha turlari (haqorat, vulgarizm, la’nat, argo so‘zlar va boshqalar) har qanday tillarning bir qismidir [2:263-275]. Tadqiqotchilar P.Brown va S.Levinsonlarning fikriga ko‘ra, axloqiy me’yorlarga zid bo‘lgan leksik unsurlarning nutqda qo‘llanilishi madaniy va shaxsiy xususiyatlarga bog‘liq [3:156-167]. E.Goffmanning fikricha, shaxslararo muloqot noadabiy leksik unsurlarning qo‘llanilishiga motiv bo‘lgan asosiy vosita sanaladi. Ushbu vaziyatda nutq egasi ijtimoiy kelib chiqishiga muvofiq bunday so‘zlarni qo‘llaydi va aksariyat hollarda so‘kish, qarg‘ish, haqorat so‘zlarni tahdiddan himoyalanish vositasi sifatida ishlatadi. Beebe Leslie kishilar nutqida noadabiy leksik unsurlar qasddan qo‘llanmasligini aytadi. Unga ko‘ra, bunday unsurlarning qo‘llanilishi salbiy his-tuyg‘ularning kuchayishi bilan bog‘liq holda amalga oshadi. Locher va Vatt tomonidan esa noadabiy leksik unsurlarning qo‘llanilishi adresat va adresantning o‘zaro muloqotidagi ta’sir vositalariga bog‘liqligi asoslanadi. Kasper muayyan noadabiy leksik unsurning shaxsga ta’sir qilish koeffitsientini baholab, aslida har qanday so‘z adresant tomonidan qanday qabul qilinishiga bog‘liq, degan fikrni ilgari suradi. O‘z fikrini asoslash maqsadida bolalar va o‘zga tilni tubdan yaxshi

bilmaydigan kishilarni misol qilib keltiradi. Bolalar biror axloqsiz so‘zni salbiy ma’noda qabul qilmaydi. Ular o‘sha so‘zning mohiyatini anglash yoshiga yetganlaridagina bunday so‘zlarga nisbatan javob qaytarishi mumkin. O‘zga tilni o‘rganayotgan shaxs ham o‘ziga nisbatan ishlatilgan so‘zning tub mohiyatini tushunmaydi.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlarda asosiy e’tibor noadabiy unsurlar sirasida haqorat, qarg‘ish, vulgarizmlarning qo‘llanilishidagi kommunikativ maqsadga qaratiladi. Albatta, noadabiy leksik unsurlarning qo‘llanilishida nutqiy vaziyat va kommunikativ maqsad ham yetakchi o‘rin tutadi. Biroq noadabiy leksik unsurlar faqat yuqoridagi birliklar bilangina chegaralanib qolmaydi. Bular sirasida argo va jargon birliklar, dialektizmlar ham o‘rin oladi. Noadabiy leksik unsurlarning qo‘llanilish xususiyati turlicha. Ushbu unsurlarning qo‘llanilishi kommunikantlar nutqining pragmatik vaziyati bilan bevosita bog‘liq. Tadqiqotchi Bebebning fikricha, noadabiy unsurlar, xususan, vulgar elementlarining qo‘llanilishi adresantning strategiyasiga bog‘liq. Ya’ni bunda so‘zlovchining mimikasi, ovoz tempi ham inobatga olinadi. Agarda shaxs ovozida tajovuzkorlik tempi sezilsa va mimikasi ham ayni shu holatni ifodalasa, demak, u adresantga nisbatan qo‘pol munosabatda bo‘lganligini anglatadi.

Og‘zaki nutqda noadabiy unsurlarning qo‘llanilish xususiyatlarini kommunikant nutqining pragmatik mazmun yo‘nalishiga qarab aniqlash mumkin. Yozma nutqda esa bu birmuncha murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Sababi yozma nutqda kommunikant mimikasi, ovoz tempi qanday holatda ekanligini aniqlab bo‘lmaydi. Shuningdek, shaxsiy yozishmalarda argo, jargon, varvarizm, vulgarizm, dialektizmlar aralash holda qo‘llaniladi. Ularning turli yosh toifasida qo‘llanilishi ham bir biridan farq qiladi. Odatda og‘zaki nutqda qo‘llaniluvchi noadabiy unsurlar muayyan reja bilan tanlanmaydi. Ular so‘zlovchining emotsional holati bilan bog‘liq.

Shaxsiy xatlar tarkibida noadabiy unsurlarning qo‘llanishida ikki xil xususiyat kuzatiladi. Birinchidan, noadabiy unsurlar so‘zlovchi nutqida emotsional holatga muvofiq beixtiyor ravishda qo‘llaniladi. Ikkinchidan, rejali va nazoratga olingan holatda o‘z ifodasini topadi. Lingvistik ekspertizada har ikkalasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchi holat, odatda, anonim xatlarda kommunikativ maqsadni niqoblash uchun qasddan amalga oshiriladi. Noadabiy unsurlarning qo‘llanilishini nevrologik, psixologik va ijtimoiy-madaniy jarayonlarning yakuniy mahsulotlari deb tushunish mumkin [6:270].

Ingliz tilshunosi Timoy Jay noadabiy birliklarning nutqda qo‘llanilish modelini ishlab chiqadi. Unga ko‘ra inson nutqida noadabiy birliklar nevrologik, psixologik va ijtimoiy-madaniy omillar bilan bog‘liq. Timoty Jay modeli NPS (Neurological, psychological, social-culutural) deb nomlanib, u o‘z tadqiqotida insonlar tomonidan turli noadabiy birliklarning qo‘llanilish kontekstlarini tahlil qiladi. Olimning yondashuviga ko‘ra, har qanday qo‘pol mazmundagi noadabiy birliklar (asosan qarg‘ish, haqorat, so‘kish) yakuniy shakli ma’ruzachi psixologik rivojlanishi va u faoliyat yuritadigan ijtimoiy kontekstga bog‘liq. NPS nazariyasi nima uchun odam bir kontekstda noadabiy birlikni ishlatishi mumkin, ammo boshqasida emasligini izohlaydi. NPS nazariyasiga ko‘ra, so‘kish, qarg‘ish va la’nat bilan bog‘liq so‘zlar hech qachon tartibsiz, tushunarsiz yoki tasodifiy xatti-harakatlar emas - maqsadli va qoidalar bilan boshqariladi [6:14].

Aslini olganda, Timoty Jay ta’kidlagan NPS nazariyasi keng mohiyatga ega. Biroq olim ta’kidlaganidek, qo‘pol mazmunga ega noadabiy birliklarning maqsadli va qoidalar bilan boshqarilishi jihati biroz munozarali. NPS nazariyasiga muvofiq, noadabiy birliklarning qo‘llanilishiga psixologik omillar ham ta’sir ko‘rsatar ekan, demak psixologik buzilishlar ham shular jumlasiga kiradi. Odatda kuchli psixologik inqirozlar, nevrologik kasalliklarni boshidan kechirgan insonlarda nutq har doim ham maqsadli tarzda amalga oshavermaydi. Shuningdek, bunday kishilar nutqi nutqiy vaziyatga muvofiq pragmatik dasturga ega bo‘lmaydi. G‘ayriixtiyoriy tarzda psixologik o‘zgarishlar va xurujlar hosilasi sifatida o‘z-o‘zidan qo‘llaniluvchi qo‘pol noadabiy birliklarni Timoty Jay ta’kidlaganidek “maqsadli va qoidalarga muvofiq” deb bo‘lmaydi.

Darhaqiqat, noadabiy unsurlarning qo‘llanilishida nevrologik xususiyat ham yetakchi o‘rin tutatdi. Nevrologik faktorlar noadabiy unsurlarning qo‘llanilishi bilan bog‘liq emotsional holatlarga aloqador nevrobiologiyani o‘z ichiga oladi. E.Kensinger va S.Corkin fikriga ko‘ra, noadabiy unsurlardan vulgarizmlarning qo‘llanilishi chap miya yarim sharidagi tilning ishlash prossesi, shuningdek, o‘ng miya yarimsharining emotsional holati bilan aloqador. Noadabiy unsurlarning qo‘llanilish chastotasi miyaning kognitiv nazorat qilish maydoni (ventral va profrental qobiq)da ijtimoiy nomuvufiqlikning nutqiy xoslanishi bilan yuzaga keladi. Albatta, ushbu mulohazalarda noadabiy unsurlarning qo‘llanilishi nevrologik faktorlarga muvofiq deb ko‘rsatiladi. Miyada bo‘layotgan o‘zgarishlar hosilasi nutqda o‘z aksini topadi. Nevrologik faktorlar nuqdab adabiy bo‘lmagan birlikning qo‘llanilishiga aloqador. Darhaqiqat, ushbu jarayon ham muayyan noadabiy unsurning qo‘llanilishidagi o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlashga asos bo‘la oladi. Qo‘lyozmalarda nevrologik faktorlarning namoyon bo‘lishi yaqqol ko‘rinadi. Bosma ko‘rinishdagi matnlarda esa buni aniqlash biroz murakkab.

Noadabiy unsurlar qo‘llanilishining psixologik xususiyatlari insonning ruhiy holati bilan aloqador hamda ko‘p jihatdan shaxs ulg‘ayishi jarayonidagi tajribasi bilan aloqador. Noadabiy unsurlar qo‘llanilishining psixologik xususiyati g‘azab, e’tiqod shakli, gender xoslik, og‘zaki tajovuzkorlik, o‘smirlik davri bilan aloqador. Noadabiy unsurlarning qo‘llanilishiga suhbat mavzusi, adresat va adresant munosabatlari, gender va hududiy xosligi, kasbi, yoshi singari sotsiopragmatik faktorlar ta’sir ko‘rsatadi.

Yuqorida tadqiqotchilar tomonidan bildirilgan fikrlarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, noadabiy unsurlarning qo‘llanilish xususiyatlarida salbiy his-tuyg‘ular bilan aloqadorlikka ko‘proq urg‘u berilganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Biroq biz olib borgan kuzatishlar va tadqiqotlar natijasida noadabiy unsurlarning qo‘llanilishi ijobiy his-tuyg‘ular bilan ham aloqador bo‘lishi mumkin. Bunda adresantning kommunikativ maqsadi asosiy o‘rin tutatdi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, shaxsiy yozishmalarning psixologik nevrologik, sotsiopragmatik xususiyatlarini o‘rganish, muallifning kommunikativ maqsadi, nutqning pragmatik yo‘nalishini aniqlashga yordam beradi. Bundan tashqari, shaxsiy yozishmalarda noadabiy unsurlarning qo‘llanilishi nutqiy vaziyat bilan ham bevosita bog‘liq. Shuningdek, noadabiy unsurlarning kommunikantlar nutqida qo‘llanilishi ijobiy yoki salbiy his-tuyg‘ular bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Jay T.B. (1992). Cursing in America. Philadelphia: John Benjamins
2. Foote, R, & Woodward, J. (1973). A preliminary investigation of obscene language. Journal of Psychology, 83, 263-275
3. Brown, Penelope and Stephen Levinson (1987 [1978]). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Goffman, Erving (1967). Interaction Ritual. Pantheon: -New York:
5. Beebe, Leslie (1995). Polite fictions: Instrumental rudeness as pragmatic competence. In Linguistics and the Education of Language Teachers: Ethnolinguistic, Psycholinguistic, and Sociolinguistic aspects. Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics 1995, James Alatis, Carolyn Straehle, Maggie Ronkin, and Brent Gallenberger (eds.), 154168. Washington, DC: Georgetown University Press

6. Jay, Timothy B. (2000).Why We Curse. Philadelphia: John Benjamins.
7. Kensinger, Elizabeth and Suzanne Corkin (2004). Two routes to emotional memory: Distinct neural process for valence and arousal.Proceedings of the National Academy of Sciences101: 33103315
8. Kensinger, Elizabeth and Suzanne Corkin (2004). Two routes to emotional memory: Distinct neural process for valence and arousal.Proceedings of the National Academy of Sciences101: 3310331
9. Grafman J., K. Schwab, D. Warden, A. Pridgen, H. R. Brown, A. Salazar (1996). Frontal lobe injuries, violence, and aggression: A report of the Vietnam Head Injury Study.Neurology46: 12311238
10. Locher Miriam and Richard Watts. Politeness theory and relational work. // Journal of Politeness Research 1: 933, 2005. – P. 225-232.

REZYUME. Tilshunoslikda noadabiy leksik unsurlar qo‘llanilish doirasi chegaralangan leksika tarkibida o‘rganiladi. Ushbu guruh leksemalarining qo‘llanilish shakli, lingvistik tabiati xususida qator tadqiqotlar yaratilgan. Lingvistik ekspertizada noadabiy leksik unsur tushunchasi, uning roli va ahamiyati masalasi dolzarb. Maqolada lingvistik ekspertizada noadabiy leksik unsur, uning ahamiyati, shuningdek nutqda voqe’lanishiga doir faktorlar misollar asosida ko‘rsatiladi.

РЕЗЮМЕ. В языкознании нелитературные лексические элементы изучаются в лексике с ограниченной сферой употребления. Был проведен ряд исследований языковой природы лексем этой группы. Вопрос о понятии нелитературного лексического элемента, его роли и значении является актуальным в лингвистической экспертизе. В статье на основе примеров показаны нелитературный лексический элемент, его значение, а также факторы, связанные с его появлением в речи.

SUMMARY. In linguistics, non-literary lexical elements are studied in vocabulary with a limited scope of use. A number of studies have been carried out on the linguistic nature of lexemes in this group. The question of the concept of a non-literary lexical element, its role and meaning is relevant in linguistic examination. The article, based on examples, shows a non-literary lexical element, its meaning, as well as factors associated with its appearance in speech.

Ádebiyattanıw

QARAQALPAQ HÁM BASQA DA XALÍQLAR ÁDEBIYATÍNDA AŃSHÍLÍQ TEMASÍ

(*Teńiz ańshıları haqqında jazılǵan shıǵarmalar tiykarında)*

J.Azatova – *doktorant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Tayanch so’zlar: dengiz ovchisi, qissa, hikoya, obraz, syujet, kompozitsiya, qiyosiy tahlil.
Ключевые слова: морской охотник, повесть, рассказ, образ, сюжет, композиция, сравнительный анализ.
Key words: sea hunter, story, short story, image, plot, composition, comparative analysis.

Milliy, aymaqlıq hám jáhán ádebiyatı hárdayım óz ara baylanısta rawajlanadı hám bir-birin bayıtadı. Jáhánde qandayda bir ádebiyat tek óz qabıǵında, óz ádebiy dástúrleri sheńberinde rawajlanbaydı, al basqa ádebiyatlardıń aldınǵı tájiriybelerine súyengen halda óz rawajlanıwın belgileydi [1].

Tipologiya – genetikalıq tárepten óz ara baylanıspaǵan, tili, tariyxı, mádeniyatı túpten parıq qılatuǵın xalıqlar ádebiyatında ortaq tareplerin anıqlawǵa járdem beretuǵın komparativistikalıq túsinik esaplanadı. Salıstırıw tipologiyası degende biz ulıwma qásiyetlerine (janrı, etnikalıq qásiyetlerine h.b) qaray ol yamasa bul ádebiyat úlgileriniń salıstırılıwın túsinemiz [5:47]. Biz tili, tariyxı, mádeniyatı biri-birinen parıq qılatuǵın xalıqlardaǵı ańshılıq ádebiyatınıń ishinde kóp tarqalǵan teńiz ańshılarınıń turmısın súwretleytuǵın shıǵarmalarǵa sholıw jasaymız. Shıǵarmalardıń kompoziciyasın, syujetin, obrazlardıń beriliwin hám basqa da táreplerin salıstıramız.

Amerika xalqınıń ullı jazıwshısı, Nobel sıylıǵınıń laureatı Ernest Xemingueydiń atın jer júzine tanıtqan “Ǵarrı hám teńiz” shıǵarması bolıp, ol 1952-jılı Bagama aralında jazılǵan. Xemingueydiń shıǵarmaları insan hám tábiyat, gúres hám qaharmanlıq, ruwxıy kúsh hám hám jalǵızlıq, áwmetsizlik penen baylanıslı. Shıǵarmada negizgi tema áwmetsizlik bolsa da ol áwmetsizlikke ushıraǵanına qaramay, aqırına shekem gúresiwdi dawam etedi. Bul óz náwbetinde insanǵa jiger baǵıshlaydı. Povest Kubalıq Santyago degen ǵarrınıń kemede teńizge shıǵıp, birneshe kúnnen berli balıq awlap, áwmeti kelmey turǵan waqıtlardan baslanadı. Qullası, bul saparı ǵarrı áwmetine isenip teńizge shıǵadı. Dáslep ǵarrı kishkene tuǹets balıǵın uslaydı. Soń júdá úlken balıq qarmaqqa ilinedi. Úlken balıq kemeni uzaqqa tartıp kete baslaydı. Solay etip ǵarrı balıq penen uzaq waqıt gúresedi. Úmit hám isenim onı tárk etpeydi. Shıǵarmada avtor insan hám tábiyat ortasındaǵı baylanıstı, adamzattıń hámiyshe gúresiwsheńligin de súwretleydi.

Ol ózi menen ózi, balıq penen, teńiz, okean, aspan, juldızlar menen sóylesedi. Olar menen sóyleskende ózine tán pikirler bildiredi, pútkil barlıqtı bir pútinlikte kóredi. Santyago jalǵı ózi teńizdiń ortasında qalǵan waqıtlarında balıqqa “*ólsem ólemen, biraq sennen ayırılmayman*”, hawa suwıtıp tońǵan waqtında “*Balıq shıdap atır ma, men de shıdayman*” dep aytıwı ǵarrınıń haqıyqıy sabırlılıǵınan, qaysarlıq penen bolsa da óz maqsetine jetisiw jolında shıdamlılıq penen háreket etkenligin kórsetedi. Ǵarrı balıqshılıq tarawında úlken jetiskenlikke erispese de ózi ushın ruwxıy baylıq toplay aldı. *“Biraq insan balası jeńilip, jeńilgenine razı bolıp kete beriwi ushın jaratılmaǵan. Adamzattı jenship taslaw múmkin, biraq onı jeńip bolmaydı*”... degen qatarlardı oqıy otırıp insan balası óz maqsetlerine erisiw jolında kóp qıyınshılıqlarǵa dus kelewi múmkinligin, biraq qaharman Santyago sıyaqlı qıyınshılıqlardı kerek jerinde qaysarlıq penen jeńip, óz maqsetine jetisiw kerekligin túsinip jetiw múmkin.

Qırǵız jazıwshısı Shıńǵıs Aytmatovtıń 1977-jılı baspadan shıqqan “Teńiz jaǵalap jortqan tarǵıl kópek” shıǵarması qırǵız ádebiyatınıń eń belgili shıǵarmalarınan biri. Bul povesttiń mazmunı júdá tereń. Shıǵarma jer júziniń hámme tárepin suw qaplap alǵan, ele bir bólek te qurǵaqlıq bolmaǵan zamanlar haqqındaǵı ráwayattan baslanadı. Povestte Arqa tárepte jasawshı nivxlerdiń bir neshe áwladınıń táǵdiri haqqında sóz etiledi. Nivxler bir kemede sheksiz túpsiz tereń teńizde qorqınıshlı qarańǵılıq qoynında qalıp ketedi hám tiri qalıw ushın gúresedi [3].

Shıǵarma basında 11 jastaǵı Kirisktiń ne ushın kemege teńiz ańshıları menen birge shıqqanlıǵı haqqında sóz etiledi: *“*Olar aralarında kemede otırǵan balanı ermek ushın alıp kiyatırǵanı joq ǵoy aqırı. Ol haqıyqıy teńiz ańshısı bolıwǵa atlanǵan. Teńiz ańshısınıń jazmıshı sol: teńiz awınan qıyınıraq hám qáwiplirek is dúnyada bolmasa kerek. Balalıqtan úyreniw kerek bul ónerdi. Sonıń ushın burınǵılar: “Bala – bastan, óner jastan”, - dep biykar aytpaǵan. Jáne de bılay degen: “Jaman ańshı joldasın joldan azdırar”. Sonnan belgili erkek adam xojalıqtı baǵıw ushın balalıqtan kásip úyreniw kerek. Kiriskke de óner úyreniw waqtı keldi. Balanı ózleri menen birge teńizge alıp shıǵıp, onı ańǵa úyretiw waqtı keldi” [3:7].

Teńiz ańshılarınıń bul saparǵı atlanısı ońınan kelmeydi. Bas qaharman Kirisk izbe-iz jaqınlarınan ayırıladı. Dáslep atası, keyin aǵası, keyin bolsa ákesi tábiyiy apat yamasa kesellik yamasa dushpanlar menen alısıw nátiyjesinde emes ilájsızlıqtan, budan artıq azap-aqıretke júzlenbew ushın, jáne basqasha aytqanda ele ómir dep atalǵan ullı baylıqtı jaqsı ańlamaǵan Kirisk ushın ózlerin qurban qıladı. Álbette, bunı kórip-bilip, júrekten ótkizip heshbir iláj taba almay atırǵan kishkene Kirisk ushın bunnan artıq azap bolmaydı. Sońında ol teńiz bawırında bárshe jaqınlarınan ayırıladı.

Sońı saqlap qoyǵan bar suwı da tawsıladı [7]. *"Kók tıshqansha, suwıńnan ber!" – anası úyretken mine usı ájayıp sózdi bala tınbay tákirarlay basladı. Heshqanday ájayıbat júz bermese de bala jalınıp kók tıshqanshanı shaqıra beredi. Endi bul – balanıń úmit-isenimi hám shóllewge qarsı birden-bir iláji bolıp qaldı [3:67].* Anası úyretken mine usı qosıq balanıń tiri qalıwına úmit beredi. Ol sheksiz azaplar ishinde qalsa da ózine bekkem shıdam, Jaratqan amanatına qıyanet qılmaw, erteńgi kúnge bolǵan isenim menen jasay aldı.

Povesttegi hárbir detalda mifologiyalıq kórinis berilgenligi hám sol arqalı násil dawamı, keleshek isenimi shıǵarmanıń xarakterli tárepi esaplanadı. Shıǵarmada forma hám mazmun úylesimligi onıń tema hám ideyasına súyenedi. Bul povestte de obrazlar sisteması ózine tán bolıp, onda insan birinshi orında turadı. Shıǵarmada ákeniń ulına, ulınıń balasına, aǵasına múnásibeti, ulıwma povesttegi hárbir personajdıń óz ara baylanısı janlı sıyaqlı súwretlengen. Ásirese, Kirisk obrazı hám Orxon baba personajı áwladlar silkinisinde áhmiyetli orın iyeleydi.

Social temalardan ilhamlanǵan túrk jazıwshısı Omer Zulfyu Livaneli 2021-jılı baspadan shıqqan "Balıqshı hám ulı" shıǵarmasında Egey teńizi tariyxı hám onıń búgingi kúni haqqında sóz júritedi. Sońǵı jıllardıń eń awır máselesi bolǵan "Immigrantlıq"tıń ayanıshlı táǵdirleri: olardıń belgisiz tárepke kóship júriwleri, aman qalıw ushın háreket etiwleri yamasa ólimi hám de balıqshı fermalar hám kompaniyalar keltirip shıǵarǵan ekologiyalıq apat, qurılıs hám tábiyattı joq qılıw máselelerine toqtalıp ótedi.

Egeydiń jas teńizshisi Mustapa hayalı Masuda menen Egey teńizindegi balıqshılar awılında jasaydı, kishkene aǵash keme menen balıq awlaw arqalı kún kóredi. Sonıń arasında Teńiz atlı perzenti dúnyaǵa keledi. Jıllar ótip balasın da ózi menen birge balıq awlawǵa teńizge alıp shıǵadı, oǵan balıqshılıqtıń dáslepki ápiwayı hám mayda sırların úyretip baslaydı hám onnan zawıqlanadı. Bir kúni Mustapa hám ulı teńizde waqtında kúshli boran bolıp, tosattan ulı Teńiz kemeden jıǵılıp, tolqınlar arasında joytılıp qaladı hám Mustapa saatlap boranlı teńizden balasın izlep úyine qaytpaydı. Qansha izlese de bala tabılmaydı. Solay etip Teńizdi teńiz aladı, onı basqa qaytarıp bermeydi. Al Mustapa hám Masudanıń ómiri pútkilley ózgeredi. Masuda jáne úyde, Mustapa endi balıq awlaw ushın teńizge shıǵadı, biraq bul awır joǵaltıwdan keyin ózin ayıplı esaplap Mustapa hayalı Masuda menen kóp sóylespeydi. Usılay ómiri dawam ete beredi. Bir kúni Mustapa óziniń ańshılıq saparında teńizde balıqlarǵa emes óli denelerge, jáne de kútpegende kishkene isirilgen kemeniń ishindegi bópege dus keledi. Eki immigranttı kemesine alıp, óli denelerin jandarmǵa tapsıradı da, kishkene balanı ózi menen birge úyine jasırın túrde alıp qaytadı. Sebebi, bala tiri edi, onı Mustapa quwanǵanınan usınday sezimde boladı: *"Teńiz Teńizimizdi aldı hám keyin ornına basqa Teńizdi berdi".* [3:27]. Biraq balanı jasırǵanı kópke barmaydı, sebebi balanıń óz anası suwdan tiri shıǵıp balanı izlewge saladı. Balanı óz anasına tapsırǵannan keyin Mustapa jáne Masuda burınǵıdan da awır awhalǵa túsip, aralarında kelispewshilikler bolıp, ómiri túsiniksiz tárizde ózgerip ketedi. Shıǵarmanıń kulminaciyası da usı jerde. Aradan kúnler kútip balanıń anası óziniń ólimi jaqın bolǵanlıǵın bilip, óz razılıǵı menen balasın isenimli Mustapa hám Masudaǵa beriwdi qáleydi hám olarǵa tapsıradı.

Livaneli óziniń intervyusında: "*Men Xemingueydiń bárshe kitapların yadtan biletuǵın edim, biraq "Ǵarrı hám teńiz"diń ornı basqasha edi*". "*Men jaslıǵımnan teńiz haqqında roman jazıwdı arzıw qılatuǵın edim. Bálkim bul meniń orta mektep jıllarımda óz izin qaldırǵan Xemingueyge bolǵan ıqlasımnıń nátiyjesi shıǵar*" [8]. Usı gáplerdi oqıy otırıp Xemingueydiń Nobel sıylıǵına iye bolǵan "Ǵarrı hám teńiz" shıǵarması tek oqıwshılardıń kitaptı oqıw menen ǵana sheklenip qalmastan, onıń motivinde shıǵarma jazıwǵa da úndegen dóretpe ekenligin bilsek boladı.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında óziniń belgili shıǵarmaları menen iz qaldırǵan Ótegen Ayjanovtıń 1955-jılı jarıq kórgen "Balıqshı jigit" gúrrińinde de balıqshılar ómiri súwretlenedi. "Segiz qırlı balıqtı toǵız qırlı jigit shanshadı" deydi xalqımız, yaǵnıy jigittiń balıqtan da tez, shaqqan háreket etiwi kerek bolǵan. "Balıqshı jigit" gúrrińinde de usı sıyaqlı epshil balıqshılardıń biri haqqında sóz etiledi. Shıǵarma gúrriń janrında jazılǵanlıǵı ushın óz ishine kóp waqıyalardı qamtıy bermeydi.

Gúrrińde bas qaharman jas balıqshı jigit Aymurattıń teńizge balıq awlawǵa shıǵıwları súwretlenedi. Ol bir ózi emes qasında bir topar jigitler menen balıq awlawǵa shıǵadı hám kemeni ózi basqaradı. Olar balıq awlap tapsırıw planın orınlaw kerek boladı. Sonıń ushın Aymurat bar kúshi menen ózine tapsırılǵan wazıypanı orınlawǵa tırısadı. Bir kúni teńizge bolǵan saparınıń aldında teńizge shıǵıw qáwipli ekenligi eskertilse de Aymurat óz degeninen qaytpay balıq awlawǵa shıǵadı: "*Búgin azanda samal qattı turdı. Dispetcherler meteorologiyanıń kórsetiwi boyınsha 4-5 ball dawıl boladı, teńizdiń qısım kúshi kóbeyedi. Muzdıń qatıp qalıw qáwpi bar degen sezimdi qosa xabarlaydı. Biraq Aymurat seynerdi bul kórsetpelerge qaramastan teńizge alıp shıǵıwǵa buyrıq berdi*" [6:13]. Rasında da sol kúni dawıl turıp, qattı boran boladı. Teńizge shıqqan jigitler topar bara-bara qorqa baslaydı hám izine qaytıw kerek ekenligin qayta-qayta aytıp eskertedi. Biraq Aymurat olardıń gápine qulaq salmay, kemeni izge qaytarıwǵa ruxsat bermesten alǵa qaray ilgeriley beredi. Aymurat bul qıyın-qıstawlı jaǵdaydan óziniń sabırlılıǵı, mártligi, batırlıǵı arqalı jeńiske erisiwge miyasar boladı. Bul saparınan olar kereginen birneshe ese artıq balıq awlaydı hám kemede narazı bolıp atırǵan joldasları endi Aymurattıń aytqanları durıs ekenligin, onıń haqıyqıy balıqshı ekenligine isenim kámil qıladı. Kemede sózge kelip qalǵan Seytbek te Aymurattıń óz kásibine bolǵan ıqlasın kórip háwesi keledi, óziniń qorqaqshılıq qılıp aytqan gáplerine ókinedi. Shıǵarma sońında balıqshı Aymurattıń bul isin basında xalıq qollap-quwatlamasa da sońınan onı marapatlaydı.

Joqarıda atı atalǵan shıǵarmalardıń tipologiyasın kórip shıǵatuǵın bolsaq, tómendegishe uqsaslıqlar kózge túsedi: Avtorlardıń dóretiwshilik etken dáwirleri bir-birine júdá jaqın bolmasa da, olardıń "Ǵarrı hám teńiz"(1952), "Teńiz boylap jortqan tarǵıl kópek"(1977) hám "Balıqsh jigit"(1955) shıǵarmalarınıń jazılǵan waqıtları bir-birine jaqın keledi. Usıǵan qaray otırıp "Ǵarrı hám teńiz" povesti menen "Balıqshı jigit" gúrrińindegi waqıyalardı sol dáwirlerde yaǵnıy XX ásirdiń ortalarındaǵı kún keshirgen balıqshılar haqqında jazılǵanlıǵın biliwge boladı.

Bul shıǵarmalardıń teması balıqshılardıń teńiz saparında bolǵan waqıyaları haqqında sóz etedi. Sonday-aq, olardıń ideyası da bir-birine júdá jaqın bolıp, ideyası insan hám tábiyat ortasındaǵı baylanıs, sonday-aq adamzat qanday qıyın jaǵdayǵa tússe de, erteńgi jarıq kúninen úmitin úzbew, maqsetine jetisiw jolında gúresiw kerekligi bolıp tabıladı.

Shıǵarmalardıń kompoziciyasına kelsek olarda tek ǵana teńizde bolǵan waqıyalar súwretlenedi. Mısalı, "Ǵarrı hám teńiz" shıǵarması ǵarrı Santyagonıń teńizge balıq awlawǵa shıqqanınan baslanıp, sol teńizde qıyınshılıqlardı jeńip, úyine qaytıw menen juwmaqlansa, "Teńiz boylap jortqan tarǵıl kópek" shıǵarması da tap solay Kirisktiń ataları menen teńizge atlanıwınan baslanıp, Kirisktiń jalǵız ózi qurǵaqlıqqa jetiwi menen juwmaqlanadı. Al, "Balıqshı jigit" shıǵarmasında da barlıq waqıyalar derlik teńizde bolıp ótedi. Shıǵarmada qosımsha orınlar, atamalar kóp paydalanılmaydı.

Bul shıǵarmalarda obrazlardıń beriliwi de bir-birine uqsas keledi. Mısalı, "Ǵarrı hám teńiz" povestinde balıqshı Santyago hám onıń járdemshi shágirti kishkeni Manolin ǵana waqıyalarda qatnasatuǵın bas qaharmanlar. "Teńiz boylap jortqan tarǵıl kópek" povestinde bolsa Orxon baba, Emrayin, Milxun hám kishkene Kiriskler shıǵarmanıń bas qaharmanı bolıp, bastan aqırına shekem syujetler usı obrazlar tiykarında súwretlenedi. "Balıqshı jigit" shıǵarmasında bolsa waqıyalar bas qaharman balıqshı Aymurat hám joldası Seytbek arqalı ashıp berilgen. Bul

shıǵarmalarda epizodlıq obrazlar kóp ushıraspaydı, dıqqat kóbinese bas qaharmanǵa qaratılǵan, barlıq waqıyalar tek teńiz ańshılarınıń átirapında bolıp ótedi.

Sonıń menen birge bul shıǵarmalarda syujetlerdiń óz ara uqsaslıqların kóriwge boladı. Mısalı, shıǵarmalardaǵı qaharmanlar teńiz saparında shiyki balıqtıń góshlerin jeydi, teńizde boranda tolqınlar menen alısadı, hámme qaharmanlardıń sabırı sınaladı, biraq sonda da shıǵarmalardıń sońı balıqshılardıń teńiz saparındaǵı gúreste jeńiske jetiwi arqalı juwmaqlanadı. Mısalı, "Ǵarrı hám teńiz" povestinde Santyago haldan tayıp neshshe kúnlep kemeni tartıp ketken úlken balıq penen alısıp, sońında sol balıqtı óltiriwge erisedi. "Teńiz boylap jortqan tarǵıl kópek" povestinde hámme jaqınlarınan ayrılǵan Kirisk atasınıń, ákesiniń isenimin aqlap tiri qalıwǵa háreket etedi, sonsha kúnlik ashlıqtan soń, qıyınshılıqtan soń qurǵaqlıqqa jetip keledi. "Balıqshı hám ulı" shıǵarmasında Mustapa óz ulı Teńizden ayrılǵan bolsa shıǵarma sońında teńiz oǵan jáne ul sıylaydı. "Balıqshı jigit" gúrrińinde teńizde kemeni qulatatuǵın dawıl bolǵanda Aymurat kemeni hám óz joldasların aman alıp shıǵıwǵa miyasar boladı. Hámme shıǵarmanıń sońı balıqshılardıń úmitiniń jaqsı nátiyjege alıp kelgenligin kóriwge boladı.

Sonday-aq, hárbir avtor óz dóretpesin kórkem psixologizm kompozicion tiykar dárejesine kótergen. Bul shıǵarmalardaǵı kórkem psixologizm de bir-birine jaqın bolıp keledi. Mısalı, olardaǵı qaharmanlardı birlestirip turǵan ortaq sezim bul – teńizge bolǵan muhabbatı, hár qaharman teńizdi ózlerinshe jaqsı kóredi, teńiz benen sóylesedi, dártin aytadı, oylasadı, ishki debdiwlerin bildiredi. Olar teńizdi jansız suw sıpatında emes ómiriniń bir bólshegi kerek bolsa bir pútini dep qaraydı. Olar ushın teńizsiz jasaw múshkil, olar óziniń barlıǵın usı teńizge arnaǵan, ómirin teńizge baylaǵan, olar balıq tutıw arqalı, teńizde júziw arqalı baxıtlı adamlar. Bul sezimlerdi hár jazıwshı ózinshe bólek sheberlik penen súwretlep beredi. Teńiz ańshıları qanday jaǵday bolsa da teńizdi taslap ketpeydi, erteńgi kúnge degen úmitin úzbeydi. Mısalı, "Ǵarrı hám teńiz" povestinde Santyago 84 kún dawamında heshqanday balıq uslay almasa da, onı átirapındaǵılar áwmetsiz dep esaplasa da, boyınan kúshi qaytqan bolsa da ol teńizdi taslap ketpeydi, óz kásibinen keship ketpeydi. Jáne úmit artıp teńizge saparǵa shıǵıp ómiri dawamındaǵı eń úlken balıqtı awlawǵa miyasar boladı. "Teńiz boylap jortqan tarǵıl kópek" povestinde bolsa 11 jaslı Kirisk óziniń jaqınları kóz aldında ólip ketse de, shólden bar dimarın joytqan bolsa da, kemedegi eskeklerge kúshi jetpese de ol úmitlenip eń sońǵı kúshin qurǵaqlıqqa qarap júziwge jumsaydı. "Balıqshı hám ulı" shıǵarmasında balıqshı Mustapa óziniń ulınan teńizde ayırılıp qalǵan bolsa da teńizdi taslamaydı, jaqsı kúnlerge úmit etedi. Solay etip teńiz onıń balası Teńizdi alıp qoyǵan bolsa jáne ornına Teńiz atlı ul sıylaydı. "Balıqshı jigit" gúrrińinde bolsa balıqshı Aymurat teńizdi jaqsı kóriwi sonshelli qasındaǵı joldaslarınıń ana teńizi haqqında jábirlep sóylegenin qálemeydi. Teńizge bolǵan saparında qanday awır jaǵdayǵa tússe de aman shıǵıwına isenedi, úmit etedi. Joldasları isenimsizlik artıp teńizden qorqqan waqıtlarında onı taslap ketpeydi. Shıǵarmalarda avtorlar insan hám tábiyat ortasındaǵı baylanıstı, adamzattıń hámiyshe gúresiwsheńligin súwretleydi.

Bul shıǵarmalar ingliz, túrk, nivx hám qaraqalpaq xalıqları haqqında jazılǵan bolsa, hár jazıwshı óz shıǵarmasında xalqınıń, milletiniń ózine tán ózgesheligin kórkem túrde súwretlegen. Bul shıǵarmalardı oqıy otırıp ańshılıq tek kún kóris ushın ǵana emes, ruwxıy dem alıw jáne er azamatlardıń eplilik qásiyetin raslap otıratuǵın sheberlik ekenligin kóriwge boladı.

Ádebiyatlar

1. Айжанов Ө. Балықшы жгит. –Нөкис: 1955. "Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы". 69-б.
2. Курамбоев К. Адабий алоқалар- миллий адабиётлар тараққиётининг қонуниятларидан бири. //http://uzadab.ndpi.uz/adabiy_aloqalar.html
3. Aytmatov Ch. Sohil bo'ylab chopayotgan olapar. –Toshkent: 2020. "Ilm-ziyo-zakovat". 96-b.
4. Ernest Xeminguey. Chol va dengiz. -Toshkent: 2019 "Yangi nashr". 96-b.
5. Xallieva G. Qiyosiy adabiyotshunoslik. -Toshkent: 2020. "Akademnashr", 158-b.
6. Zulfu Livaneli. Ba liqchi va o'g'li. –Toshkent: 2023"Zukko kitobxon", 144-b.
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sohil_yoqalab_chopayotgan_olapar
8. https://www.kitapyurdu.com/index.php?route=product/product/reviewAll&product_id=582371

REZYUME. Mazkur maqolada qoraqalpaq va boshqa xalqlar adabiyotida dengiz ovchilari haqida yozilgan asarlar tahlil qilinadi. Asarlarning mavzusi, g'oyasi, kompozitsiyasi, syujeti, obrazlarning berilishi va badiiy psixologizmi ilmiy jihatdan qiyoslandi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются произведения, написанные о морских охотниках в литературе Каракалпакии и других народов. Научно сопоставлялись тема, идея, композиция, сюжет, подача образов и художественная психология произведений.

SUMMARY. This article analyzes works written about sea hunters in the literature of Karakalpak and other nations. The theme, idea, composition, plot, presentation of images and artistic psychology of the works were scientifically compared.

"LAYLI VA MAJNUN" DOSTONI QORAQALPOQCHA TARJIMASI

Z.G.Azilova – *assistent oʻqituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: doston, sheʼriy ertak, ibora, tarjima, badiiy detal, qofiya, sheʼriy sanʼat.

Ключевые слова: эпос, поэтическая сказка, идиома, перевод, художественная деталь, рифма, поэтическое искусство.

Key words: epic, a fairy tale, expression, translation, artistic detail, poem, rhyme, poetic art.

Badiiy tarjima va adabiy aloqalar doimo adabiyotshunoslik ilmi diqqat markazida boʻlib kelayotgan dolzarb muammo hisoblanadi. Zero, badiiy tarjima ijodkorga adabiy mavzu, gʻoya va uning ifodasi, shuningdek, ijodiy uslub va badiiy mahorati shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tajriba nafaqat turkiy xalqlar, balki jahon adabiyotida ham oʻzining ilmiy-nazariy asosiga ega. Shu maʼnoda, oʻzbek-qoraqalpoq adabiy aloqalari taraqqiyotida badiiy tarjimaning rolini oʻrganish ilmiy ehtiyoj sanaladi. Bu borada, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarining qoraqalpoq tiliga tarjimasini maxsus tadqiq qilish adabiyotshunosligimiz uchun zarur ilmiy-nazariy hamda amaliy muammolarni hal qilish imkonini beradi.

Bugungacha Navoiy asarlaridan bir qator namunalari oʻzbekchadan qoraqalpoq tiliga tarjima qilingan. Ular orasida „Xamsa" dostonlari tarjimasi alohida ahamiyat kasb etadi. Taʼkidlash kerakki, ishqiy dostonlar orasida eng mashhuri, ayni paytda eng dardlisi boʻlgan „Layli va Majnun" dostonidan parchalar qoraqalpoq tiliga D.Aytmuratov tomonidan tarjima qilinib, „Alisher Nawayı saylandıları" kitobiga kiritilgan. Doston tarjimasi sheʼriy ertakka oʻxshab ketgan holda asosiy qism, yaʼni X bobdan boshlanadi. Mazkur tarjimada muallif ancha aniq, ixcham va ravon ifodalarga erishgan holda iboralardan mohirona foydalangan. Xususan, tarjimada Qaysning otasi taʼrifida shunday ibora keltiriladi:

Qayır saqawatlı, bay edi.
Tórt tuligi onıń say edi [3:110].

Baytda qoʻllanilgan: „Tórt tuligi onıń say bolıw" iborasi „Kemissiz, hámme nársesi jetkilikli, jetisken bolıw" [6:145]. degan maʼnoni bildiradi. Asliyatda ham, „Qaysning otasi qoʻl ostida necha-necha qabilalar bor, ot, tuya, qoʻy-qoʻzilari son-sanoqsiz edi" degan taʼriflar

keltiriladi. Ko‘rinadiki, tarjimada bayt mazmuni asliyat bilan to‘liq muvofiq keladi. Bundan tashqari, doston tarjimasida quyidagi iboralar uchraydi: „kewli toq“, „bawırı pútin“, „baxtı qara“, „adam bolmaǵı“, „juzinde qan joq“, „táǵdiyrdiń jazǵanı“, „sır aldırıp qoyadı“, „ant etti“, „qaray almas jurttıń betine“, „perzentinen ayayma janın“, „ózin uslap bala tura almas“, „sóytip bolǵanlıǵın shermende“, „solar ushın onıń janı ashır“, „jáne joyıttı ol aqıl-esin“, „shashın juladı“, „qaq jarıldı sóytip juregi“ va h.k.

Tarjimada Navoiy qo‘llagan o‘xshatishlar, qahramonlarga berilgan ta’rif-tavsiflar, badiiy detallar tushib qolgan. Xususan, X bobdagi 5-6-bayt tarjimada berilmagan:

Osmoqdin aning qozoni tushmay,
Tun-kun o‘ti o‘chgali yovushmay,
Kim bodiya ichra yo‘l qilib gum,
Bu o‘t anga tiyra oqshom anjum [3:41].

Baytdan: „Osig‘liq qozoni o‘choqdan tushmas, tun-kun gulxanida o‘ti pasaymas edi. Sahroda yo‘lini yo‘qotganlarga bu o‘t qorong‘u kechadagi yorug‘ yulduz bo‘lib ko‘rinardi“ [2:262] degan mazmun anglashiladi. Unda shoir Qaysning otasining saxovatpeshaligini o‘quvchi tasavvurida mohirona gavdalantirgan holda „qozon“,„gulxan“ detallarini qo‘llaydi. Boshqa bir o‘rinda Navoiy Bani Omir qabilasi sardori farzandsizligini ta’riflashda umr daraxti qulay deb qolganda, yonida go‘zalligi sanavbarga o‘xshagan yosh mevali nihol bo‘lsa edi deb o‘xshatish keltiradi:

Naxli bo‘lg‘ay yonida navbar,
Ra’nolig‘i o‘ylakim sanavbar [3:41].

Tarjimada:

Bir ármani ol paqırǵa tek
Narttan shıqqan talshıbıq kerek [4:111].

„Nart“ so‘zining ma’nosi lug‘atda „Nart at. Tigilgen, kesilgen jas nálshe hám gelleklengen terektiń tubinen shıqqan shıbıǵı, talı“ [1:341] sifatida izohlanadi. Ko‘rinadiki, „Narttan shıqqan talshıbıq“ ifodasi asliyatdagi bayt mazmunini mos kelgan. Shuningdek, tarjimada ayrim tasvirlarda farqli jihatlar ham uchraydi: Asliyatda Qays to‘rt yarim yashar bo‘lganda otasi uni o‘qishga bermoqchi bo‘lishi tarjimada besh yoshga to‘lganda deb berilgan:

Adam yeter onı alpeshlep.
Házir mine ol shıqtı beske [4:113].

Qaysga ustozni boshqa, ya’ni Laylining Hay qabilasidan topishadi. U qabilasidan boshqa joyga borib ta’lim bermaganligi uchun Qaysni Hay qabilasiga o‘qishga yuborishadi. Tarjimada esa „sol jerde“ deb berilgan:

...Sol jerde bir molla bar edi.
Pazıyletler onda bar edi [4:113].

Ma’lumki, dostonda Qays maktabga kelgan paytda Layli kasalga chalingani sababli maktabga kelmayotgan bo‘ladi. Tarjimada esa Layli Qays bilan uchrashgandan so‘ng kasal bo‘lib qolgani aks etadi:

„Qáste boldı – deydi – Láylijan.“
Hám jıynaldı tuwǵan-tuwısqan [4:116].

Asliyatda Layli va Majnun uchrashgan paytda kuchli bir oh chekadilar, u o‘tdan jahon yorishib, xirmonlariga shu’la tushgandek bo‘lib, xirmoni yonib kul bo‘lgandan keyin behush bo‘lib yiqiladilar. Bu epizod ham tarjimada boshqacha tasvirlangan:

Qays Láylijandı qushaqlap.
Birim-birim suyer juzinen [4:132].

Asliyat tilida Laylining izidan kuzatib chiqqan doyasi bularning ahvoliga zor yig‘lab, birov bilib qolmasin deb, „keksa osmon quyoshni orqalagandek“ Laylini uyiga olib keladi va Qaysni qabiladan uzoqroqqa eltib qo‘yadi. Tarjimada esa kampir oshiqlig‘ing elga oshkora bo‘lib masxara bo‘lib qolmang, xalqning zaharli tili umringiz bahoriga og‘u solmasin, Qaysga uyingga qayt deb, Laylini uyiga olib qaytadi, Qays esa qum ustida qoladi:

Al Láylini qolınan suyrep
Alıp qayttı ol kempir uyge.
Qays qumnıń ustinde jatıp
Qaldı. Hámde ketti tań atıp... [4:133].

Ta’kidlash joizki, qofiya she’rda ohangdoshlikni ta’minlovchi muhim omillardan biri. Shu bois she’riy nutq qofiyaga asoslanadi. Tarjimaning ko‘p o‘rinlarida qofiyalanmagan misralar uchraydi. Bundan tashqari, tarjimada e’tiborimizni tortgan jihatlardan biri tinish belgilarining qo‘llanilishidir. Asliyatda nuqta faqat misra oxirida qo‘yilgan. Tarjimada esa misra o‘rtasida ham nuqta qo‘yish hollari ko‘p uchraydi. Bizga ma’lumki, nuqta ohang va fikr tugalligini bildiradi va gapning oxirida qo‘yiladi. Vaholanki, masnaviyda yozilgan asarlarda baytning oxirida nuqta qo‘yiladi. Misra o‘rtasida qo‘yilishi esa misrani bo‘lib o‘qilishini anglatadi:

Sezbes onı biraq miyriman
Ata-ana. Sezbes onı jan [4:112].

Bu esa bayt ohangiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi, ya’ni ohangdoshlik buziladi. Bayt asliyatdagidek jaranglamaydi.

„Layli va Majnun“ dostoni qo‘llanilgan she’riy san’atlar alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, dostonning ko‘p o‘rinlarida ruju’ san’atini kuzatamiz. „Ruju’ – arabcha „qaytish“ ma’nosini bildirib, she’riyatda shoirning oldingi misra yoki baytda ifodalangan fikri, qo‘llagan badiiy tasviriy vositasidan qaytgandek bo‘lib, keyingi misra yoki baytda unga qaraganda kuchliroq ifoda, she’riy san’atni keltirish yoki oldingi fikrni aniqlashtirish, to‘ldirish usulidir. Mumtoz she’riyatimizda ruju’ usuli ayniqsa tashbih qo‘llangan misralarda ko‘proq uchraydi“ [5:47]. „Layli va Majnun“ dostonida XXI bobning quyidagi baytida ruju’ san’ati qo‘llanilgan:

Har yon bo‘ri posbon itidek,
Yo‘q, yo‘q, ne dedim, shubon itidek. [3:111].

Bayt birinchi misrasida „har tomonda qo‘riqchi itidek bo‘ri“ tashbihi qo‘llanilgan bo‘lib, ikkinchi misrada shoir undan chekingan holda tashbeh belgisini yanada kuchaytiradi. „Yo‘q-yo‘q, yanglishdim, cho‘pon itidek bo‘rilar kezar“ deya bayt mazmun-mohiyatini yanada oydinlashtiradi. Tarjimada esa mazkur bayt berilmaydi.

Navoiy quyidagi baytda avval qo‘llagan ifodadan chekinib, yangi tashbih qo‘llaydi. Keyin undan ham kuchliroq ifoda yaratgan holda Layli ta’riflaydi:

Naxli-yu ne naxl, sarvi ozod
Sarvi-yu, ne sarv, rashki shamshod [3:46].

Baytda avvaliga Laylini niholga qiyoslaydi, keyin undan qaytib „sarv“ga o‘xshatadi, so‘ng bu bilan cheklanmasdan, oddiygina emas go‘yo „shamshodning rashki keladigan sarv“ ekanligini tasvirlaydi. Tarjimada shu mazmunga o‘xshash bayt bor, lekin unda ruju’ san’ati saqlanmaydi:

Ol sárviniń boylarınday boy
Bolǵan emes. Onday gápti qoy! [4:114].

„Layli va Majnun“ dostonida kinoya san’atidan ham mohirlik bilan foydalanilgan. „Kinoya “bir fikrni yasharin ifoda etmoq“ ma’nosidagi so‘z bo‘lib, bayon ilmida uni ham haqiqat, ham majoz ma’nosi anglashiladigan so‘z“ [5:59]dir. Dostonda XIII bobda Qaysning Layli bilan bog‘da ko‘rishib, ayriliq azobida qiynalayotgani, tong otishi tasvirida kinoya san’ati qo‘llanilgan:

Ko‘k gulshani gullari to‘kildi
Gullarki to‘kildi, g‘uncha kuldi [3:65].

Baytdagi „gullar to‘kildi“ so‘zlari o‘z ma’nosida „bog‘da gullarning to‘kilishi“ni ifodalaydi. Ushbu baytda “Ko‘k gulshani gullari to‘kildi“ iborasi „Osmondagi yulduzlar yo‘qoldi“ ma’nosini bildiradi. Tarjimada mazkur baytni ham uchratmaymiz.

Dostonning XI bobida keltirilgan quyidagi baytda tardu aks san’ati qo‘llanilgan:

Husn ichra **ayog‘idin boshi** xo‘b,
Boshdin ayog‘iga tegru mahbub, [3:52].

Tardu aks san’atiga asos bo‘lgan **ayog‘idin boshi** – **Boshdin ayog‘i** so‘zlari turlicha o‘zgartirilib takrorlanib, tardu aks san’atining ikkinchi turi – „aksi noqis“ (nuqsonli aks) turiga misol bo‘ladi. Baytda Layli „go‘zallikda boshdan-oyog‘igacha sevimlidir“ deb tasvirlangan. Tarjimada shunga o‘xshash bayt bor, lekin unda tardu aks san’ati aks etmagan:

Ruwxı bay, kewli onıń shad.
Bastan-ayaq tolı muhabbat [4:117].

„She'rda qo'llaniladigan turli san'at she'riy musiqani amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Shu bois har bir she'riy sistema o'z xususiyati, an'anaviy vazni, ritmi hamda ohangiga ega" [7:197]. Shunday ekan, tarjimon imkon qadar she'riy san'atlarni tarjimada ham aks ettirsa, asar estetik ta'sirchanligi saqlashga muvaffaq bo'ladi.

„Layli va Majnun" dostonining jami 12 bobi qoraqalpoqchaga tarjima qilingan bo'lib, ulardagi baytlar soni muayyan o'zgarishlarga uchraydi:

№	Boblar	Asliyatda baytlar soni	Tarjimada baytlar soni
1	X	69	44
2	XI	150	83
3	XII	113	72
4	XIII	103	11
5	XIV	92	69
6	XV	64	38
7	XVI	58	67
8	XVIII	81	90
9	XIX	86	28
10	XXXI	123	27
11	XXXIII	126	43
12	XXXV	203	110

Tarjimada mazmun o'zgarish holatlari ham uchraydi. Chunonchi, XVI bob tarjimasi mazmunan asliyatga muvofiq emas. Tarjimada Majnunning otasi Laylining otasiga sovchi yuborganligi, Laylining otasi ularni o'ziga teng ko'rmay, rad javobini berganligi aks etadi. Asliyatda esa Majnunning otasi Layliga sovchi yubormaydi. Laylining otasi Qaysning Layli ishqida majnun bo'lganligini, ma'lomatga qolganligini eshitgach, Majnunning otasiga elchi yuborib, o'g'lini kishanlab qo'yishini buyuradi. Shundan so'ng, Qaysni zanjirlab, bir uyga qamab qo'yishadi.

Asliyatdagi XXXI bobda Laylini Ibn Salomga bermoqchi bo'lib to'y qilishadi. To'y kuni Ibn Salomning xafaqon kasali tutib, hushidan ketib qoladi. Hamma Ibn Salom bilan ovvora bo'lgan paytda, Layli biyobonga chiqib ketadi. Shu tariqa, ikki oshiq bir-biriga yetishadilar.

Tarjimada esa mazmun quyidagicha: Ibn Salom arabi otga minib, Layli eliga yo'l oladi. Qizning el-u xalqi yig'ilib, mehmonlarni kutib oladi. Laylining otasi yetti kun to'y berdi. Aroq-sharob suvday ichiladi. Nay chertkizib, qo'shiq aytqizib quvonchli kunni boshlaydilar. Layli nikohini mulla qiyadi. Shu joyda tarjimada ruscha so'z ishlatilgan: „Bola bersin *semyań* qutlı" [4:157]. Holbuki, qoraqalpoq tilida oila ma'nosida "shańaraq" so'zi bor.

Dostonda asliyat bilan tarjimada ba'zi o'rinlardagi tasvirlar mohiyatida farqli jihatlar mavjud:

– **asliyatda** Laylining otasi bir necha kun to'y berdi deyilsa, **tarjimada** aniq yetti kun to'y qilganligi aytiladi;

– **asliyatda** Ibn Salomning ko'p may ichganligi xafaqon kasali bo'lganligi sababli hushidan ketib qoladi, **tarjimada** esa bu haqda aytilmagan;

– **asliyatda** Ibn Salom Laylini uyiga olib qaytmaydi, Laylining qabilasida ekanligida hushidan ketib qoladi, **tarjimada** esa uyiga olib qaytdi va yo'lda Layli qochib keldi mazmuni aks etgan;

– **asliyatda** Layli va Majnun visol tasviri beriladi, **tarjimada** esa Layli va Majnun umuman uchrashmaydilar, bob Layli haqida elda yamon gaplar tarqalishi va unga muallif munosabati bilan yakunlanadi. XV bobda shamol Qaysning butun badanini boshdan-oyoq qumga ko'mib yuboradi. Tarjimada esa bu joylar yo'q, faqat „Qaysni qumning ustida yotar edi" deya tasvirlanadi:

Qayıs jatır ustinde qumnıń.
Bul ne degen, quday-aw, sumlıq!

Ta'kidlash kerakki, „Layli va Majnun" dostoni aruzning hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf vaznida yozilgan bo'lib, tarjimada vazn saqlanmagan. Qolaversa, doston ayrim qisqartirilishlar bilan tarjima qilingan. Ba'zi o'rinlarda tarjimada mazmun o'zgargan. Bir qator voqea-hodisalar, obrazlar tarjimada berilmagan. To'g'ri, bu holat tarjima jarayonida asliyatdagi vazn va she'riy san'talar, shuningdek, qahramon ruhiy holatlarini qayta yaratishdagi murakkabliklar bilan bog'liq kechgan bo'lishi mumkin. Shu ma'noda, bunday o'rinlarda dostonning qoraqalpoq tilidagi tabdilini yaratish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Adabiyotlar

1. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1998. 367-б.
2. Навоий. Лайли ва Мажнун. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. 264-б.
3. Навоий. Лайли ва Мажнун. -Тошкент: «Фан», 1992. 258-б.
4. Наўайы Ә. Сайландылары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1991. 171-б.
5. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. –Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 1999. 238-б.
6. Эшбаев Ж. Қарақалпақ тилининг қисқаша фразеологиялиқ сўзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985. 158-б.
7. G'afurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – Тошкент: «Tafakkur bo'stoni», 2012. 216-б.

REZYUME. Mazkur maqolada A.Navoiy „Layli va Majnun" dostonining qoraqalpoq tiliga tarjimasi asliyat bilan qiyosiy holda tahlil qilingan. Shuningdek, asliyat va tarjimadagi baytlar soni va ularning mazmuniy muvofiqligi, she'riy san'atlar berilishi masalalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье перевод эпоса А.Навои „Лейли и Меджнун" на каракалпакский язык был проанализирован в сравнении с оргиналом. Освещаются также вопросы о количестве стихов в оргинале и переводе и их содержательной совместимости в поэтическом искусстве.

SUMMARY. In this article the translation of the A.Navoi epic "Layli and Majnun" into Karakalpak was analyzed in comparison with the original text. The number of verses are discussed in the original and translated versions, as well as their thematic consistency, and poetic artistry.

«УЛЛЫ ЖЫРАЎДЫҢ СЫРЛЫ ҚУБЫЛЫСЛАРЫ»
(Қаражан улы Нурабулла жыраў ҳаққында)

С.Аяпов – *еркин излениўши*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: санъат, қўбиз, жиров, жировчилик мактаби.
Ключевые слова: искусство, кобуз, жиров, жиров школа.
Key words: art, kobiz, zhiraw/bard, fat school.

Қарақалпақ жыраўшылық өнеринде жыллар даўамында өзиниң белгили дәрежеде орны бар, уллы устаз жыраў, өз заманында қарақалпақтың маңлай алды жыраўы болған Қаражан улы Нурабулла жыраўдың өмири ҳәм дөретиўшилиги хаққында 1960-жылдан баслап илимпазларымыз тәрепинен баспа сөзде мағлыўматлар бериле баслады.

Әлбетте, бул мағлыўматлардың көпшилиги жыраўды көрген ҳәм еситкен адамлардан жазып алынған. Филология илимлериниң докторы, профессор

Қабыл Мақсетовтың «Қарақалпақ жыраў бақсылары» атлы китабында Нурабулла жыраўдың өмир баяны ҳәм жыраўшылығы ҳаққындағы мағлыўматлардың дерлик барлығын оның баласы ҳәм шакирти Есемурат жыраўдың аўзынан жазып алғанлығын, жәнеде өз заманында Нурабулла жыраўды көрген ҳәм еситкен адамлардың еске түсириўлери арқалы мағлыўматлар толықтырылғанлығын айтып өткен [1].

Бизди де өз гезегинде Нурабулла жыраўдың өмири ҳәм дөретиўшилиги хаққында қосымша мағлыўматларды билиў мақсетинде Қоңырат районының бурынғы Чапаев совхозы, ҳәзирги Мийнет абат аўыл пухаралар жыйынында жасаўшы Ибрайым жыраў Нуржановтың шаңарағында болдық.

Ибрайым Нуржанов – Нурабулла жыраўдың шаўлығы, Есемурат жыраўдың ақлық баласы болып ол 1952-жылы туўылған ҳәм 2011-жылы қайтыс болған. Бул үйде бизлер, Есемурат жыраўдың хизметин етип, ақыл-нәсиятларын еситип, пәтиясын алған келинлериниң бири, Ибрайым жыраўдың өмирлик жолдасы болған Узақбаева Зийўар апа ҳәм оның Асқар (Алатаў) атлы ортаншы палўан баласы менен сәўбетлестик. Сәўбетлесиў даўамында олардан уллы жыраўлар ҳаққында билгенлерин сорағанымызда Зийўар апа атасы Есемурат жыраўдан еситкенлерин былай деп баслады:

Атамның айтыўы бойынша *Нурабулла бабамыз бала кезинен-ақ қой-ешки бағып шопаншылық қылып жүретуғын болған. Күнде азанда ерте аўылдың қойларын жыйнап жайлаўға алып кетип, кешқурын алып қайтатуғын болған. Шама менен 6-7 жасында күндеги әдети бойынша жайлаўда, қой бағып жүрген жеринде алдына бир ақ кийинген аппақ сақаллы бир қария келип Нурабулланың таңлайына түкирип кеткен дейди. Сол ўақытта Нурабулланың аўзы көпирип қула дүзде уйқлап қалған. Кеш қурын қойлардың бирде ярымы ғана аўылға қайтқан, ал қалғанлары болса жайлаўда қалған. Жоғалтқан қойларын излеген аўыл адамлары менен Нурабулланың әкеси Қаражанда, баласын излеп қой бағып жүрген жерине келип қараса баласының қула дүзде жатырғанын көреди. Қаражан дәрҳал Нурабулланы көтерип үйине алып келеди де, аўылдың күшли молласын шақыртып китап аштырады. Сонда молла «мен бул балада өзгеше қәсийет көрип турман, бул бала аўырыў емес, тәўир болады ҳәм ел ишинде жүдә атақ-абыройға ийе болады» деген екен. Арадан бираз ўақытлар өтип Нурабулла күнде ыңылдай беретуғын, бир ағашты екинши ағашқа тийгизип қобыз шерткен сыяқлы, бир нәрселерди айтып жүретуғын әдет шығарады. Қаражан баласының бул ықласын көрип өзиде буған қызығыўшылық пенен қарап, оған суў қабақты кесип ортасынан жип тартып берген. Нурабулла қолына таяқ алып ҳәм оны қобыз қылып шертип жүретуғын болған. Соннан кейин жыраўшылыққа қатты қызығып, устазға ерген екен [2]* ... дейди келини Зийўар апа.

Бул сөзди жыраў Ыбрайым Нуржановта өзи тири кезинде жыраў бабалары ҳаққында билгенлерин улқызларына айтып берип отыратуғын болған. Буны Ибрайым ағадан еситкенлигин баласы Асқар аға да қосымша қылып айтып өтти.

Солай етип, бул қызығыўшылық пенен ержетип ақылына енген Нурабулла өзиниң жыраўшылыққа болған қызығыўшылығын жойтпайды, керисинше жыраў болыў жолына түсип бир нешше атақлы жыраўларға шәкирт болып көреди. Ҳәттеки өз репертуарын байытыў мақсетинде Бухараға кетип баратырған кәрўанға илесип Бухарадағы Қазақбай жыраўға барып тәлим алады.

Профессор Қабыл Мақсетов, өз мийнетлеринде Нурабулланың даңқының көтерилиўин былай деп келтиреди:

«Нурабулла қара, жақсы емес атын минип, қобызын қоржынға салып, Шымбай жақты кыдырмақшы болған, шамасы Бухарадан келгеннен кейин болыўы керек. Шымбайға араласып, аўыл-елдиң үсти менен жүрип киятырса, ол бир той берип атырған байдың үйиниң үстинен шығады. Нурабулла үйдиң қасынан өте бергенде, «бул тойханадан биреў шығып, аттан түс, иркил», – деп айтпас па деп қыял етеди, бирақ ҳеш ким оның менен жөнли сөйлеспейди. Нурабулла туўра аўылдың ортасы менен өтип, аўылдан даўыс жетпес шетиректеги бир жаман, жығылайын деп турған қара үйдиң қапталындағы ғаррыдан бир ақшам мийман болыўды сорайды. Ғарры мақул көреди. Аўылдан узақта болса да бул үйлердеги адамларда тойға кетип қалған. Жаңағы Нурабулланың барған үйиндеги ғарры да тойға барыўға асығады. Сонда Нурабулла турып: «Ғаррылар, сизлерге қобыз шертип берсем тыңлармысыз?» – деди. Ғаррылар да «әжеп» дести. Нурабулла қоржынынан қобызды алады. Еки ғаррының алдына «я яббар» деп кирискенде ғаррылар жайласып отырып алыпты. Нурабулланың даўысы кем-кемнен күшейип тойханаға жетипти. Тойханада жыраў еситип атырған адамлар «әжайып даўысты» еситип серпилип аўылдың сыртына шубырыпты. Баяғы Нурабулла отырған ылашықтың иши түўе сырты да адамға толып, «бала жыраўды» көрмекши болған адамлар үйди қысыў менен жаман ылашықтың күл-талқанын шығарыпты. Жаман ылашық пашырлап ишке қулапты. Үй ийеси қыйналғанда Нурабулла үй ийесиниң кеўлин табатуғынын айтыпты. Адамлар алыстағы тойханадан жыйналғаны үстине жыйнала берипти. Тойханадағы жыраў-бақсының үстинде адам қалмағанлықтан той бериўши бай бир адамды жиберип, бала жыраўды «келсин» деп жиберипти. Бирақ, Нурабулла оған қулақ аспай «маған сениң тойханаңнан жарлының ылашығы жақсы», деп бармапты. Ең ақырында байдың өзи келип, Нурабулладан тойханадағылардың сезбей қалғаны ушын кеширим сорап, тойханаға барыўды өтинеди, жыйналған халық та бала жыраўға тәселле берип, тойханаға барыўға кеңес береди.

Нурабулла тойханаға барып үш күн, үш түн тынбастан жырлайды. Оннан кейин оның даңқы дөгерек елге кеңнен жайылады. Ол сол жерлердеги көп ғана мерекелерди атқарады. Олжалы болып Қоңыратқа қайтады. Соннан баслап Нурабулланың аты көпшиликке таралып қалың елге кеңнен мәлим болады» [3].

Нурабулла жыраў барлық уллы жыраўлар сыяқлы арқалы, әрўақлы жыраўлардан бири болған. Бул бойынша Ибрайым жыраўдың баласы Асқар ағаның айтыўларына қарағанда Нурабулла бабаның қарақус деген аңға шығатуғын қусы болған. Той тамашалардан бос кезлеринде баласы Есемуратты ертип екеўи ат шаўып жүрип қус салып, аң аўлайтуғын болған.

Ол кезлери Есемурат жыраў жас жигит екен. Бир күни аңға шығып, қарақусты ушырып жиберип изинен бағытлап баратырса Нурабулла жыраў бирден атты қаттырақ шаўып баласына да қарамай кетип қалған. Есемурат болса "*ҳаў ҳаў…*" деп бақырыўы менен булда изинен атты шаўып келе берген. Көзиниң ушында кетип баратырған Нурабулла жыраў бир қара үйге жақынлап, дәрҳал аттан түсе сала қара үйдиң төбесине шығып үйдиң түңлигинен ишке кирген. Сол ўақытта Есемуратта ат шаўып келип қарап турса Нурабулла жыраў қолына бир нәрсени услап, оны қамшы менен сабап қара үйдиң есигинен шығып киятырған екен. Сонда Есемураттың көзине ҳеш нәрсе көринбеген, не екенин де билмеген, тек қана шыңқырып баратырған даўыс қулағына еситилип турған. Кейин ала билсе, сол үйди шайтанлап атырған екен. Үйде жүкли (еки қабат) келиншек бар болып, сол келиншек босана алмай қыйналып атырғанда шайтанлар жаңағы келиншектиң баўырын отқа басып жейин деп атырған екен. Нурабулла жыраў буны сезип қара үйдиң түңлигинен кирип шайтанды услап есиктен шығып киятырған екен. Егер есиктен киргенде шайтан түңликтен қашып кететуғынлығын Нурабулла жыраў алдыннан билген екен. Кейин шайтанды услап, қара үйден арманырақ жерге барыңқырап ол менен сөйлескен.

Сонда, Шайтанның тилиниң астында теңге болады екен, соны Нурабулла жыраў алып қойған, себеби ол теңге шайтанның жаны болған дейди. Кейин шайтан Нурабулла жыраўға жалынып *"мениң теңгемди бер, мен сениң 7-пуштыңа шекем жоламайман"* деп сол шәрт пенен теңгесин қайтарып берген екен. Бул ўақыяны Есемурат жыраў ақлығы Ибрайым жыраўға, Ибрайым жыраў баласы Асқар ағаға айтып берген екен [4].

Мине, Нурабулла жыраўдың әрўақлы, арқалы жыраў болғанлығын жоқарыда келтирилгениндей шайтанды көрип, оны услап бәнт қылып, сөйлескенлигинен аңлаған болсақ, баласы Есемурат жыраўдың әрўағы әкесинен анағурлым әззилеў екенин Нурабулланың услаған шайтанын Есемурат көрмеген, лекин оның шыңқырған даўысын қулағы еситкенлигинен билсек болады.

Усы орында халқымызға белгили журналист Есенбай Ермановтың «Жумабай Жыраў Базаров» атлы жыраўдың өмири ҳәм дөретиўшилигине арналған китабында Нурабулла жыраў хаққында Жумабай жыраўдың аўзынан жазып алынған төмендеги мағлыўматларды келтирип өткен:

Нурабулла жыраў атақлы Турымбет жыраўдан тәлим алған ҳәм қарақалпақтың маңлай алды жыраўы болып өткен. Бир жыллары Хийўа ханы қарақалпақтан 3 жыраў шақырады. Ханнан ҳәмир болса пуқараға не турыс. Нурабулла қасына Әбдирасули жыраўды ҳәм ол ўақытлары жас талантлы жыраў есапланатуғын баласы Есемурат жыраўды ертип Хийўаға сапар етеди.

Хан жыраўларды жыллы қабыллайды. Сыйлы мийман етеди. Ертеңине үлкен терис әйўанды жасандырып төсеп, жыраўларды алдына отырғызады. Ҳаял-балашағаларын жайдың жоқарғы қабатындағы орынға жайластырады. Нурабулла жыраў гейдели болмағаны менен «ҳаў» дегенде қасындағылар қорқып кететуғын жүдә ири даўыслы адам болған.

Нурабулла жыраў 3 қобыздың қуўатлаўында сазға қосып таң атқанша ханға қарақалпақ дәстанларынан жырлап береди. Хан жыраўдың бәлент лапызына жүдә қайыл қалады. Ал ханның бала-шағалары түни менен жыраўларды биримлеп қайта-қайта жырлатып әбден шаршатады. Сонда Нурабулла жыраў:

жантақлы жерде сона бар,
тек жүрмегенге бәле бар,
және бир сөзим және бар,

деп изин ҳаял-қызларға ақыл-нәсият сөзлерден қуралған терме менен алып кетеди. Сонда екинши қабатта жыраўды тыңлап отырған ханша үлкен орамалға пул түйип жыраўдың алдына дүрс еттирип таслайды. Жыраўлардан кеўли толған хан олардың ҳәр бирине арнап шапан жаўған, ал Нурабуллаға жыраўлықтан тапқан табысынан салық алынбасын деп пәтек жазып берген. Усы ўақыядан кейин Нурабулла жыраў Тахтакөпирден халқы көп Қоңыратқа көшип келип жыраўшылық еткен екен...[5].

Халық аўзында Нурабулла жыраў Қызыр "Қыдыр ата" көрген жыраў деген де әпсаналар бар. Бул әпсана бойынша Нурабулла жыраўға ақ кийинген бир қарры ата көринип *"Балам маңлайыңа берейинбе – таңлайыңа берейинбе"* дегенде Нурабулла *"Ата маңлайыма да бер – таңлайыма да бер"* деген екен.

Сонда Нурабулла жыраўдың «*Ата маңлайыма да бер»* деген тилеги, бул жыраўдың өмири даўамында Алла таланың берген талантының арқасында 24-тей шәкиртти изине ертип ҳалық арасында жыраўшылық қылып жүргенлигинен ҳәм өз перзентлери, ақлықшаўлықларының да усы кәсипти бүгинги күнге шекем әўлатдан-әўлатқа шынжырма-шынжыр даўам еттирип келгенлигин айтатуғын болсақ, ал, оның «*таңлайыма да бер ата»* деген бул тилеги, Нурабулла жыраўдың бүл-бүл зибан ҳош ҳаўазлы, бәлент лапызлы ҳәм халық тилиндеги әпсанаўий жыраў болғанлығын көриўге болады.

Жуўмақлап айтқанда, уллы жыраў хаққында халық арасында белгили болған усындай әпсаналар ҳәм қызықлы мағлыўматлар еледе көп. Олардың барлығы да мәзи бөрттирме сөзлер емес, болмыстан алынған ўақыялар да болыўы мүмкин. Өйткени, ҳәр қандай өнер ийесине байланыслы айтылған аңыз-әпсаналардың төркининде әлбетте ҳақыйқатлық та жатады.

Әдебиятлар

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў бақсылары. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1983, 29- б.
2. С.Аяповтың дала жазыўлары. 2024 жыл Қоңырат р/н.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў бақсылары. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1983, 30-31-б.
4. С.Аяповтың дала жазыўлары 2024-жыл Қоңырат р/н.
5. Ерманов Е. Жумабай Жыраў Базаров. –Нөкис: «Қарақалпақстан» ис 2000, 8-12- б.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақола қорақалпоқ жировчилик санъатида ўзининг сезиларли даражада ўрни бор, бир қанча атоқли шогирдларнинг устози Қаражан ўғли Нурабулла жиров ҳақида ёзилган. Бунда жировнинг халқ оғзаки афсоналаридан ташқари, авлодларининг жиров хақидаги бизга сўзлаб берган маълумотларини хам келтириб ўтдик.

РЕЗЮМЕ. Данная статья написана о Нурабулле Жирове, сыне Каражана, занимающем значительное место в творчестве каракалпакского жирова, учителя нескольких известных учеников. Помимо легенд о Жирове в устах народа, мы упомянули и сведения, которые нам рассказали о Жирове его потомки.

SUMMARY. This article is written about Nurabulla Zhirov, the son of Karazhan, who occupies a significant place in the work of the Karakalpak Zhirov, the teacher of several famous students. In addition to the legends about Zhirov in the mouths of the people, we also mentioned the information that his descendants told us about Zhirov.

MILLIY OYANÍW DÁWIRI HÁM LIRIKALÍQ QAHARMAN MÁSELESI

P.Dabılov – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı*
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: milliy uyg'onish davri, publitsistik lirika, lirik qahramon, lirik personaj, shoir obrazi, badiiy detal, lirik konflikt, estetik ideal, badiiy obraz.

Ключевые слова: эпоха национального возрождения, публицистическая лирика, лирический герой, лирический персонаж, образ поэта, художественная деталь, лирический конфликт, эстетический идеал, художественный образ.

Key words: the era of national revival, journalistic lyrics, lyrical hero, lyrical character, image of the poet, artistic detail, lyrical conflict, aesthetic ideal, artistic image.

XX ásirdiń 80-jıllarınıń ekinshi yarımında burıngı Keńes húkimetiniń jámiyetlik turmısında júz bergen sociallıq-siyasiy waqıyalar hám ruwxıy daǵdarıslar milliy oyanıw dáwiri sıpatında tariyxqa kirdi.

Bul jańalanıw dáwiriniń ádebiyatı dógereginde óz waqtında hám házir de qızǵın diskussiyalar hám kózqaraslar bildirilmekte.

Milliy oyanıw dáwiri lirikasına tán bolǵan bunday ózgeshelikler tuwralı ózbek ádebiyatshısı I.Haqqulov bılay deydi: «Insan balası óz átirapın jalǵan, aldaw hám illetler orap alǵanlıǵın tereń seze baslaǵanda haq sózdiń dilgirine aylanadı. Sonda ol márt shayırdı ańsaydı. Bul – negizinde ózin shayır bilip, mazmun shegarası tar, hár túrli júzeki gápler menen kewillerdi ıǵır qılǵan qanshadan-qansha qálemkeshlerden beziw, belgili bir áwladtıń aldıńǵı wákilleri pikir hám júrek dártlerin taza sezimler menen sáwlelendire alatuǵın shayır hawazına bolǵan mútájlikdur» [3:123]. Jańalanıw dáwiri dep atalǵan jıllardaǵı ózbek

poeziyasında lirikalıq qaharman obrazınıń ózine tán ózgeshelikleri tuwralı belgili ádebiyatshılardıń biri I.Tulakov: «Búgingi poeziya orayındağı qaharman dáwir sıyaqlı tınımsız, háreketsheń bolıwı menen birge, tereń pikirley alatuğın insan. Lirikalıq qaharman tábiyatındağı bunday ózgerisler sociallıq-siyasiy turmısta júz bergen waqıya hám hádiyseler menen tığız baylanıslı ekenligin názerden shette qaldırmawımız kerek» [7:13], - degen edi. Sonday-aq, ózbek ádebiyatshısı U.Hamdamov ótken ásirdiń 70-jıllarında poeziyağa kirip kelgen áwladtıń dóretiwshilik xızmeti uzaq waqıt ádebiyatımızdı óz qısımında uslap turğan ideologiya basımınan bir qansha erkin halda baslanğanlığı hám 80-jıllardan baslap onnan qutıla baslağanlığı haqqında ayta kelip: «Jámiyette ústem ideologiyanıń tiykarı bolğan socializm ideyasına isenim páseygen hám keyinirek «tubalaw dáwiri» dep atalğan dáwir bir qatar tárepleri menen jádidler «ğáplet, jáhillik» dep atağan sharayatqa uqsas edi. Bar jağdaydı tereń sezingen bul áwlad óziniń tiykarğı wazıypasın xalıqtı «oyatıw»da dep bildi. Hám bul maqsetke erisiw ushın jámiyettegi maqtanshaqlıq illetlerdi ashıp kórsetti, xalıqtıń baxıtsızlıq jağdayı hám bunıń negizgi sebepleri haqqında báseke júritti, oqıwshılardı bul haqqında pikirlewge bağdarladı, usığan úyretti. Usı mániste 70-jıllar áwladı ádebiyatımızdağı milliy oyanıwdıń ekinshi tolqını» [2:24], dep jazadı. Bunday jağday tek ózbek ádebiyatında emes, al sol dáwirdegi burıngı awqam qol astındağı barlıq xalıqlar ádebiyatında da júz berdi. Sonıń ishinde, qaraqalpaq ádebiyatında da.

Bul dáwirde shayırlardıń shığarmalarında xalıqtıń sociallıq turmısın tez hám dál jetkerip beriwde, lirikanıń eń jawınger janrı dep esaplanğan publicistikalıq lirika óziniń ómir hádiyselerine házirjuwaplılığı hám qolaylılığı menen kózge tústi. Nátiyjede, bul dáwirdegi lirikada publicistikalıq sıpat kúsheydi, kúndelikli turmıstıń ashshı haqıyqatlıqların sáwlelendiriw tendenciyası tereńlesti.

Bul qubılıs qaraqalpaq poeziyasında, sonıń ishinde I.Yusupovtıń dóretiwshiliginde de ayqın kórine basladı.

Avtor bul dáwirdegi dóretpelerinde jańa zaman adamı bolğan qaharmanlardı (shayır obrazı, lirikalıq personaj, lirikalıq qaharman) geyde detallastırılğan obrazlar, al geyde ashıqtan-ashıq aytıw jolı menen de jaratıp berip otıradı. Máselen, «Jol samalı», «Keshki jol oyları», «Plaxa izlep», «Qıyın hal» qosıqlarında detallastırılğan, «Ashıq sóz»de tuwrıdan-tuwrı, «Sáwbetli aqsham»da sáwbet forması, «Dialektika» shığarmasında bolsa parallelizm súwretlew usılları arqalı qaharman obrazlarınıń jasalğanın kóremiz. Endi usı shığarmalardıń ayırımlarına óz aldına toqtap, olarda jaratılğan qaharman obrazlarına arnawlı tallaw jasap kóreyik.

Mısalı ushın, onıń «Jol samalı» qosığın alıp qarayıq. Shığarmanıń atamasınıń ózi – kórkem detal, yağnıy «jol» - insan ómiri, «samal» - jańa dáwir mánisin beriw maqsetinde qollanılğan. Endi usı qosıqtı oqıp baslayıq:

Arğımaqlar qan sorpa bop qansırap,
Omırawdan aq kóbigi tamshılap,
Ala shańğıt ullı jolda baramız,
Zaman keler atımızdı qamshılap…
…Hesh pursat joq sál tınığıp toqtawğa,
Jol qoyılmas albawlıqtı aqlawğa.
Sert aytqanbız júzimiz shań bolsa da,
Ar-namıstıń tazalığın saqlawğa [8:72].

Avtor obrazlardı detallastırıp (arğımaqlar, ullı jol, pátli samal, ot) beriw arqalı ótken ásirdiń 80-jıllarınıń ortalarında jámiyetimizge jedel pát penen kirip kelgen jańa dáwir hám onıń adamlarınıń kelbetin sızıp beredi. Qosıqta eki taypadağı adamlardıń obrazı jasalğan. Birinshisi – «ar-namıstıń tazalığın saqlawğa sert etken» jańa dáwir áwladları, al ekinshisi:

At eziwin jırtsa temir awızlıq,
Birew ańlır «alsam-dep-bir bawızlıq».
Birewler der: sumlıq ğoy bul oyanğan
Insap penen Hújdan degen jawızlıq.
Tatlı túsler kórip jatqan jerinde,
Kim turğızdı bul ekewdi búginde?
Sál oyansa sharap berip, saz shertip,
Qoyıp edik uyıqlatıp bağ tórinde…» [8:72].

-dep turğan ğárez niyettegi nákas adamlardıń toparı. Bir qızıqlı jeri, qosıqta úshinshi taypağa kiretuğın adamlardıń da obrazı súwretlengen. Bular – jańa dáwirdiń epkinine qosıla almay tek qızıqqa qarap turğan tamashagóy adamlardıń todası. Qosıqta shayır tımsalındağı insan birinshi taypadağı toplımnıń ishinde ullı keleshekke qaray at shawıp baratırğan milliy oyanıw dáwiriniń qaharmanı sıpatında sáwlelenedi. Biraq, ol báribir óziniń is-háreketlerine kewli tolmaydı. Bunı waqıtsha, ótkinshi háwes dep esaplaydı. Shayırlıq ismin máńgige mórleytuğın «poeziya-shamshırağı»na bir qayrılıp ketiwge pursat taba almay baratırğanına ókinedi. Bul – birinshiden, qosıqtağı konfliktti, ishki dramatizmdi kúsheytse, ekinshiden, máńgilikke umtılıp atırğan shayır tımsalındağı insannıń qatardağı adamlardan ádewir joqarı turatuğınlığın tastıyıqlaydı. Solay etip, shayır óziniń usı jıllardağı bir qatar qosıqları arqalı ***shayır tımsalındağı insan obrazın*** jaratıwdıń eń jaqsı úlgilerin berdi.

Shayırdıń bul dáwirdegi lirikalıq qaharmanlarınıń tilinde kem-kemnen publicistikalıq belgiler kúsheyip, olar ózleriniń jámiyetlik-siyasiy turmısta júz berip atırğan qáte-kemshiliklerdi, unamsız illetlerdi jasırmay, ashıq túrde aytıwı, social-jámiyetlik belsendiligi hám ápiwayı xalıqtıń turmısına jaqınlasıwı menen ótmishtegi kóbirek miynet maydanındağı teperishligi menen ğana kózge túsken, sonday-aq, dáwir shınlığın aytıw barısında jasqanshaqlıq etken tartınshaq lirikalıq qaharmanlardan túpten parıq qıladı. Jańa dáwir ádebiyatınıń qaharmanları mine, usınday joqarı temperamentliligi, biraz shurt minezliligi, mártligi, batıllığı arqalı xalıqtıń júregindegi sózlerdi tawıp ayta aldı. Sonlıqtan, bul oqıwshınıń da diydisine mas keldi. Avtordıń dáwir shınlığın usınday poziciyada turıp, burmalamastan, turmıslıq faktlerge kóbirek múráját etiwi – bul lirikada hújjetliliktiń artıp baratırğanlığın kórsetedi. Shayırdıń «Ashıq sóz», «Qayta qurıwdıń ballarına» qosıqlarında publicistikalıq sıpat penen hújjetlilik óziniń eń biyik shıńına jetedi. Bul qosıqlardağı lirikalıq qaharman «pátli samal» kibi jedel kirip kelgen jańa dáwirdi «úlken maqset, jańa úmitler menen» qarsı alıp, jańalıqtı jatırqap, ele eski dáwirdiń sarqıtları menen jasap atırğan ayırım kimselerdi ğárremlikte, xalıqtan ózin bólek tutqanlıqta ayıplap, paraxorlıqtı, ashkózlikti, nızam buzıwshılıqtı, jalqawlıqtı, ağayinshilikti, juwapkersizlikti h.t.b. negativ qubılıslardı ayawsız túrde áshkaralaydı. Mısalı:

…Tásil-hiyle, para, ağayinshilik
El tágdirin shay ústinde hal qıldı.
…Ańlamappız, aradağı dasturxan
Aylanıp júr eken hátte millionnan…
Panalap nızamnıń polat qalqanın,
Paraxor yuristler súrdi dáwranın [9:26].

Bul qosıqta adamlardağı eski dáwir kózqarası menen jańa dáwir ideyaları óz-ara soqlığısadı. Lirikalıq qaharman jańalıqtıń tárepdarı sıpatında adamlardı nápsi bálesinen qashıwğa, ádalat, insap, qánáát, haqıyqat sıyaqlı insanıylıq pazıyletlerdiń máńgilik ekenligine úndep, bul jolda bárháma xalıq penen birge bolıwğa shaqıradı:

Kóp penen kórgeniń ullı toy demek,
Keliń mártlik, hújdan shaqırğan jaqqa,
Baxıt ushın jol joq xalqıńnan bólek,
Alağada bolmań qıysıq soqpaqqa [8:100].

Milliy poeziyamız ótken ásirdiń sońğı sheregindegidey, sociallıq turmıs waqıyalarına, siyasatqa, milliy-mánawiy qádiryatlarğa bunshelli dárejede jaqın kelip, aktiv aralaspağan edi. Demek, bul faktler litvalıq shayır Eduardas Mejelaytistiń «Lirika óz ásiriniń hádiyseleri, óz dáwiriniń ideyaları menen toyınğanda ğana bay hám áhmiyetli boladı» [1] - degen pikiriniń qanshelli dárejede haqıyqat ekenligin tastıyıqlaydı.

Milliy oyanıw dáwirinde insannıń ar-namıs, hújdanın birinshilerden bolıp tárezige tartıp, bul jolda sergek hám tınıp-tınshımas júrek penen jasaw – usı dáwirdegi basqa da shayırlarımızdıń lirikasına tán bolğan qubılıslardıń birine aylandı.

Shayır M.Seytniyazovtıń usı jıllarda jazǵan «Hújdan» atlı qosıǵı jámiyettegi usınday siyasiy kózqaraslardıń juwmaqları sıpatında beriledi. Ondaǵı lirikalıq qaharman hám onıń ruwxıy tolǵanısları ar-namıs, hújdanı ayaq astı etip kelingen xalqımızdıń júrek jańǵırıqları bolıp jańlap esitiledi. Qosıqta azatlıqtı ańsaǵan miynetkesh xalıqtıń arzıw-ármanları, basıp ótken azaplı jolları hújdan túsinigi arqalı ashıp beriledi hám bir ómir tunshıǵıp jasap kelgen hújdannıń endi jarıqlıqqa shıǵıp kiyatırǵanlıǵı sóz etiledi:

Qıyanet shırası sónip kiyatır,
Sen kútken tuqımlar ónip kiyatır,
Bári jaqsılıqqa dónip kiyatır,
Bul jaqsılıq seniń ármanıń eken… [6].

Al, shayır T.Sársenbaevtıń «Búgingi kún» atlı qosıǵında simvoliko-metaforalıq obrazlar járdeminde jasalǵan lirikalıq qaharmannıń insan haqqındaǵı oy-pikirleri sáwlelenedi. Qosıqtaǵı quyash obrazı – pákliktiń, ruwxıy tazalıqtıń, jaqsılıqtıń belgisi sıpatında beriledi. Shayırdıń estetikalıq idealı – birin-biri aldamaytuǵın jańa adam obrazı. Lirikalıq qaharman quyashtıń nurı barlıq adamlardıń kewil kirlerin juwıp, olardıń pák hám biyǵubar adamlarǵa aylanıwın qáleydi:

Hámme jadırasa bir bapta
Turǵan soldatlarday bir sapta!
Qaysı quyash, qaysı insannıń,
Ańǵaralmay qalsa edi, janıń?! [5:40]-dep árman etedi.

Shayır K.Karimov «Bir zavmagtıń shayırǵa aytqanı» qosıǵında jámiyetlik áhmiyetke iye bolǵan máseleni kóteredi. Socializm dáwirinde ilimde «materiya birinshi me, yaki ideya?» degen eki túrli kózqaras arasında tınımsız gúres barar, bul gúreste materialistlerdiń tárezide tası basım keler edi. Sonıń saldarınan, jámiyette jasawshı adamlardıń ishki dúnyasında ruwxıyat túsinigi biraz gúńgirtlesip, óziniń qádir-qımbatın joǵaltıp alǵan edi. Ayırım adamlar tek mal-dúnya jıynawǵa, úlken mánsaplı lawazımlardı iyelewge qumar boldı. Bul tek jeke adamlardıń ǵana emes, al sol dáwirdegi jámiyettiń de awırıwlı noqatlarınıń biri edi. Qosıqta usınday taypaǵa kiretuǵın ayırım adamlardıń tipi – sawda xızmetkeriniń xarakteri ashılǵan. Bir ómir materiallıq baylıqtı ruwxıy baylıqtan joqarı qoyıp kelgen, tek zatlıq dúnyaǵa tabınıp jasaǵan bul lirikalıq qaharman keyninde óz qátesin túsinip, hújdanı qıynala baslaydı hám óz dártin aytıp shayırǵa jarıladı. Bul arqalı shayır ruwxıyattıń bahasın joqarı kóterip, jámiyettegi hár qanday jalǵan ideyalar óz kúshin joǵaltıp, dúnya óz halına qaytadı, demekshi. Sonıń menen birge, bul socialistlik dúzimniń ıdırawına hám jámiyette milliy sana-sezimniń oyanıwına da ishara edi:

Erteklerge ayttım: xosh bolıńlar dep,
Qosıqlarǵa ayttım: xosh qalıńlar dep,
Dedim: biyhuwdasız kórkem qıyallar,
Tabınıwım dárkar materiyaǵa tek.
…Biraq kewil qurǵır megzey beredi,
Ishi bosap qalǵan kárwansarayǵa [4:31].

Demek, shayırdıń lirikalıq qaharman obrazın jaratıwdaǵı bir ózgesheligi – qısqa kólemli (qosıq barı-joǵı 3 bántten ibarat) qosıq qatarları menen-aq dáwirge xarakterli pikirdi ayta alıwında.

Sonday-aq, bul dáwirde I.Yusupovtıń «Ashıq sóz», «Jáne báhár keldi. Biraqta», «Lavanda», «Saǵalayaq», «Aral elegiyaları», «Bayıwlıǵa», «Tırnalar», «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles», «Monokultura haqqında qosıq», «Anemiya», «Gúz kórinisi», Sh.Seyitovtıń «Akademik Marat Nurmuxammedovtıń Turkiya saparına atlanarında tuwısqan respublikanıń bir ilimpazına aytqanı», «Keleshek górdeymeken, jerdi de jerleymeken?!», «Tuńǵısh hasıl», T.Sársenbaevtıń «Qara tallar qıyrasa», J.Izbasqanovtıń «Keshir bizdi, tábiyat anamız», K.Karimovtıń «Saǵınǵan Aral (dúrkim)», «Suw tasıwshı», «Butifos», «Suwdıń dámi», «Kútiw zalı», «Bas iyemen, ana tábiyat» sıyaqlı qosıqlarında tábiyat hám insan, paxta monokulturası, ekologiyalıq mashqalalar haqqında sóz etiledi. Bul shıǵarmalardaǵı lirikalıq qaharmanlar tábiyat tuwralı dárt hám táshwishlerge beriliwi, turmıs hám insan haqqında ulıwma adamzatlıq máselelerdi ortaǵa qoyıwı, filosofiyalıq oy-pikirlerge múrájat etiwi menen dıqqatımızdı ózine tartadı. Hár bir shayırdıń tábiyat hám insan ortasındaǵı qarım-qatnaslardı lirikalıq qaharman obrazı arqalı ashıp beriwde ózine tán jolları bar.

Solay etip, milliy oyanıw dáwirindegi qaraqalpaq lirikası, sonıń ishinde, I.Yusupov shıǵarmalarında ádep-ikramlılıq máselelerin sóz etiwde dáwirge xarakterli pikirlerdiń sáwleleniwi, ózine tán sóz saplaw usılları hám shıǵarmanıń mazmunın ashıp beriwde lirikalıq qaharman obrazın jasawdaǵı ózgeshelikleri menen kórinedi.

Ádebiyatlar

1. Eduardas Mejelaytis. Sher – inson ruhiyati. O‘z.AS., 19.07.1981, 12-son.
2. Hamdamov U. XX asr o‘zbek sheriyatida badiiy tafakkur tadrijining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Filol.fan.dokt...diss... avtoref. -T.: 2017. 24-b.
3. Ibrohim Haqqul. Abadiyat farzandlari. –Toshkent: 1990. 123-b.
4. Karimov K. Araldan keldim. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1991. 31-b.
5. Sársenbaev T. Shabıwıl. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1989. 40-b.
6. Seytniyazov M. //«Sovet Qaraqalpaqstanı». 15. II. 1986.
7. Tulakov I. Hozirgi o‘zbek lirikasida davr va qahramon talqini. Doktor. dissertaciya avtoreferati… -T.: 1994. 13-b.
8. Yusupov I. Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı. I tom. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992. 72, 100-b.
9. Yusupov I. Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı. II tom. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1992. 26-b.

REZYUME. Maqolada XX asrning 80-yillarida badiiy adabiyotdagi milliy uyg‘onish davri masalalari haqida so‘z boradi. Lirikada davr muammolarini tasvirlashda publitsistik lirika ustunlik qildi. Ushbu masalalar lirik qahramon obrazi orqali ochib beriladi. Milliy uyg‘onish davri, lirik qahramon, lirik personaj masalalari I.Yusupov, M.Seytniyazov, T.Sarsenbaev, K.Karimov asarlari misolida tadqiq qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о проблемах национального возрождения в художественной литературе 80-х годов XX века. В текстах песен преобладала публицистическая лирика, описывающая проблемы того времени. Эти вопросы раскрываются через образ лирического героя. Вопросы периода национального возрождения, лирического героя, лирического персонажа изучаются на примере произведений И. Юсупова, М.Сейтниязова, Т.Сарсенбаева, К.Каримова.

SUMMARY. The article talks about the problems of national revival in fiction of the 80s of the twentieth century. The lyrics were dominated by journalistic lyrics describing the problems of that time. These questions are revealed through the image of the lyrical hero. Issues of the period of national revival, lyrical hero, lyrical character are studied using the example of the works of I.Yusupov, M.Seitniyazov, T.Sarsenbaev, K.Karimov.

ӘЖИНИЯЗ ЛИРИКАСЫНДА ТӘРИЙИПЛИК ШЫҒАРМАЛАР

Б.А.Давлетов – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: таъриф, мавзу, жанр, шакл, маҳорат, лиризм, сифатлаш, эпитет, гипербола, портрет.
Ключевые слова: определение, тема, жанр, форма, мастерство, лиризм, квалификация, эпитет, гипербола, портрет.
Key words: definition, theme, genre, form, skill, lyricism, qualification, epithet, hyperbole, portrait.

XIX әсир классик әдебиятының белгили ўәкили Әжинияз Қосыбай улы қарақалпақ поэзиясын идеялық-тематикалық, жанрлық-формалық ҳәм көркемлик жақтан байытқан шайыр. Ол қарақалпақ

әдебиятында өзиниң бир қатар тәрийиплик шығармалары менен танылған. Оның туўылған жер, Ўатан, ҳаял-қызлар темасындағы қосықлары тәрийиплик шығармалардың ең жақсы үлгилеринен саналады. Әдебиятшы илимпаз Ә.Пахратдинов тәрийиплик шығармаларға: «елди мақтаў, уллы –уллы адамларды мақтаў, әсиресе, қыз-келиншеклерди мақтаў, олардың жәмийеттеги орнын белгилеў, дүньядағы гөззаллықта, тиришиликте соларға байланыслы екенлигин тәрийиплеў» деген анықламаны береди [1:121]. Ал, профессор Қ.Жәримбетов жазба әдебияттағы қосық түрлерин: «тәрийип қосықлары, налыш қосықлары, хат қосықлар (намалар), мухаммеслер, төртликлер ҳәм т.б.» түрлерге бөлип қарастырады [4:55]. Әжинияз шайырдың тәрийиплеринде Ўатан, ҳаял-қызлар, батыр жигитлер, ел басқарған уллы тулғалар терең лиризм менен жырланады. Оның Ўатан темасындағы туўылған жерин, ели-халқын тәрийиплейтуғын шығармаларына «Еллерим барды», «Бардур», «Көриң, «Барды» сыяқлы қосықларын атап өтиў орынлы. Қ.Айымбетов қарақалпақ әдебиятында тәрийип жанрының пайда болыўы ҳәм қәлиплесиўи ҳаққында төмендеги пикирлерди билдиреди: «қарақалпақ аўыз әдебиятында бар айрықшалықлар сөз күши менен журттан озған шешенди, халықты басқарған басшыны, байрақтан озған жүйрикти, гүресте жыққан палўанды, журттан шыққан сулыўды мақтаў бурыннан киятырған дәстүр болған» [3:149].

«Еллерим барды» қосығында шайыр ели-журтын, жайлаў –теңизлерин, көлин, аңлары ҳәм малларын, сулыў қызларын, ғошшақ, туўры сөзли, мәрт жигитлерин, бели-белли палўанларын, ҳәттеки, бағларын, сүтилмек, қаўын-кәмек, алма-анар сыяқлы мийўе-жемислерин көркем сөз арқалы образлы түрде тәрийиплейди. Мысалы:

Табылады излегенниң кереги,
Көлинде бар қасқалдағы, үйреги,
Қуўлары, ғазының пүтин бүйреги,
Дуньяның аңлары көлимде барды [8:35]

– деп, туўылған жер тәрийипин мақтаныш пенен жырлайды. «XIX әсир қарақалпақ поэзиясында мақтаў жанрын көбинесе тәрийип деп жүриткен» [4:90]. Шайыр елиниң жақсы тәреплерин айрықша көтериңкилик көркем сөз арқалы образлы түрде тәрийиплейди:

Мен бүйерде жүрген иши зәрдели,
Ел –журтты көрмеген ағыр дәрдели,
Кеўлимниң хошы жоқ мен ҳәм бир дәртли.
Айтсам иште толған ҳәдийсим барды [8:35]

– деп, шайыр өзиниң өзге жерлерде елин, халқын сағынып, қайғыда жүргенин де атап өтеди. Бул қосық ҳаққында илимпаз А.Муртазаев былай жазады: «Қосық Ўатан темасында жазылған жүдә әжайып классикалық дөретпе» [5:45].

«Барды» қосығы да шайырдың «Еллерим барды» қосығы менен мазмуны жағынан үнлес келеди. Қосықта он төрт урыў қарақалпақ халқының Хорезм, қазақ, өзбек халықлары менен туўысқан екенлиги, Үргениш, Қоңырат, Самарқанд, Бухара сыяқлы бир-биринен сулыў қалалары, қыз-жигитлериниң сөзге шешенлигин, дилўарлығы көркем түрде сәўлеленген. Әсиресе, Ҳафыз, Наўайыдан тәлим алған илим-билимли кәтиплери төмендегише тәрийипленеди:

Кәтиплери алар, китап қәлемин,
Бир-биринә берур тәңир сәлемин,
Хожа Хафыз, Наўайыдан сабағын,
Алан нешше алып, кәтиби барды [8:60].

«Бардур» қосығы да мазмуны жағынан усы қосықтың даўамы сыяқлы көринеди. Қосықта шайыр өз елиниң ғазлы, қасқалдақлы, өрдекли көллерин, дийқаншылыққа қолайлы жерлерин ҳәм де әдеп-икрамлы, шийрин-шекер сөзли, гөззал қыз-жаўанларын, Рустем сыпатлы, Ғөрұғлыбектей айбатлы, Дәўлетиярбектей ғайратлы жигитлерин, сондай-ақ, ел басқарған атақлы беглериниң бар екенлигин үлкен йош пенен жырлайды. «Мақтаў сөзлерди дәстанлардағы батырларда руўхый азық деп билген» [3:150]. Әсиресе, ҳаял-қызлардың сулыў келбетин эпитет, көркем теңеўлер, гиперболалар арқалы терең лапыз бенен төмендегише тәрийиплеп көрсетеди:

Бардур перийзады алма янақлы,
Леби пистә, шәкәр киби додақлы,
Қумар ала көзли, бадам қабақлы,
Зухра киби сүшик тиллери бардур [8:39].

– деп, өз елиниң гөззал қызларының сулыў портретин көркем сөзлер жәрдеминде образлы түрде сызып көрсетиў менен бирликте, олардың әдеп-икрамлылығын, жүрис-турысын Шығыс дәстанларындағы Ләйли, Зуләйха, Сәнем, Зухраларға теңеп көрсеткен. Мысалы:

Бардур қыз-жаўаны қашлары кәман,
Йүзин таққас етсең ҳүршийди табан,
Аны көргенлердиң ақлыны алған,
Ләйли, Зуләйхадай ҳүрлери бардур [8:39].
Ямаса:
Қыз-жаўаны бардур әдеп-икрамлы,
Сәдептен дәнданлы, күштек дәҳанлы,
Шийрин шекер сөзли, сүшик зибанлы,
Сәнем киби қыпшы беллери бардур [8:39].

Тәрийип қосықларының жанр сыпатында өзине ылайық көркемлик өзгешелигиниң бар екенлиги ҳаққында профессор Қ.Жәримбетов былай дейди: «Тәрийиплерде бөрттирилген теңеўлер, гиперболалық сүўретлеўлер жийи қолланылады. Тәрийиплерде мақталатуғын жигитлер Рустемге, Ғоруғлыға, ал, қызлар мифологиялық перилерге ямаса ашықлық дәстанлардың персонажлары Сәнем, Зулайха, Ләйлиге теңеледи» [3:94]. Жоқарыдағы қосық қатарларында қарақалпақ қызларының сулыўлығын, ақыллылығын, ийбелилигин Шығыс дәстанларындағы баслы образлары болған гөззалларға теңеп, асыра сүўретлеп берген.

Шайырдың муҳаббат темасындағы қосықларының көпшилигин тәрийиплик шығармалар қурайды. Оның «Гөззаллар», «Бир жәнан», «Бир пәрий», «Бозатаўлы нәзәлим», «Сәўдигим», «Яңлыды», «Садаға», «Қырмызы», «Йоқ мениң», «Бийбигүл» сыяқлы бир қатар лирикалық қосықлары тәрийип жанрында жазылған

Профессор Ә.Пахратдинов инсанның руўхый дүньясы ҳәм гөззаллығы ҳаққында төмендеги пикирлерди билдиреди: «Әдебияттағы көркем, образлы жаратылған лириканың өзи ешейин қубылыс емес, ол халықтың миллий руўхый дүньясының толып тасыўы болып есапланады. Буны түсинген адам ғана қүдиретли лириканы жарата алады. Өйткени, қүдиретли, образлылық пенен жаратылған гөззал лириканың объекти – алам. Ол адамның ишки, сыртқы дүньясы туўралы, адамның қанша дәрежеде сыртқы дүньяға эмоционал тәсири ҳаққында баянлайды» [2:65].

Дүньяның барлық гөззаллықларын өзлеринде жәмлеген гөззал қызларымыздың сулыў көркин, ҳүсни жамалын тәрийиплеўде шайыр өзиниң айрықша шеберлигин көрсете алған. Әсиресе, лирикалық қаҳарман ашығы болған яр жамалын, оның назлы қараслары, қыймыл ис-ҳәрекетлери ҳәм де сөйлеген ҳәр бир сөзине аҳыў-зар екенлигин шайырлық йош пенен тәрийиплейди. Мысалы:

Сени көрсем болур мениң көңлим шад,
Жәҳәнниң ғамийдин болурман азад [8:7].
Ямаса:
Қара көзи гәўҳар киби жаўдырап,
Йүзмың жилўа менен қабағын керген,
Шашларына лағлы маржан өткерген,
Мың түмен наз бенен бақар гөззаллар [8:8].

Әжинияз ҳаял-қызлардың сыртқы сулыўлығы менен ишки гөззаллығын, жоқары адамгершиликли, кишипейил, ағла пазыйлетке ийе, турақлы, кеўли таза инсанлар сыпатында да сүўретлеп береди. Мысалы:

Қыз болғанның бәри барабар емес,
Жақсы қыз ҳәркимниң сөзине ермес,
Ярыдан ғайрыға кеўлини бермес,
Йүрсең ҳәз етерсең сондай қыз билән [8:108].

Қызлардың ҳүсни-жамалы, сулыўлығы алдында сүйген кеўиллердиң, ашықлардың сөз таба алмай, гибиртикленип қалыўы, ҳәттеки, жанын қурбан етиўге де таяр екенлиги көркем теңеўлер жәрдеминде образлы түрде сүўретленген:

Ақлымни кетүрдим көрген шул заман,
Ойғаныб уйқуўдын көрсем бир жәнан,
Кирпиги оқ киби, қашлары кәман,
Әзиз жаным тәндин шықты да кетти [8:9]

Илимпаз Б.Қәлимбетов: «Әжинияздың бул «Бир жәнан» қосығы лирикалық қосық, көркемлиги ҳәм мазмуны жағынан ең жақсы шығармаларының бири», – деп, қосықты жоқары баҳалайды [6:74].

Яр гөззаллығы, нәзиклиги, көркем ҳүсни жамалы «Бозатаўлы нәзәлим» қосығында да шайырлық пафос пенен жырланады. Мысалы:

Писте бурынында тиллә әребек,
Екки қара көзиң екки бәледек,
Үргениш йўртында бегим Төребек,
Тахтынан тайдырып, елден бездирер [9:11]

Қосықта нәзәлим қыздың сулыў портретин тәрийиплеўде, ҳәттеки, Үргениш журтының ханы Төребекти тахтынан бездирерлик саўлатлы көрки образлы түрде сәўлеленеди.

«Қырмызы» қосығында гиперболалық сүўретлеўлер арқалы қыздың сулыўлығы асыра тәрийипленгеи. Мысалы:

Жерлер ләрзем берер жолға шыққанда,
Таўларда жол берер күлип баққанда,
Сырға салып, тиллә ҳәйкел таққанда,
Аны салған қулақлары қырмызы [8:23].

Бул қосық ҳаққында Б.Генжемуратов былай жазады: «шайырдың «Қырмызы» редифли қосығы улыўма сегиз шуўмақтан ибарат болып, тәрийипленип атырған гөззалға тән айрықша қасийеттиң мазмуны редиф – «қырмызы» сөзине жүкленген» [7:81].

«Садаға» қосығында Ханымбийке сулыўдың гөззаллығы дүньядағы бәрше қызлардан да ағла, зияда екенлиги төмендегише тәрийипленген:

Дүньяға ҳеш келмес сендей бир дилбар,
Жүзи он төрт күнлик айдек мүнәўўар,
Сениң қасыңда жоқ затша Сәнаўбар,
Дүньяда бәршеси сендин садаға [9:16]

«Бийбигүл» қосығында аталық қызы болған Бийбигүлдиң ҳеш кимге бергисиз, теңсиз, сулыў көрки менен бирликте дана, ақыл парасатлы, әдеп-икрамлы қыз екенлиги терең лапыз бенен жырланады. Мысалы:

Өзиң дана болдың ҳәм ақылың кәмал,
Бәршениң сулыўы ай жүзли жамал,
Атқа шыққан ақ маялы Айжамал,
Ол ҳәм сендей емес, лапты Бийбигүл [9:19].

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз шайыр қайсы темада, қайсы жанрда қосық жазыўына қарамастан, терең лапызлы көркем сөз шебери. Ол тәрийиплик шығармалардың шебери сыпатында өзиниң қарақалпақ поэзиясында салмақлы орын ийелейди.

Әдебиятлар

1. Пахратдинов Ә. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы карақалпақ әдебяиты тарийиых. -Нөкис: «Билим», 1996. 308-б.
2. Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014. 100-б.
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
4. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыўы тарийхы. – Н.: «Билим», 2004. 188-б.
5. Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 120-б.
6. Қәлимбетов Б. Әжинияз лирикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981. 109-б.
7. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. – Нөкис: «Билим», 1997. 100-б.
8. Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 152-б.
9. Әжинияз. Бозатаўлы нәзәлим. Таңламалы шығармалары. – Нөкис: «Билим», 2014. 155-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XIX аср қорақалпоқ лирикаси вакили Ажиниёз Қўсибой ўғлининг бадиий асарлари таҳлил қилинган. Шоирнинг таъриф асарларининг ғоявий-тематик йўналишлари, жанрий ва бадиий хусусиятлари асар матнлари мисолида ўрганилган. Таъриф қўшиқларида туғилган ер, Ва
тан, муҳаббат, хотин-қизлар мавзусининг ифодаланиши очиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется творчество сына Ажинияза Косибая, представителя каракалпакской лирики XIX века. На примере текстов произведения изучаются идейно-тематические направления, жанровые и художественные особенности описательных произведений поэта. В описательных песнях раскрывается выражение темы Родины, любви, женщины.

SUMMARY. The article analyzes the artistic works of the son of Ajiniyaz Kosiboy, a representative of the 19th century Karakalpak lyricist. Ideological-thematic directions, genre and artistic features of the poet's descriptive works are studied on the example of the texts of the work. In the descriptive songs, the expression of the theme of the birthplace, Motherland, love, and women is revealed.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDA TÁRIYIP JANRÍ

H.Sh.Djangabaeva – *tayanısh doktorant*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: oda, qasida, bag'ishlov, hamd, ko'tarinki ruh.
Ключевые слова: ода, касида, посвящение, хвалить, приподнятый дух.
Key words: ode, intention, dedication, praise, high spirit.

Folklorlıq hám yarım jazba ádebiyattan milliy jazba ádebiyat basqıshına ótken XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı folklorlıq miyraslar, Shıǵıs ádebiyatı hám mádeniyatı tásirinde jańa forma hám janrlar menen bayıdı. Shayırlarda endi ulıwma xalıq sanadan, jeke individual dóretiwshilik sanaǵa ótiw procesi kúsheydi. Bul bolsa jazba ádebiyatımızdıń rawajlanıwına, bayıwına xizmet etti. Bul dáwirde tiykarınan lirikalıq shıǵarmalar jazba ádebiyatımızdıń negizin quradı. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırlarınan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Óteshler lirikamızdı ráńbá-reń janr hám obrazlar menen bayıttı. Usı dáwirge kelip qáliplesken lirikalıq janrlardan biri bul táriyip yamasa maqtaw. Táriyip janrı óziniń qásiyetleri boyınsha Batıs ádebiyatındaǵı oda, Shıǵıs ádebiyatındaǵı qasidaǵa uqsas. Táriyip janrında jazılǵan qosıqlardıń mazmunı tiykarınan qandayda bir shaxstı yamasa waqıyanı maqtawǵa qaratılǵan. Bul tuwralı folklortanıwshı Q.Ayımbetov: «Qaraqalpaq shayırları ótkendegi awız ádebiyatındaǵı maqtaw elementin dawam etedi, ádebiyattıń maqtaw janrın óz shıǵarmalarında paydalanıp, onı joqarı kóteredi. Xalıq shayırları maqtawdı tiykarǵı temalardıń biri etip alıp, onı qáliplestirip, ádebiyattıń maqtaw janrı qálpine keltiredi» [1:150-151] dep pikir bildirse, al XIX ásir qaraqalpaq lirikasın izertlep, onı janrlıq jaqtan klassifikaciyalaǵan ilimpaz Q.Jarımbetov bılay dep jazadı: «XIX ásirde qaraqalpaq poeziyasında maqtaw janrın kóbinese táriyip dep júritken. Qaraqalpaq shayırları atı shıqqan sulıw qızlardı, el basqarǵan ataqlı biylerdi, eldiń namısın qorǵaǵan batırlardı, kindik qanı tamıp tuwılǵan jerin ózleriniń kóplegen qosıqlarında maqtanısh penen jırlap ótken» [2:90].

Táriyip janrı oda hám qasidaǵa birqansha sıpatları menen uqsasa da, olardan ózine tán ayırmashılıqlarǵa iye. Batıs ádebiyatındaǵı maqtaw qosıǵı antik grek ádebiyatınan baslap qáliplesken. Oda – (grek. ode – qosıq) – Lirikalıq janr bolıp, antik dáwirde «Oda» sózi dáslebinde maǵanaǵa

iye bolmaǵan, keyin ol qosıqlarda (ásirese Pindar dóretiwshiliginde) jazılǵan saltanatlı, kóterińki, morallıq xarakterdegi, tiykarınan, lirikalıq xor qosıqlardı bildire basladı [3:684]. Oda janrınıń dáslepki úlgileri Pindar, Goraciy qosıqlarında kórinedi. Erte dáwirlerde odalar kóterińki, saltanatlı bolsa – Pindarikalıq, morallıq bolsa – Goraciyalıq, ıshqıy bolsa – anakreoniyalıq bolǵan. Romantizm dáwirinde Batısta oda janrınıń sheberleri sıpatında F.Malerb, Volter, J.B.Russo, E.Lebren, al Rossiyada bolsa L.V.Lomonosov hám A.P.Sumarokovlar belgili bolǵan. Oda óziniń usınday ózgeshelikleri menen antik dáwirden búginge shekem dóretilip kelmekte.

Al, Shıǵıs qasidası bolsa mazmunlıq talapları menen birge formalıq zańlarǵa da qatań baǵınǵan. Qasida (arabsha – qasoyid) belgili tariyxıy shaxslar hám ullı waqıyalardı maqtap jırlawshı saltanatlı usıldaǵı lirikalıq janr. Qasida ǵázzel sıyaqlı uyqasadı (a-a, b-a, v-a, g-a, d-a) ádette, qasida kirisiw (nasib yamasa tashbib) penen baslanadı, soń súwretlewshi obyektke ótip, aqırında duwa hám de matlabiniń bayanı beriledi. Qasidanıń uluwmalıq kólemi 15-20 bayitten kem bolmaydı. Ótmishte patshalar, ullı tariyxıy shaxslar, ullı tariyxıy waqıyalar, tábiyat kórinisleri, sharap, ıshqı-muhabbat, shayırdıń ózi jasaǵan ortalıqtan narazılıǵı yamasa óziniń ózgeshelikleri haqqında qasidalar jazılǵan. Sonday-aq, filosofiyalıq, satiralıq qasidalar da jazılǵan. Progressiv shayırlar óz kasidalarında ádalatlı patsha hám ullı insanlardıń páziyletlerin maqtaǵan, ózleriniń ómir haqqındaǵı kózqarasların bildiriwge umtılǵan. Mısalı, Alisher Nawayınıń Husayın Bayqaraǵa arnap jazǵan «Xiloliya» qasidası, sonday-aq «Tuxfatul afxor» («Pikirler sawǵası») atamasındaǵı kasidası belgili [4:483].

Batıs hám Shıǵısta belgili bolǵan bul eki janr erte dáwirlerde qáliplesse de, olardaǵı tiykarǵı sıpat – maqtaw hám kóterińkilik táriyp janrınıń da baslı qásiyeti esaplanadı. Usı orında soraw tuwıladı; oda antik dáwirde, qasida orta ásirlerde, al qaraqalpaq lirikasınıń milliy janrı táriyp XIX ásirde qáliplesken be? Táriyip janrınıń qáliplesiwinde Shıǵıs ádebiyatınıń belgili dárejede tásiri bar. Óytkeni, XIX ásir qaraqalpaq lirikasındaǵı dáslepki táriyip janrı úlgileri Ájiniyaz, Berdaq, Kúnxoja, Ótesh shayırlardıń dóretiwshiliginde ushırasadı. Atı atalǵan shayırlardıń hámmesi de medreselerde diniy táliymat alıw menen birge, Shıǵıs ádebiyatın da tereń úyrengen. Shıǵıs klassikleriniń dástúrlerin ózlestirip, qaraqalpaq ádebiyatın bayıtqan. XIX ásir lirikamızda janr sıpatında qáliplesken táriyp sózi de shıǵısı arabsha sóz. Táriyip ataması óziniń etimologiyası boyınsha túrkiy tiller tárepinen arab tilindegi «tarif» sózinen ózlestirilgen bolıp, qanday da bir zattıń, waqıyahádiyseniń súwretleniwi, bayanlanıwı, sıpatlanıwı degen mánisti bildiredi [5:142].

Degen menen, táriyiptiń lirikamızda janr sıpatında qáliplesiwine Shıǵıs ádebiyatı tásir etken bolsa da, onıń ádebiyatımızda lirikalıq janrǵa aylanıwında milliy ádebiyatımızdıń ornı ayrıqsha. XIX ásirde jazba ádebiyatımız qáliplesemenge shekem, basqa janrlar sıyaqlı táriyip janrınıń da belgileri folklorlıq dóretpelerde burınnan qáliplesken halında ushırasadı. Táriyip janrınıń belgilerin qaharmanlıq, ashıqlıq dástanlarımızda kóp ushıratamız. Folklortanıwshı ilimpaz Q.Ayımbetov bul janr haqqında mınaday pikirlerdi keltirip ótedi: «Qaraqalpaq awız ádebiyatında bar ayrıqshalıq sóz kúshi menen jurttan ozǵan sheshendi, xalıqtı basqarǵan basshını, bayraqtan ozǵan júyrikti, góreste jıqqan palwandı, jurttan shıqqan sulıwdı maqtaw burınnan kiyatırǵan dástúr bolǵan» [1:149]. Ilimpazdıń bul pikirlerine tolıq qosılıwǵa boladı. Óytkeni, qandayda bir shaxstı saltanatlı túrde maqtaw barlıq qaharmanlıq dástanlarda ushırasadı. Máselen:

Aybatlansa batırlar da qorqqanday,
Qulı bolıp esikte ot jaqqanday,
Názer salıp kelbetine qarasań,
Turqın onıń som altınnan soqqanday [6:7].

Mısalǵa alınǵan qosıqta táriyip janrınıń belgilerin kóriwge boladı, onda Gúlayımnıń ataq-dańqı menen birge gózzallıǵı, minez-qulqı hám sın-sımbatı da kóterińki ruwxta maqtalǵan. Bul bolsa qaraqalpaq ádebiyatında táriyiptiń janr sıpatında qáliplesiwinde Batıs hám Shıǵıs janrlarınıń tásiri emes, al milliy miyrasımız bolǵan folklorlıq dóretpeler baslı tiykar bolǵanlıǵın kórsetedi. Qaraqalpaq lirikasındaǵı táriyip janrı oda hám qasidadan uluwma estetikalıq kategoriyaları (maqtaw, kóterińki ruwx, saltanatlı táriyiplew) menen parqlanbasa da, strukturalıq, formalıq ózgeshelikleri menen ajıraladı.

Oda janrı tiykarınan antik grek ádebiyatında qudaylardı maqtap jırlawdan baslanǵan. Oda Batısta kanonlıq temalardı (qudaydı uluǵlaw, watan, turmıslıq hikmetler hám t.b.) jırlaytuǵın janr bolıp, qosıq usılı áste hám tez kóterińki xarakterde bayanlawǵa, tolqınlı qatarlar menen jazıwǵa ruxsat etilgen. Shıǵıs qasidası hám qaraqalpaq lirikasınıń táriyip janrlarında diniy qaǵıyda hám mádeniyatqa baylanıslı quday hám payǵambarlardı maqtawǵa ruxsat etilmegen. Qasida tek mazmunı menen emes, al qurılısı jaǵınan da qatań bolıp, a-a, b-a, v-a, g-a, d-a formasında keledi hám kirisiw bólimlerinen de ibarat. Al, táriyip qosıqları qurılısı jaǵınan biraz erkinirek. «Táriyiplerdiń qosıq qurılısı xalıq poeziyasınıń jaydarı úlgisinde bolıp, 4 qatarlı bántlerden, al 7-8 yamasa 10-11 buwınnan turadı, kóbinese a-a-a-b túrinde uyqasadı, kópshilik jaǵdaylarda bántler redifler menen juwmaqlanadı» [2:94]. Mısalı:

Ótirikti ras etip aytpaǵan,
Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan,
Námáhrámdi hasla joldas tutpaǵan,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı [7:35].

Mısalda keltirilgenindey qaraqalpaq lirikasındaǵı táriyip janrı qasida sıyaqlı óz aldına forma hám qosıq qurılısına talap qoymaydı, lirikamızdaǵı basqa janrlar hám jaydarı qosıqlar sıyaqlı dástúriy uyqas, bánt hám buwınlar sistemasına túsedi. Táriyip jeke janr sıpatında qáliplesiwinde folklorlıq dóretpeler táriyiptiń negizin quraǵan bolsa da, folklordaǵı táriyp elementleri hám jazba ádebiyattaǵı táriyip hám forması, hám súwretlew usılları menen ajıraladı. «Folklorlıq dástúrdegi táriyip qosıqlarında, máselen, dástannıń bas qaharmanı batırdı, sulıwdı, jer-suwdı táriyiplegen jırlarda, tolǵawlarda, tiykarınan uluwmalasqan obrazdı beriw háreketi basım bolıp keledi. Jazba ádebiyatta, jazba ádebiy dástúrde detallastırıw qásiyeti, usılı negizgi orındı iyeleydi» [8:166]. Ilimpazdıń pikirlerine tolıq qosılıwǵa boladı. Folklorlıq dóretpelerde uluwmalıq tipler, obrazlar hám dástúriy súwretlew qatań saqlanadı, al jazba ádebiyattaǵı táriyipte bolsa avtor individual qatnas jasaydı hám jańa súwretlew usıllarınan paydalanadı, obyektti ózgeshe usılda maqtawǵa umtıladı. Mısalı:

Perige megzer sıyaǵı,
Ayǵa megzer aspandaǵı.
Naǵıs tikken on barmaǵı,
Kesip tartqan sım yańlıdı.
Aqay qızınıń sárdarı,
Totı kózi jılwadarı [9:141-142].

Keltirilgen mısalda shayır qız táriyipin bayanlawda kórkemlew qurallarınan sheber paydalanǵan. Sulıwdıń gózzallıǵın, iybe-nazın, sın-sımbatın kórkem teńewler menen bayanlaydı. Qosıqtaǵı qızdıń barmaqlarınıń tartılǵan sımǵa, kózleriniń totınıń kózine teńeliwi folklorlıq teńewlerden ózgeshe, bunda shayır qız táriyipin jetkeriwde teńewlerge dóretiwshilik qatnas jasaǵan.

Juwmaqlap aytqanda, XIX ásir qaraqalpaq jazba ádebiyatı qáliplesiwi dáwirinde lirikalıq janr sıpatında qáliplesken táriyip janrı estetikalıq kategoriyaları, kórkemlik hám formalıq ózgeshelikleri menen ayrıqshalanıp turatuǵın lirikalıq janrlardıń biri. Táriyip XIX ásirde jazba ádebiyatımız maydanǵa kelgen dáwirde qálipleskeni menen onıń túp saǵaları erte dáwirlerde payda bolǵan folklorlıq miyraslarımızǵa barıp taqaladı. Janrdıń lirikamızda kesh payda bolıwın jazba ádebiyatımızdıń basqa xalıqlar ádebiyatına salıstırǵanda kesh qáliplesiwi menen bahalaw kerek. Bul janrdıń lirikamızdıń basqa janrlarınan ayırmashılıǵı sonda táriyiptiń sáwlelendiriw obyektleri xalqımız, milliy qaharmanlarımız, úrp-ádetlerimiz, uluwma usı millettiń xalıqlıq, turmıslıq procesin jırlawǵa, maqtawǵa qaratılǵan.

Ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Жарымбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. –Нөкис: «Билим», 2004.
3. Литературная энциклопедия терминов и понятии. –Москва: НПК «Интелвак», 2001.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Ташкент: «Ўзбекистон», 2002.
5. Ўзбек тилининг изохли луғоти. Том 88. –Москва: «Русский язык». 1981.
6. Қарақалпақ фолклоры. Көп томлық. 9-13-томлар. «Қырқ қыз». –Ташкент: «Манавият», 2009.
7. Әжинияз. Таңламалы шығармалар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
8. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. –Нөкис: «Билим», 1991.
9. Аяпберген Мусаев. Биринши май. –Нөкис: «Қарақалпақстан»,1980.

REZYUME. Qoraqalpoq adabiyotida tarif janrining kelib chiqishi, shakllanish davri, qasida, qasida janrlari bilan oʻxshash va farqli tomonlari qayd etilgan.

РЕЗЮМЕ. В каракалпакской литературе упоминаются истоки возникновения жанра тарийп (описание), период формирования, схожесть и различие с жанрами ода и касыда.

SUMMARY. The Karakalpak literature mentions the origins of the tariyp (description) genre, the period of formation, similarities and differences with the ode and kasida genres.

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ БАҚСЫЛАРЫНЫҢ МИЛЛИЙ РЕПЕРТУАРЫНДАҒЫ ОРНЫ

М.М.Есебаев – *филология илимлери бойынша философия докторы*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: достон, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Ключевые слова: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Key words: epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, bakshi.

Қарақалпақ халқы көп ғана қаҳарманлық дәстанлар менен бир қатарда бай ашықлық дәстанларына ийе. Ашықлық дәстанлар қарақалпақлар арасында ҳәм басқа да туўысқан халықлар арасында узақ ўақытлардан пайда болып қәлиплесип ҳәзирге шекем атқарылып келеди. Олардың ишинен халық арасына кең тарап, бақсылардың турақлы репертуарларына киргенлеринен «Ғарип ашық», «Саятхан-Ҳәмире», «Ашық-Нәжеп» дәстанларын айрықша атап көрсетиўге болады.

Усы қарақалпақ ашықлық дәстанларын көбирек үйренген алымлардың бири А.Алымов былай көрсетеди. Мысалы, «Арзы мектеби Арал әтирапы диалектинде атқарыўшылық өнерин раўажландырғаны менен айырылады. Бул мектеп XIX әсирде пайда болғанына қарамастан XVI-XVII әсирде жасап, дөретиўшилик мийнет еткен Жийен, Халмурат, Шанкот, Жийемурат, Ешбай, Ниязымбет, Ақымбет т.б. сыяқлы уллы жыраў, бақсыларының мектеплериниң раўажланған дөретиўшилик даўамы болып табылады» [1:142] - деп көрсетеди.

Қарақалпақ бақсыларының қәлиплесиўи дәўири Хорезмге көшип келиўи менен тығыз байланыста болғанлығын көрсетеди. Себеби, қарақалпақлардың тарийхый дереклерине қарағанда мысалы, «Волга бойларында Ноғай ханлығында жасап атырған қарақалпақлар, ол ханлық орыс патшалығының қысымынан ыдырағаннан соң, XVI әсирдиң екинши ярымында Сырдәрья бойларына көшип келиўге мәжбүр болады. Олар XVII әсирде Әмиўдәрья бойларына келгеннен соң Хийўа ханлығы менен тығыз байланыста болады» [2:18] – деген мағлыўматлар бар. Соған қарағанда көбирек қарақалпақ бақсышылық өнериниң қәлиплескен дәўири Хорезмге көшип келгеннен кейин десек қәтелеспеген боламыз.

Белгили илимпаз Н.Дәўқараевтың көрсетиўинше: «Бул типтеги дәстанлар қарақалпақ халқының арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдиң ишинде түркменлер, Хорезм өзбеклери арқалы ямаса қолжазба түринде таралған. Қарақалпақлардың арасында XIX әсирдиң ишинде узақ жасаған түркменниң атақлы бақсысы Сүйеўден ҳәм Хорезмли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады», [3:322] – деп көрсетеди.

Дәўқараевтың пикири бойынша дәстанлар XVII әсирден кейин келген шығар деп көрсетеди, бизиң пикиримизше дәстанлар қайсы әсирде қәлиплескен болса яғный «Ғәрип-ашық» дәстаны XVI әсирде қәлиплескен болса демек дәстанды атқарыўшыларда сол дәўирде қәлиплескен болыўы керек. Себеби, дәстанды жаратыўшылар да оны атқарыўшылар да жыраўлар менен бақсылар болған. XIV-XVI-XVII әсирлерде жыраўлар ҳаққында көп мағлыўматлар бериледи, демек бул әсирлерде жыраўшылық өнери раўажланып бақсышылық өнери екинши дәрежели болып келген болыўы мүмкин. XIX әсирде жасаған классик шайырларымыз Күнхожа, Әжинияз Бердақлардың өзи де бақсышылық пенен шуғылланған. Демек, Күнхожа, Әжинияз Бердақ та бул бақсышылық өнерин кимнен болсада үйренген, олардың да устазлары болғанлығы анық. Демек, қарақалпақлар арасында бақсышылық өнери XIX әсирден бурын қәлиплескен, қайтама усы XIX әсирде қарақалпақ халқы арасында бақсышылық өнери көп таралған ҳәм раўажланыў басқышына көтерилген.

Бул пикиримизди беккемлеў ушын Қ. Мақсетовтың мийнетине жүзленемиз. Мысалы: «Бердақтың үйине мийман болып оның дослары Ақымбет бақсы, араллы Арзы бақсы, түркмен бақсысы Сүйеў, Өтеш шайырлар жийи келип туратуғын болған. Оның үстине олар бир неше мәртебе той мерекелерди де бирге саўған. Бул ўақыяларды Қ.Мақсетов 1957-жылы Ҳүрлиманның Аблатдин деген үлкен баласының ҳаялы Перне кемпирден жазып алған, Перне кемпирге Ҳүрлиман Бердақтың қызы айтып берген» [4:297.] -деп көрсетеди. Бул мағлыўматларға қарағанда бул XIX әсирде қарақалпақлар арасында бақсышылық өнери жүдә раўажланғанын көрсетеди.

Қ.Айымбетов та бул пикирлерди қоллап қуўатлап: «Қарақалпақ халық жыршыларының яғный бақсы, қыссахан ҳәм шайырлардың шығармалары менен репертуарлары XVIII-XIX әсирлерди өз ишине алып, бул дәўир Хорезм дәўири менен байланыслы екенлигин көрсете отырып, қарақалпақ бақсышылық өнериниң кең енжайғанлығын атап өтеди» [5:107].

Усы XVIII-XIX әсирлерде бақсылар атқарған «Ғәрип-ашық» «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Ҳәмире» дәстанлары менен «Гөруғлы» дәстанының қарақалпақ бақсыларының турақлы репертуарларына киреди. Бул дәстанларды классик шайырларымыз Күнхожа, Әжинияз, Бердақлар да атқарған. Бул дәстан қаҳарманларының аты, ўақыялары, дәўири менен географиялық орталығы, қалалардың, жердиң, суўдың атлары өзгермейди, өзгерсе де айтарлықтай емес. Бүгинги күнге шекем ҳәмме вариантларында сақланып қалған.

«Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақ бақсыларының репертуарынан орын алыўы жоқарыда айтқанымыздай Хорезм ҳәм Түркмен бақсыларының тәсири күшли болғанлығын көремиз. Биринщиден, әлбетте бул

халықлар менен бир аймақта жасаўы себепши болса, екиншиден оларға қарақалпақ бақсыларының шәкирт болып түсиўи ҳәм оларды өзлерине устаз тутынып, олардың атқарыўшылық шеберликлерин үйренип барды. Мине усы устаз шәкирт дәстүрлери усы үш ел бақсылары арасында дәстүрге айланып олардың арасындағы дослық қатнас күн сайын беккемленип барды.

Бул пикиримизди Н.Дәўқараевтың илимий мийнети арқалы көрсетиўимизге болады. Мысалы, «Ҳәр бир мектеп бақсылары өзиниң айтыў техникасына ҳәм репертуарына ийе болған. 1. Сүйеў түркмен бақсысы оның шәкиртлери: Жапақ, Бала бақсы, Жаңабай ҳәм басқалар, булардың айтыў техникасында Хорезм дәстүри күшли ҳәм өзбек тилиниң Хорезм (араллы) диалектисинде айтады. Намаларда да көп өзгерислер бар». –деп көрсетеди. Муўса бақсының шәкиртлери: Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай ҳәм тағы басқалар. Булар таза қарақалпақ тилинде, қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын ҳәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип ашық», «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Ҳәмире» қусаған ашықлық дәстанларды айтады» [5:103] – деп көрсетеди.

Қарақалпақ бақсышылық өнериниң шығысы ҳаққында Қ. Айымбетов былай келтиреди: «Араллы өзбеклердиң бақсылары түркменлер ҳәм қарақалпақ бақсылары менен репертуар алмастырып бир-бири менен қатнасып отырған, мине, сонлықтан айтатуғын намалары да бир-бири менен араласып кеткен. Бақсылар айтатуғын көп намаларға, өзбек ҳәм қарақалпақ бақсылары ортақ. Түркменниң атақлы бақсысы Сүйеў бақсы араллы өзбеклерден көп шәкиртлер таярлаған. Олардан, Әдилбай оның шәкирти Орынбай, Жаңабай, Төре бақсылар болған. Араллы өзбеклериниң белгили бақсылары Қутым, Аллияр, Гүрбек, Әдилбай, Жаңабай, Орынбай»лар болғанлығын атап өтеди [6:149].

Жоқарыда келтиргенимиздей Сүйеў бақсылардан да бурын да бақсылар болған атап айтқанда Аташ, Ғәрипнияз, Нуржан, Өтеш бақсыларды атап өтеди. Көрип турғанымыздай қарақалпақ бақсышылық өнери Түркмен, Хорезм, Араллы өзбек бақсылары менен усындай дослық қатнасықлардың нәтийжесинде олар менен устаз шәкирт, бир-бири менен атқарыў усылларын алмасып, музика, нама сырларын бир-биринен үйренип тәжирийбелер арттырып оны қайта ислеп раўажландырып өзлериниң репертуарларын кеңейтип барған.

Усындай дослық бирге ислесиўлер әсиресе Муўса бақсы менен Сүйеў бақсы екеўи бир-бири менен тығыз қатнасқан олар бир-бириниң репертуарындағы намаларды бир бирине алмасылып үйретип келген. Соның ушында Н.Дәўқараев Муўса бақсының шәкиртлери таза қарақалпақ тилинде айтады деп көрсеткени дурыс. Себеби Муўса бақсыға шәкирт түсип Муўса бақсының жолы менен ҳәм жоқарыда көрсетилген дәстанларға да қайта ислеў берип, намаларға да ислеў берип сап қарақалпақ тилинде айтқан.

Қарақалпақ атқарыўшыларының бул уллы хызметлерин көп изертлеген, қарақалпақ фольклорының тийкарын салыўшы Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов ҳәм көркем өнер илимлериниң кандидаты Т. Адамбаевалардың көрсетиўинше: «Оларды атқарыў өзгешеликлерине қарай Ақымбет-Муўса мектеби, Сүйеў мектеби, Арзы мектеби, Орынбай мектеби деп төрт мектепке ажыратады. Әлбетте булар шәртли түрде бөлинген болып, ретинде олардың да арасында айырмашылық белгилери ушырасады» [1:142] – деп көрсетеди. Усы мектеплердиң барлығының да репертуарларында «Ғәрип ашық», «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Ҳәмире» қусаған ашықлық дәстанлар тийкарғы орынды ийелеген.

Себеби, усындай ҳәр бир мектептиң атқарыў шеберлиги, намаларының атқарылыў техникасы, олардың өз алдына жөнелиси болған. Бақсылар услайынша шынжырма-шынжыр әсирлер бойы бири-бирине устаз шәкирт түсип, устаздан пәтия алып ҳәм устаздың атқарған намаларын, дәстанларын пухта үйренип соның жолы менен атқарып кейинги әўладқа жеткерип келген. Бақсылардың көпшилиги тийкарынан төкпе шайыршылық уқыбыда болған, олар йошып арқасы көтерилип қозған ўақтында эмпревизаторлық уқыпқа да ийе болып өзиниң ядынан да суўырып салып, тоқып айталатуғын дәрежеде болған.

Усындай бақсышылық жолы қарақалпақ халқында толық қәлиплесип, раўажланып өзлериниң намаларына, қосықларына, дәстанларына ийе болды. Өзлериниң жеке атқарыў репертуарына, шеберликлерине, усылларына ийе болды, оларды жетилистирип байытып өзлериниң шәкиртлерине үйретип әўладтан-әўладқа жеткерип барды.

Биз жоқарыда айтып өткен Ақымбет бақсы қарақалпақ бақсышылық өнерин раўажландырған ҳәм өзиниң избасарларын яғный шәкирт таярлаған биринши бақсылардың бири. Оның шәкиртлери Муўса, Еденбай, Байнияз, Хожа бала, Доснազар бақсылар болған. Солардың ишинде атағы шығып халыққа танылғанлары Муўса бақсы менен Еденбайлар ең айтқыш бақсылар болып жетилискен. Бул еки бақсы қарақалпақ бақсышылық өнерин шыңларға көтерип, бақсышылық өнериниң репертуарларын кеңейтип Муўса бақсы намалары ҳәм Еденбай бақсы намалары болып еки топарға бөлинип атқарылған.

Муўса бақсының шәкиртлери Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай ҳәм тағы басқаларды шәкирт етип тәрбиялап шығарған. Усы бақсылар менен қатар заманлас болған Бердақ шайырдың қызы Ҳүрлиман бақсы да жетилисип шыққан. Ҳүрлиман әкеси Бердақтан тәлим алған оннан бақсышылық сырларын үйренген. Булар қарақалпақ намаларын қарақалпақ қосықларының шебер атқарыўшылары болған.

XIX әсирдиң өзинде қарақалпақ халқында бақсышылық өнери жүдә тез пәт пенен раўажланған. Усы дәўирде Бердақ шайыр Ақымбет, Муўса бақсылар менен заманлас болған олар менен тығыз байланыста болып, оларға көп нәрсени үйреткен де ҳәм олардан көп нәрсени үйренген. Оларға шайыршылығы ҳәм бақсылығы менен Бердақ үлкен тәсир жасаған. Буған мысал етип Бердақтың Ақымбет бақсыға, Муўса бақсыға арнап жазған қосықларын көрсетиўимизге болады. Мысалы: Бердақ өзиниң «Муўса бақсыға» деген қосығында Муўсаны «бақсылардың султаны», «таңландырған патшаханды», «саз бенен ериткен жанды», «гүллендирген кеўил жазын» [6:285] – деп тәрийиплейди. Бул қосықтың даўаманда Бердақ, Еденбай, Халмурат, Байнияз, Өтен, Алланияз, Жуманияз, Қурбан, Шалабай, Қутлымурат, Сейтназар, Дурысберген, Бегнияз бақсылар ҳаққында сөз етеди. Көрип турғанымыздай XIX әсирде қарақалпақларда бақсышылық өнериниң гүллеп раўажланған дәўири болды десек қәтелеспеген боламыз.

XX әсирге келип усы уллы устазларының жолын даўам еттирип өзлериниң репертуарларын байытып халықтың нәзерине түсип минсиз хызмет еткен бақсылардан Қаражан бақсы, Айтжан бақсы, Байнияз бақсы, Жапақ бақсы, Есжан бақсы, Қыз бақсы Қәнигүл, Амет бақсы Тарийхов, Тилеўмурат бақсы, Генжебай Тилеўмуратов, Турғанбай Қурбановлар болды.

Булар усы XX әсирдиң жүдә шебер, талантлы, айтқыш бақсылары болды. Жоқарыда айтып өткен уллы устазларының мектебин көрген, тәрбиясын алған, олардан өрнек алған, олардың ҳәмме уқыб шеберликлерин, намаларын өзлеринде өзлестирген оны раўажландырған, репертуарларын байытып кейинги әўладқа устаз шәкирт жолы менен жеткерген бақсылар болды.

«Ғәрип ашық» дәстанының қарақалпақ халық бақсыларының репертуарынан орын алары сөзсиз. Себеби, «Ғәрип ашық» дәстанында адам сезиминиң ағласы-мухаббатың ҳеш қандай да социаллық

қатламлардың шегарасын мойынламайтуғын, ҳақыйқат муҳаббатқа бай, жарлы деген түсиниктен пүткиллей жоқары туратуғын Шахсәнем образы толық баян етиледи. Шахсәнем өзиниң Ғәрипке деген мухаббатында атасына, анасына да қарсы турады. Ол өзиниң бахытлы келешегин Ғәриптиң сүйиўшилигинде көреди. Мине, Ғәрипке болған муҳаббатының қасында мал-дәўлет, көшки-сарай, бағы-ҳәремлер ҳеш нәрсеге турмайды. Шахсәнем өз муҳаббаты ушын гүрескен, оған жан-тәни менен берилген, оны ҳәдден тыс қәдирлейтуғын тулға сыпатында сүўретленеди. Оның ақыл-парасаты, мақсети, өз муҳаббатына садық болыў, оған ерисиў. Анасының қарсылығына, атасының зулымлығына, Шаўәлеттиң дузағына бет бурмай, өз хүжданы бойынша ҳәрекет етиўи бунын айқын дәлили болады.

Шахсәнем образының сулыўлығы, айрықша әҳмийетлиги ең дәслеп оның ишки дүньясының сыртқы көринисине сай келиўи менен баҳалы. Оның сулыўлығы ҳәм ақыллылығы фольклордағы типлик дәрежеге көтерилген ҳаял-қызлардың образын аңлатып турады. Онда түрк халықлары поэзиясына тән болған қызлардың ең жақсы қәсейтлериниң жәмленгенлигин көриўимизге болады.

«Ғәрип ашық» дәстанына халық қосықларының бай түрлериниң шеберлик пенен ислетилгени көринип турады. Бул қосықлар дәстанда келтирилиўи менен халық арасында да кең тaралған. Мысалы: «Ана мен дәртилини жандырма енди», «Айра салдың», «Жаным моллам бир заман бул ярымды азат қыл», «Алар болсаң қул жайына ал Сәнем», «Балам сени бир аллаға тапсырдым», «Жан аға, қайда барасаң», «Барсам өлтирерлер, бармасам өлем», «Дәртиңнен», «Мениң гүлим ашылмас па», «Ярдың гүли келди, өзи келмеди», «Келер саллана-саллана», «Тамашасыны», «Ғәрибим», «Дағлыман-дағлы», «Сәнемжан», «Хош келдиң Ғәрибим сапа келипсең», «Нигарым», «Сәнемниң», «Бир яр саўдасына түстим де, келдим», «Рәҳәт көре алмадым сен яр кеткели», «Аман жеткер ярымды», «Егер намыс пенен ар маған не әйлер» [6:289.] Бул қосықлар «Ғәрип ашық» дәстанының аты ҳаўазасын бийик шынларға көтерди. Ғәрип ашық пенен Шахсәнемниң муҳаббаты тиллерде дәстан болды оны пүткил халық болып жырлады. Бул «Ғәрип ашық» дәстанын жырламаған, бул қосықларды айтпаған бақсының өзи қарақалпақлар арасында жоқ десек қәтелеспеймиз. Соның ушын да «Ғәрип ашық» дәстаны қарақалпақ халық бақсыларының репертуарынан толық орын алды. Бул қосықлар пүткил қарақалпақ халық поэзиясының ең гөззал қосықларынан есапланады.

Әлбетте, енди бундай қосықлар өз-өзинен атқарыла бермейди, оған ырғағын берип атқаратуғын жақсы хош ҳаўаз бақсы болыўы керек, оған сай намада болыўы керек, оған сай саз әсбаплары да болыўы керек. Булар айрықша орынды ийелейди. Н.Дәўқараевтың көрсетиўинше: «музика қураллары «Қобыз, домбра, дуўтар, най, баламан, сыбызғы, шын қобыз, Сырнай»ларды саз дейди. Бақсылар айтатуғын қосықлардың түрлери дым көп. Сонлықтан, олардың намасы да ҳәр түрли. Бақсылар көп намаға салып айтады. Бақсы айттырыў қарақалпақларда Орта Азияға, Хорезмге көшип келгеннен кейин көбирек раўажланған. Сонлықтан, бақсылардың репертуарларында, намаларында шығыс халықларының тәсири күшли» [3:103] – деп атап өтеди.

Әлбетте, қарақалпақ миллий намаларының қәлиплесип раўажланыўында қоңсылас Хорезм, Түркмен бақсыларының роли айрықша орынды ийелейди. Булардан намаларды пухта үйрениў арқалы жеке қарақалпақ намаларын қәлиплестирди. Қарақалпақ бақсылары тийкарынан дуўтар, най, баламан менен атқарып келген ал, айырым атқарыўшылар дуўтардың өзи менен де атқарған. Кейинги ўақытлары дуўтардың қасына гиржек қосылып биргеликте атқарылып келмекте.

«Ғәрип ашық» дәстанын бақсылар менен қосылып пүткил халық айтты десек болады. «Ғәрип ашық» дәстанының қарақалпақша версиясының сөз жағынан болсын, саз жағынан болсын қәлиплесиўинде үлкен дөретиўшилик мийнет еткен Ақымбет пенен Муўса бақсылардың мийнетлери оғада уллы. Олардың шәкиртлери болған Есшан бақсы менен Жапақ бақсыға дейинги қарақалпақ сөз шеберлериниң барлығы дерлик «Ғәрип ашық» дәстанын сүйип айтқан ҳәм өз алдына версияларының қәлиплесиўинде қосқан үлеси айрықша болды.

Жуўмақлап айтқанда, «Ғәрип ашық» дәстанының халық арасына кеңнен таралып сиңисип кеткенлиги соншелли, ол биз жоқарыда келтирип өткен ҳәр бир бақсының репертуарларынан беккем орын алып ғана қоймастан, ал оның қосықлары ҳәр бир инсанның жүрегиниң төринен жай алған. Ышқы-муҳаббат туўралы сөз болғанда, халық биринши нәўбетте «Ғәрип ашық» дәстанындағы гөззал лирикалық қосықларды еслейди.

«Ғәрип ашық» дәстаны усындай үлкен тарийхый жолды басып өтип, өзиниң дәўирлик жолында халқымыздың руўхый мәдеткери, азығы болды, халық оннан заўықланды, еситип рәҳәтленди, өзине күш қуўат алды. «Ғәрип ашық» дәстаны усындай уллы устаз бақсыларымыздың жолы менен шәкиртлери арқалы бүгинги ғәрезсизлик дәўири бақсыларына шекем жетип келди.

Әдебиятлар

1. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. 116-б.
2. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003. 18-б.
3. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. 322-б.
4. Мақсетов Қ. Дәстанлар жыраўлар бақсылар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 297-б.
5. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968. 107-б.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. -Нөкис «Билим», 1996. 289-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қорақалпоқ бахшиларининг севиб ижро қилиб келаётган достонларидан бири «Ғариб ошиқ» (Ғәрип-ашық») ҳақида сўз юритилади. Мазкур достоннинг бугунги кунгача етиб келишида қорақалпоқ бахшиларининг ўрни алоҳида. Чунки улар бу достонни бир-бирига ўргатиб, устоз-шогирдлик анъаналари билан авлоддан авлодга етказиб келган. Бахшичилик санъатининг ўсиб ривож топиши бахшичилик мактабларига бориб тақалади. Бундай мактаблар қаторига Суёв бахши, Ақимбет бахши, Муса бахши, Арзи бахши, Оринбай бахши кабиларни киритиш мумкин. «Ғәрип-ашық» достонининг ушбу мактаблар орқали тарқалиб қорақалпоқ бахшиларининг репертуаридан кенг ўрин олганлиги таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится об одном из эпосов, исполненных каракалпакскими бахшиами, «Гариб ашык». Особую роль в развитии этого эпоса и по сей день играют каракалпакские подарки. Потому что они учили эту историю друг друга и передавали ее из поколения в поколение с традицией наставника-ученичества. Развитие искусства бакшики восходит к школам бакшики. К таким школам относятся Суйов бакши, Акымбет бакши, Муса бакши, Арзи бакши, Оринбай бакши. анализируется, что эпос «Гарып-ашык» распространился через эти школы и занял широкое место в репертуаре каракалпакских бахши.

SUMMARY. The article talks about one of the epics performed by Karakalpak bakhshis, "Garyp-ashyq". Karakalpak gifts have a special role in the development of this epic to this day. Because they taught this story to each other and passed it on from generation to generation with the tradition of mentor-discipleship. The development of the art of bakshiki goes back to the schools of bakshiki. Such schools include Suyov Bakshi, Aqimbet Bakshi, Musa Bakshi, Arzi Bakshi, Orinbay Bakshi. It is analyzed that the epic "Garyp-ashyq" spread through these schools and took a wide place in the repertoire of Karakalpak bakhshis.

М.НЫЗАНОВТЫҢ САТИРАЛЫҚ ГҮРРИҢЛЕРИНЕ ТАЛҚЫ

З.К.Ктайбекова – *филология илимлери бойынша философия докторы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сатира, ҳикоя, сюжет, юмор, сарказм, ирония, маҳорат, диалог, персонаж, стиль.
Ключевые слова: сатира, рассказ, сюжет, юмор, сарказм, ирония, мастерство, диалог, персонаж, стиль.
Key words: satire, story, plot, humor, sarcasm, irony, skill, dialogue, character, style.

М.Нызанов – ҳәзирги дәўир қарақалпақ әдебиятында белгили прозаик, сатирик жазыўшы. Ол әдебият тарийхында өзиниң көп санлы сатиралық шығармалары менен халыққа кеңнен таныслған тулғалар бири. Автордың гүрриңлеринде жәмийеттеги унамсыз жағдайдар, жағымсыз иллетлер, айырым терис минез инсанлардың характери, ис-ҳәрекетлер, турмыслық ўақыялар сатира арқалы сынға алынады. Жазыўшының шығармалары ҳаққында Ж.Есенов былай жазады: «Оның сатиралық реалистик прозасы, гүрриңлери менен повестьлери өзиниң ҳақыйқатшылығы, гәде жеңил юморы, жарасымлы ҳәзили, гәде оғада өткир, ништерли күлкиси – ирониясы менен оқыўшылардың дыққатын өзине тартты» [3:39].

Жазыўшы өз шығармаларында, әсиресе, гүрриңлеринде турмыстағы жәмийетлик - сиясий машқалалар, адамлар арасында қарым - қатнас мәселеси, қаҳарманлар арасындағы қарама-қарсылықлар, ипласлықлар өткир сынға алынып, инсанлардың минез-қулқындағы өзине тән өзгешеликлер, әдеп – икрамлылық пазыйлетлер, жеке адам психологиясындағы айырым унамсыз сыпатлар т.б. мәселелер өз сәўлелениўин тапқан. Сатиралық гүрриңлеринде жәмийеттеги турмыс машқалалары, парахорлық, жырып жеўшилер, таныс-билисшилик қылыў иллетлери, қәтере айтыў, жағымпазлық қылыў, тәкәббирлик, айырым басшылардың жеке мәпти ойлаўы ҳәм халықтың мүлкине бийпарўалық пенен қараўы сүўретленеди. Сондай-ақ, жеке инсан психологиясындагы унамсыз характерлердиң ашылыўы, адамлардың қолының суғанақлығы, айырым инсанлардың аңқаўлығы, садалығы ямаса менменлиги, мәдениятсызлығы тағы басқа минез-қулқы ирония, сарказм менен түйреледи. Жазыўшы гүрриңлеринде ҳәр қыйлы кәсиптеги, ҳәр түрли тараўда хызмет етип атырған адамлардың, атап айтқанда, билимлендириў тараўында, исбилерменлер, ҳуқық-суд саласындағы. медицина тағы басқа да бир қатар тараўлардағы айырым адамлардың ис-ҳәрекетлерин, сол тараўдағы жәмийетке жат болған, унамсыз иллетлерди сатира тили менен сүўретлеп береди. Бундай турмыслық ўақыяларды ықшам түрде, еске түсириўлер арқалы, қаҳарманлардың диалоглары ямаса персонажлардың минез - қулқы жәрдеминде көркем сәўлелендиреди. Сондай-ақ, персонажлардың психологиясында қызғаншақ, иши тар, еки жүзли, менмен, өзинше, жағымпаз, әдалатсыз, ҳүждансыз, инсапсыз, қопал, қорқақ, ериншек, бийпәрўа, қолы сук т.б. адамлардың характерин конфликтлер жәрдеминде сатиралық образлар арқалы ашып береди. Қазақ әдебиятшысы Т.Қожекеев сатиралық шығармалар ҳаққында: «Сатиралық шығармада дәртти терең әшкаралаў, оның жөнсизлигин, оған шыдаўға болмайтуғынлығын дәлиллеў ушын, бәрине халықтың көзқарасын жеткериў мақсетинде сюжет, әдеттегиден өзгеше етип қурылады» [4:175], – деген пикирди билдиреди.

М.Нызановтың «Таңламалы шығармалары»ның (2023) екинши томындағы көпшилик гүрриңлериниң идеялық – тематикалық бағдарлары ҳәр қыйлы болып келгени менен ўақыяларды сәўлелендириўде, қаҳарман характерин жаратыўда сатира тийкарғы, орайлық орынға шыққан. Гүрриңлеринде жәмийеттеги ҳәр қыйлы тараўлардағы машқалалар ортаға тасланып, белгили жуўмақлар жасалған. Жазыўшы ҳәр бир гүрриңинде сөз еткен мәселе бойынша пикирлерди ҳәм шешимлерди шығарма қаҳарманларының өзлерине тапсырған. Бул арқалы жазыўшының шығарма дөретиўдеги үлкен тәжирийбеге ийе екенлиги сезиледи. Оның «Қан басымы» атлы гүрриңинде саўда-сатық тараўында, ислейтуғын үлкен бир кәрханада ислейтуғын ҳәмелдарлардың характери ашып берилген.

Шығарма ўақыялары персонаж тилинен баянланады. Ол кеселлик ҳаққында, әсиресе, «қан басымы» кеселлиги туўралы, бул кеселиктиң тек айлығының азы-көбине, минип жүрген машинаның маркасына, қалтасының қалың-жуқалығына қарайтуғынлығы ой елегинен өткериледи. Буннан соң ретроспекция усылы арқалы өткен ўақыяларды еске түсиреди. Яғный, бир үйде мийманда болыў эпизоды ашылады. Ўақыяларды сөз етиўши персонаж (жас шайыр) бул отырыспада жасы кишилик етип, хызметте болады. Отырыспада гилең лаўазымлы адамлар, РайПО ның баслығы, қаракөлшилик совхозының директоры, нан комбинатының директоры толы дәстурхан дөгерегине жыйналған. Олардан РайПО ның баслығы «ише алмайман, қан басымым бар» [1:3], – деп назырқығаны менен қуйылғанын қуйылғандай қаңтарып таслайды. Дәстурхан дөгерегиндеги үшеўиниң де «қан басымы бар» болып шығады. Сол ушын «қан басымын қайтаратуғын дәрилер, уколлар ҳаққында пикирлеседи. Бесинши аўқат тартылғанда, хызмет етип атырған жас шайыр жигит пенен танысады ҳәм оннан қосық оқып бериўди талап етеди. Сатиралық қосықты оқып бергенинде, үшеўи де ҳәз етип күлисип алады ҳәм қосығына неше манат ҳаққында алатуғынын сорастырады. - Норматив сондай, «отыз-қырық сом береди» [1:5] дегенге директор мысқыллы күлип, төс қалтасынан ручка, қойын қалтасынан блокнот шығарып, бир бетине еки аўыз сөз жазады.

– Азанда усыны алып фермаға бар, төрт қой берип жибереди, – дейди [1:5]. Буннан кейин РайПО баслығы да пайына бир қосық айтады «бир жапырақ қағаз жазып береди: «Мына жигитке еки қуты ставропольский сары майдан берип жибер!» Ал, нан комбинатының директоры «бир тоқсан жүз сомлық штатқа өткеретуғын, кеңсеге барып арза жазып таслап кетиўи кереклигин айтады.

Бийшара ҳүжданы таза, өзиниң ҳадал мийнети менен күн көретуғын жас шайыр түни менен кирпиги айқаспай ойланып, ой түбине жете алмай, бул берилген байлық, дүнья-малды, аңсат жумысты ойлап, зордан көз илиндиреди ҳәм азанда буның да «қан басымы көтерилип, аўырып қалады.

Гүрриң мазмунынан көринип турғанындай, шығармада айтылған лаўазымлы адамлардың сақыйлық етип халықтың мүлкин талан-тараж етип, ысырапкершилик пенен, өз мәпи ушын аямай жумсаўы, олардың диалогларынан ҳәм де толы дәстурханын да көзге тасланады. Бул арқалы автор жәмийеттеги базыбир басшылардың ис- ҳәрекетлерин, халықтың мүлкине зыян келтирип атырғанын өткир сынға алады.

«Мениң Тиллабийкем» гүрриңи арқалы жәмийеттеги айырым шаңарақлардағы турмыслық ҳәдийселерди, хожалықта табысты көп тапқан ҳаяллардың дизгинди қолына алып бийлеўи, күйеўиниң болса, ҳаялының айтқан барымына барып, арсынбастан ҳәттеки, «ҳаялының пул тапқышлығын» мақтаныш пенен тилге алыўы, улыўма парасатсыз, ақыл-ойсыз жигитлерди өткир сарказм жәрдеминде сынға алған.

«Сизге болмайды» гүрриңинде жәмийеттеги көз боямашылықлар сынға алынған. Гүрриңде он бир жыл гезекте турып квартираға ордер алған Досмырзаның жаңа қонысла болғанына Айтбай жорасы саўға алыў ушын радиаторлар дүканына, хрустал сататуғын дүканға, мебель дүканларына барыўы, дүканшылардың таныс болып шығыўы нәтийжесинде, я телевизор, я

хрусталь, яки мебель ала алмай, *«Бул телевизорлар сизге болмайды», «Бул шкафлар сизге болмайды»,* – деп, «Пулын төледим, асығып турман десе де, оларды бос қайтарыўы, ҳәттеки, жаңа квартира алып атырған достысы Досмырзаның қоңыраўы арқалы, оның «қайтадан көшып атырғаны, себеби, атқарыў комитетиндеги достысының айтыўынша, *«бул квартира сизге болмайды»* деп ордерди қайтарып тапсырыўы, өзи ретлестирип, екинши қабатлардан алып беретуғынлығы» [1:12] сүўретленген. Бул гүрриңде жәмийеттеги ашынарлы жағдай көзбоямашылық ҳәм кең ен жайған таныс-билисшиликтиң ҳәўиж алыўы образлы түрде сүўретлеген. Соның менен бирге, жаңа жай алыўға нәўбетке турғанлардың шегиниң он бир жылда келиўи, онда да бесинши қабаттан орын тийгенлиги, көп қабатлы жайлардың аўҳалы тағы басқа ҳәдийселер барлығы гүррң қаҳарманларының диалоглары арқалы айқын сүўретлеп бериледи. Ал, «Ишкерне» гүрриңинде кәрхана жумысшыларының турмысы, характерлери ашып берилген. Мысалы: «– Буған үйрете - үйрете шаршадым, – деди ол есиктен шығыўдан дәслепкиси, жигирма бир жылдан берли аўырдың үсти, жеңилдиң асты менен киятыр. Жазғансызғанларының бәри қәте. Ишин ақтарып жиберсең соқыр ҳәрип шықпайды. Саўатсыз. Соннан келип, ол деген арзагөй. Бир аўыз қатты сөйлеп көр, тоқсан тесикке таныс қылады. Жалғыз сөзиңнен илип алады, кийимге жуққан майлықтан жаман» [1:13].

Персонажлар диалогы арқалы гүрриң қаҳарманларының характери, бирин - бири көре алмаўшылық, психологиялық ҳалаты ашып көрсетилген.

« – Қалай, тағы бөлим баслығыңыз зор ма? – деди трубкадағы даўыс.

– Жақсы болса терек бир жерде өспей ме? Бизге не төрели бөлим баслық келеди. Мынаўың барып турған ишкирне. Я жақсы көрип турғанын билмейсең, я жаман көргенин... сол ишкирне мен едим» [1:14].

Жазыўшылар диалогларды булайынша қолланыў арқалы қаҳарманның ишки позициясын, өмирге болған көзқарасларын айқынластырады [2:79].

Гүрриңде бес, алты персонаж қатнасқан болса да, олардың барлығының характерлери диалог жәрдеминде ашып бериледи. Олардың өз-ара бирин-бири көре алмаўшылығы, тек бири-екиншисин изинен жаманлаўы, ҳәттеки, жаңадан келген бөлим баслықтың минезин билмесе де «ишкирне» деп мин тағыўынан көриўге болады. Автор бул персонажлар арқалы жәмийетимизде усы кәрханадағы иши тар адамлардың, унамсыз минез-қулықтағы инсанлардың бар екенлигин, олардың ис-ҳәрекетлерин, гәп-сөзлери арқалы сүўретлеп көрсетеди.

Гүрриң сюжетинде жәмийетлик кәрханаларда өзиниң жумысынан гөре, көбирек, өсек сөзге берилген айырым адамлардың ушырасатуғынлығын, сол ушын да, кәрханаларда басқарыўшылардың көпке бармай орын алмастыра беретуғынлығын турмыслық фактлер арқалы сәўлелендирген. Бул гүрриңниң мазмуны идеялық жақтан жазыўшының «Күйе» гүрриңине де уқсас. «Күйе» гүрриңинде де қайсы персонажды сөз етсе, соған «мин тағып, унамсыз тәрепин таўып көрсетеди. Гүрриңинде сюжет келтирилместен, тек қаҳарманлардың диалогы арқалы шығарма өз шешимин табады. Бул автордың басқа жазыўшылардан өзгеше, индивидуаль стилине ийе екенлигинен дерек береди.

«Сениң қолыңнан келеди» гүрриңинде бир мекемениң секретарының тәғдири сүўретленеди. Бул шығарма арқалы жәмийеттеги айырым мекемелерде жумыстың жақсы жолға қойылмағанлығын, истиң көзин билмейтуғын, ислей алмайтуғын кадрлардың бар екенлигин, барлық жумыс бир тил алғыш адамның мойнына жүкленип, ҳәмме жерде белсендилик пенен қатнасып жүрсе де, мийнети баҳаланбастан, қайта жумыстан шығып қалыў ҳалатларының жүз бериўи ҳаққындағы ўақыялар көркем сәўлеленген. Жазыўшының «Сениң қолыңнан келеди» гүрриңиниң темасының атамасының өзи ирония. Автор шығармада мекемениң барлық жумысын мойнына алған шаққан қолынан ис келетуғын хызметкердиң жумыстан босатылыўы арқалы, өмирде өзиниң тәғдири ушын гүреспейтуғын жасларды да сынға алған. Жазыўшы бул арқалы жәмийетлик турмыстағы искер инсанларды жумсап-жумсап, соңынан «айып тағып» жумыстан шығарып жибериў жағдайларының ушырасып туратуғынлығын айтпақшы. Ал, «Сотланатуғын Сақбай» гүрриңинде турмыслық машқалалардың унамлы шешим табыўы сәўлеленген. Жолда бузылып қалған машинасына түнде бир «ЗИЛ» келип урылғаны ушын алты айға айдаўшылық ҳуқықынан, үш айға еркинен айрылған шофёрдың тәғдири сүўретленген. Гүрриңде адамлардың бир-биреўге деген исениминиң үлкен күш екенлиги ашып берилген. Адамлар арасындағы қарым-қатнас, әсиресе, адамның ийнедей айыбыңды, түйедей етип көрсетиўи, исенбеўшилик, инсанды қыйын жағдайларға жолықтырады. Шығарма қаҳарманы «судланған» деген сөзден бийзар болып жумыстан босағанына өкинеди. Қанша ўақыт усы айыбы себепли жумысқа араласа алмай атырса да, «ҳақ гәпти» айтыўы мәртлик. Жәмийетимизде бундай ҳақыйқатшыл, расгөй адамгершиликли инсанлардың бар екенлиги – қуўанышлы жағдай. Бул гүрриңдеги ўақыялар да диалоглар жәрдеминде ашылады.

Жуўмақлап айтқанда, жазыўшы М.Нызанов қарақалпақ әдебиятында гүррң жанрының раўажланыўына әсиресе, сатираның оператив тәризде раўажланыўына белгили дәрежеде үлес қосқан. Шығармалары терең мазмунлы, көркемлиги бай, ҳәр қыйлы тематикаларды сөз етиўи менен басқа жазыўшылардың дөретпелеринен айрықшаланып турады. Автордың ҳәр бир шығармасы оқыўшы жаслар ушын үлкен тәрбиялық әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Нызанов М. Таңламалы шығармалары. 2-том. –Нөкис: «Jeti ıqlım», 2023. 300-б.
2. Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. 100-б.
3. Есенов Ж. Таңылған тулғалар. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2001. 88-б.
4. Қожакеев Т. Сатира және дәуир. – Алматы: «Жазушы», 1976. 204-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада таниқли ёзувчи М.Низановнинг сатирик асарлари таҳлил қилинган. Тадқиқот объекти сифатида «Таңланган асарлари»нинг иккинчи жилдидаги ҳикоялари танлаб олинган..хикояларида жамиятдаги ҳаётий муаммолар, инсонлар орасидаги зиддиятлар, салбий иллатлар танқид қилинган. Шунингдек, персонажлар психологиясидаги манман, икки йўзли, одалатсиз, виждонсиз, инсофсиз, қўпол, қўрқоқ, дангаса, бепарво, қўли игри кимсаларнинг характери конфликт ёрдамида ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются сатирические произведения известного писателя М. Низанова. В качестве объекта исследования были выбраны рассказы из второго тома «Избранных сочинений». В рассказах подвергались критике проблемы жизни в обществе, конфликты между людьми, негативные пороки. Также конфликтностью выделен характер высокомерных, обоюдоострых, несправедливых, беспринципных, нечестных, грубых, трусливых, ленивых, беспечных, интриганов, в психологии персонажей.

SUMMARY. The satirical works of the famous writer M. Nizanov are analyzed in the article. The stories from the second volume of "Selected works" were selected as the object of research. Life problems in society, conflicts between people, and negative vices were criticized in the stories. Also, the character of arrogant, double-edged, unfair, unscrupulous, dishonest, rude, cowardly, lazy, careless, scheming people in the psychology of the characters is highlighted by conflict.

QARAQALPAQ FOLKLORÍNDA ANEKDOT JANRÍ

G.S.Qalbaeva – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: yumor, satira, hazil elementlari, sujet, hikoya, obraz.
Ключевые слова: юмор, сатира, комические элементы, сюжет, рассказ, образ.
Key words: humor, satire, comic elements, plot, story, image.

Anekdotlar- kúldirgi sózler, xalıq súyip, háwes penen tıńlaytuǵın folklorlıq prozanıń kishi janrlarınıń biri. Biziń ata-babalarımız ázel-ázelden xalıqtıń kewil-keypiyatın házil-dálkek penen kóteriwge, qayǵı-muńın umıttırıwǵa sheber xalıq bolǵan.

Hár bir xalıqtıń yumor-satirası óziniń ayrıqshalıqlarına iye boladı. Yumor hám satira elementleri erte waqıtlardan beri folklordıń barlıq janrlarında saqlanıp kelingen. Bunday yumor-satira elementlerin biz xalıq erteklerinde, kúldirgi sózlerinde, gúrrinlerinde kóremiz.

Yumor hám satira folklordıń kópshilik janrlarında ushıraǵanlıqtan anekdotlar óz aldına janr sıpatında qaralmay, kópshilik jaǵdaylarda ertek janrınıń ishinde qaralıp izertlenip kelindi. XIX ásirdiń ortalarında jasaǵan rus folkloristi N.A.Afanasevtiń folklorlıq shıǵarmalarǵa arnalǵan tórt tomlıq kitabında olarǵa túsindirmeler, anıqlamalar berilgen. Bul kitaptıń tórtinshi tomında erteklerge ayrıqsha itibar berilip, olardı tematikalıq jaqtan klassifikaciyalaydı [1] .

1.Haywanatlar haqqında ertekler
2. Ájayıp hádiyseler haqqında ertekler
3. Novellalıq ertekler
4. Anekdotlar.

N.A.Afanasev anekdotlardı erteklerdiń ishinde qaraydı. Ol bunday prozalıq miyraslardı atqaratuǵın funkciyasına qarap emes, sırtqı formasına qarap ajıratqan.

Anekdotlar erteklerden pútkilley parıq qıladı. Satiralıq elementler saqlanǵan turmıslıq, satiralıq erteklerden anekdotlardı bólip qaraw anekdotlardı óz aldına janr sıpatında qarawǵa múmkinshilik beredi.

Qaraqalpaq folklortanıw iliminde anekdotlardı óz aldına janr sıpatında qaraǵan N.A.Baskakov boldı. Ol óziniń «Karakalpakskiy yazık» [3] degen miynetinde anekdotlardı óz aldına janr sıpatında qarap, xalıq arasınan jıynalǵan bir neshe kúldirgi sózler, Xoja Nasratdinniń atına baylanıslı anekdotlardı keltirip ótedi.

Anekdotlardı óz aldına janr sıpatında qaraw N.A.Baskakovtan baslanǵan bolsa, ol haqqında ilimiy pikirlerdi Q.Mámbetnazarovtıń erteklerge baylanıslı izertlewlerinde kóriwimizge boladı [8].

1962-jılı birinshi ret Q.Maqsetov, Q.Kamalov, Q.Mámbetnazarovlar tárepinen «Qaraqalpaq xalıq legendaları hám anekdotları» degen kitap jarıq kórdi. Kitapta Xoja Nasratdinniń, Ómirbektiń atlarına baylanıslı anekdotlar keltirilgen [5].

1990-jılı «Ómirbektiń anekdotları» rus tilinde baspadan shıǵarıldı [2]. Bunnan soń anekdotlar boyınsha "Ámuwdárya" jurnalında bir neshe maqalalar járiyalana basladı.

A.A.Valitovanıń «Qaraqalpaq legendaları hám anekdotları» [4], B.Privalovtıń «Ómirbektiń kúldirgi sózleri hám satiralıq, yumorlıq folklordıń geypara máseleleri» [12], M.Nizamatdinovtıń «Anekdotlar tuwralı birer sóz» [9] degen maqalaları járiyalınıp anekdotlar haqqında bir qansha ilimiy pikirler júrgizildi.

1992-jılı Yu.Paxratdinovtıń «Ómirbek laqqı hám yumor-satira máselesine» degen kitabında Ómirbektiń atına baylanıstırılıp aytılatuǵın anekdotlar tallawǵa tartılǵan. Olardıń ideyalıq hám kórkemlik ózgesheliklerine durıs baha berilgen [10].

Professor Q.Maqsetovtıń folklor miyraslarına arnalǵan izertlrewlerinde de anekdotlar óz aldına janr sıpatında qaralıp, oǵan terminlik anıqlamalar berilgen. Alımnıń pikirinshe: "Kúlkili sózler belgili bir qısqa syujetke qurılǵan, aytılǵanda kúlki tuwdıratuǵın, kólemi úlken bolmaǵan awız eki prozalıq dóretpeler. Kúldirgi sózler adam turmısınıń barlıq tárepleri boyınsha aytıla beriwi múmkin. Olardı tek ǵana unamsız qubılıslar menen sheklep qoyıw múmkin emes. Unamlı qubılıslar, waqıyalar haqqında da kúlkili sózler dóretilgen. Kúlkili sózlerdiń bahası bárinen de burın, olardı dóretiwshilerdiń tapqırlıǵında, ayırıqsha kórkem sóz sheberi, ustalıǵında [7:215].

Qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń 77-86 tomlarında anekdotlardıń burın baspada járiyalanbay kelgen úlgileri jarıq kórdi. Bunda "anekdot- aytıwshı hám tıńlawshı qatnasında aytılatuǵın, qısqa qayırımlı, kúlkili juwmaqlanatuǵın awızsha janr" dep táriyipleme beriledi hám "anekdotlar kóbinese adamlardıń minez-qulqına, is-háreketlerine, geypara ersi qılıqlarına baylanıslı sóz etiledi. Maqseti-adamlardı sóz kúshi arqalı kúldiriw menen bir qatarda, olardıń ózin-ózi qadaǵalawǵa, sınap-minewge, tárbiyalawǵa baǵdarlaytuǵın psixologiyalıq immunitetlerin kúsheytiwden ibarat" dep, anekdotlardıń tárbiyalıq áhmiyetin aytıp ótedi [6:10].

Haqıyqatında da, anekdotlar házil-dálkek, yumorǵa qurılǵanı menen aqıl násiyatlı gúrrińler bolıp, turmıstıń kópshilik bóleginde, turmıstıń hám dáwirdiń janlı, júdá jarqın haqıyqıy kartinasın beredi. Olarda ayna sıyaqlı jámiyettiń hár qıylı qatlamlarınıń qáte-kemshilikleri, mini sınǵa alınadı.

Anekdotlar awızdan-awızǵa jetkeriliwi arqalı jetilistiriledi, dúzetiledi, eń aqırında haqıyqıy jámáátlik dóretpege aynaladı.

Anekdotlardı júzege shıǵarıw anaw yáki mınaw adamnıń qolınan kele bermeydi.

Kúlkili sózlerdi qınnan qıyıstırıp ayta alatuǵın adamlar bolǵan. Xalıq arasında onday adamlardı «laqqı» dep ataydı. Usınday sózge sheshen adamlar tárepinen dóretilgen kúlkili qatarlar xalıq arasında kúlkili sózleri menen belgili bolǵan adamlardıń atlarına baylanıstırıp aytıladı.

Dáwirlerdiń ótiwi menen anekdotlar jańa detallar menen bayıdı. Xalıqta belgili emes personjlardıń atları tariyxıy qaharmanlardıń atları menen almasıp otıradı. Máselen, basqa bir belgisiz shaxs tárepinen islengen, yamasa basqa bir adamnıń basınan ótken waqıyaları Ómirbek laqqınıń, Nasratdinniń atlarına baylanıstırılıp aytıladı.

Házirgi waqıtta anekdotlardıń awızdan awızǵa ótiwi, atqarılıw procesinde qanday detallar qosıldı, jeke avtordıń dóretiwshilik fantaziyası qalay júzege keldi, bulardı anıqlawdıń hesh qanday múmkinshiligi joq.

Anekdotlarda háreket etiwshi qaharman tariyxıy shaxs bolmasa, kópshilik jaǵdayda óziniń menshikli atına iye bola almaydı. Máselen, bir hayal, bir patsha, bir wázir, pálenshe degen birew,. . . . degen birew dep aytıladı. Bunday jaǵday anekdotlardıń sıpatlı belgileriniń biri .

Shıǵıs xalıqlarınıń kópshiliginde derlik Xoja Nasratdinniń atı ańızǵa aynalǵan. Qazaq xalqınıń kúldirgi sózleriniń tiykarǵı qaharmanı-Aldar kóse, qaraqalpaq xalqınıń arasında aytılıp júrgen anekdotlardıń bas qaharmanı- Ómirbek laqqı.

Ilimpazlarımızdıń bergen maǵlıwmatları boyınsha Ómirbek laqqı tariyxta jasaǵan adam. Ol XIX ásirdiń ekinshi yarımında Shımbay dógereginde jasaǵan. Jetip kelgen maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda ol 70-75 jaslarında qaytıs bolǵan. Ómirbek Qaraózek rayonı aymaǵına qaraslı Esimózektiń ayaǵındaǵı «Tayshıq» degen áwliyege jerlengen [5:4].

Ómirbektiń shın mánisinde ushırma sózdiń ustası, laqqı bolǵan adam. Yu.Paxratdinov «Laqqı» sózine tómendegishe táripleme beredi «Laqqı» sózi házirgi zaman tili menen erkin máni berip qarasaq «satira» sózine tuwra keletuǵınday kórinedi. Sebebi, qaraqalpaqlarda laqqıdan ótetuǵın, házilkesh, xalıqtı duw kúldire alatuǵın basqıshıl adamlar bolmaǵan. Laqqı suwırıp salmay, ullı talantlı, sózdiń kúlkili marjanların dizip, bórttirip sóyleytuǵın, reti

kelse kewildegi gáplerin irkip turmaytuǵın, qarsılasınıń kemshiligin, ázzi tárepin mısqıllaytuǵın, ótkir sózli, asa talant iyesi [10:19-20]-dep tárипleme beredi. Usı aytılǵan táriplemelerdiń barlıǵı derlik Ómirbektiń laqqıshılıq talantına jámlengenligin kóremiz. Oǵan xalıq biykarǵa laqqı degen ataqtı bermegen. Ol sózge sheshen, oylap tapqısh, hár bir aytqan sózi adamda eriksiz kúlki tuwdıratuǵın basqıshıl adam bolǵan [10:7]. Sonlıqtan da, onıń laqqıshılıq talantı, dańqı Orta Aziya hám Qazaqstan xalıqları arasına keńnen tanılǵan.

Ómirbektiń anekdotları bizge jazba túrde jetip kelmegen. Ol óz kúldirgi sózlerin jazıp dóretken be, yamasa awızsha túrde me, ol haqqında maǵlıwmatlar joq. Tariyxıy jazba derekler de saqlanbaǵan. Biraq xalıq arasındaǵı ayırım adamlar, sózge sheshen, qatıqulaq adamlar tárepinen aytılıp, awızdan awızǵa ótip, usı kúnge shekem jetip kelgen.

Ómirbektiń anekdotlarınıń dóreliw dáwirleri XIX ásirdiń ekinshi yarımına tuwra keledi. Onıń atına qurılǵan anekdotlardıń teması da sol ózi jasaǵan XIX ásirdegi xalıqtıń sociallıq turmısındaǵı unamsız jaǵdaylardı túyrep aytıwǵa qaratılǵan. Bunday anekdotlardıń teması hákim, el basqarıwshılardıń natuwrı siyasatı, qazı-imamlardıń ádilsizligin, paraxorlıq islerin, mollasımaq, táwipsımaq adamlardıń xalıqtı ótirik dálliller menen aldap, isti óz paydalarına sheship otıratuǵınlıǵın áshkaralaǵan.

Ómirbektiń anekdotlarınıń basım kópshiligin siyasiy temadaǵı anekdotlar quraydı. Bunday siyasiy temadaǵı anekdotlarǵa el basqarıwshı hákim, biyler, qazı imamlardıń basqarıw islerindegi natuwrı háreketleri sud (qazılıq) islerdi alıp barıwdaǵı ádilsizlik, paraxorlıq islerin áshkaralawshı anekdotlar quraydı.

Ómirbek ózi jasaǵan dáwirdegi ayırım el basqarıwshı hámelparazlardıń ashkózliklerin sınǵa aladı. Olar esiginde jumsap otırǵan adamlarına haqısın bermeydi. Jáne de alınǵan zúrááttiń jarma-jarısına iyelik etedi. Ómirbek usınday jónsizliklerge qarap turmay óz gezeginde kúlkige alıp otırǵan. Ol miynetkesh xalıq tárepinde turıp, olardıń atınan sóz sóyleydi. Máselen, «Jılım tıshqan» degen anekdotta:

Diyxanshılıq bolıq bolǵan jılı eken. Ómirbektiń piri diyxanlardıń ekken egininen úsir dep, kewsen dep barlıǵın jıynap alıptı. Bir kúni Ómirbek pirine kelip, - Taqsır, siziń jılıńız ne-dep soraptı.

-Jılım- tıshqan - dep juwap beripti. Endi barlıǵı túsinikli boldı. Diyxanlardıń gállesiniń barlıǵın jıynap alǵanıńızday bar eken-depti Ómirbek [5].

Bay adamlar esiginde diyxanlardı tınımsız jumsap, bala shaǵalarınan da xabar alıwǵa jibermegen. Jibergen jaǵdayda da, moyınlarına salıq salıp jiberetuǵın bolǵan. Usınday waqıyalarǵa qurılǵan anekdotlardıń birinde: Ómirbek iyshannıń qolında suwpı bolıp júr eken. Bir kúnleri ol awılın saǵınıp, iyshannan úyine barıp qaytıwǵa ruxsat soraptı. Iyshan Ómirbekke juwap berip atırıp: - Jaqsılap dem al, bala-shaǵańnıń amanlıǵın bilip qayt, qaytarsın maǵan bir tazı iyt ákeliwdi umıtpa. Kútá zárúr edi-depti. Ómirbek awılına barıp, aǵayın-tuwǵanların aralap bolǵannan keyin qaytarsın tazı izley baslaptı. Biraq taba almaptı. Júdá bolmaǵannan soń bir kópekti alıp iyshannıń úyine kelipti. Sonda iyshan, mınaw ákelip turǵanıń tazı emes-goy [5] -depti.

Sonda Ómirbek, - siziń úyińizde azıraq júrse, tez arada tazı boladı-dep juwap beripti.

Bunda Ómirbek bir jaǵınan baydıń paraxorlıǵın, támegóyligin, hesh nársesi joq jarlılardan áytewir bir iytti alǵandı máp kóretuǵının áshkara etse, ekinshiden, onıń adamlardı ayamay jumsaytuǵını, bunday qatal tártipte hátteki kópekte iytte onıń reyimsizliginen bezip ketetuǵınlıǵın kúlkili qatarlar menen sınǵa aladı.

Ómirbektiń atına baylanıstırıp aytılatuǵın anekdotlarda ol bolıp ótken waqıyalardıń, hádiyselerdiń atqarıwshısı, orınlawshısı bolıp kózge taslanadı. Haqıyqatında da, usınday waqıyalar Ómirbektiń ómirinde bolǵan ba, yamasa xalıq óz oyındaǵı tileklerin Ómirbek obrazı arqalı ashıp bergen be ol jaǵı belgisiz. Máselen, mına bir anekdottı alıp qarayıq.

Ótkende bir molla inisi menen tarı egipti. Tarısı piskennen keyin qırman aydap, tarını bir jerge qızallap azanda alarmız dep kelisip úylerine ketipti. Molla óziniń inisin tarınıń basına qarawıl etip qoyıp, inisine, «Tarını qorı, túnde házireti Qıdır keledi, ol kelgende onıń menen isiń bolmasın», dep hasasın tarıǵa shanshıp ketip qalıptı. Jigit tarını qorıy beripti. Tań atıwǵa shamalasqanda Ómirbek kelip qapların toltırıp túyege júkley beripti. Tarını qorıǵan jigit bul Qıdır shıǵar dep úndemey otıra beredi. Azanda molla kelse tarıdan hesh nárse qalmaptı. Molla bunı kim alıp ketti, dep sorasa, - Túnde bir adam kelip tarılardı túyege júklep alıp ketti, men Qıdır shıǵar dep úndemedim-depti. Molla sonda óziniń aqmaqlıǵın túsinipti. Usılayınsha Ómirbek mollaǵa pánt beripti. Bunda Ómirbek tiykarǵı háreketti orınlawshı bolıp kózge taslanadı. Xalıqtı aldap, pánt berip júrgen molla pánt jeydi hám Ómirbek onnan óshin aladı.

Ayırım anekdotlarda Ómirbek ádil emes, nahaq adam bolıp, unamsız qaharmanǵa aynaladı. Máselen, mına anekdotta:

Ómirbek bir waqıtları qazı bolıptı. Onıń aldına eki adam arız aytıp kelipti. Birinshisi kelgen kúni aq qazıǵa qırıq tillá ótkeripti. Birinshi kúni is qırıq tillá bergen adamnıń paydasına sheshilipti. Ekinshi adam sol kúni túnde júz tillá para ótkeripti. Erteńine sóz ekinshi adamnıń paydasına sheshilip baratırǵanın sezgen qırıq tillá bergen birinshi adam:-Qazımız gápti qırqıp-qırqıp aytpaysız ba-depti. Sonda Ómirbek - Háy, ladan, júz bar, qátere bar-dep isti júz tillá bergen adamnıń paydasına sheship beripti.

Mine, kórip ótkenimizdey, bul anekdotta ol unamsız qaharman sıpatında kózge taslanadı. Folklordaǵı qaharmanlardıń transformaciyası haqqında L.Permyakov: «Olardıń geyparaları ańqaw, geyparaları áńgódek, geyde bay, geyde jarlı, geyde qudayshıl, geyde qudaysız, geyde ádil, geyde nahaq bolıp kórinedi [11:214]» - dep jazadı.

Bir kúni qala qazısı Ómirbekten «Eshek penen siziń arańızda qanday parıq bar» - dep soraptı. Sonda Ómirbek siz benen ekewimizdiń aramızday parıq bar, -dep juwap beripti.

Bir kúni Ómirbektiń jorası onnan neshege keldiń dep soraptı. Ómirbek jasım eliwde, -dep juwap beripti. Aradan jáne bes-altı jıl ótkennen soń, bayaǵı jorası jáne jasın soraǵan eken, Ómirbek oǵan jáne «Jasım eliwde»-dep juwap beripti. Sonda jorası, - sen bayaǵıda soraǵanımda "eliwge shıqtım" dep ediń, sen sirá alpısqa shıqpaysań ba? - dep sorasa, Ómirbek oǵan: - Adam degen bir sózli bolıwı kerek, eliw degen bolsam, sol eliwde tura beremen [10:16]-degen eken.

Ómirbektiń atına baylanıslı kúlkili sózler oǵada kóp. Olarda ómirdegi hár qıylı waqıyalar, turmıstaǵı hár qıylı adamlar, Ómirbektiń olarǵa ashıq aydın múnásibeti, tartınbastan oylap tapqanların aytıp utıwları, kórkem sózdiń tańqalarlıq kúshi, eń baslısı kúlki tuwdıratuǵın ushırma gápleri ayrıqsha orındı tutadı. Ómirbektiń kúlkili sózleri adamlardıń taypasın, klasın, toparın tańlap otırmaydı. Onıń sózleri hámmege ortaq, hámmege unaydı, hámmeni qızıqtıradı, hámmeni kúldiredi. Ómirbektiń kúldirgi sózleri máńgi jasaydı hám dóreliwi de dawam ete beredi.

Ádebiyatlar

1. Афанасев Н.А. Народные русские сказки. -М.: "Academiya", Т.1. 1936.
2. Анекдоты Умирбека. – Нукус: «Каракалпакстан», 1990.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. –М.: АН СССР, 1951. Т.I. -С.78-132.
4. Валитова А.А. Каракалпакские легенды и анекдоты. // "Амударья", 1994, №1.
5. Қарақалпақ халық легендалары ҳәм анекдотлары. –Нөкис: "Қарақалпақстан", 1962. 130-б.
6. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. –Нөкис: "Илим", 2014. Т. 77 –87 томлар. 10-б.
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. –Нөкис: "Билим", 1996. 215 - б.

8. Mámbetnazarov Q. Qaraqalpaq ertekleri haqqında. –Nókis: "Qaraqalpaqstan", 1981. 120-b.
9. Низаматдинов М. Анекдотлар туўралы бирер сөз. // "Әмиўдәрья", 1994, №4.
10. Пахратдинов Ю. Өмирбек лаққы ҳәм юмор-сатриа мәселесине. –Нөкис: "Қарақалпақстан", 1992. 92-б.
11. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. 1988. – С.29– 32.
12. Привалов В. Өмирбектиң күлдирги сөзлери ҳәм сатиралық, юморлық фольклордың гейпара мәселелери. // "Әмиўдәрья", 1998, №10.
13. Фарзалиев Т. Азербайджанские народные анекдоты. –Баку: "Улм", 1971. –С. 121.

REZYUME. Ushbu maqola qoraqalpaoq xalq anekdotlarining janriy xususiyatlari va tematik yoʻnalishlari ilmiy talqin qilingan. Maqolada folklorshunoslikning asosiy obyekti sifatida oʻzbek va qozoq latifalari bilan qiyoslash usuli qoʻllaniladi. Maqola, bizningcha, ham nazariy, ham amaliy yo'nalishlarda ulkan ilmiy ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена научному изучению каракалпакских народных анекдотов, в их жанровых особенностьях и тематических направлениях. В статье использован метод сопоставления узбекских и казахских анекдотов, как основные объекты фольклороведения Статья на наш взгляд имеет огромное научное значение, и в теоретическом и в практическом направлении.

SUMMARY. The arcticle deals with the research of jangric pecularities and thematical directions of folk jokes in Karakalpak literary world. In the arcticle the jangric features are studied by means of uzbek, kazak folklore – study scientific traditions' that exist up to-date. The whole material as the authors consider has a great scientific importance.

УДК: 821.51

ЖИЙЕН ЖЫРАЎ – ИМПРОВИЗАТОР ШАЙЫР

К.Г.Матимов – *филология илимлери бойынша философия докторы*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: импровизация, анъана, халқ оғзаки ижоди, жиров-шоир, Жийен жиров.
Ключевые слова: импровизация, традиция, народное творчества, жиров-поэт, Жийен жырау.
Key words: improvisation, tradition, folk art, jirov-poet (bard), Jiyen jirov.

XVIII әсир қарақалпақ әдебияты тарийхында терең из қалдырған көрнекли ўәкили Жийен жыраў халқымыздың руўхый турмысында сөз ҳәм саз өнеринде импровизациялық талантқа ийе жыраў, көркем поэтикалық талғамға ийе шайыр, дәўирдиң социал-экономикалық, сиясий-жәмийетлик турмысын терең аңлаған, баҳа берген ойшыл, данышпан сыпатында көзге тасланады.

Жийен жыраў дөретиўшилигинен бизиң дәўиримизге «Посқан ел», «Уллы таў» ҳәм т.б. киши көлемли шығармалары жетип келди. Ол толғаўларды жазып дөретпеген. Халықтың ҳәм жеке өзиниң басынан кеширген заман қысыўметлерин, әдалатсызлықларды, халықтың аянышлы турмысын, налыш сезимлерин қобыз бенен сөз ҳәм саз өнерлерин бириктирип синкретикалық усылда импровизациялық уқыбы менен аўызеки дөретип халық алдында жырлап келген. Соның ушын да белгили алым К.Мәмбетов: - «Жийен жыраў қарақалпақ әдебияты тарийхындағы XIV-XVIII әсирлерде пайда болған аўызеки әдебият стилиндеги жеке авторлық хуқыққа ийе болған жыраўлар поэзиясының даўамшысы, сол дәўир дәстүрлериниң ең жетилискен жазба әдебият пенен байланыстырыўшы ўәкили» [8:102] деп баҳалайды.

Қарақалпақ әдебияты тарийхын жергиликли алымлардан дәслепки илимий изертлеў жумысларын алып барған әдебиятшы алым Н.Дәўқараев Жийен жыраў дөретиўшилигин, оның көркем поэтикалық дүньясын, саз (музыка) ҳәм жыраўшылық таланты бойынша дәслепки илимий-теориялық пикирлерди кең илимий жәмийетшиликке усынды. Әсиресе, оның сөз ҳәм саз өнериниң жетик маманы, жыраўшылық кәсип бойынша мектеп жаратқанлығы, қаҳарманлық жыр-толғаўлар, дәстанлардың миллий эпикалық эпос (дәстан) сыпатында жетилисиўинде айрықша әҳмийетке ийе тулға екенлигин айрықша баҳалады [4:45]. Себеби, дүнья әдебияты соның ишинде қарақалпақ әдебиятының да ерте дәўирдеги сағаларына, жыраў-шайырлар дөретиўшилигине нәзер аўдарсақ көркем өнер түрлери (сөз, саз, актёрлық,) синкретикалық усылда биригип, қәлиплесе раўажланған. Биз атап өткен синкретикалық белгилер Жийен жыраў дөретиўшилигинде сақанланғаны менен бирге оның көркемлик дүньясында жыр-толғаўларды дөреткенгенде, қолына қобыз алып дәстанға түскенде (атқарғанда) импровизациялық усыллардан шебер пайдаланғанын аңлап отырмыз. Импровизация усылы көркем өнердиң барлық түрлеринде (көркем әдебият, музыка, театр, жиповись, хореграфия) бар болған көркем әдебий қубылыс болып табылады. Бул көркем әдебий қубылыс таярлықсыз суўырып салыў, ҳәзир жуўаплы, төкпе талант, тәбийғый таланттың сол заматта туўылыўы, сөз тапқырлығы қәсийетлерине ийе болады [2:40-41, 3:152].

Белгили алым К.Мәмбетов ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебиятын изертлеў барасында усы жыраў-шайырлар дөретиўшилигине айрықша тоқтап: «…автор шығарманы өзи жазып, өзи үгит-нәсиятлаўы, өзи саз әспабы менен атқарыў қәбилетине ийе болыўы менен белгиленеди» [7:177] деген еди.

Дүнья жүзиндеги уллы шайырлардың көпшилиги импровизациялық усыл менен шығарма дөретиў қәбилети болған. Мәселен, поляк халқының уллы ойшыл шайыры Адам Мицкевич жазыў менен бирге импровизатор, төкпе талант, суўырып салыў, төгилип қосық шығарыўға шебер болған. Рус халқының атақлы шайырлары ишинде М.Ю.Лермонтов, А.Кольцов, А.Блок, С.Есенин импровизациялық усыл менен поэтикалық шығармаларын дөретип отырған [5:26].

Көркем аўызеки әдебиятта импровизация дәстүри дүнья халықлары әдебияты тарийхында жүдә ерте заманлардан берли бар болған көркем әдебий қубылыс. Белгили қазақ алымы Ә.Қоңыратбаев фольклордағы импровизация дәстүрине тоқтап:- «…импровизация өнеринде синкретикалық белги бар. Оның мәниси көркем сөз, эн-күй (саз-нама К.М) бөлинбей бирге жүрген. Профессионал айтыўшылар бақсылар (VIII-IX ә.) менен (X-XV ә.) жыраўлар болған десек, оларда төрт түрли өнер бирлескен. Олар: сөз импровизациясы, эн-күй (саз-нама К.М) импровизациясы, (қобыз, домбыра) актёрлық ҳәрекет (сахна өнери) ҳәм ел ғамын ойлайтуғын ойшыл сана» [6:29]-деп атап өтеди. Демек, Жийен жыраў дөретиўшилигинде оның көркем поэтикалық дүньясында усы синкретикалық ҳәм импровизациялық усыллардың белгилери бар екенлигине даў жоқ.

Жийен жыраў дөретиўшилигиндеги импровизациялық қубылысты биринши рет илимий-теориялық тийкарда түсиндирген әдебиятшы алым К.Алламбергенов:«…алдын-ала ойланып-толғанып отырмастан, сол моменттеги болып атырған жағдайларға байланыслы талант пенен шығарған, яғный шығармадағы сүўретленип атырған ўақыялар сол моментинде шайырдың көзи менен көрилип, кеўли менен сезилип, сол моментинде бирден жуўмақластылырып барылады. Буған қосымша, шайырдың импровизатор екенлигин анықлайтуғын бир белги – саз әспабының жәрдеминде қосық шығарыўы

(сол моментинде шығарып, сол моментинде сазға салып айтыўы) десек, Жийен жыраў поэмада («Посқан ел») сүўретлеген ўақыяларының барлығын да жол бойында кетип баратырып қобыз бенен толғап берип отырады»[1:36] деп көрсетеди.

Поэтикалық импровизация шайырлық тәбиятқа ийе жыраў, бақсы, жыршылардың алдын-ала жобаластырылмаған таярлықсыз бир тема әтирапында қосық (жыр, терме, толғаў) шығарыўын түсинемиз. Қарақалпақ әдебиятында импровизациялық усыл менен төгилип, ағып, суўырып салып айтыў өнери күшли раўажланғанын фольклор ҳәм әдебият тарийхы арқалы биз жақсы билемиз. Сонлықтан да халқымыз импровизациялық талантқа ийе болған шайырларды «ақпа шайыр,» «төкпе шайыр» деген халықлық атама берген. Базы жағдайларда шайыр өзиниң шығармаларын саз бенен атқарыў жолы менен дөреткен. Бул өз гезегинде импровизациялық өнердиң жемиси еди.

XVIII әсирдеги қарақалпақ әдебияты тарийхында жазба әдебияттың еле раўажланыў басқышы тар шеңберде қалыўы ҳәм аўызеки әдебияттың сақланып турыўы бирақ, жеке авторлық поэзияның қәлиплесиўи менен көзге тасланады. Сол себепли жыраў-шайырлар дөретиўшилигине тән болған импровизациялық қубылыстан Жийен жыраўда әдебий дөретиўшиликте толғаў дөретиўде ҳәм жырлаўда дәстүрге айландырған. Бул өз гезегинде дөретиўшиликтеги ең әҳмийетли болған әдебий қубылыслардан болып табылады.

Қуў ағашта сен муңлы,
Адамзатта мен муңлы,
Айтысайық қобызым,
Қобызымды жырласам,
Сен де муңлы қобызым,
Мен де муңлы қобызым,
Көкиректеги шерди тарқатып,
Муңласайық қобызым,
Қолыма алған жолдасым,
Шерди айтқан сырласым,
Айтып жырымды саған,
Қайғылы нама шаламан [8:102].

Жийен жыраў дөретиўшилигинде толғаў тийкарғы көркем поэтикалық форма болып, жыр (толғаў) жырлаўда, атқарыўда поэтикалық сөз бенен саз намалары (қобыз) менен синкретикалық ҳәм импровизациялық усыллар менен жырланған. Әлбетте, жыраў толғанып жыр жырлаўда аудитория (халық массасы), кеўил күйи ҳәм импровизациялық усыл оғада зәрүр. Импровизациялық уқып атқарыў пайытында тәбийий, дөретиўшилик тәжирийбе арқалы туўылады.

Жийен жыраў синкретикалық формалардан барынша пайдаланып қарақалпақ мәденияты тарийхында сөз өнериниң (шайырлық) саз өнериниң (музыка) театр өнериниң (актёрлық) қәлиплесиўинде ең дәслепки формаларын бере алды. Жийен жыраў импровизациялық шеберлигиниң нәтийжесинде терме-толғаўлары дөретип, қарақалпақ жазба әдебиятының ирке тасын қалаўда тийкарғы фигура болып хызмет етти.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
2. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзилиги. - Нөкис: «Билим», 1993.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ., Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. - Нөкис: «Билим», 1994.
4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. III том. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
5. Исмайлов Е. Ақындар. ҚМКӘБ, - Алматы: 1956.
6. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. - Алматы: «Білім», 1994.
7. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1992.
8. Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаўлары. - Нөкис: «Билим», 1995.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XVIII аср қорақалпоқ адабиётининг улуғ вакили Жийен жиров халқимизнинг миллий маънавий ва маданий ҳаётида сўз ва чолғу ижрочилиги бўйича бадиҳагўй шоир (импровизатор) эканлиги ўрганилади. Жийен жировнинг қорақалпоқ адабиёти тарихида тутган ўрни ва импровизация анаъ514аси йўлида ижод этгани баён этилган.

РЕЗЮМЕ. В статье изучается, что великий представитель каракалпакской литературы XVIII века Жиен жиров был поэтом (импровизатором) исполнителем в национальной духовной и культурной жизни нашего народа. Жиен жиров занимает свое место в истории каракалпакской литературы и является создателем импровизации на основе традиции.

SUMMARY. The article studies the great representative of the Karakalpak literature of the 18th century, Djien Zhirov, was a poet (improviser) performer in the national spiritual and cultural life of our people. It is said that Zhien Zhirov took his place in the history of Karakalpak literature and was the creator of improvisation style based on traditions.

YANGI O‘ZBEK SHE’RIYATIDA MASNAVIY SHAKLIDA YOZILGAN SHE’RLARDA MUMTOZ RUH

D.I.Nazarova – *filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori, dotsent*
Buxoro davlat tibbiyot instituti

Tayanch so‘zlar: tarse’, tazod, tashxis, mubolag‘a, tanosib.
Ключевые слова: тарсеъ,олицетворение антитеза, гипербола, метафора.
Key words: tarse’, tazod, tashxis, mubolag‘a, tanosib.

Istiqlol davrida masnaviyda she’rlar bitish va uning qofiyalanish shaklidan foydalanish davr she’riyatida sezilarli jarayonga aylandi. Buni E.Vohidov, S.Sayyid kabi shoirlar ijodida yorqin kuzatish mumkin.

E.Vohidovning “O‘zbekiston bog‘lariga qaytib keldi bulbullar” she’ri bu jihatdan ahamiyatli:

Bugun sahar bulbullarning chah-chahidan uyg‘ondim.
Shohimardon tog‘larida bir yayradim, quvondim.
Bir-biriga navbat bermay qo‘shiq aytdi bulbullar,
Shukur bo‘lsin, bog‘larimga yana qaytdi bulbullar [1:382].

Shoir necha zamonlardan beri o‘lkasi bulbullardan ayru holligini yozar ekan, keyingi misralarda uning sababini ochib beradi.

Tomigacha paxta ekkan elda netar bulbullar,
Osmonidan zahar yoqqan yurtni netar bulbullar!
Chamanzorlar shudgor bo‘lsa, bulbul qandoq yayrasin,
Erk qushchasi erk yo‘q joyda qandoq qilib sayrasin.

Bulbul timsolida istiqlol amalga oshganini ifoda etadi.

Mana bu kun bog‘larimga qaytib keldi bulbullar,
Hur Vatanga hur qo‘shiq aytib ketdi bulbullar [2:125].

Bulbul obrazi o‘z tabiiy ma’nosidan tashqari, ramziy ma’noga ega. Mazkur she’rda bulbul istiqlol, ezgulik, go‘zallikdir. Demak, istiqlol yurtga erkinlik, ezgulik, go‘zallik olib keldi. Shundan shoir:

Men ham endi qalamimni she’rlar uchun charxlayin,
Bu sehrli taronani g‘azallarga sharhlayin, -

deydi. Shoir bulbulning zavqqa to‘lib sayrashini, ya’ni istiqlolning mustahkam bo‘lishini istaydi.

E’tibor berilsa, yuqoridagi satrlarda masnaviyning qofiyalanish shakli to‘la saqlangan. Ya’ni “elda”, “yurtda”; “yayrasin”, “sayrasin”; “qaytib keldi”, “aytib keldi”;

"charxlayin", "sharhlayin" kabi o'zaro ohangdosh so'zlar she'r ta'sirchanligini oshirishdan tashqari g'oyaviy-badiiy mazmunni o'ziga xos izchillikka ifodalashga ko'mak bergan.

A.Oripovning "Holbuki" masnaviysi mazmunan E.Vohidovning yuqoridagi she'riga hamohangdir:

O't ketsin u qora kunga – birovlarga qul bo'ldingiz,
Sharqu G'arbning o'rtasida oyoq osti bo'ldingiz.

Shoir bunda istiqlol kunlaridan turib Vatan tarixiga nazar tashlaydi.

Ming-ming shukur, zamon kelib istiqbolga erishdingiz,
Xarob bo'lgan xonadonni butlamoqqa kirishdingiz.

Bunda "xarob bo'lgan xonadon" – Vatan. Shoir aytmoqchi, istiqlol tufayli uni butlashga kirishildi, demoqchi bo'ladi shoir.

Turkistonning bog'larida bulbullari bor, holbuki,
Xor bo'lsa ham, tog'day baland ko'ngillari bor, holbuki.

Binobarin, bulbul obrazi bunda istiqlol elchisi sifatida namoyon bo'lgan.

A.Oripov poetik fikr izchilligini ta'minlashda masnaviy imkoniyatlaridan samarali foydalangan.

S.Sayyid Shoirning "Muhabbat koshonasi" she'ri masnaviy shaklida bitilgan:

Muhabbatni tashlab ketmang bog'larga,
Ermak bo'lar, xor bo'lar u zog'larga.
Azal go'zal nishonasi bir guldir.
Muhabbatning koshonasi ko'ngildir.

Bog' turli mevalaru daraxtlar, gullaru rayhonlar, turfa qushlarga makon bo'lgan joydir. Unda bulbullar bilan birga zog'lar ham yashaydi. Shoirning fikricha, muhabbatni bog'ga bir o'zini tashlab ketib bo'lmaydi. Ma'lumki, ko'ngil qo'ygan kishiga dastlab gul tuhfa qilinadi. Uchinchi misrada shoir "azal go'zal nishonasi bir guldir" der ekan, shunga ishora qiladi. Muhabbat, ko'ngilda, qalbda maskan tutadi.

Ko'ngil shu deb ko'z ochur ham ko'z yumur.
Butun umr, bori umr, bir umr.

Oshiqona qalb muhabbat deb "ko'z ochur ham ko'z yumur". Demak, inson butun umri davomida shu tuyg'uga oshufta yashaydi.

"Sevgi" she'rida muhabbatga tashbehlar berilgan:

Sevgi mening kechmishimdir, bugunimdir,
Olovimdir, kulimdir ham kukunimdir.
Bu yo'llarda oxir bir kun to'kilgumdir,
Sevgi mening ko'nglimdagi tugunimdir [3:130].

Lirik qahramon sevgini kechmish va bugun deb hisoblaydi. To'g'ri, she'riyatda taftli muhabbat olovga qiyos etiladi. Biroq olov ham hamisha gurillab turmaydi. U cho'g'ga, kulga, kukunga aylanadi. Shoir ana shu mantiqdan kelib chiqib, muhabbat shularning barchasida aks etishini his etadi. Ayni zamon uni ko'ngildagi tugunga qiyos etadi. Shu tarzda satrdan-satrga, banddan-bandga o'tgani sayin poetik fikr rivojlanib boraveradi. Shoir muhabbatni tabiatdagi eng go'zal narsalarga: majnuntol, shovullagan terak, qumga singib ketgan tiniq jilg'a, nayson yuvgan ko'ylakka mengzaydi:

Qumga singib ketgan tiniq jilg'am mening,
Qumda lola unsa agar ilg'ang meni,
Sevgi nayson yuvib ketgan ko'ylagimdir,
O'lgunimcha o'ylagumdir, o'ylagumdir.

Ushbu satrlar juda mazmunga boy. Shoir muhabbatni "qumga singib ketgan tiniq jilg'am", demoqda. Agar o'sha qumda lola unsa, demak, muhabbat yashamoqda. Nayson – bu bahor yomg'iri. Bahor – yoshlik, muhabbat fasli. Oshiq ma'shuqasini nayson yomg'irida ko'ylagi ho'l bo'lib ketsa ham kutadi. Eng muhimi, uni o'ylashdan to'xtamaydi.

S.Sayyidning "Tiriktepa", "Shukuh", "Noumid odamning daftariga"... kabi she'rlar masnaviy shaklida bitilgan. Shoir mumtoz adabiyotimizda an'anaviylashgan masnaviy shaklining qofiyalanish tartibidan foydalanib, poetik fikrni yuksak badiiy shaklda ifodalashga erishgan.

Qay bir oshiq dildan epkin yeldimi?
"Onajon, bilmadim, Navro'z keldimi?"
Yorug' niyatlarning amalimu bu?
Yoki tiriklikning samarimu bu?
Ko'zimga ko'z surtar malohat tengsiz,
Onajon, bu olam bunchalar cheksiz!

Navro'z haqidagi bu she'r boshdan-oyoq masnaviy kabi qofiyalangan. Dastlabki to'rt satr tajohuli orif bilan ziynatlangan. Shoir Navro'z tashrifini oshiq dildan epkin yelishiga qiyos etadi. Shoir ritorik so'roqlari orqali o'z fikrlarining tasdig'ini ifoda etadi. Ya'ni Navro'zning kirib kelishi yorug' niyatlarning amalga oshishi, tiriklik samarasidan dalolat berishini mana shunday ochib beradi.

Tilagim gul bo'lar qaerlardadir,
Yuragim bu kunlar sayrlardadir.

Yuqoridagi satrlarda poetik fikr tarse' san'ati orqali ifoda etilgan. Yuragim-tilagim, gul-bu, bo'lar-kunlar, qaerlardadir-sayrlardadir so'zlari o'zaro parallel ravishda ohangdoshlik hosil qilgan. Natijada shoirning navro'zona kayfiyati ta'sirchan aks ettirilgan go'zal manzara vujudga kelgan.

Armon chekkan olam ham aqlan, ham ma'nan yetuk shaxs hisoblanadi. Negaki, o'z qilmishlarini taroziga solib, mushohada qiladigan, ba'zi ishlaridan nadomat chekadigan kishi armon chekadi. S.Sayyidning navbatdagi masnaviysidagi lirik qahramon shunday shaxs:

Yoshlik edi, bir o'zimni o'ylab yurdim.
O'z onamning sochlarini oqartirdim.
Devorlarni tirnaganda bargi xazon,
Nechun jismim zirqiraydi o'sha zamon? —

deydi "Umr asta aylanarkan aziyatga" deb boshlanadigan she'rida. O'z qilmishini o'ylash, onasiga ozor berganidan pushaymonlik, undan ruhiy ezilish ham Sharq xalqlariga xosdir. Chunki bargning xazon bo'lishi umrning tugashidir. Uning uzilgan devorlarni tirnashidir. Bu yerda barg qismati inson hayotiga ishoradir. Insonning hayotdan ketishi shoirning qalbini zirqiratadi.

Ko'ngil, ko'ngil, qay yo'llarga to'kildim men?
Seni oxir o'z maylimga qul qildim men.

Demak, ko'ngilni havoi nafs o'z to'riga tushirgan. Bu hol insonni tabiiy intizomdan chiqaradi, istaklar orasidagi tenglik buziladi. Havoi nafs ustun chiqib, boshqalarni chetga suradi. Irodasi zaif, bilimi oz odam havoi nafsga beriladi.

Ko'ngilni mayllarga bo'ysundirgan shoir o'zining qay ahvolga tushganini shunday yozadi:

Tutgan yanglig' xoru xasning uvollari
Jon so'raydi mendan kuzak shamollari.
Lek men o'zim qay hola va qaydadirman?
Adirlarda qolib ketgan chayladirman [4:371].

Bundan tegishli xulosa chiqarish insonning ma'naviy dunyosini boyitadi, qadamini bilib bosishga undaydi.Ko'rinadiki, davr she'riyatida shoirlarimiz masnaviy janridan keng istifoda etishgan. Shu tarzda davr she'riyati janriy jihatdan turli-tumanlikka erishdi.

Adabiyotlar

1. Vohidov S. Ko'nglimda olam surati. –Buxoro: "Buxoro", 2004. 382-b.
2. Vohidov E. Muhabbatnoma. Ikki jildlik. Birinchi jild. –Toshkent: "G'.G'ulom" 125-b.
3. Sayyid Sirojiddin. Vatan abadiy. – Toshkent: "Sharq", 2001, 130-b.
4. Begimqulov D. She'riyatimiz yulduzi. Kitobda: A.Oripov. Tanlangan asarlar. To'rt jildlik. 1-jild. –Toshkent: "G'.G'ulom", 2000. 371-389-b.

REZYUME. Ushbu maqolada yangi o'zbek she'riyatida masnaviy shakli va unda mumtoz an'analarning aks ettishi haqida fikr yuritiladi. Masnaviy mumtoz adabiyotda keng qo'llangan janrlardan biridir. Ma'lumki, masnaviydagi baytlar o'zaro a-a, b-b, v-v, g-g va hokazo tarzida qofiyalanadi. Bu shakl mumtoz adabiyotda yirik hajmli dostonlar uchun ham asos bo'lib xizmat qilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается форма маснави в новой узбекской поэзии и отражение в ней классических традиций. Маснави – один из широко используемых жанров классической литературы. Известно, что стихи в Маснави рифмуются между собой в форме а-а, б-б, в-в, г-г и т. д. Эта форма послужила основой для масштабных эпосов в классической литературе.

SUMMARY. This article discusses the form of masnavi in new Uzbek poetry and the reflection of classical traditions in it. Masnavi is one of the widely used genres in classical literature. It is known that the verses in Masnavi rhyme with each other in the form of a-a, b-b, v-v, g-g, etc. This form served as the basis for large-scale epics in classical literature.

К.КАРИМОВТЫҢ «АРАЛДЫҢ ҮМИТИ» РОМАНЫНДА ДИАЛОГ ҲӘМ МОНОЛОГТЫҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТИ

П.Нуржанов – *филология илимлериниң докторы*
Н.Абсаттарова – *магистрант*
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: бадиий нутқ, персонаж нутқи, диалог, монолог, ички монолог.
Ключевые слова: художественная речь, речь персонажа, диалог, монолог, внутренний монолог.
Key words: artistic speech, character speech, dialogue, monologue, internal monologue.

Көркем шығарманың тәсиршеңлигин арттырыўда, автор идеясын толық жеткериўде көркем тилдиң атқаратуғын хызмети айрықша. Бул туўралы белгили әдебиятшы Ҳ.Умуров: «Әдебий шығармаға жан ендиретуғын тийкарғы күш – көркем тил. Ол соның ушын да көркем шығарманың барлық клеткаларында жасайды, сол клеткалардың тири, өмиршең болыўын тәмийинлейди»»,-деген еди [1:142]. Демек, көркем тил әдебий шығарманың образлы болыўында ҳәм оның оқыўшының жүрегинен терең орын алыўында баслы орын ийелейди десек қәтелеспеймиз.

Илимпазлар көркем тилди автор тили, гүррińши тили, персонаж тили деп бир неше түрлерге бөлип қарайды. [2:165-168]. Көркем шығармада булардың ҳәр бириниң тутқан орны бар ҳәм биз персонаж тилине арнаўлы түрде тоқтаўды мақсет еттик.

Шығарма ишиндеги ўақыялар бәрқулла баянлаўшы яки гүррińши тәрепинен баянлана берместен, жазыўшы ўақыя қаҳарманларының өзлерин де қарым-қатнасқа түсиреди. Жазыўшының шығарма қаҳарманларын сөйлетиўи “персонаж тили” делинеди. Персонаж тили, әлбетте, диалог ҳәм монолог қатнасында пайда болады.

Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде монолог ҳәм диалогтың атқаратуғын хызмети туўралы С.Баҳадырова, Ж.Есенов, З.Бекбергенова ҳ.т.басқалардың мийнетлеринде арнаўлы түрде сөз етиледи.

Илимпаз Ж.Есенов монолог ҳәм диалогтың қолланылыў өзгешелигин, қаҳарман психологиясын жасаўдағы әҳмийетин бир қанша повесть жанры мысалында изертлейди. З.Бекбергенова диалог ҳәм монологты түрлерге ажыратып, олардың шығарма структурасындағы әҳмийетин, көркемлик функциясын изертлейди. Биз әдебияттаныў илиминдеги теориялық пикирлерге сүйенген ҳалда Өзбекстан халық жазыўшысы К.Каримовтың “Аралдың үмити” шығармасында диалог ҳәм монологтың әҳмийетин, олардың көркемлик хызметин үйренемиз.

Диалог (грекше “dialogos”- еки адамның өз ара сөйлесиўи) - көркем шығармада ўақыяны түсиндириўге, характерди ашыўға жәрдем беретуғын усыллардың бири [3:63].

Жазыўшының “Аралдың үмити” романы атамасынан белгили болғанындай инсан өмирине қәўип туўғызып турған Арал проблемасына арналған. Арал темасы өткен әсирдиң 80-жылларынан баслап әдебиятымызда көрине баслады. Мысал ретинде Т.Қайыпбергеновтың “Көздиң қарашығы”, А.Қарлыбаевтың “Арал толғаныслары”, өзбек жазыўшысы Ж.Абдуллахановтың “Барса келмес”, қазақ жазыўшысы Ә. Нурпейсовтың “Сең” романларын атап өтиўге болады. Бул шығармаларда авторлар проблемаға ҳәр қыйлы көз қарастан жантасады ҳәм теманы түрли усыл ҳәм образлар жәрдеминде сәўлелендиреди.

Биз изертлеў барысында К.Каримовтың “Аралдың үмити” романы менен Ә.Нурпейсовтың “Сең” романдағы ўақыялар ҳәм образлар арасында типологиялық уқсаслық бар екенлигин аңғардық. Бундай уқсаслықтың тийкарғы себеби етип Арал теңизи әтирапында жасайтуғын қарақалпақлар ҳәм қазақлардың турмыс тәризиниң, жасаў шараятының уқсас екенлигинде.

К.Каримовтың “Аралдың үмити” романында сюжетти раўажландырыўда ҳәм қаҳарманның психологиялық ҳалатларын бериўде диалоглардан утымлы пайдаланған. Шығарма қаҳарманы Даўылбай жийени екеўи теңиз ултанына баратырып, узақ жылдан берли көзине ысық болып қалған Үшсайдың тусынан өтеди. Жийени дайысына бул аймақтың өзгерип кеткенлигин айтып жүзленеди:

«-Көрдиңиз бе?

-Көрдим. Соқыр емеспен.» [6:1/5]. Шығармада мине усы қысқа ҳәм жай диалогың өзи арқалы-ақ ғаррының характери бериледи, яғный, оның характери сөйлеў темпи арқалы ашылады. Үшсайдың бүгинги көриниси онда қуўаныў сезимлерин пайда етпейди. Себеби, қаҳарманға туўылғанлы көзи көрген бурынғы пәскелтек үйлер қәдирли.

Әдебиятшы З.Бекбергенованың «Прозалық шығарманың сюжетине киргизилген диалог сөз көркем экспрессивлик қурал болып хызмет қылады ҳәм соның менен бирге, ҳәр бир қаҳарман ушын сөздиң өзине тән қәсийетлерин қайта тиклеўге, типлик характерди ашыўға жәрдем береди», [7] - деген пикирлерине толық қосылған ҳалда төмендеги мысал арқалы бул пикирди беккемлеймиз:

« -Мен саған “теңизге алып бар” демеген бе едим.

-Туўры, солай дедиңиз,- мойынлады жигит. ... Теңизге дейин мынаў ески “Нива” менен жетип қайта алмаймыз. Оллагер...

-Онда қай жерге барамыз?

-Теңиздиң ултанына...

-Теңиздиң ултанына?

Ғарры көзин сығырайтып жигитке қарады.

-Теңизди көрсетемен дегениңе исенип жүриппенаў,- тоңқылдады ол. -Дым илажы жоқ па?

-Теңиздиң ултанына жетиў ушын кеминде үш жүз шақырым жол басыўға туўра келеди. Оған жанармайымыз жетпейди. Теңиздиң ултаны бүгинлиги өркешөркеш қумлы саҳраға айланған. Батып қалсақ, алла бәрекелла.

-Теңиз соншелли қашықлап кетти ме?- деди ғарры кеўилсиз даўыс пенен.

-Енди не деп едиңиз? Ултанына сексеўил егилген соң теңиз қалды ма?» [6:1/4].

Жазыўшы диалог арқалы ҳәм қаҳарманлардың образын ҳәм Аралдың бүгинги аянышлы көринисин сүўретлеўге ериседи. Даўылбай ғаррының диалог ўақтындағы кейпи психологиялық ҳалаты сөйлеў интонациясы ҳәм автор сыпатламасы арқалы да анығырақ жеткерип берилген. Ал, қаҳарманның жолдасы Сағынбайдың репликасы арқалы Арал теңизиниң ҳәзирги ўақыттағы көриниси сәўлелендирилген.

Шығарма бас қаҳарманы менен ақлығының диалогында психологиялық жақтан қыйналыў, екилениў сезимлери айқын сезилип турады. Ол баланың сораўларына қалай жуўап бериўди билмей ойланады:

«-Ата, кемеңе минейик.

Даўылбай ойланып, соң жуўап берди.

-Келеси сапар.

-Өткен ретте сондай деген едиңиз,- өкпеледи бала.

-Ендиги келгениңде, әлбетте, “Надежда” бортына көтерилип, бәлки теңизде жүзермиз.

-Ҳәзир ше?

-Ҳәзир судно оңлайтуғын жерге алып кетилген» [6:4/20]. Оқыўшы диалогтан ғаррының ҳақыйқатгөйлигин, ҳәр қандай жағдайда да туўры сөйлеўге бейимлилигин, психологиялық жағдайын, ақлығына деген мийирман қаҳарманның характерин сезеди. Даўылбайдың балаға жалған сөйлеўге мәжбүр болғанлығы болса, оның ишки гүйзелисин, илажсызлығын аңлатады.

Романда оқыўшының дыққатын тартатуғын персонажлардың бири болған Перузаның өзине тән характери бар. Оның минезиндеги ҳәзил-дәлкекке бейимлилик, басқаларға уқсамаған ашық кеўиллилик сыпатлары оның диалогтағы ҳәр бир сөзинде анық көзге тасланады. Бул Даўылбайдың еске түсириўлериниң бириндеги ўақыяларда төмендегише бериледи:

«-Сен, шеше, ҳәзир мынаў исиңди туўарып, балық асып жибер. Қайнаға әкелген бекирениң бел кеспесинен салыўды умытпа,-деди күлип».

«Ертесине буўылған қамыс шом менен қабырғаларды тикейтиў басланған пайт:

-Көшеде еркек киндиктен ким бар екен деди кейўаны.

-Оны қәйтемиз, шеше?- деди Перуза күлешырай менен, шамасы, ҳәзил сөз айтыўға аўзы қышып турғандай сыңай танытып. < >.

-Мына бала еркек киндик емес пе? – күлди Перуза Даўылбайды көрсетип”[6:2/8-9].

Бул Даўылбайдың әкеси үйин жаңадан тиклемекши болғанда, оған аўылының ҳаяллары жәрдемге келгендеги диалог болып, автор Перуза образы арқалы урыс себепли еринен айырылған болыўына қарамай, өзин кеўилли тутыўға ҳәрекет ететуғын, қыйыншылықларды жеңип атырған сабырлы ҳаялдың образын жасаўға ҳәрекет етеди. Бунда персонаждың сөзине қосымша автор ремаркасы әҳмийетли орын тутады. Сондай-ақ, ол теңиз жағасында жасаўшы халықтың турмысын, екинши жер жүзлик урыстан кейинги аўыл жағдайын, адамлар арасындағы бир-биреўге деген мийиримшәпәәтти сәўлелендириўде салмақлы функция атқарып тур.

Автордың диалог қурыў шеберлиги менен бирге қаҳарманларды сөйлетиў барысында жиберилген айырым кемшиликлерди де байқаўға болады. Шығарма қаҳарманы Даўылбайдың теңиз ултанына жийени менен сапарға атланардағы диалогында Аралдың қурығанынан хабардар екенлиги мәлим болып турады. Лекин, усы көринистен соң, сапарға атланған екеўдиң жолдағы сөйлесиўинде Даўылбай теңиз қурып қалғанынан бийхабар етип сүўретленеди. Мәселен, биринши диалогта:

«-Бул не өзи, Даўылбай дайы?

-<u>Жол азық. Теңиздиң ултаны шексиз. Баяғыдай балық қуўырып жей алмайсаң”</u>.[6:1/3]. Ал, усыннан кейинги диалогта:

«-Теңиздиң қалдығына жетиў ушын кеминде үш жүз шақырым жол басыўға туўра келеди. Оған жанармайымыз жетпейди. Теңиздиң ултаны бүгинлиги өркешөркеш қумлы саҳраға айланған. Батып қалсақ, алла бәрекелла.

-<u>Теңиз соншелли қашықлап кетти ме?-деди ғарры кеўилсиз даўыс пенен».</u>[6:1/4].

Улыўма, роман поэтикалық қурылысындағы диалоглар шығарманың «өмиршеңлигин» тәмийинлеп келген ҳәм қаҳарманлардың психологиясын бериўде, олардың образын исенимли жаратыўда әҳмийетке ийе..

Көркем шығарманың тәсирли ҳәм тартымлы шығыўында, қаҳарманлардың ишки ой-кеширмелерин бериўде монологлар да үлкен әҳмийетке ийе.

Монолог (грекше monos – бир ҳәм logos – сөз) – көркем шығармада қаҳарманның көпшиликке ямаса өзине қарата айтқан сөзлери.[3:138]. Бунда қаҳарманның сөзлерине жуўап талап етилмейди, басқа қаҳарманның репликалары берилмейди. Усы тәрепи менен диалоглардан ажыралып турады. Олар көркем шығарма ишинде келип қаҳарманның ой-сезимлерин терең аңлаўда көркемлик хызмет атқарады.

Ҳәзирги әдебияттаныў илимирде монологты ишки монолог ҳәм сыртқы монолог деп еки түрге бөлип қарайды.

К.Каримовтың «Аралдың үмити» романында монологлардың сыртқы ҳәм ишки түрлериниң қолланғанын көремиз. Олар қаҳарманның түрли ситуациялардағы жағдайын, руўхыятын бериўге хызмет етеди. Мәселен, Даўылбайдың теңиз ултанына баратырып жолдың еки шетиндеги қурылып атырған жаңа иморатларды көрип: «-Я заман өзгерди, я адамлар»,[6:1/3] - деп сөйлениўи қаҳарманның аўылдағы өзгерислерге болған көзқарасын билдиреди.

Ж.Есеновтың «Қаҳарман психологиясын дәўирдиң руўхы, шығарманың баслы идеясы менен терең байланыстырып оны шеберлик пенен ашыўдың ең нәтийжели усылларының бири «ишки сөйлеўлер» менен «ишки монологлар» ды актив ҳәм өнимли пайдаланыў болып есапланады»,[4:64]-деп көрсеткениндей, биз изертлеп атырған «Аралдың үмити» шығармасында сыртқы монологларға қарағанда басым орынды ишки монологлар қурайды. Булардың дерлик көпшилиги Даўылбай образына тийисли. Автор қаҳарманның балалық, жаслық дәўирин сүўретлегенде, әсиресе, Арал теңизи қурығаннан кейинги ўақыяларды, оның ой-қыялларын, қыйналыў, ишки гүманланыў қусаған сезимлерин бериўде ишки монологлардан жийи- жийи пайдаланған ҳәм бул арқалы үш дәўирдиң өзине сай руўхын, көринисин, қаҳарманның руўхый дүнясын сүўретлеўде утымлы пайдаланған.

«Әне, Даўылбай ғарры, жаслығында теңиз суўының реңине, шағалалардың шарықлап ушыўына, ескен самалдың бағытына қарап бағдарды, қай орында балық мол екенин аңғаратуғын едиң. Енди теңиз ултанында өсип-өнген аңның изин излейтуғын болдың ба?»[6:1/7].

Жазыўшы Аралдың қумлы ултанында гезип жүрген ғаррының қыялынан өткенлерин, ишки толғанысларын, кеўил кеширмелерин сыпатлай отырып, теңиздиң суўы мол ҳәм бүгингидей қумлы көринисин сүўретлейди.

Оның: «Қәне енди, қәдир ийемниң қүдирети менен пайда болған теңиз, анаў шарқ урып ушқан шағалалар, қарайып көзге түскен судно сүлдерин көрип турғаным рас болса, олардың дийдарына тағы бир мәрте қанып алсам, соңынан аманатын тап ҳәзир, усы турған жеримде алса да разыман»,[6:1/13] - деген ишки ойлары арқалы қаҳарманның руўхый езилиўин, әбден қыйналыўын сүўретлеўге, оқыўшыда өткир эмоционаллық тәсир қалдырыўға ериседи. Келтирилген монологлар қаҳарманның узақ өтмиш ҳаққындағы пикир жүритиўлерин ямаса келешек арзыўларын емес, ал, оның сол заматтағы ҳәдийселерге, сол ўақыттың өзинде ойында кешип атырған ой - кеширмелерди сәўлелендириўге ҳәрекет етеди.

Қаҳарманның ишки монологи көпшилик көркем шығармаларда жүз берген ўақыяға байланыслы қаҳарманның руўхый дүньясында болып өткен ойларын көрсетиўге хызмет етеди. «Аралдың үмити» романында көп орынларда қаҳарманның ойлаўлары, ишки сөзлери

қысқа түрде - сол моменттеги ситуацияға реакциясын билдириў мақсетинде қолланылған. Яғный, қаҳарманның санасындағы кеширмелери ўақыяның баянланыў барысында, ўақыт ҳәм орын жағынан алға яки кейинге қайтыўды талап етпей, ҳәдийсе жүз берип атырған ўақытта кешеди. Мәселен, Даўылбай теңиздиң ултанындағы шаң-тозаңлар, қумлар арасында турғандағы ишки сезимлери төмендегише бериледи:

«Хош теңиз! Атың Арал еди. Енди суўдың орнында қум... Қумға айланыпсаң». «Енди Арал теңизи жоқ. Аралқум бар!»[6:1/8]. Қаҳарманның усы монологи арқалы оның теңиздиң аянышлы аўҳалын көрип қайғыға берилиўи, өткир психологиялық ҳалатқа түсиўи исенимли бериледи, бул өз гезегинде романда Арал проблемасының шебер сүўретлениўине хызмет етеди.

Даўылбай ғарры көзине ысық «Үшсай» да узақтан көринген судноны көзи шалғанда: «Растан да сол ма? Жоқ, болыўы мүмкин емес! Оны кесип-кесип металломға алып кеткени қашшан?» [6:1/9] - деп ойлаўлары қаҳарманның ишки қарама-қарсылықларын, гүман етиў қусаған сезимлерин сүўретлеп береди.

Солай етип, К.Каримовтың «Аралдың үмити» романында монологлар қаҳарманлардың қыйналыў, таңланыў, гүманланыў сыяқлы ишки сезимлерин бериўде утымлы пайдаланылған ҳәм бул нәрсе қаҳарман образын анық түрде жасаўда белгили рол атқарған.

Улыўмаластырып айтқанда, К.Каримовтың «Аралдың үмити» шығармасында диалог ҳәм монолог баянланып атырған ҳәр бир дәўирдиң руўхын, шығарманың мазмун-мәнисин ашып бериўде өзине тән көркемлик хызмет атқарған. Әсиресе, қаҳарманның руўхый дүньясын бериўде монолог ҳәм диалоглардан өз орнында пайдалана алған. Усы ислеген анализлеримизден келип шығып К.Каримовтың аты аталып атырған шығармасын 2000-жыллардағы Арал темасын сүўретлеўге арналған шығармалардың елеўлиси деп есапласақ болады.

Әдебиятлар

1. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. –Т.: «Шарқ» НМАКБТ. 2002.
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.: «Ўзбекистон». 2002.
3. Ахметов С, Есенов Ж, Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша тусиндирме сөзлиги. -Н.: «Билим». 1994.
4. Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары(ҳәзирги қарақалпақ повестьлеринде көркем психологизм проблемасы). –Н: «Қарақалпақстан». 1986
5. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980- 2010- жыллар). -Н.: «Илим». 2016.
6. Каримов К. Аралдың үмити романы. «Әмиўдәрья». 2022. №1, 2,3,4.
7. https://cyberleninka.ru/article/n/k-probleme-kommunikativnoy-i-hudozhestvenno-esteticheskoy-funktsii-dialogicheskoy-rechi-na-materiale-romanov-karakalpakskih-pisateley

РЕЗЮМЕ. Мақолада К. Каримовнинг «Оролнинг умиди» романида диалог ҳамда монологнинг аҳамияти ўрганилди, асосан, асарнинг проблематикаси ва қаҳрамон руҳиятини ёритишдаги бадиий функциясининг ўзига хослиги тадқиқ қилинди.

РЕЗЮМЕ. В статье исследовано значение диалога и монолога их художественная функция в отображении проблематики произведения и духовного мира героев в романе К.Каримова «Надежда Арала».

SUMMARY. In the article was studied the importance of dialogue and monologue in K. Karimov’s novel “Aral’s hope”, basically, was studied the problem of the work and the significance of the artistic function in depicting the psyche of the hero were studied.

SHE’RIYATDA UNDALMALAR TAKRORI ORQALI KONNOTATSIYANING IFODALANISHI
(Eshqobil Shukur she’rlari misolida)

S.Rahmatova – *tayanch doktorant*

O‘zbekiston Milliy universiteti

Tayanch so‘zlar: takror, konnotativ ma’no, undalmalar, hissiy konnotatsiya, til birliklari.

Ключевые слова: повторение, коннотативное значение, импульсы, эмоциональная коннотация, языковые единицы.

Key words: repetition, connotative meaning, exclamations, emotional connotation, language units.

Ma’lumki, takror til birligining emotsional-ekspressiv xususiyatini yuzaga chiqaruvchi, matnda konnotativ ma’noni hosil qiluvchi vositadir.

Tadqiqotchi Sh.Asqarova “takror” [qaytariq, takrorlash] terminining lingvistik adabiyotlarda “takrorlash”, “reduplikatsiya” (so‘z negizini takrorlash yo‘li bilan yangi so‘z yasash), “ikki martaga oshirish”, ayrim holatlarda bir-biridan farqlanmaydigan, turli ma’nolarni ifodalovchi tushuncha sifatida talqin qilinishini ta’kidlaydi [1:10]. Demak, takror til tizimidagi turli birliklarning nutqda qaytalanishidir.

Til birliklari takror qo‘llangan har qanday jumla, matn ta’sirchan bo‘ladi. A.Abdullayev qayd etganidek, “takrorning hamma turi (tovush takrori, so‘z takrori va gap takrori), odatda, ma’noni kuchaytirish, ta’kidlash uchun xizmat qiladi” [2:70].

Takror til birliklarining emotsional xususiyatini kuchaytiruvchi vosita ham hisoblanadi. Konnotativ ma’noga ega bo‘lgan birlik nutqda takror qo‘llanganda uning bu xususiyati yanada kuchayadi. Bunday vaqtda til birligining ta’sir quvvati oshadi. Takror emotsionallikni kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajarganda til birligi orqali ifodalangan ma’no bo‘rttiriladi, u aktuallashib, o‘quvchi e’tiboriga tushadi. Shu sababli nutqda ekspressiv-emotsionallikni o‘rganishda takrorning o‘rniga jiddiy e’tibor qaratish lozim.

Ma’lumki, takrorning konnotativ vazifasi nutqda namoyon bo‘ladi. Badiiy adabiyotda takrorning manbasi she’riyat sanaladi. Shoir she’r yozar ekan, til birliklari takroriga e’tibor qaratmasligi mumkin emas. Takror she’r misralarida ohangdorlikni, ta’sirchanlikni, estetiklikni yuzaga keltiradigan vositadir.

Takror til birliklarining nutqiy funksional imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi uslubiy vosita sifatida ham ahamiyatlidir. Takrordan, ayniqsa, badiiy adabiyotda asar matnida ta’sirchanlikni hosil qilishda, tasviriylikni kuchaytirishda, ta’kidni oshirishda, voqelikni bo‘rttirishda keng foydalaniladi. Badiiy matnda yozuvchi bu maqsadlarga erishishda takrorning turli ko‘rinishlarini qo‘llaydi. Iste’dodli shoir Eshqobil Shukur ham takrorlardan keng va o’z o’rnida foydalana olgan mahorat sohibidir. Shoir she’rlarida takror qo‘llangan fonetik, morfologik, leksik hamda sintaktik birliklar muallifning individual uslubini hosil qilishda muhim o‘rin tutadi. Eshqobil Shukur she’rlarining ta’sirchanligini oshirishda hamda lirik qahramon sub’yektiv munosabatini ifodalashda sintaktik birliklar, xususan, gaplar, gap bo‘laklari, so‘z birikmalari, undalmalar takroridan unumli foydalangan.

Sintaktik takror badiiy matnda konnotativlikni hosil qiluvchi takror turi bo‘lib, so‘z birikmasi, gap bo‘laklari, gap, kirish konstruksiyalar, undalmali gaplar ko‘rinishida yuzaga chiqadi va manbalarda *sintaktik parallelizm* deb ham ataladi. M.Yo‘ldoshevning ta’kidlashicha, “Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko‘p qo‘llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar *parallelizm* atamasi ostida o‘rganiladi. *Parallelizm* (yunoncha *parallelos* - yonma-yon boruvchi) yonma-yon gaplar,

sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo‘lishi”dir[3:68].

Ma’lumki, “takror gap fikrning o‘ta ta’sirchanligini ta’minlashga xizmat qiladi. Gapning to‘la takrorida, asosan, shu gapdan anglashilgan mazmun hissiy tus oladi” [4:134]. Shoirning “Tungi dalada yolg‘iz” she’rida qo‘llangan takror gaplar ham ta’sirchanlikni yuzaga keltirishga xizmat qilgan, gapda aks etgan axborot aktuallashgan:

…Tungi dala…
Oyning yorug‘ida oqarib turar
Yog‘izoyoq so‘qmoq.
Soyamga ergashib bormoqdaman jim,
Manzilim yiroq.
…Tungi dala…
Ovozi tinmaydi chirildoqlarning –
Musiqa tinmas.
Olisdan yulduzlar tovushi kelar,
Ko‘nglim ham jimmas.
…Tungi dala…
Pishgan giyohlarning isi anqiydi
Tun salqinida.
Mangulik kitobin o‘qiy boshlayman
Oy talqinida.
Ey tun, menga hikmatingni och,
Ey tun, menga hikmatingni och!

Ushbu she’rda *Tungi dala* so‘z-gapi uch marta aynan takrorlangan. Xarakterli jihati, shoir bu gapni alohida band sifatida bergan. Natijada ushbu so‘z-gap mantiqiy urg‘uga ega bo‘lgan. Keyingi band misralari ushbu so‘z-gapning mazmunini ochib berishga xizmat qilgan. Shoir she’r oxirida undalmali yoyiq gap tuzilishidagi *Ey tun, menga hikmatingni och* misrasini takror qo‘llash orqali lirik qahramonning iltijosi, o‘tinchini aks ettiruvchi hissiy munosabatni ta’sirchan ifodalashga muvaffaq bo‘lgan.

Eshqobil Shukur she’rlarida konnotatsiya undalmalar takrori orqali ham ifodalangan. A.Abdullayevning ta’kidlashicha, undalmalarni takror qo‘llashda “alohida kuch bilan ekspressivlik ifodalanadi”[2:75]. Darhaqiqat, undalmalar takrorida murojaat yanada kuchayadi. Bu esa ekspressivlikni yuzaga keltiradi. Eshqobil Shukur ham o‘z she’rlarida undalmalar takroriga e’tiborini qaratgan.

Shoir she’rlarida undalmalar takrori bu bo‘lakni aktuallashtirgan, unda ifodalangan ma’no alohida ta’kidga ega bo‘lgan. Natijada poetik matnda ta’sirchanlik yuzaga kelgan. Masalan, shoirning quyidagi she’rida undalmalarning vertikal holatdagi takrori kuzatiladi:

Sevgi!
Tilimga kirma, ***Sevgi.***
Oyog‘ingning tirnog‘i bilan
Yuzingni tirna, ***Sevgi…***
Nafrat!
Tilimga kirma, ***Nafrat****,*
Qushlarning ko‘pchigan patlari bilan
Yuzingni tirna, ***Nafrat...*** (“Nomukammallik”)

She’rda qo‘llangan *Sevgi, Nafrat* undalmalari lirik qahramon murojaatini aks ettirgan. Bu birliklar she’r misralari boshida yakka holda berilib, keyingi satrlarda yana takrorlangan. Natijada murojaat alohida ta’kidga ega bo‘lgan va Sevgi, Nafrat matnning aktual birliklari sifatida namoyon bo‘lgan.

Shoir ayrim she’rlarida shaxslarga murojaat qiladi. Bunday vaqtda undalma sifatida kishi nomlari ishlatiladi. Quyidagi she’rda bi tipdagi undalma gorizontal va vertikal yo‘nalishlarda takrorlangan:

Oysulton, Oysulton, *xushbaxt bo‘lurmiz,*
Soching to‘lqinida oylar suzarlar.
Eshilib yulduzlarning zar yollari
Ko‘zing osmonini bezarlar...
Oysulton, Oysulton, *xushbaxt bo‘lurmiz,*
Labingdan qon tilar tog‘ lolalari.
Toshday sadoqating haqda kuylaydi
Torlarday titragan tosh tolalari.
Oysulton, Oysulton*, xushbaxt bo‘lurmiz,*
Yostig‘ing ichiga gullar to‘ladir.
Sening shodlik rangli lablaring bilan
Mening ko‘zlarimda dunyo kuladir.
Oysulton, Oysulton, *xushbaxt bo‘lurmiz...* (“Oysulton...”)

She’rda *Oysulton* ismining ham misra tarkibida, ham bandlar boshida anaforik usulda hamda eng so‘nggi yolg‘iz bandida takrorlanishi murojaatning o‘ziga xos ko‘rinishi bo‘lib, she’rda hissiy konnotatsiyani hosil qilishga xizmat qilgan. Takror orqali she’rda murojaat birligiga ta’kid ma’nosi yuklangan, uning matnda aktuallashuvi ta’minlangan.

Eshqobil Shukur undalmaga yuklangan murojaatni kuchaytirishda ba’zan undov so‘zlardan foydalangan. Bu holat uning she’rlarida o‘ziga xos hissiy konnotatsiyani hosil qilishga xizmat qilgan. Masalan:

Biza muruvvatsan, hikmatsan, ***ay ruh,***
San xudo nazari, himmatsan, ***ay ruh,***
Bu tan bugun obod, ertan xarobot,
Bir tola nur uza abadsan, ***ay ruh.***
Ay ruh. ... ay ruh... ay ruh... (“Bu ko‘ngil...”)

She’rda *ay* undovi *ruh* undalmasi bilan birga kelib, har bir misra oxirida va she’rning so‘nggi misrasida yana 3 marta takrorlangan. Shoir ushbu undalmaning takrori orqali undash ma’nosini yanada kuchaytirgan, uni aktual bo‘lakka aylantirgan. Ayniqsa, she’r oxiridagi takror shoirning ruh timsoliga bo‘lgan ijobiy munosabatini yanada yorqin ifodalashga xizmat qilgan. Takror natijasida undalma konnotativ xususiyatga ega bo‘lgan.

Kuzatishlarimizdan ma’lum bo‘ladiki, shoir she’rlarida undalamalarning turli xildagi takrori kuzatiladi. Takror orqali shoir undalmalarda undash ma’nosini kuchaytiradi, ularni she’riy matndagi muhim bo‘lakka aylantiradi, shu bilan birga, sub’ektiv munosabatini bildirib o‘tadi. Quyidagi she’rida takror undalma misrani tashkil qilgan, keyingi misra oxirida esa bu undalma yana takrorlangan:

Yig‘loq tosh... Yig‘loq tosh...
Kel, birga yig‘laylik, ***yig‘loq tosh****, –*
Bir tunning ichinda, bir osmon ostinda… (“Yig‘loq tosh”)

She’rda undalma takrori orqali “yig‘loq tosh”ga undash kuchli ifodalangan, takror sababli lirik qahramon murojaati o‘rnini o‘tinch egallagan. Demak, bu o‘rinda undalmada ifodalangan murojaat ma’nosi o‘tinch konnotativ ma’nosi bilan boyitilgan.

Shoir “Ishq suhbatlari” she’rida misra boshida kelgan undalmani misra oxirida ham keltirib, takrorning yana bir o‘ziga xos turidan foydalangan:

– Ay, gul, *kiymishing o‘n sakkiz bahor,* ***ay, gul,***
So‘yla, qaysi jahon saning qulingdir?...

Eshqobil Shukur she’rlarida parsellyativ xarakterdagi takror undalmalar ham uchraydi. Undalmalarni bu usulda qo‘llash va takrorlash orqali shoir ularning ta’sir quvvatini oshirishga erishgan. Masalan:

Sevgimday sevimlim, sirim ***ozodlik! OZODLIK***
Shodlik ulasharmen dardga, qayg‘uga,
Mashrabday sochilib ketayapman men.
O‘n olti yoshimda sezgan tuyg‘uga
O‘ttiz besh yoshimda yetayapman men.
Tohir Zuhrosini suygani kabi,
Men suymak istadim seni, ***ozodlik. OZODLIK***
Dilimda chamanlar bo‘lganida xor,
Yelkamdan potirlab o‘sdi qabrlar.
Cho‘lponning qoshida chayqalganda dor,
Joynamoz ustida jon berdi pirlar. ***OZODLIK.*** (“Ko‘p bo‘ldi…”)

Shoir ushbu she’riy parchada *ozodlik* undalmasini takror qo‘llagan. Xarakterli jihati, she’rda bu birlik 2 o‘rinda gap tarkibida, 3 o‘rinda gapdan ajratilgan holatda alohida takrorlangan.

Ozodlik undalmasining bosh harflarda alohida takrorlanishi ushbu birlik ifodalagan ma'noni aktuallashtirishga, uni ta'kidlashga xizmat qilgan. Natijada ushbu birlik konnotativ jihatdan ahamiyatli birlikka aylangan.

Eshqobil Shukur ayrim she'rlarida undalmalar takrori orqali ijobiy konnotativ ma'noni hosil qilib, she'rlarining ta'sir quvvatini oshirgan.

Yorimni qaytib bergin,
Bug'u, Bug'u, Bug'ujon.
Nayzalarni sindirgin,
Baxtni qilmasin qurbon. ("Xun ayoli haqida qo'shiq")

Berilgan she'riy parchada *Bug'u* so'zi uch marta takrorlangan. Bu so'zning so'nggi takrorida unga *-jon* affiksini qo'shish orqali erkalash ma'nosi ifodalangan. Natijada misrada ijobiy konnotatsiya hosil bo'lgan. Demak, shoir bu o'rinda takror bilan birga maxsus grammatik shakllardan ham foydalanib, ijobiy hissiy konnotatsiyani hosil qiladi.

Shoir takror qo'llangan undalmaga ba'zan -lar affiksini biriktirib, ma'noni bo'rttiradi. Masalan:

Nega yig'layapsiz, ***qo'llarim***
Oyoqlarim, *nega*
Yulib tashlayapsiz tirnog'ingizni?
Bor-yo'g'i uch ming yil yashadik hali
Tosh asrida, temir asrida,
Nega yig'layapsiz, ***qo'llarim,***
Oyoqlarim, *nega yig'laysiz?*
Hali manzil uzoq odam asriga.

She'rda *qo'llarim, oyoqlarim* undalmalari misra tarkibida kelgan. She'rda yaxlit misraning qisman o'zgarish bilan takrorlanishi o'ziga xos. Bunday usuldagi takror va misra tarkibida undalmalarning -lar affiksini qabul qilib, qaytalanishi misrada ifodalangan ma'noni bo'rttirishga xizmat qilgan.

Eshqobil Shukurning ayrim she'rlarida yoyiq undalmalar takrori kuzatiladi. Masalan, uning "Mag'astvi…" deb nomlanuvchi she'rida *Mag'astvi, Mag'astvi, buyuk buddaviy* undalmasi 2 o'rinda takrorlanib, konnotativ ma'no kasb etgan.

Shuningdek, shoir she'rlarida kirish konstruksiyalar takrori orqali ham konnotatsiyani yuzaga keltirgan**.** Eshqobil Shukurning quyidagi she'rida *demak* modal so'zi kirish so'z vazifasida 3 marta takrorlanib, sub'yektiv munosabatni kuchaytirishga, uni ta'kidlashga xizmat qilgan:

Bu navoni rubobdan oldin
Bir qari tut kuylagan edi.
Bu nolani naydan ilgari
Bir qamishdan tinglaganlar bor.
Chanqovuzning po'lat tilchasi
Bitta g'arib turnadan qolgan.
Demak...
Demak...
Demak*...*
Kuylayotgan maysani bilmay,
Ilg'amasdan shamol nolasin,
Eshitmasdan daraxt yig'isin,
Kapalakning faryodin sezmay,
Sezmay turib qayg'u kulgisin,
Musiqani yashay olmassan. ("**Musiqani anglash**")

Xullas, Eshqobil Shukur she'rlarida undalmalarni o'rni bilan takror qo'llab, ularga turli konnotativ ma'nolarni yuklagan. Natijada she'rlarining ta'sirchanligi, badiiy-estetik qimmatini oshirishga muvaffaq bo'lgan.

Adabiyatlar

1. Асқарова Ш.К. Инглиз ва ўзбек тилларида такрорнинг лингвистик хусусиятлари: Филол. фанлари бўйича фалс. док. (PhD) … дисс.автореф. – Тошкент: 2019. 10-11-б.
2. Абдуллаев А.Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. – Тошкент: «Фан», 1987. 75-б.
3. Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлил асослари. – Тошкент: «Фан», 2007. 68-б.
4. Қиличев Э. Ўзбек тили амалий стилистикаси (Грамматика). – Тошкент: «Ўқитувчи», 1992. 134-б.
5. Эшқобил Шукур. Ҳамал айвони. – Тошкент: «Шарқ», 2002.
6. Эшқобил Шукур. Сочлари сумбул-сумбул. – Тошкент: «Ғафур Ғулом», 1988.

REZYUME. Hozirda butun dunyo tilshunosligida konnotatsiyaning ifodalanishi masalasi turli aspektlarda tadqiq etilib kelinmoqda. She'riyatda konnotativ ma'nolarning aks ettiruvchi vositalar tadqiqi bo'yicha ham salmoqli ishlar amalga oshirildi. Badiiy matnda konnotatsiyaning pragmatik mohiyati o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada poetikada turli konnotativ ma'nolar ifodalashga xizmat qiluvchi takror hamda taniqli o'zbek shoiri Eshqobil Shukur she'rlarida qo'llangan sintaktik takrorlarning badiiy matn ta'sir doirasini kengaytirishdagi ahamiyati xususida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В настоящее время вопрос выражения коннотации исследуется в различных аспектах в лингвистике всего мира. Значительная работа проделана и по исследованию средств отражения коннотативных значений в поэзии. В художественном тексте прагматическая сущность коннотации проявляется уникальным образом. В данной статье говорится о повторе, который служит для выражения различных коннотативных значений в поэтике, и о значении синтаксических повторов, используемых в стихотворениях известного узбекского поэта Эшкобила Шукура, в расширении объема художественного текста.

SUMMARY. Currently, the issue of expression of connotation is being researched in various aspects in linguistics of the whole world. Considerable work has also been done on the research of reflective means of connotative meanings in poetry. In the artistic text, the pragmatic essence of connotation is manifested in a unique way. This article talks about repetition, which serves to express different connotative meanings in poetics, and the importance of syntactic repetitions used in the poems of the famous Uzbek poet Eshqobil Shukur in expanding the scope of the artistic text. «»

BADIIY TARJIMA JARAYONINING ASPEKTLARI

F.D.Sapayeva – *filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: she'r, tarjimon, tarjima, she'riy takror, bayt va band, ma'no, shakl va mazmun, so'z, radifli she'r, radifsiz tarjima qilish, matn, shoir, Maxtumquli, turkman tili, o'zbek tili.

Ключевые слова: стихотворение, переводчик, перевод, поэтическое повторение, строфа и пункт, смысл, форма и содержание, слово, стихотворение с радифом, перевод без радифа, текст, поэт, Махтумкули, туркменский язык, узбекский язык.

Key words: poem, translator, translation, poetic repetition, verse and clause, meaning, form and content, word, radiff poem, translation without radif, text, poet, Makhtumkuli, the Turkmen language, the Uzbek language.

Tarjima ijrosiga ko'ra yozma va og'zaki turlarga bo'linadi. O'z navbatida, yozma tarjima xarakteriga ko'ra: badiiy asarlar; ilmiy adabiyotlar; rasmiy-idora hujjatlari; publitsistik materiallar; kinofilmlar tarjimasiga bo'linadi.

Bularning har biri yana o'z ichki bo'linishlariga ega. Badiiy tarjima nasriy, she'riy, dramatik asarlar tarjimasini o'z ichiga oladi. Ilmiy adabiyotlar fanning turli sohalaridagi tadqiqotlar tarjimasidan iborat: tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix, falsafa, matematika, fizika, kimyo, biologiya, iqtisod va hokazo. Rasmiy idora hujjatlariga xatlar, qarorlar, bayonnomalar, farmoyishlar, patentlar va boshqalar kiradi. Publitsistik materiallarga maqola, xabar, felyeton, ocherk, pamflet, publitsistika kabi vaqtli matbuot va ommaviy axborot vositalaridagi barcha materiallar kiradi. Kinofilmlar tarjimasi ham badiiy, ilmiy, hujjatli filmlardan tashkil topadi.

Og'zaki tarjima ham keng tarqalgan bo'lib, davlat rahbarlari o'rtasidagi xalqaro ahamiyatga molik siyosiy-iqtisodiy mavzudagi o'zaro fikr almashuvlardan tortib, oddiy suhbatgacha bo'lgan katta doirani qamrab oladi.

Og‘zaki tarjima ham xarakteriga ko‘ra: sinxron tarjima; ketma-ket tarjima; tushuntirib berish; o‘qib tarjima qilib berish; o‘qib gapirib berish; eshitib gapirib berish kabilarga bo‘linadi.

So‘zma-so‘z va hijjaviy tarjima. Ya.I.Retsker “дословный” va “буквальный” terminlarining ma’nolari boshqa-boshqa bo‘lib, ularni bir-biri bilan aralashtirish yaramasligini alohida qayd etgan yedi: “… so‘zma-so‘z va hijjalab tarjima qilish degan ikki xil tushunchani aralashtirmaslik kerak. Hijjalab tarjima qilish – turli-tuman tillarning so‘zlari o‘rtasidagi nuqul tashqi, shakliy o‘xshashlikka asoslangan mexanik tarjimadir. Bu tarjima sohasidagi formalizmdir. So‘zma-so‘z tarjima esa “so‘zni-so‘z” bilan, hech narsani almashtirmasdan yoki qayta guruhlashtirmasdan qilingan tarjimadir. Hijjalab tarjima qilishga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. So‘zma-so‘z tarjima esa muayyan hollarda qonuniy hodisadir” [9:272-273].

Demak, дословный перевод – aniq tarjima, буквальный перевод – hijjalab tarjima qilish.

So‘zma-so‘z tarjimaga misollar: *Терпи, казак, атаманом будещ.* – Sabr qil, kazak, ataman bo‘lasan. (erkin tarjimasi: Sabr qilsang, g‘o‘rada halvo bitar). *Если враг не сдаётся, его уничтожают.* – Agar dushman taslim bo‘lmasa, uni yanchib tashlaydilar. *Дураку закон не писан.* – Axmoqqa qonun bitilmagan. Holva degan bilan og‘iz chuchimaydi. – *“Халва” сколько не говори, во рту сладко не станет.*

Hijjaviy tarjimaga misollar: 1. “*крестьянин крепко осел* – dehqon mustahkam eshak (dehqon mustahkam o‘rnashdi); 2. “*парк занесен снегом*” – “parkni qor bosdi” (park qor bilan olinib ketildi); 3. *угловатый* (qo‘pol, dag‘al) – burchakli; 4. *бархатный голось* (Mayin ovoz) – duxoba ovoz; 5. *голубые глаза* (ko‘k ko‘z) – kaptar ko‘zlar; 6. *краса и гордость* (ko‘rk va savlat) – bo‘yoq va faxr; 7. *учёная собака* (o‘rgatilgan it) – olim it; 8. Jigar-bag‘rim kabob bo‘ldi (Mashrab) – *Сердце стало шашлыком;* 9. U qizilmag‘izdan kelgan edi (A.Qodiriy. “Obid ketmon”). – *Он приехал из Кизилмагиза;* 10. Перевести дух (Kafka). – Ruhiyatni tarjima qilmoq (V.Fayzullo tarjimasi).

Akram Qodiriyning “Tarjimon” nomli bir pardali komediyasida Mulla Mirgarang yozgan ariza: “Glavni bosh paxtaqo‘mg‘a. Maya jilizni daroga yuk taskayt. Adin polovina luna bo‘ladi. Xotinim uyda pitir delayt. Shunga denga dayut.” (Ushbu matn va undagi berilgan ruscha-o‘zbekcha so‘z va leksemalar, so‘zlashuv uslubiga xos muammo va talqin xususiyati haqida batafsil ma’lumot berib o‘taman.)

Aniq tarjima – so‘zma-so‘z aniqlikka intilish. Buning yorqin misoli V.Bryusov tarjimasidagi Vergiliyning “Yeneida” asari. U asarni olti-yetti marta tarjima qilgan. Har gal yangi prinsip qo‘llagan: 1) erkin tarjima yoki “qayta hikoya qilib berish” usuli; 2) chin ma’nodagi “she’riy tarjima” (aniq, ammo bukvalizm – harfiy tarjima belgilardan holi); 3) sof bukvalizm.

Taglama – asl nusxa tilini bilmaydigan tarjimon uchun maxsus tayyorlab beriladigan so‘zma-so‘z, jumlama-jumla, satrma-satr (she’riy tarjimada) aynan tarjima, tahtullafz, podstrochnik. Sovet davrida rus tarjimonlari o‘zbek adabiyoti namunalarini, asosan taglamadan tarjima qilganlar (L.Penkovskiy, V.Derjavin, S.Lipkin, K.Simonov, M.Salye. “Farhod va Shirin”ning ayrim boblarini nemis tiliga o‘girgan Alfred Kurella ham taglamadan foydalangan).

Tabdil – mumtoz adabiyot asarlarining lug‘atida, jumladan, Alisher Navoiy asarlari lug‘atida ham shu darajada katta tafovut borki, bu asarlarni to‘la tushunib yetish uchun ularni to‘la ma’noda tarjima qilinmasa ham, loaqal, “yarim tarjima” qilishga zarurat tug‘iladiki, buning nomini tabdil qilish deyiladi. Masalan, Alisher Navoiy qalamiga mansub “Xamsa” dostonlari, “Lison ut-tayr” dostoni nasriy bayon qilingan bo‘lsa, “Mahbub ul-qulub” hozirgi o‘zbek tiliga tabdil qilingan. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asarlari ham nasriy tarjimada o‘qilayapti. Bu asarlarning asl nusxasini faqat mutaxassislar o‘qiydi.

Adaptatsiya – soddalashtirish, moslashtirish. Chunonchi, Xomushiy Firdavsiyning “Shohnoma”, N.Komilov Attorning “Ilohiynoma”sini xalq saviyasi va o‘quvchilar darajasini hisobga olib, nasriy tarjima qilganlar.

Mualliflashtirilgan tarjima – Muallifning o‘zi tomonidan (Ayniy asarlari) yoki muallif va tarjimon hamkorligida (P.Qodirov va Yu.Surovtsev) amalga oshirilgan tarjimalar. Ch.Aytmatov qissalari ham, S.Ayniyning “Buxoro jallodlari”, “Odina”, “Sudxo‘rning o‘limi”, “Qullar”, “Esdaliklar”ining birinchi qismi ham o‘zbek, ham tojik tilida yozilgan. Bunda u o‘z asarlariga xohlaganicha o‘zgartirish va tahrirlar kiritgan.

Qayta tarjima. Asliyat barcha zamonlar va o‘quvchilar uchun o‘zgarmas bo‘lib qolaveradi. Lekin har bir davr, har bir avlod yangi, zamonaviy tarjimaga ehtiyoj sezadi. Aytaylik, Sa’diy “Guliston”ining Sayfi Saroyi va Ogahiy tarjimalari lisoniy jihatdan bugungi o‘quvchi talabini qondirolmaydi. Shuning uchun XX asrda uning yangi tarjimasi paydo bo‘ldi. Chunki bu tarjimalarning o‘zi tarjimaga muhtoj. Umuman, qayta tarjimaga quyidagi omillar sabab bo‘ladi: avvalgi tarjimaning til jihatdan eskirganligi; badiiy jihatdan bo‘sh tarjima qilinganligi; vositachi til orqali o‘girilganligi; ijodiy bellashuv istagi.

Jamol Kamol ilgari rus tilidan o‘girilgan Shekspir fojialarini bevosita ingliz tilidan tarjima qildi. Yoki Bayronning “Don Juan” asarini Abdulla Sher ingliz, Sulaymon Rahmon rus tilidan tarjima qildilar. Shavkat Rahmon otashnafas ispan shoiri Garsia Lorka she’rlarini dastlab rus tilidan tarjima qilgan yedi. Keyin ispan tilini o‘rganib, bevosita asl nusxadan o‘zbekchalashtirdi.

Oybek tarjimasidagi A.S.Pushkinning “Yevgeniy Onegin” she’riy romani asliyatning mazmunini to’la-to’kis aks ettirgan bo‘lsa-da, shaklan buyuk rus shoiri asariga qoyimmaqom emas, badiiy jihatdan ham uncha baland emas edi. Shuni hisobga olib, oradan yarim asr o‘tib, Mirzo Kenjabek uni qayta tarjima qildi.

“V o r i s i y l i k – bir tarjimadan ikkinchisiga meros bo‘lib o‘tgan xususiyatlar. Unda an’analar ham meros bo‘lib o‘tadi-ku, degan savol tug‘iladi. Garchi tarjimada an’ana bilan vorisiylik o‘rtasida o‘xshashlik bo‘lsa-da, bizningcha, bu ikki tushuncha aynan bir narsa emas. An’ana – ancha k e n g, vorisiylik esa birmuncha m u a y ya n hodisa. Keyin an’ana *bilvosita* o‘tishi ham mumkin bo‘lgan xususiyat. Vorisiylik – bir tarjimadan ikkinchisiga *bevosita* o‘tadi. Demak, vorisiylik deganda, biz bir asarning muayyan tilga qilingan oldingi tarjimasidan keyingisiga bevosita meros tarzida o‘tgan jihatlarnigina ko‘zda tutamiz. Lekin buni adabiy o‘g‘rilikdan farqlash kerak. Aks holda tarjimada vorisiylikni adabiy o‘g‘rilikka, adabiy o‘g‘rilikni esa vorisiylikka yo‘yib yuborish hech gap emas. Binobarin, bir asarning dastlabki tarjimasida erishilgan yutuqlar, asliyat ruhini qayta tiklash uchun topilgan ayrim usullar keyingi, ta’bir joiz bo‘lsa, musobaqadosh tarjimon tarafidan ham istifoda etilishi mumkin. Chunki o‘sha narsaning shu tilda bundan ortiq muqobili bo‘lmasligi ham mumkin-da” (5.48-49). Vorisiylik oqibatida tarjima matni mukammallashib, badiiy yuksak darajaga ko‘tarilib boradi. Bundan bir nechta tarjimonlarning adabiy xizmatlari, so‘z qo‘llashdagi badiiy mahorati, she’riy vaznni to‘g‘ri tanlash sezimi kabi tarjimashunoslikka doir ayrim masalalarning muhokamasi o‘rtaga chiqadi.

Ma’lum bo‘ladiki, J.Sharipov tarjimalari o‘zbek madaniy-adabiy hayotida kuchli aks sado berdi. Yarim asrdan buyon o‘zbek o‘quvchilarining Maxtumquli she’rlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirib keldi va qondirishda davom etmoqda. Bu tarjimalar xalqning ko‘nglidan chuqur joy oldi, shoiru adiblarga kuchli ta’sir ko‘rsatib, maxtumquliyona pand-nasihat ruhidagi she’rlarning ko‘payishiga turtki berdi; she’riy tarjimalar bastakorlarga

ma'qul kelib, hofizlar repertuaridan mustahkam o'rin egalladi. Tabiiyki, o'zidan keyin atoqli turkman shoiri va mutafakkiri asarlari tarjimasiga qo'l urgan barcha tarjimonlarga qaysidir darajada ta'sir ko'rsatgani ham sir emas. J.Sharipov tarjimalaridan o'rganmagan, undan ta'sirlanmagan, unga ergashmagan tarjimon bo'lmasa kerak. Hatto uni tan olmagan, inkor etgan A.Jumayev va J.Zulpiyevlar [10:393] ham o'sha ta'sirdan chetda emasliklarini ularning tarjimalaridagi vorisiy namunalar yorqin ko'rsatib turibdi.

"Bulbul nolasi" kitobi esa Maxtumqulining 700 dan ziyod she'rini – hozirgacha ma'lum bo'lgan adabiy merosini to'la qamrab oladi. Unda shoirning "Asarlar" to'plamiga kirmagan 100 dan ziyod yangi she'rlari tarjimasi berildi. Maxtumqulining "Asarlar" va "Bulbul nolasi" kitobi bori-yo'g'i bir yillik farq bilan nashr etilgan, keyingi tarjimalarda E.Ochilov o'z tarjimalarini qayta nazardan o'tkazib, obyektiv va subyektiv sabablarga ko'ra o'tib ketgan xato-kamchiliklarni tuzatgan, ba'zilarini tahrir qilgan. Masalan, "Hayrondadir-hayronda" she'rining quyidagi bandi avvalgi tarjimalarda asliyat ta'sirida so'zma-so'z o'girilgan edi, *asiyatda:*

Үерден чыкан агачлар,
Тили сеналы гушлар,
Субхан сөен дервүшлер
Дөврандадыр-дөвранда.
Yerdan chiqqan og'ochlar,
Tili sanoli qushlar,
Haq oshig'i darveshlar
Davrondadir, davronda (11).

Yangi nashrda so'zma-so'zlik tarjima qolipidan uzoqlashib, asosiy e'tiborni ma'noning o'zbekcha ifodasiga qaratadi:

Zikrida daraxt, giyoh,
Qushlar tilida sano,
Darveshlar Haqqa shaydo.
Davrondadir, davronda.

Bunda u, albatta, o'z tarjimalari munosabati bilan matbuotda bildirilgan tanqidiy mulohazalarni ham hisobga olgan. Masalan, S.Ro'zimboyev va R.Yo'ldoshevlarning e'tirozlari asosida "Ko'zlamak bilan" she'rini "Tuzatmak bilan" nomi ostida qayta tarjima qiladi. Jumladan, quyidagi misra tarjimasida tarjimonni *bedavlat* so'zini *kambag'al* deb tarjima qilishda ayblagan edilar. Ularning tavsiyasi asosida bu so'zni *badbaxt* deb olib, tanqidga uchragan ushbu misrani qayta tahrir qiladi: *Uzak yola bidөvleti bash etma* – Uzoq yo'lga kambag'alni bosh etma – Uzoq yo'lga bir badbaxtni bosh etma. Bundan tarjima faqat yutgan. Yana mazkur she'r tarjimasida g'alvir elakka aylanib qolganligi tanqid qilingan edi – keyingi tarjimada g'alvirning o'zi tiklanadi. Holbuki, barcha tarjimonlar ham tanqidiy mulohazalardan o'rinli xulosalar chiqarishlari va aniq xatolar ko'rsatilsa, ularni yangi tarjimalarda, albatta inobatga olishlari lozim.

Asarni ilk bor tarjima qilgan tarjimon oldida murakkabliklar bilan birga, imkoniyatlar ham bo'ladi – qanday xohlasa shunday, ko'rinib turgan ma'nolari bilan tarjima qiladi. Keyingi tarjimon esa o'xshab qolmasligi uchun atay boshqa so'zlar, o'zgacha ifodalar izlaydi. Qaysi tildan o'girilishiga qarab ham tarjima ikkiga bo'linadi: bevosita tarjima (asl nusxa tilidan tarjima); bilvosita tarjima (vositachi tildan tarjima);

Avtomatik tarjima – Avtomatik tarjima faqat bir ma'noli so'zlar va bir xil grammatik tuzilishga ega tillardan tarjimada muvaffaqiyat keltirishi mumkin. Aksincha, u so'zlarni o'z o'rnida tarjima qilib qo'ya qoladi – keyin ular asosida qayta gap tuzish kerak bo'ladi. Bu ikkinchi ish bo'ladi.

Badiiy bo'yoqqa ega matnlarni esa hech qachon avtomatik tarjima qilib bo'lmaydi. Chunki badiiy matnda so'zlar ko'pincha o'z ma'nosida kelmaydi, yoki bir necha ma'noga ega bo'ladi.

"Букет в благородном вине" – "Olijanob vinodagi guldasta" – "Sof sharob ta'mi". "Соль соли земли" – "yer tuzining tuzi" – "ona zaminimizning mag'z-mag'zi" – "jamiyat gullarining guli" – "el-yurt guli". Georgiy Markov. "Соль земли" – "yer mag'zi".

Antonimik tarjima – Shakli bir-biriga zid, ammo ma'nolari monand bo'lgan birikmalar antonimik birikmalardir. *Masalan, rus tilida "nima bo'lsa, shu bo'lsin", "mening parvoyimga kelmaydi" degan ma'noda хот траве не расти degan frazeologik butunlik ishlatiladi. Buni "Menga desa, o't o'smasin" deb tarjima qilsa, o'zbekchada qoyim maqom chiqmaydi. Shuning uchun "Menga desa, g'ovlab ketsin!" deb o'giriladi.*

Tarjimada kompensatsiya – berilgan qurbonlikning o'rnini to'ldirish, tovon to'lash. "Asarning asl nusxasidagi ko'chma ma'noli birikmalarni ularning ekvivalentlari va muqobil (variant)lari bilan almashtirish uncha qiyin emas" [9]. Ammo, ko'p hollarda, shunday maqol, matal va idiomatik birikmalar uchraydiki, ular faqat ayni tilning o'zigagina xos bo'lib, boshqa tilga ko'chirish juda qiyinchilik tug'diradi. Bunday holda o'sha frazeologizm o'rniga boshqa birikma keltirib qo'yiladi va bu bilan originalning o'rni to'ldiriladi.

Adabiyotlar

1. Комилов Н. Бу қадимий санъат. // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 3-китоб. -Тошкент: 1976.
2. Владимирова Н. Иллат қаердан бошланади? // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 6-к. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1985.
3. Олимов С., Матёқубов А. Лермонтовнинг ўзбек таржимонлари. -Т.: "Фан", 1989.
4. Илёсов Б.А. Практика перевода. – Термез: "Жайхун", 1992.
5. Сапаева Ф. Д. Махтумқули асарлари таржималарининг қиёсий таҳлили. – Т.: "Tafakkur bo'stoni", 2020.
6. Ochilov E. Badiiy tarjima masalalari. – T.: Sharqshunoslik instituti, 2014.
7. Қурамбоев К. Махтумқули шеърияти Ўзбекистонда. -Т.: "Фан", 1984.
8. Тайлақова М., Сапаров М. Махтумқули асарлари тилининг ўзбекча таржимасига баъзи бир қайдлар. Ўзбек филологияси масалалари (Илмий асарлар тўплами). - Т.: "Фан", 1990.
9. Саломов Ғ. Тил ва таржима. -Т.: "Фан", 1966.
10. Азимов М. Меҳнат ва маҳорат меваси (Сўнгсўз) // Махтумқули-Фироғий. Сайланма. -Т.: "O'zbekiston", 2008.
11. Махтумқули. Булбул ноласи (E.Ochilov tarjimasi). -Т.: "Hilol", 2014.

REZYUME. Ushbu maqolada she'riy tarjimada janriy muammolarni tadqiq etish, xususan tarjimada so'z va tushunchalarni aks ettirish masalasiga asosiy e'tibor qaratildi. Tarjima ijrosiga ko'ra, yozma tarjima xarakteriga ko'ra turlari, vazifalari ilmiy nazariy va amaliy jihatdan asoslab beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье основное внимание уделено исследованию жанровых проблем поэтического перевода, в частности, вопросу отражения слов и понятий в переводе. По исполнению перевода, по характеру письменного перевода, по видам, задачам дается научное теоретическое и практическое обоснование.

SUMMARY. This article focuses on the research of genre problems in poetic translation, in particular the question of the reflection of words and concepts in translation. According to the execution of the translation, according to the nature of the written translation, the types, functions are scientifically theoretically and practically justified.

M A Z M U N Í

BAS MAQALA

Пазылов А. «Турмыс мектеби» бағдарламасын әмелге асырыўбасланбақта ………………….. 3

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Абдикаликов Ф., Сейтахов Р., Жартыбаев Ж. Оценивание среднего остаточного времени жизни в специальной регрессионной модели случайного цензурирования с двух сторон ……. 5

Aimbetova G.N., Bekniyazova N.D., Yelmuratov Q.Q. Ǵalabalıq ashıq onlayn-kurslardıń (MOOC) informaciyalıq-kommunikaciyalıq áhmiyeti hám klassifikaciyası ……………………… 8

Гулямов Г., Умаров К.Б., Мухитдинова Ф.Р., Солиев А.З. Влияние магнитного поля на коэффициента неидеальности вах диода ……………………………………………………… 9

Medatov A.A., Abduvaliyev M.M. Python dasturlash tilida raqamli tasvirlarni qayta ishlash kutubxonalari ……………………………………………………………………………… 11

Нуржанов О.Д., Абутова А.Б. Об одном подходе применения численно-аналитического метода к краевым задачам для интегро-дифференциальных уравнений типа вольтерра ……… 13

Реймов К.Д., Артиков М.Б., Базарбаева Л.Г. Разработка технологии утилизации дистиллерной жидкости Кунградского содового завода сульфатсодержащими солями Каракалпакстана ……………………………………………………………………………... 15

Сафарова Л.У. Оптимизация энергосистем с использованием генетического алгоритма: эффективность, устойчивость и управление в динамичной среде ……………………………….. 18

Сеидуллаев А.К., Кунназаров С.Б. Теорема о неравенстве площадей треугольников, образованных касательными к гиперболе ……………………………………………………… 20

Biologiya. Zoologiya. Ekologiya. Medicina

Ельмуратова А.А., Алимжанова Х.А. Виды зеленых (chlorophyta) водорослей прилегающих озер междуречьинского водохранилища ………………………………………………………... 22

Jumamuratov A., Jumamuratov M.A., Sdıkov I.M. Qubla Aral boyı aymaǵındaǵı tábiyiy obyektlerdiń elementlik quramın kompleks úyreniw ……………………………………………… 24

Nasimova Z.H. *Lilium* L. ayrim navlarini manzaralilik xususiyatlari va xoʻjalikdagi ahamiyati boʻyicha introduksion baholash ………………………………………………………………… 26

Sultashova O.G., Akbarova B.A., Azizova R.G., Aymuratova N.D. Methodology of studying of influence of quality of soil on productivity of the cotton taking into account bioorganomineral systems of Uzbekistan in the conditions of climate change ……………………………………….. 28

Ulugʻbekova G.J., Adhamov Sh.A., Mamasoliyeva Sh.A., Bustanov Sh.Y. Kichik maktab yoshidagi bolalar yuqori yuz koʻrsatkichining morfometrik tahlili ……………………………… 29

Geografiya

Baltabayev O.O. Nókis rayonı oykonimleri …………………………………………………… 31

Boboyev Sh.X. Samarqand viloyatida agrosanoat klasterlarini hududiy joylashuvi va ixtisoslashuvi 34

Xudoyorov L.X., Jabborova M.H. Oila va uning demografik taraqqiyoti ……………………… 37

Nazarov M.G., Poyanov J.Sh. Sugʻoriladigan voha landshaftlarning dinamikasini tadqiq etish masalalari ……………………………………………………………………………………….. 38

Norov Sh.Sh. Navoiy viloyati mehnat resurslarining shakllanishi va aholi bandligiga ta’sir etuvchi omillar ……………………………………………………………………………………… 41

Turdibaev Q.P., Ametov Ya.I. Qoraqalpogʻiston ustyurtiga tabiiy-geografik tavsif ………………. 44

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx.

Абдуллаев М.А. Қорақалпоқлар этнографиясининг маҳаллий тадқиқотларда ёритилиши ҳолати (илк босқич) ……………………………………………………………………… 47

Хужаниязов У. Амет ва Айимхан Шамуратовалар уй-музейи тарихи ………………………… 49

Қанаатов Е.Е. Үстирттеги орта әсирдеги турмыстың дәреклерде сәўлелениўи ……………… 51

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Abishov G.M., Sarsenbaeva B.S. Qaraqalpaq xalıq jumbaqlarında qollanılǵan frazeologizmler ….. 54
Allayorov T.R. Tog‘ay Murod asarlarining badiiy til xususiyatlari ……………………………… 56
Бегниязов М.А. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң үйренилиўиниң теориялық тийкарлары ҳәм олардың анализи …………………………………………………….. 58
Джумамуратов К. Инглис ҳәм қарақалпақ тиллеринде ахроматикалық реңлердиң функционал-семантикалық сыпаты ……………………………………………………………... 60
Халмуратов Т.Ж. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде парцелляция қубылысы ҳаққында …………... 62
Ибрагимов Ю.М. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларининг лингвоареал талқини ……………… 64
Каллибекова Г.А. Описание синонимии в лексико-семантической системе языка …………... 67
Кощанов К.М., Ходжаниязова А.А., Кощанова Г.Қ. Русистика в Каракалпакстане (К 90 летию пединститута имени Ажинияза) ……………………………………………….. 68
Qutibaeva A. Alpamıs dástanı tilinde «kóz» koncepti menen kelgen frazeologizimlerdiń qollanılıw ózgeshelikleri ………………………………………………………………………………… 69
Матжанова А.Ж. Қарақалпақ тилинде -ым, -им, -м тартым қосымталарының сыпайылық мәни билдириўи ……………………………………………………………………………... 71
Rzamuratova Z. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında tuwısqanlıq atamalardaǵı genderlik ózgeshelikler 73
Санкибаева Р.Б. Қарақалпақ тилинде «ақ» келбетлигиниң символлық мәнилери …………… 75
Турабаева Н.А. Место лексем «мать»/ «ана», «отец/ата» в выражении концепта «родина»/ «ўатан» в русском и каракалпакском языках ………………………………………………… 77
Yeshboyeva M. Muhammad Yusuf she’rlari qoraqalpoqcha tarjimasining leksik xususiyatlari ……. 78
Yoqubova S. Anonim xatlarda noadabiy leksik unsurlarning voqelanish turlari va xususiyatlari …... 80

Ádebiyattanıw

Azatova J. Qaraqalpaq hám basqa da xalıqlar ádebiyatında ańshılıq teması (Teńiz ańshıları haqqında jazılǵan shıǵarmalar tiykarında) ……………………………………………………….. 82
Azilova Z.G. “Layli va Majnun” dostoni qoraqalpoqcha tarjimasi ……………………………….. 84
Аяпов С. «Уллы жыраўдың сырлы қубылыслары» (Қаражан улы Нурабулла жыраў ҳаққында) …………………………………………………………………………………….. 86
Dabılov P. Milliy oyanıw dáwiri hám lirikalıq qaharman máselesi ……………………………….. 88
Давлетов Б.А. Әжинияз лирикасында тәрийиплик шығармалар ……………………………... 90
Djangabaeva H.Sh. Qaraqalpaq ádebiyatında táriyip janrı ………………………………………….. 92
Есебаев М.М. «Ғәрип-ашық» дәстанының қарақалпақ халық бақсыларының миллий репертуарындағы орны ……………………………………………………………………… 94
Ктайбекова З.К. М.Нызановтың сатиралық гүрриңлерине талқы …………………………….. 97
Qalbaeva G.S. Qaraqalpaq folklorında anekdot janrı …………………………………………… 99
Матимов К.Г. Жийен жыраў – импровизатор шайыр ………………………………………. 101
Nazarova D.I. Yangi o‘zbek she’riyatida masnaviy shaklida yozilgan she’rlarda mumtoz ruh ……. 102
Нуржанов П., Абсаттарова Н. К.Каримовтың «Аралдың үмити» романында диалог ҳәм монологтың көркемлик хызмети ……………………………………………………………... 104
Rahmatova S. She’riyatda undalmalar takrori orqali konnotatsiyaning ifodalanishi (Eshqobil Shukur she’rlari misolida) ………………………………………………………………………….. 106
Sapayeva F.D. Badiiy tarjima jarayonining aspektlari ………………………………………………. 108

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń 35 professor-oqıtıwshısı «QS World University Rankings» xalıqaralıq reyting shólkemi tárepinen dúnyanıń eń aldıńǵı «TOP-200»lik dizimine kirgizilgen Qazaqstan Respublikasınıń Ál-Farabiy atındaǵı Qazaq milliy universitetinde qánigeligin arttırıw kursında qatnasıp, sertifikatlarǵa iye boldı.

Ál-Farabiy atındaǵı Qazaq milliy universiteti hám Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı arasında dúzilgen memorandum sheńberinde usı jıldıń iyun-iyul ayları dawamında shólkemlestirilgen qánigeligin arttırıw kursında institutımızdıń professor-oqıtıwshıları pedagogika hám psixologiya, shet tilleri, sonday-aq, ana tili hám ádebiyatı, anıq hám tábiyiy pánler, málimleme texnologiyaları tarawları boyınsha óz ara tájiriybe almastı.

Qaraqalpaq xalqınıń milliy Qara úyi Ginnestiń rekordlar kitabına kirgizildi

Húrmetli Prezidentimizdiń tapsırması menen Nókis qalası aymaǵındaǵı "Aqquw" kompleksinde qurıp pitkerilgen dúnyadaǵı eń úlken diametrli Qaraqalpaq xalqınıń milliy Qara úyi Ginnestiń rekordlar kitabına kirgizildi. Qara úydiń diametri 40,540 metrdi quraydı.

Dıqqat, jazılıw - 2024!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2024-jıl ushın jazılıwğa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolğan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 360.000 (úsh júz alpıs mıń) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.

JURNALDÍŃ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 201 122 919

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005

Maqalalardıń mazmunına hám durıslığına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı	*Jurnalğa jıl dawamında jazılğan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmawı, 9 betten aspawı kerek.*
Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı *ISSN 2010-720X* *Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.* *Mákemeler ushın — 2102.*	*Basıwǵa ruxsat etildi: 28.08.2024* *Buyırtpa: №0078 Format: 60x84 1/8* *Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 6 márte shıǵadı.* *Reestr № 089632*